KUREYŞ KABİLESİ
(İSLAM ÖNCESİ ETNİK, SİYASİ VE EKONOMİK YAPI)

Muhammet Fatih DUMAN

Doktora Tezi
İslam Tarihi ve Sanatları
Anabilim Dalı
Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK
2015
Her Hakkı Saklıdır

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

Muhammet Fatih DUMAN

KUREYŞ KABİLESİ
(İSLAM ÖNCESİ ETNİK, SİYASİ VE EKONOMİK YAPI)

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK

ERZURUM - 2015

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TEZ BEYAN FORMU

02/03/2015

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "**Kureyş Kabilesi (İslam Öncesi Etnik, Siyasi ve Ekonomik Yapı)**" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

☐☐Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐☐Tezim sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

☒Tezimin/Raporumun *3 (üç) yıl* süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

[02.03.2015]

[Muhammet Fatih DUMAN]

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK danışmanlığında, Muhammet Fatih DUMAN tarafından hazırlanan bu çalışma 02/03/2015 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından İslam Tarihi Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK İmza: .....

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN İmza: .....

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Sadık KILIÇ İmza: .....

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Rıza SAVAŞ İmza: .....

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN İmza: .....

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. ..... / ..... / .....

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER I
ÖZET I
ABSTRACT II
HARİTA VE ŞECERELER DİZİNİ III
ÖNSÖZ IV

GİRİŞ

I. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR 1
A. Klasik Kaynaklar 1
1. Ensâb Kitapları 1
2. Siyer ve Meğâzî Kitapları 3
3. Tabakât Kitapları 5
4. Genel Tarih Kitapları 5
5. Dil, Lügat ve Edebiyat Kitapları 8
6. Coğrafya Kitapları 10
7. Şehir Tarihleri 11
8. Tefsir ve Hadis kitapları 12
B. Modern Araştırmalar 13
II. YÖNTEM 18
III. PROBLEMLER 21

BİRİNCİ BÖLÜM
TOPLUM TİPLERİ ve ARAP KABİLE ÖRGÜTLENMESİ

1.1. MERKEZİLEŞMEMİŞ TOPLUMLAR VE ÖZELLİKLERİ 26
1.1.1. Takımlar/Kümeler (bands-زمر) 27
1.1.2. Kabile (Tribe-قبيلة) 29
1.1.3. Arap Kabile Yapısı ve Özellikleri 34
1.1.3.1. Arap Kabile Örgütlenmesinde Birliktelik Tipleri: Emân, Hilf, Himâ ve Civâr 36
1.1.3.2. Arap Kabilelerinde Akrabalık Örgütlenmesi 39
1.2. MERKEZİLEŞMİŞ TOPLUMLAR VE ÖZELLİKLERİ 43
1.2.1. Şeflik 44

1.2.2 Devlet 44
1.3. ARAPLAR 45
1.3.1. Coğrafya ve İklim 46
1.3.2. "Arab" Kelimesinin Etimolojik Kökeni 49
1.3.3. Samiler: Arapların Kökeni 52
1.3.4. Arap Kabilelerinin Geçirdiği Dönüşümler 53
1.3.4.1. el-Arabu'l-Âribe-Bâide (العرب العاربة-البائدة) 54
1.3.4.2. el-Arabu'l-Müsta'ribe (العرب المستعربة) 55
1.3.4.3. el-Arabu't-Tâbia (العرب التابعة) 55
1.3.4.4. el-Arabu'l-Müsta'ceme (العرب المستعجمة) 56
1.4. KUREYŞ ÖNCESİ ARAPLAR VE KUREYŞ KABİLESİ 56
1.4.1. Kahtânîler 57
1.4.2. Adnânîler 68
1.4.2.1. Kudâa Kabilesi 75
1.4.2.2. Rebîa Kabilesi 76
1.4.2.3. Mudar Kabilesi 77
1.4.2.4. Kureyş Kabilesi: İsimlendirilmesi, Soyu ve Alt Kolları 81

İKİNCİ BÖLÜM
KUREYŞ KABİLESİ VE SİYASİ YAPI

2.1. KUREYŞ KABİLESİNDEN ÖNCE MEKKE'DE SİYASİ YAPILANMA ... 101
2.2. İLK KURUCU: KUSAY B. KİLAB (ö. 440?) 110
2.3. SİYASETİN PARÇALI YAPISI: ABDUDDÂR VE ABDUMENÂF 124
2.4. KUREYŞ SİYASETİNDE YENİDEN YAPILANMA: HÂŞİM 127
2.4.1. Hâşim ve Îlâf 128
2.4.2. Hâşim: Ahlaf ve Mutayyebûn 133
2.4.3. Abdumenâfoğulları Arasındaki İlk Husumet: Hâşim b. Abdimenâf ile Ümeyye b. Abdişems Çekişmesi 139
2.5. KUREYŞ SİYASETİNİN PARÇALI YAPISI: ABDULMUTTALİB 144
2.5.1. Abdulmuttalib ve Fil Hadisesi 150
2.5.2. Abdulmuttalib ve Seyf b. Zî Yezen 160
2.5.3. Abdumenâfoğulları Arasındaki Husumetin Derinleşmesi: Abdulmuttalib b. Hâşim ve Harb b. Ümmeye Çekişmesi 164

2.6. ABBULMUTTALİB SONRASI: HÂŞİMOĞULLARI'NIN MEKKE'DEKİ NÜFUZLARININ AZALMASI 167
2.6.1. Kureyş Kabilesi ve Ficâr Savaşları 170
2.6.2. Kureyş Kabilesi ve Hilfu'l-Fudûl 178
2.6.3. Kâbe'nin Yeniden İnşası 182
2.7. İSLAM ÖNCESİ MEKKE'DE İKTİDARIN SEMBOLLERİ 184
2.7.1. Kureyş Kabilesinden Önce Mekke'deki Görevler 185
2.7.2. Kusay b. Kilâb Zamanında Mekke'deki Görevler 187
2.7.3. Kusay b. Kilâb Sonrası Mekke'deki Görevler 192
2.7.3.1. İdâri Hizmetler 192
2.7.3.2. Askeri Hizmetler 201
2.7.3.3. Dini Hizmetler 204

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KUREYŞ KABİLESİ VE EKONOMİK YAPI

3.1. ARAP YARIMADASI VE TİCARET 212
3.1.1. Güney Arabistan'da Ticari Durum 213
3.1.2. Kuzey Arabistan'daki Ticari durum 215
3.2. MEKKE TİCARETİ VE KUREYŞ KABİLESİNİN ROLÜ 221
3.2.1. Kureyş Kabilesi ve el-Îlâf: Yaz ve Kış Ticâri Yolculuklar 227
3.2.2. Kureyş Kabilesi ve Pagan Haccının Ekonomik Görünümü 236
3.2.2.1. el-Eşhuru'l-Hurum (Haram Aylar), Nesi' ve Besl 239
3.2.2.2. Kureyş Kabilesi ve Ahmesilik: Hille, Hums ve Tuls 241
3.2.3. Kureyş Kabilesi ve Panayırlar 251
3.2.3.1. Dûmetülcendel Panayırı 253
3.2.3.2. el-Muşakkar Panayırı 255
3.2.3.3. Suhâr, Debâ ve eş-Şıhr Panayırları 256
3.2.3.4. Aden, San'a' ve Hubâşe Panayırları 258
3.2.3.5. Ukâz ve er-Râbiye Panayırları 260
3.2.3.6. Mecenne Panayırı 268
3.2.3.7. Zülmecâz Panayırı 269
3.2.3.8. Netâtu Hayber, Hecer ve Deyru Eyyûb Panayırları 270
3.2.3.9. Busrâ, Ezri'ât ve Hîre Panayırları 272
3.2.3.10. Arap Yarımadasında Düzenlenen Panayırların Ekonomi Politiği 277

3.3. KUREYŞ KABİLESİNİN GEÇİM KAYNAKLARI.....281
3.3.1. Hayvancılık.....281
3.3.2. Tarım.....287
3.3.3. Kervancılık: Arap Yarımadasındaki Ticaret Yolları ve Kureyş Kabilesinin Kervan Ticareti.....290
SONUÇ.....300
KAYNAKÇA.....308
ÖZGEÇMİŞ.....326

ÖZET

DOKTORA TEZİ

KUREYŞ KABİLESİ

(İSLAM ÖNCESİ ETNİK, SİYASİ VE EKONOMİK YAPI)

Muhammet Fatih DUMAN

Tez Danışmanı: Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK

2015, 326 sayfa

Jüri: Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK
Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN
Prof. Dr. Sadık KILIÇ
Prof. Dr. Rıza SAVAŞ
Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN

Bu tezin amacı İslam öncesi dönem Kureyş kabilesinin etnik, siyasi ve ekonomik yapılanmasını ilk dönem kaynaklarına göre ortaya koymaya çalışmaktır. Bu amaçla çalışmada öncelikle merkezileşmemiş toplum tiplerinden olan kabile hakkındaki tartışmalar ve Kureyş kabilesine kadar Arap yarımadasında hüküm sürmüş devletlerin siyasi ve ekonomik yapıları özetlenmiştir. Ensab geleneği içerisinde Arapların kök kabilelerinden olan Adnânîler ve Kahtânîler hakkındaki tartışmalar ortaya konularak Kureyş kabilesinin bu kök kabilelerden hangisinin içerisinde değerlendirildiği üzerinde durulmuştur. Kureyş kabilesinin ismi, soyu ve alt kolları tespit edildikten sonra kabilenin alt kollarını bir araya getiren ve Mekke'ye yerleştiren ilk kurucu ata Kusay b. Kilâb ve onun soyundan gelenlerin siyasi ve ekonomik faaliyetleri hakkında bilgiler verilmiştir.

Yapılan araştırma neticesinde *Kureyş* isminin bir kişiden ziyade Kusay etrafında toplanmış boyların ortak adı olduğu, yönetimin tek bir kişinin değil Mekke'deki boyların doğal liderlerinin elinde bulunduğu, Mekke'ye yerleşen Kureyş'in miladi VI. yüzyılın ikinci yarısına doğru ekonomik açıdan yarımadada bulunan diğer kabilelerden belirgin bir şekilde ayrıldığı hatta bölgedeki kervan ticaretinde önemli bir oyuncu oldukları açıkça ifade edilebilir. Ayrıca önceleri Hâşim ile birlikte Mekke'de önemli bir güç elde etmiş olan Hâşim ve Muttaliboğulları'nın Kureyş boyları arasında -Abdulmuttalib sonrası- nüfuzlarının azaldığı hatta İslam'ın ilk tebliğ döneminde önemlerini yitirdikleri sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Öncesi, Kureyş, Kabile, Neseb, Siyaset, Ekonomi, Hac, Panayır

ABSTRACT

Ph. D THESIS

QURAYSH TRIBE

(PRE ISLAMIC ETHNIC, POLITICAL AND ECONOMIC STRUCTURE)

Muhammet Fatih DUMAN

Advisor: Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK

2015, Pages: 326

Jury: Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK
Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN
Prof. Dr. Sadık KILIÇ
Prof. Dr. Rıza SAVAŞ
Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN

The aim of this study is to present ethnic, political and economic structure of Quraysh tribe in respect to first time sources. In line with this purpose, primarily, discussions about tribe, one of the society types, and political and social structures of the states that reigned in the Arabian Peninsula until Quraysh tribe have been summarised. Within Ensab tradition, presenting discussions about Adnânîs and Kahtânîs who are two Arabic root tribes, which one of these two tribes Quraysh tribe has been evaluated are focused. Upon determining the name of Quraysh tribe, lineage and sub branches, information about political and economic activities of first founder ancestor Kusay b. Kilab who joined tribe's sub branches and settled them in Mecca, and his descendants are given.

As a result of studies, it can be clearly asserted that the name *Quraysh* is a common name for tribes gathered around Kusay, rather than a person, administration was in the monopoly of a natural leader in Mecca not in a person, Quraysh which settled in Mecca, was clearly economically different from other tribes in the peninsula in the second half of the VI. century, and even they had an important role in train trade. Besides, it is inferred that influence of Haşim and Muttalipoğlulları, who gained significant power in Macca with Haşim in the past, decreased among Quraysh tribes -after Abdulmuttalib- even lost their importance during first declaration period of Islam.

Keywords: Pre Islamic, Quraysh, Tribe, Generation, Politics, Economics, Mecca, Pilgrim, Fair.

HARİTA VE ŞECERELER DİZİNİ

Harita (1) 1.1. Arabistan Fiziki Haritası 48

Şecere (1) 1.2. Kahtânîler 67

Şecere (2) 1.3. Adnânîler 74

Harita (2) 1.4. Arabistan ve Arap Kabileleri 78

Şecere (3) 1.5. Fihr b. Mâlik'e Kadar Adnân'ın Şeceresi 93

Şecere (4) 1.6. Kusay'a Kadar Kureyş Kabilesinin Şeceresi 99

Şecere (5) 1.7. Kusayoğulları'nın Şeceresi 100

Harita (3) 3.1. Arabistan ve Ticaret Yolları 220

Harita (4) 3.2. Arap Yarımadasındaki Meşhur Panayırlar 278

Harita (5) 3.3. Mekke'den Geçen Ticaret Yolları 293

ÖNSÖZ

Kureyş kabilesinin tarihini yazmaya teşebbüs edecek bir araştırmacının, kendini, İslam'ın tarihini yazmak gibi geniş bir zaman dilimini kapsayacak bir çalışma alanı içinde bulması kaçınılmazdır. İslam Dininin "ilk inananı" ve Allah'ın insanları doğru yola eriştirmesi için gönderdiği "son peygamberi" olan Hz. Muhammed'in ve ona inanan kurucu neslin mensubu olduğu bu kabile, her zaman İslam tarihinde merkezi bir konuma sahip olmuştur. Çünkü İslam'a inanan ilk neslin hemen hemen büyük çoğunluğu bu kabileden olmakla birlikte, Hz. Muhammed sonrası, yaklaşık otuz yıl süren Dört Halife Dönemi ile Emevi, Abbasi ve Fatımi Devletleri de bu kabileye mensup kişilerin kurduğu devletler arasındadır. Ayrıca İslam'ın tüm kurumları ile teşekkül ettiği bu dönemlerin temelinde de bu kabile yer almaktadır. Bu sebeple İslam öncesi Kureyş kabilesinin siyasi ve ekonomik organizasyonunu ele aldığımız bu çalışma *Kureyş'in tarihine bir giriş* olarak kabul edilmelidir.

Çalışmamız, girişten sonra üç bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş kısmında, araştırmada kullanılan kaynakların, İslam öncesi Arap tarihi ve Kureyş kabilesinin etnik, siyasi ve ekonomik yapısının çeşitli yönlerine değinen ve konumuz açısından arz ettiği önem bakımından tasnifi ve kısa değerlendirmeleri yapılmıştır. Ayrıca çalışmada kullanıdığımız yöntem ve tez boyunca karşılaştığımız problemler hakkındaki tespitler verilmeye çalışılmıştır. Kaynaklar, yöntem ve problemlerden sonra Birinci Bölümde Arap kabile yapısının anlaşılması açısından sosyoloji ve antropolojide kabilenin nasıl tanımlandığı tartışılmıştır. *Merkezileşmemiş toplum tiplerinden olan kabile* başlığı altında, Arap kabileleri ve özelde Kureyş kabilesinin yapısı incelenmeye çalışılmıştır. Daha sonra İslam öncesi dönem Mekke'de yaşayan Kureyş toplumunun anlaşılması ve tarihsel bir zemin oluşturulması amacıyla özet olarak Antik dönemden beri Arap yarımadasında yaşayan ve hüküm süren devletler ve kabileler ele alınmıştır. İslam tarihçileri ve ensab âlimlerinin tasnifleriyle Araplar, tarihsel önceliklerine göre Arabu Âribe, Arabu Müsta'ribe, Arabu Tâbia ve Arabu Musta'ceme olarak; neseb, soy ve mensubiyetlerine göre ise Kahtânîler ve Adnânîler şeklinde incelenmiştir. En son olarak Kureyş kabilesinin, isimlendirilmesi, soyu ve alt kolları hakkındaki tartışmalar üzerinde durulmuştur.

Çalışmamızın *Kureyş Kabilesi ve Siyasi Yapı* adlı İkinci Bölümünde Hz. İbrahim

ve oğlu İsmail zamanından Kusay b. Kilâb'ın Mekke'ye gelmesine kadar bölgede yaşayan Amalika, Cürhüm ve Huzâa kabileleri tanıtılmış, ardından Kusay'la beraber Kureyş boylarının Mekke'ye yerleşmesi ve onun neslinden gelen Abduddâr, Abdumenâf, Hâşim, Abdulmuttalib ve sonrası, Kureyş'in iç ve dış siyaseti bağlamında tartışılmaya çalışılmıştır. Daha sonra Mekke'deki yönetimin anlaşılması için *İktidarın Sembolleri* başlığı altında Mekke'deki idari, askeri ve dini hizmetler tanıtılmaya çalışılmıştır.

Kureyş Kabilesi ve Ekonomik Yapı adlı üçüncü bölümde ise, Kuzey ve Güney Arabistan'daki ticârî durum incelendikten sonra Hâşim ve kardeşlerinin bölgedeki devlet ve kabilelerle yaptıkları ticari antlaşmalar (îlâf), hac ibadetinin Mekke ekonomisindeki yeri ve İslam öncesi hac ibadetinin ekonomik yönünü yansıtması açısından haram aylar, nesi', hums, hille ve tuls kavramları üzerinde durulmuştur. Daha sonra Arap yarımadasındaki panayırlar ve Kureyşliler'in bu panayırlar ile ilişkileri hakkında bilgiler verilmiştir. En son olarak da Kureyş kabilesinin geçim kaynaklarından olan hayvancılık, tarım, kervan ticareti ve yarımadadaki ticaret yolları incelenmiştir.

Kanaatimizce İslam tarihinin ve Kur'an'ın ilk inmeye başladığı toplumun anlaşılması açısından tartışmasız en önemli zaman dilimi olan İslam öncesi, her ayrıntısıyla incelenmesi gerekmektedir. Özellikle ilk dönem kaynaklarımızda yer alan bilgilerin yanı sıra inter-disipliner bir şekilde, modern araştırmalar, yeni bulunan yazılı ve kazılı materyaller ve İslam öncesi Arap toplumu ile çağdaş olan diğer toplumlar, karşılaştırmalı bir şekilde ele alınmalıdır. Biz de çalışmamızda, mümkün olduğunca bu ilişkileri kurmaya çalıştık.

Çalışmamıza başlarken İslam öncesi Kureyş kabilesini siyasi, ekonomik ve dini yönden incelemeyi düşünmekteydik. Ancak çalışmamızı Kureyş'in siyasi ve ekonomik yapısı ile sınırlandırmak zorunda kaldık. İslam öncesi Kureyş'in dini yapısı hakkında da bir çalışma yapmayı planlamaktayız. Fakat bu çalışmanın, antik dönem Arap yarımadası ve onlara yakın coğrafyalarda yaşamış bütün toplulukların inandıkları Yahudilik, Manicilik, Zerdüştilik ve Hristiyanlık gibi dinlerin yanı sıra bölgedeki insanların politeist dini inançlarının tek tek incelenmesi ile mümkün olacağını düşünmekteyiz. Bu sebeple çalışmamız boyunca İslam öncesi dönem Kureyş kabilesinin ve Mekkeliler'in, yer yer işlenen konular bağlamında değinilmişse de, dini yapısı üzerinde durulmamıştır.

Tezimiz boyunca Arap kabilelerinden bahsettiğimiz her yerde ne zaman "kabile"

kelimesini kullanmışsak bu kelime "oğulları"; veya nerede "oğulları" kelimesini kullanmışsak bu kelimenin "kabilesi" anlamında anlaşılmasında bir beis yoktur. "Boy, alt kol, aile," kelimeleri için de aynı durum söz konusudur.

İslam tarihçileri ve ensab âlimlerinin yaptıkları tasnife göre "kabile" ikinci jenerasyondaki gruba denirken, tezimizde tüm jenerasyonlar bir arada incelendiği için şöyle bir problemle karşılaştık. Normalde ikinci jenerasyona "kabile" dememize rağmen, çalışmamızda ikincilerin oluşturduğu bir diğer ikinci ve o ikincilerin de oluşturduğu bir diğer ikinci jenerasyonların tamamını, "kabile" şeklinde ifade etmek zorunda kaldık.

İsimlerin okunuşu da, tamamı özel isim olduğu için bizi oldukça yormuştur. İsimleri doğru okumak için eğer nâşir harekelememişse, İbn Düreyd'in *İştikâk*'ı, Yakut el-Hamevî'nin *Mu'cem*'i ve çeşitli sözlüklerden istifade ettik. Onlardan bulamadıklarımızı da kendimiz okumaya çalıştık. Kaynaklarımızda İslam öncesi dönemde "Medine" ile ilgili rivayetlerde kullanılan Medine kelimesi "Yesrib" olarak değiştirilmiştir. Özellikle vurgulamak istediğimiz kelimeleri "tırnağa" almak yerine *italik* yapmayı tercih ettik. Çalışmamızda geçen terimleri ise bazen *italik* bazen "tırnak" içerisinde göstermeye çalıştık.

Çalışmamızdaki bazı haritalar, alternatifleri bulunmadığı için, İngilizce ve Arapça haliyle kullanılmıştır. İnternet ya da kitaplardan edindiğimiz bu haritalarda, ilgili yerleri referans gösterdiğimiz için herhangi bir değişiklik yapamadık.

Çalışmam boyunca -lisans döneminden beri- hiçbir yardımını esirgemeyen ve geniş kütüphanesini tereddütsüz her daim hizmetime sunan, çok kıymetli zamanlarını ayırarak gece gündüz demden satır satır okuyarak tezin son haline gelmesini sağlayan ve değerli fikir ve eleştirilerinden her zaman yararlandığım danışman hocam Prof. Dr. M. Hanefi Palabıyık'a, tez izleme komitemde bulunan ancak savunma tarihinde aramızda bulunamayan merhum Prof. Dr. Mevlüt Özler'e, değerli hocalarım Prof. Dr. Mustafa Ağırman, Prof. Dr. Sadık Kılıç ve Prof. Dr. Ömer Kara'ya teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Ayrıca lisansüstü çalışmalarım boyunca manevi desteklerini ve sonsuz sabırlarını hiç eksik etmeyen ve her daim bana çalışma azmi ve kararlılığı sağlayan en büyük motivasyon kaynaklarım eşim Selma ve biricik kızım Zekiye Bilge'ye en içten minnettarlık hislerimle teşekkür ederim.

Erzurum - 2015 **Muhammet Fatih DUMAN**

GİRİŞ

I. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

A. Klasik Kaynaklar

Araştırmamız İslam öncesi Araplar'ın kökenini ele almakla birlikte özellikle Huzaa kabilesinden sonra Mekke şehrini ele geçiren Kureyş kabilesinin etnik, siyasi ve ekonomik yapısı üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu araştırma Kureyş kabilesinin Mekke'ye yerleşmesi ve zamanla siyasi ve ekonomik bir güç olarak büyüyerek bölgesinde ciddi bir istikrar sağlayıp tüm Arap yarımadasının odağına yerleşme sürecini ilk dönem İslam tarihi kaynaklarının ve modern antropolojik araştırmaların sunduğu verileri göz önünde bulundurmak suretiyle izah etme girişimi olarak görülmelidir. Çalışmamız özellikle Kusay b. Kilâb'ın Mekke'ye gelmeden önceki zamanları da içine alacak şekilde IV. yüzyılın başları ile VI. yüzyılın sonlarına kadarki zaman dilimi üzerinde –yaklaşık 300 yıllık bir dönem- yoğunlaşmaktadır.

"*Kureyş Kabilesi -İslam Öncesi Etnik, Siyasi ve Ekonomik Yapı-*" olarak isimlendirdiğimiz çalışmamızda Siyer, Meğâzî, Ensâb, Tabakât, Genel İslam Tarihi, Şehir Tarihleri, Edebiyat, Tefsîr, Hadis ve Coğrafya ile ilgili kitaplar belli başlı temel kaynaklarımızı oluşturmaktadır.

1. Ensâb Kitapları

Ensab bilgisi Arapların kültürel geleneklerinde önemli bir rol oynamaktadır.[1] Eski zamanlardan beri Araplar'ın geçmiş algıları şiirler vasıtası ile ensab ve eyyâm geleneği içinde sonraki nesillere aktarılmıştır. Kabilelerin birbirlerinden üstünlüğü geçmişte atalarının oynadığı roller ile kendisini göstermektedir. Bu sebeple ensab geleneği bir kabilenin dip atalarının ismen bilinmesi dışında kabilenin tarihini de ortaya koyması açısından önemlidir. Ensab bilgisi bu dönemdeki insanların geçmişle kurdukları güçlü bağların ne kadar kuvvetli olduğunu da göstermesi açısından önemlidir. Ensab kitaplarına gelecek olursak Kureyş kabilesi ile ilgili birçok neseb kitabı çalışmamızda kullanılmıştır.

---

[1] Montgomery Watt, "Translator's Foreword, Al-Tabârî, *The History of Al-Tabârî*, (İng. Çev.: Wontgomery Watt and M. V. McDonald), Ehsan Yar-Shater (Ed.), State Univereity of New York Press, Albany 1988, VI/26.

Bu eserler genelde İslam öncesi dönemde Kureyş kabilesinin soy zincirinden bahsetmekle birlikte zaman zaman kişileri tanımlayan özet mahiyetinde bilgileri de içermektedir. Ancak biz genel anlamda bu eserleri, İslam öncesi dönemde Kureyş kabilesinin kendisinden neşet ettikleri Adnânî kabileler ile Hz. Peygamber zamanına kadar Kureyş kabilesinin soy zincirindeki isimleri tespit etmek üzere kulandık. Çalışmamızda en eski ensab kitaplarından sayılan es-Sedûsî'nin (ö. 195/810) *Kitâbu Hazf min Nesebi Kureyş*'i,[2] İbnü'l-Kelbî'nin (ö. 204/819) *Cemheretü'n-Neseb*[3] ve *Nesebü Ma'add ve'l-Yemeni'l-Kebîr*'i,[4] Ebû Ubeyd'in (ö. 224/838), *Kitâbu'n-Neseb'i*,[5] Zübeyrî'nin (ö. 236/851) *Kitâbu Nesebi Kureyş'i*,[6] Zübeyr b. Bekkâr'ın (ö. 256/870) *Cemheretü Nesebi Kureyş'i*,[7] Müberred'in (ö. 285/898), *Nesebu Adnân ve Kahtân'ı*,[8] İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) *Cemheretü Ensâbi'l-Arab'ı*[9] el-Hemdânî'nin günümüze bir, iki, sekiz ve onuncu ciltleri ulaşan *el-İklîl'i*[10] ve el-Kalkaşendî'nin (ö. 821/1418) *Nihâyetü'l-Ereb fî Ma'rifeti Ensâbi'l-Arab*[11] adlı eserlerinden sıklıkla istifade ettik.

İbnü'l-Kelbî'nin eserinin sistematiğini takip ederek ve ondan Hz. Peygamber'in soyuna dair bilgileri de aynen aktararak kaleme alınan Belazûrî'nin (ö. 279/892) *Ensâbu'l-Eşrâf*[12] adlı hacimli eserinden çalışmamızda sıklıkla faydalandık. Hz. Nûh ve çocuklarının soy bilgisi ile başlayan bu eser, Hz. Peygamber'in dip dedeleri hakkında daha önceki kaynaklarda da geçen bilgileri sunduktan sonra Kusay'ın Mekke'ye gelmesi,

---

[2] es-Sedûsî, Müerric b. Amr, *Kitâbu Hazf min Nesebi Kureyş* (2. Baskı), (Tahkîk: Selâhaddin el-Müneccid), Dâru'l-Kütübi'l-Cedîd, Beyrut 1976.

[3] İbnü'l-Kelbî, Ebu'l-Münzir Hişam b. Muhammed es-Sâib (ö. 204/819), *Cemheretü'n Neseb*, (Tahkîk: Nâci Hasan), Âlemü'l-Kütüb, Lübnan 2003.

[4] İbnü'l-Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib, *Nesebü Ma'add ve'l-Yemeni'l-Kebîr I-II*, (Tahkîk: Nâcî Hasan), Mektebetü Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut 1988.

[5] Ebû Ubeyd, el-Kāsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî (ö. 224/838), *Kitâbu'n-Neseb*, (Tahkîk: Meryem Muhammed Hayrüddir'), Dâru'l-Fikr, 1989.

[6] ez-Zübeyrî, Ebû Abdillâh Mus'ab b. Abdillâh b. Mus'ab ez-Zübeyrî (ö. 236/851), *Kitabu Nesebi Kureyş* (3. Baskı), (nşr. E. Lévi-Provençal), Daru'l-Maarif, Kahire 1951.

[7] Zübeyr b. Bekkâr, Ebû Abdillâh, *Cemheretü Nesebi Kureyş ve Ahbârihâ I-II*, (Tahkîk: Abbas Hânî el-Çerâh), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2010.

[8] el-Müberred, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid, *Nesebu Adnân ve Kahtân*, (Tahkîk: Abdulaziz el-Meymeni), Kahire 1936.

[9] İbn Hazm, Ahmed b. Sa'îd el-Endülîsî, *Cemheretü Ensâbi'l-Arab*, (Tahkîk: Abdülmün'im Halîl İbrahîm), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, (5. Baskı), Lübnan 2009.

[10] el-Hemdânî, *el-İklîl II,* (Tahkîk: Muhammed b. Ali el-Ekva'), San'â 1966*; el-İklîl VIII,* (Tahkîk: Emîn Fâris), Dâru'l-Kelime, San'â Tarihsiz*; el-İklîl X,* (Tahkîk: Muhibbuddîn el-Hatîb), Dâru'l-Menâhil, Lübnan 1987.

[11] el-Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Alî b. Ahmed b. Abdillah, *Nihâyetü'l-Ereb fî Ma'rifeti Ensâbi'l-Arab* (2. Baskı), Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiye, Lübnan 2012.

[12] el-Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (ö. 279/892), *Kitâbu'l-Cümel Min Ensâbi'l-EşrâfI-XIII*, (Tahkîk.: Suheyl Zekkâr ve Riyâd Ziriklî), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996.

Kureyş kabilesine Kureyş isminin verilişi hakkındaki bilgiler, Kusay'ın çocukları ve Kusay zamanında Mekke'deki idari görevlerin durumu ile Kureyş kabilesinin kolları hakkında ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Ayrıca eser, Hz. Peygamber'in yakın dedeleri, Hâşim ve kardeşleri ile Abdulmuttalib'in Mekke'deki icraatları, Fil olayı, Ficâr savaşlarında ve Kâbe'nin yeniden inşasında Kureyş kabilesinin rolü, İslam öncesi dönemde Kureyş kabilesi arasında meydana gelen çatışmalar ile ilgili de değerli bilgiler sunmaktadır.

Arap dili âlimi, edip ve şair olan İbn Düreyd'in (ö. 321/933) *el-İştikâk*[13] adlı eseri de, Hz. Peygamber ve onun Adnân'a kadar uzanan soy kütüğündeki özel isimler başta olmak üzere Arap dilindeki birçok şahıs, kabile ve yer adlarının kökenleri hakkında çok değerli bilgiler sunduğu için sık sık başvuru kaynaklarımızdan biri olmuştur.

2. Siyer ve Meğâzî Kitapları

Siyer ve Meğâzî arasında eksik de olsa elimize ilk ulaşan kaynak, İbn İshak (ö. 151/768)'ın *Kitâbu'l-Meğâzi, el-Mübtede' ve'l-meb'aŝ ve'l-meğâzî* ismiyle bilinen ancak bizim Muhammed Hamidullah'ın tahkiki ile neşredilen kitabı olarak tanıdığımız *Sîretü İbn İshak*[14] adlı eserdir. Bu eser, Hz. Peygamber'in nesebi, Zemzem Kuyusu, Fil Vak'ası, Kâbe'yi ilk giydiren ve Kureyş kabilesi ile yakın ilişkiler kuran Himyerî melikler hakkındaki rivayetleri açısından kullanılmıştır. İbn İshak'ın eserinin kayıp kısımlarında olduğu düşünülen Câhiliye dönemini ilgilendiren haberler, daha çok Taberî'nin tarih ve tefsiri, Mekke'nin ve Kâbe'nin eski tarihiyle ilgili olanları da Ezrakî'nin *Aħbâru Mekke*'si vasıtasıyla günümüze ulaşmıştır.

İbn İshak'ın eserini esas almakla birlikte onun kitabındaki Hz. Peygamberle ilgisi olmayan İslam öncesi döneme ait rivayetlerin bir kısmını terk edip bazı ilavelerle yeniden tertip ettiğini söyleyen İbn Hişâm'ın (ö. 218/838) *es-Sîretü'n-Nebeviyye*[15] adlı eseri, Hz. Peygamber'in hayatı ile ilgili günümüze ulaşan en eski tam metindir. İbn Hişâm bu eserinde İslam öncesi dönemde Mekke ve çevresinde yaşayan Kureyş kabilesi ile diğer

---

[13] İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî (ö. 321/933), *el-İştikâk I-II*, (Tahkîk: Abdusselâm Muhammed Hârun), Beyrut 1991.

[14] İbn İshak, Muhammed b. İshak b. Yesâr (ö. 151/768), *Sîretu İbn İshak*, (Tahkîk: Muhammed Hamidullah), Konya 1981.

[15] İbn Hişam, Ebû Muhammed Abdulmelik (ö. 218/838), *es-Sîretü'n-Nebeviyye* (3. Baskı), (Tahkîk: Mustafa es-Sakka, İbrahim el-Ebyârî, Abdü'l-Hafîz Şiblî), Daru İbni Kesir, Beyrut 2005.

kabile ve devletler hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır. Bu eser, Hz. İbrahim ve onun soyundan geldikleri kabul edilen Adnâni Arapların soy bilgilerini, Mekke'de hüküm sürmüş Cürhümlüler ve Huzaa kabilesi hakkındaki haberleri, Güney Araplarının Me'rib Seddi'nin yıkılması ile Kuzeye doğru yapmış oldukları göçler, Güney Arabistan'da yaşayan Himyerî meliklerin kökenleri ve orada yaptıkları faaliyetler, Necrân'daki Hristiyanlar ve Zû Nüvâs, Habeşliler'in Yemen'i ele geçirmesi ve Ebrehe ile Eryat arasında vuku bulan olaylar, Ebrehe'nin bir ordu ile Kuzey Araplarına karşı yaptığı sefer ve Fil olayı, Seyf b. Zî Yezen'in Güney Arabistan'daki Habeş egemenliğine son vermesi, Kusay b. Kilâb'ın çocukluğu ve Mekke'ye gelip Huleyl b. Hubşiye'nin kızı ile evlendikten sonra Huzâa kabilesinin Mekke'deki hâkimiyetine son vermesi, Mekke'de bulunan Kâbe ile ilgili işlerin tamamını üstlenmesi ve neticede bu görevleri çocuklarına dağıtması, Kusay'dan sonra Kureyş kabilesi içerisinde ortaya çıkan *ahlâf ve mutayyebûn* çatışması, Emevî ve Hâşimiler arasında İslam öncesi dönemde ortaya çıkan çatışmalar, Hz. Peygamber'in dedelerinden Abdumenâf, Hâşim ve Abdulmuttalip hakkındaki haberler, Hilfu'l-Fudûl, Kureyş kabilesi'nin Ficâr savaşlarındaki rolü, Kureyş kabilesine ait Mekke'de bulunan kuyular, Mekke'de ticaretle uğraşan kimseler, *îlâf, ahmesîler* ve *besl* müesseseleri ile ilgili rivayetler açısından çalışmamızın hemen hemen her yerinde kullanılmıştır. Ayrıca ilk dönem bilgilerini destekleyici tarzda İbn Hişâm'ın eserine yapılan en ünlü şerh olarak kabul edilen Endülüslü muhaddis es-Süheylî (ö. 581/1185) tarafından *er-Ravdu'l-Unuf* [16] adıyla kaleme alınan eserden de zaman zaman faydalanılmıştır.

Hz. Peygamber'in gazve ve seriyyelerinden bahseden Vâkıdî'nin (ö. 207/823) *Kitâbü'l-Meğâzî*'si[17] İslâmî dönemde Kureyş kabilesinin Müslümanlar ile yaptığı savaşlara iştirak eden kimselerin, İslam öncesi döneme ışık tutacak rivayetleri destekleyecek bilgileri barındırması açısından önem arz etmektedir. Ayrıca zaman zaman el-Kelâî'nin (ö. 634/1237) *el-İktifâ*[18] adlı eserine de başvurulmuştur.

---

[16] es-Süheylî, Ebü'l-Kāsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed Ebi'l-Hasen (ö. 581/1185), *er-Ravdu'l-Unuf fî Tafsîri's-Sîreti'n-Nebeviyye li İbni Hişâm I-IV*, (3. Baskı), (Tahkîk: Mecdî b. Mansur Seyyidi'ş-Şûra, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2009.

[17] el-Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd (ö. 207/823), *Kitâbu'l-Meğâzî I-II*, (Tahkîk: Muhammed Abdulkadir Ahmed Atâ), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2004.

[18] el-Kelâî, Ebü'r-Rebî' Süleymân b. Mûsâ b. Sâlim, *el-İktifâ fî Meğâzi Rasûlillâh ve Selâseti'l-Hulefâ I-IV*, (Tahkîk: Muhammed Kemaleddin Azizuddin Ali), Âlemü'l-Kütüb, Lübnan 1997.

3. Tabakât Kitapları

Tabakât kitapları arasında en başta İbn Sa‘d’ın (ö. 230/845) *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*[19] adlı eseri gelmektedir. İbn Sa‘d’ın bu eseri tabakât kitapları arasında zamanımıza ulaşan en eski eser olması itibariyle çok önemlidir. Eser siyer, meğâzî ve tabakât bölümlerinden oluşmuş olup Hz Peygamber’in hayatı ve savaşlarını işleyen İbn İshak, İbn Hişâm ve Vâkıdî’nin eserlerinden sonra en önemli kaynağımız kabul edilmektedir. Bu eserde, Hz. Peygamber’in Âdemoğlu’nun en şereflisi olduğuna dair rivayetler ve önceki peygamberlerin hayat hikâyeleri, Hz. Muhammed’in doğumuna kadar özet mahiyetinde anlatılır, Eser, Hz. Peygamber’in baba tarafından olan dedeleri ve onları dünyaya getiren anneleri hakkındaki haberlerden sonra onun dedelerinden ve Kureyş kabilesinin önemli şahsiyetlerinden ve Mekke’nin liderlerinden olan olan Kusay b. Kilâb, Abdumenâf, Hâşim ve kardeşleri, Abdulmuttalib ekseninde Kureyş’in İslam öncesi dönem tarihinden bahseder. Ayrıca eser, Kusay zamanındaki Kâbe hizmetlerinden, *ahlâf* ve *mutayyebûn* çatışmasından, ficâr harplerinden, hilfu’l-fudûl ve Kâbe’nin inşasında rol alan kabilelerden önceki dönem kaynaklarındaki bilgileri destekleyen haberleri sunması açısından önemlidir.

Bu eser dışında yer yer Halife b. Hayyât’ın (ö. 240/854-55) *Kitâbü’t-Tabakât’*ı[20] ve İbn Abdilberr’in (ö. 463/1071) *el-İsti‘âb fî Ma‘rifeti’l-Ashâb*[21] adlı eseri ile *el-İstî‘âb’*ta geçen râvilerin nesebi ve kabilelerine dair geniş bilgilerin yanında Arap kabilelerinin İslam öncesi ve İslâmî dönemdeki görünümleri ve coğrafî dağılımları gibi konulara temas ettiği için yer yer destekleyici mahiyette *el-İnbâh ‘alâ Kabâ‘ili’r-Ruvât*[22] adlı eserinden de istifade edilmiştir.

4. Genel Tarih Kitapları

Çalışmamızda istifade ettiğimiz genel tarih türü eserlerden ilki Ya‘kûbî’nin (ö.

---

[19] İbn Sa‘d, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa‘d b. Menî‘ el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî (ö. 230/845), *Kitâbu’t-Tabakâti’l-Kebîr I-XI,* (Tahkîk: Ali Muhammed Ömer), Mektebetü’l-Hâncî, Kâhire 2001.

[20] Halife b. Hayyât, Ebû Amr Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî (ö. 240/854-55), *Kitâbü’t-Tabakât*, (Tahkîk: Ekrem Ziyâ Ömerî), Bağdat 1967.

[21] İbn Abdilberr (ö. 463/1071), Abdullah b. Muhammed, *el-İstî’âb fi Ma’rifeti’l-Ashâb I-IV*, (Tahkîk: Ali Muhammed Muavved, Adil Ahmed Abdulmevcud), Dâru’l-Kütübi’l-İlmiye (3. Baskı), Lübnan 2010.

[22] İbn Abdilberr (ö. 463/1071), Ebu Ömer Yusuf b. Abdillah, *el-İnbâh alâ Kabâili’r-Ruvât*, (Tahkîk: İbrahim el-Ebyârî), Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrut 1985.

292/905) *Târih'*idir.[23] Şii olduğu için rivayetlerine ihtiyat ile yaklaşılan Ya'kûbî'nin İslam öncesi dönem ile ilgili verdiği bilgiler çalışmamızın ilgili yerlerinde sıkça kullanılmıştır. Biz konumuz çerçevesinde Ya'kûbî'nin aktardığı bilgiler ile diğer çalışmalardaki bilgileri karşılaştırdığımızda aralarında çok fazla rivayet uyuşmazlığı göremedik. Az da olsa bu mevcut farklılıkları içeren rivayetler meselelerin çözümünde çok önemli ve değerlendirilmesi gereken bilgiler sağlamaktadır. Eser Hz. Âdem ile başlayarak sırası ile peygamberler hakkında bilgiler sunduktan sonra, İslam öncesi dönemde yaşamış olan Süryânî, Âsur, Çin, Hind, Yunan, Roma ve Fars Kralları, Türk kabileleri ile Mısır, Berberi ve Habeş halklarından bahseder. İslam öncesi dönemde Arap halkları hakkında bilgiler sunmakla birlikte, bu rivayetlere, bir takım uydurma hikâyelerin katılmış olduğunu inkâr etmez. Bu sebeple rivayetleri değerlendirirken sonradan uydurulan hikâyeleri daima göz önünde bulundurmamız gerektiğini bizlere hatırlatır. Eserin, Arap panayırlarını ayrı bir başlık altında ele alması, İslam öncesi dönemde Arapların ve Kureyş kabilesinin ekonomik yönüne ışık tutması açısından önemlidir. Ayrıca, Hz. Peygamber'in doğumu, ficâr savaşları, hilfu'l-fudûl ve Kâbe'nin inşası hakkındaki rivayetleri, çalışmamız açısından önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Çalışmada az da olsa Dîneverî'nin (ö. 282/895) *Ahbâru't Tıval*,[24] adlı eserinden de faydalanılmıştır. Bu eser İslam öncesi İran ile Arapların ilişkileri hakkında çok özet bilgiler içermesine rağmen rivayetleri desteklemek ve detaylandırmak için kullanılmıştır.

Daha önce yazılmış ve günümüze ulaşmayan birçok eserden nakiller bulabileceğimiz genel tarih kitapları içerisinde en önemli eser, Taberî'nin (ö. 310/923) *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülük*[25] adlı çalışmasıdır. Teberî, eserine Hz. Âdem ile başlamış ve Tevrat'daki sıralamayı esas alarak Nebî ve Rasüllerin hayat hikâyelerini Kur'ân-ı Kerim'deki ayetler ile destekleyerek anlatmıştır. İsrailoğulları Hz. İsâ'dan sonraki Romalılar ve onların hâkim oldukları yerleri, Fars hükümdarlarını ve Araplar ile olan ilişkilerini anlattıktan sonra, Yemen ve Irak'taki siyasi ve askeri faaliyetler üzerinde durmuştur. Daha sonra Hz. İbrahim ve oğlu İsmail özelinde Kâbe'nin inşasından uzun

[23] el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdıh, *Târihu Ya'kûbî I-II* (2. Baskı), Dâr Sâder, Beyrut 2010.

[24] ed-Dîneverî, Ebû Hanife Ahmed b. Davud, *el-Ahbâru't-Tıvâl* (2. Baskı), Tahkîk: İsâm Muhammed el-Hâc Ali, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2012.

[25] et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/923), *Tarihu't-Taberî –Târihu'r-Rusül ve'l-Mülûk- I-XI* (2. Baskı), (Tahkîk: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Dâru'l-Maarif, Mısır tarihsiz.

uzadıya bahsetmiştir. Taberî bu bilgileri İbn Abbas, Abdullah b. Selâm, Vehb b. Münebbih ve Kâ'bulahbâr gibi sahâbî ve tâbiîlerden, Tevrat, Talmut ve İncil tercümelerinden, İsrâiliyat'tan ve özellikle İbn İshak, Vâkıdî ve İbn Sa'd'ın tamamı günümüze ulaşmamış olan kitaplarından derlemiştir. Fars tarihini yazarken İbnü's-Sâib el-Kelbî ile oğlu Hişâm b. Muhammed el-Kelbî'nin eserleri ile Pehlevîce'den Arapça'ya çevrilen kitaplardan ve özellikle İbnü'l-Mukaffa'nın eserlerindeki rivayetlerden yararlanmıştır. Roma ve Bizans imparatorlukları ile Selevkoslar hakkında bilgi vererek, Suriye Hristiyanlarının tercüme ettiği eserleri esas almıştır. Ayrıca, Câhiliye devri Arap tarihi ve özellikle eyyâmü'l-Arab'la ilgili haberlerde Ubeyd b. Şeriyye, Asmaî, Şa'bî, Hişâm b. Muhammed el-Kelbî, Heysem b. Adî ve İbn İshak'ın; Yemen tarihi için Vehb b. Münebbih ve Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî'nin eserlerinden çokça faydalanmıştır. Bizans'ın Araplar ile ilişkilerini, Suriye ve Filistin'de hüküm sürmüş vassal devlet Gassânîler ile Sâsânîler'in Araplar ile ilişkilerini, Irak'ta hüküm sürmüş Hîre emîrleri ve Yemen'deki hâkimiyetleri sebebiyle Himyerîler ile ilişkilerini Arapları ilgilendirdiği için ayrıntılı şekilde vermiştir.[26]

Taberî, Kureyş kabilesi ile ilgili bilgileri Abdulmuttalib'den Adnân'a kadar Hz. Peygamber'in şeceresini anlattığı kısımda ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Bu rivayetler sayesinde İslam öncesi dönemde Kureyş kabilesinin siyasi ve ekonomik görünümü ile ilgili önemli bilgilere ulaşmak mümkün olmaktadır.

Eserde, Habeşliler'in Yemen ve San'â'yı ele geçirmesi, Ebrehe'nin Kâbe'ye saldırması ve Seyf b. Zî Yezen'in Sâsâniler'in yardımı ile Güney Arabistan'daki Habeş hâkimiyetine son vermesi ile ilgili ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Ancak bu bilgiler önceki dönemde yazılmış olan kitapların rivayetleri ile genel anlamda uyuşmaktadır. Çünkü genel anlamda hicrî ilk üç asırda yazılmış olan eserlerden sonra yapılmış çalışmalar, asıl kaynaklardan uzaklaştıkça geçmişte yazılmış eserlerin rivayetlerini tekrar etmeye başlamaktadırlar. Taberî'nin tarihi İslam öncesi dönem hakkındaki haberler dikkate alındığında bu durumu açıkça gözlerimizin önüne sermektedir.

Araştırmamızda istifade ettiğimiz diğer genel tarih kitapları arasında Mesûdî'nin

[26] Mustafa Fayda, "Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk", *DİA*, XL/92.

(ö. 345/956) *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*[27] ve *Mürûcu'z-Zeheb*[28] adlı eserleri, İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fi't-Târih*'i,[29] ile İbn Haldun'un (ö. 808/1406) *Kitâbu'l-İber*[30] adlı eserini de zikretmemiz gerekmektedir.

Araştırma konumuzla direk ilgili en önemli kaynaklardan birisi olduğunu düşündüğümüz İbn Habib'in eserleri, İslam öncesi Kureyş kabilesi hakkında çok değerli bilgiler içermesi yönüyle önemlidir. Bu sebeple çalışmamız süresince İbn Habib'in (ö. 245/859) *Kitâbu'l-Münemmak*[31] ve *Kütâbu'l-Muhabber*[32] isimli eserlerine sık sık atıflar yapılmıştır. *Münemmak*'ta Hz. Muhammed hakkındaki bilgilerin yanı sıra Kureyş kabilesinin hem İslam öncesi ve hem de sonrası hakkında, ensab ve ahbâr bilgileri yer almaktadır. Ayrıca eser, Kusay b. Kilâb ve Mekke'ye gelişi, Kinâne kabilesi'nin alt boylarından olan Kureyşliler'in Mekke'ye yerleştirilmesi, Kusay'ın neslinden gelenlerin şeceresi, *ahlâf* ve *mutayyebûn* çatışması, faziletliler antlaşması (hilfu'l-fudûl), Fil olayı, Ficâr savaşları ve Kureyş'in bu savaştaki rolü, Huzâa kabilesi'nin Hâşim b. Abdimenâf ile antlaşma yapması, Kureyş boyları arasındaki seçkin kimselerin birbirleri ile yaptıkları münâfereler, Abdulmuttalib'in Seyf b. Zî Yezen ile ilişkisi gibi daha sayamayacağımız birçok mesele ile ilgili ayrıntılı bilgiler sunmaktadır.

İbn Habîb'in *Muhabber* ile *Münemmak* adlı eserleri arasında birçok benzerlik bulunmaktadır. İslam öncesi Kureyş kabilesi ile ilgili *Münemmak*'ta bulunan rivayetlerin birçoğu *el-Muhabber*'de de tekrar edilmektedir. *Muhabber*, Peygamberler ve halifeler tarihi niteliğinde bir kitap olup, *Münemmak*'ta olduğu gibi meselelerin ayrıntılarına inmeden, konuları isimler üzerinden anlatan bir metot ile te'lif edilmiştir.

5. Dil, Lügat ve Edebiyat Kitapları

İslam öncesi dönemde yaşamış Arap kabilelerinin siyasi, iktisadi ve ekonomik

---

[27] el-Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin b. Ali, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf,* el-Mektebetü't Târihiyye, Bağdat 1938.

[28] el-Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin b. Ali, *Mürûcu'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher I-IX* (2. Baskı), (Tahkîk: Adulemîr Alî Mühennâ), Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut 2010.

[29] İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târih I-XI*, (Tahkîk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987.

[30] İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed *Tarihu İbni Haldûn I-VII*, (Tahkîk: Âdil b. Sa'd), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2010.

[31] İbn Habîb, Ebû Cafer Muhammed b. Habib el-Bağdâdî, *Kitabü'l-Münemmak fi Ahbâri Kureyş*, (Tahkîk: Hurşîd Ahmed Fâruk), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1985.

[32] İbn Habib, Ebû Cafer Muhammed b. Habib el-Bağdâdî, *Kitâbu'l-Muhabber*, (Tahkîk: Eliza Lichtenstater), Dâru'l-Afâki'l-Cedide, Beyrut, tarihsiz.

hayatları hakkında edebiyat kitaplarında dağınık da olsa oldukça zengin malumat bulunmaktadır. Bu eserlerde hikâye ve masal türü bilgilerin yanında bu dönemin kapalı kalmış ve anlaşılamamış haberlerini anlamamızda bizlere yardımcı olacak çok değerli haberler bulunmaktadır. Bu sebeple araştırmamızda İslam öncesi dönem hakkında ve özellikle Kureyş kabilesi ve *hums* müessesesi hakkında oldukça değerli, ancak dağınık halde bulunan haberleri bize Câhız'ın risâleleri[33] sunmaktadır. Ayrıca İbn Abdirabbih'in (ö. 328/940) bir genel kültür ansiklopedisi olarak tanımlanabilecek *el-İkdü'l-Ferîd*[34] adlı eseri de, panayırlar ve Mekke'deki idare sistemi hakkındaki rivayetleri bağlamında istifade ettiğimiz önemli kaynaklardandır.

Kültür tarihi açısından vazgeçilmez bir kaynak olan Ebu'l-Ferec el-İsfahânî'nin (ö. 356/967) *el-Egânî*[35] adlı hacimli eserinde de İslam öncesi dönem ile ilgili çok değerli bilgiler bulunmaktadır. Genelde eski kaynaklarda mevcut ensab bilgilerini tekrar eden İsfahânî, İslam öncesi dönem Kureyş kabilesi hakkındaki rivayetleri dağınık bir şekilde aktarmaktadır. Eser çok hacimli olduğundan rivayetleri tespit etmek oldukça güçtür. Eser, İslam öncesi dönemin Kureyş kabilesi ve alt boyları, Ficâr savaşları, Kureyş'in ekonomik ilişkileri ile ilgili malzemeleri yönüyle çalışmamızda kullanılmıştır. Yine *Egânî* gibi hacimli bir eser olan en-Nüveyrî'nin (ö. 733/1333) *Nihâyetü'l-Ereb*[36] isimli çalışması da geç dönem bir eser olmasına rağmen İslam öncesi dönem, Kureyş kabilesi ve boyları hakkında verdiği bilgiler münasebetiyle kullanılmıştır.

Araştırmamızda bulunan terim, ıstılah ve garip kelimelerin izahında Halil b. Ahmed'in (ö. 175/791) *Kitâbu'l-'Ayn*'ı,[37] İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Edebü'l-Kâtib*[38] ve *Kitâbu Meâni'l-Kebîr'i*,[39]Ezherî'nin (ö. 370/980) *et-Tezhîbu'l-Luga*'sı,[40] Sealîbî'nin

---

[33] Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr (ö. 255/869), *Resâilu Câhız I-IV*, (Tahkîk: Muhammed Bâsil Uyunu's-Sûd), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2000; Aynı müellif, *er-Resâlilü's-Siyâsiyye*, Mektebetü'l-Hilâl, Beyrût 2010.

[34] İbn Abdirabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî, *el-İkdü'l-Ferîd I-IX*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, (3. Baskı), Lübnan 2006.

[35] el-İsfahânî, Ebu'l-Ferec, Ali b. Hüseyin, *Kitâbu'l-Egânî I-XXVII* (5. Baskı), Abd A. Ali Mühennâ, Samir Câbir, Yusuf Ali Tavil (Ed.), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2008.

[36] en-Nüveyrî, Şihâbuddin Ahmed b. Abdulvahhâb, *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb I-XXXIII*, (Tahkîk: Yusuf et-Tavîl ve Ahmed Muhammed Hâşim), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2004.

[37] Halil b. Ahmed, İbn Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (ö. 175/791), *Kitâbu'l-'Ayn I-VIII*, (Tahkîk: Mehdi Mahzûmî ve İbrahim es-Sâmerreî), tarihsiz.

[38] İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullāh b. Müslim ed-Dîneverî, *Edebü'l-Kâtib*, (Tahkîk: Muhammed ed-Dâlî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1981.

[39] İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *Kitâbu'l-Meâni'l-Kebîr fî Ebyâti'l-Meânî I-III*, Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Lübnan 1984

[40] el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî (ö. 370/980) *et-Tezhîbu'l-Luga I-XV,*

(ö. 429/1038) *Simâru'l-Kulûb*'ü,[41] İbn Sîde'nin (ö. 458/1066) *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam*'ı,[42] Meydânî'nin (ö. 518/1124) *Mecmau'l-Emsâl*'i,[43] Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *Esâsu'l-Belâğa*[44] İbn Manzur'un (ö. 711/1311) *Lisânu'l-Arab*[45] adlı kapsamlı sözlüğü, Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) *Tâcu'l-Arûs*[46] adlı eseri yol gösterici olmuştur.

6. Coğrafya Kitapları

Çalışmamızda genel anlamda yer adlarını tespit etmek maksadıyla kullandığımız coğrafya kitapları, zaman zaman İslam öncesi dönem kabilelerin örf adet, gelenek, görenek, ekonomik hayatları hakkında zengin tarihsel malzemeler ihtiva etmesi yönüyle önemlidir. Bu sebeple Belâzurî'nin (ö. 279/892) *el-Buldân*,[47] İbnü'l-Fakîh'in (ö. 290?/903?) *Kitâbu'l-Buldân*,[48] Yak'ûbî'nin (ö. 292/905) *Kitâbu'l-Buldân*,[49] İbn Hurdâzbih'in (ö. 300/912-13) *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*,[50] Istahrî'nin (ö. 340/951-52'den sonra) *Mesâlikü'l-Memâlik*,[51] Hemdânî'nin (ö. 360/971'den sonra) *Sıfatu Cezîreti'l-Arab*,[52] İsfahânî'nin (ö. 360/971'den önce) *Târîħu Sinî Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiyâ*,[53]

(Tahkîk: Abdüsselâm Hârûn, Muhammed Ali en-Neccâr, M. Abdülmün'im el-Hafâcî ve M. Ebü'l-Fazl İbrahim), Dâru'l-Mısriyye, Kahire 1964-1967-1979.

[41] es-Sealîbî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl, *Simâru'l-Kulûb fî Muzâf ve'l-Mensûb*, (Tahkîk: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Dâru'l-Maarif, Kahire 1965.

[42] İbn Sîde, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî, *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam I-XI*, (Tahkîk: Abdulhamid Hindâvî), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2000.

[43] el-Meydânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm en-Nîsâbûrî, *Mecmau'l-Emsâl I-II*, (Tahkîk: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), 1955.

[44] ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kāsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Ahmed, *Esâsu'l-Belâğa I-II*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998, I/160.

[45] İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfiî (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab I-XVII* (3. Baskı), (Tahkîk: Emin Muhammed Abdulvehhâb ve Muhammed es-Sâdık el-Ubeydî), Dâru'l-İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1999.

[46] ez-Zebîdî, Muhammed Murtazâ el-Huseynî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs XL,* (Tahkîk: Abdüssettâr Ahmed Ferrâc), Matbaatu Hukûmeti Kuveyt, Kuveyt 1965.

[47] el-Belazurî Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, *el-Buldan*, (Tahkîk. : Necîb Mâcidî), el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2008.

[48] İbnü'l-Fakîh, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî, *Muhtasaru Kitâbi'l-Buldân*, M. J de Goeje (Ed.), E. J. Brill, Leiden 1885.

[49] el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdıh, *el-Buldân*, (Tahkîk: Muhammed Emîn Dinnâvî), Beyrut 2002.

[50] İbn Hurdâzbeh, Ebü'l-Kāsım Ubeydullāh b. Abdillâh, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, M. J. De Goeje (Ed.), Bibliotheca Geographorum Arabicorum, E. J. Brill Leiden 1889.

[51] el-İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî, *Kitâbu Mesalikü'l-Memâlik*, M. J. de Goeje (Ed.), (2. Edisyon), E. J. Brill 1927.

[52] el-Hemdânî, Lisânü'l-Yemen el-Hasen b. Ahmed b. Ya'kūb, *Sıfatu Cezireti'l-Arab*, (Tahkîk: Muhammed b. Ali el-Ekva', Mektebetü'l-İrşâd, San'â 1990.

[53] el-İsfahanî, Hamza b. el-Hasan, *Târîħu Sinî Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiyâ*, M. E. Gottwaldt (Ed.), Leipzig 1844.

Bekrî'nin (ö. 487/1094) *Mu'cem Me'sta'cem*,[54] Makdisî'nin (ö. 390/999-1000) *Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*,[55] Yakut el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemu'l-Buldân*[56] adlı eserlerinden de sık sık yararlanılmıştır.

7. Şehir Tarihleri

İslam öncesi dönem ve Mekke tarihi açısından en önemli kaynak olan Ezrakî'nin (ö. 223/838) *Ahbâru Mekke*'si[57] çalışmamızda en çok istifade ettiğimiz kaynaklardan birisidir. Hz. Âdem'den itibaren Kâbe'nin tarihi hakkında çok değerli bilgilerin bulunduğu bu eser, İslam öncesi Mekke'nin tarihi açısında da vaz geçilmez bir kaynak konumundadır. Hz. İbrahim ve İsmail'in Mekke'ye yerleşmesi, Amalika, Cürhüm ve Huzâa kabilelerin Mekke'ye yerleşmeleri ve şehrin topografyası ile ilgili değerli bilgileri yanında, Kureyş Kabilesinin Mekke'ye yerleşmesi, Kusay b. Kilâb'ın Mekke ve Kâbe ile ilgili yaptığı yenilikler, Kusay'ın neslinden gelenlerin Mekke ve Kâbe hizmetleri, Hâşimoğulları ile Ümmeyyeoğulları arasındaki ilişkiler ve Kâbe hizmetleri hakkında çok değerli bilgiler vermektedir. Ancak Kureyş kabilesi içerisindeki *ahlâf* ve *mutayyebûn* ayrışmasından bahsetmemiş olması çok dikkate değer bir durumdur. Kendisi ile çağdaş kaynaklarda bu konudan bahsetmeyen eser yok gibidir. Ezrakî'nin bu eseri kendisinden sonraki Mekke ve Kâbe tarihi hakkında yazılan hemen hemen bütün çalışmaların da kaynağı konumundadır.

İslam öncesi dönem tarihiyle ilgili en az Ezrakî'nin eseri kadar önemli olan ve çalışmamızda da istifade etmeye çalıştığımız eser, Fâkihî'nin (ö. 278/891-92?) *Ahbâru Mekke*[58] adlı hacimli eseridir. Fâkihî'nin Osman b. Amr b. Sâc, Vâkıdî, Zübeyr b. Bekkâr, Ebû Ubeyde, Ma'mer b. Müsennâ gibi âlimlerin zamanımıza ulaşmayan eserlerinden faydalanmış olması ve kendisinden sonraki birçok önemli eser sahibinin onun rivayetlerini nakletmiş olması, eserin önemini daha da arttırmaktadır.[59] Bu sebeple

---

[54] el-Bekrî, Ebû Umeyd Abdillah b. Abdilazîz el-Endelüsî, *Mu'cem me'sta'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâdı' I-V*, (Tahkîk: Cemâl Tulbe), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 1998.

[55] el-Makdisî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ eş-Şâmî el-Beşşârî, *Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, M. J. de Goeje (Ed.), (2. Edisyon), E. J. Brill 1906.

[56] el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebî Abdillah Yâkut b. Abdillah, *Mu'cemu'l-Buldân I-VII*, (Tahkîk: Ferîd Abdulazîz el-Cündî), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye (2. Baskı), Lübnan 2011.

[57] el-Ezrakî, Ebu'l-Velid Muhammed b. Abdillah, *Ahbâru Mekke ve mâ câe fîhâ mine'l-Âsâr I-II*, (Tahkîk: Rüşdi es-Salih Melhas), Mektebetü's-Sekâfe, (4. Baskı), Mekke 2002.

[58] el-Fâkihî, Ebû Abdillah Muhammed b. İshak b. Abbas el-Mekkî, *Ahbâru Mekke fî Kadîmi'd-Dehri ve Hadîsihi I-VI*, Tahkîk: Abdulmelik b. Abdillah b. Dehîş, Lübnan 1994.

[59] Abdulkerim Özaydın, "Fâkihî", *DİA*, XII, 128-129.

çalışmamızda, İslam öncesi dönem Mekke tarihi ve Kureyş kabilesi hakkında önemli bilgilerin bulunduğu bu eser de, Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail'in Mekke'ye gelişleri, Cürhüm, Huzâa ve Kureyş kabilelerinin Mekke'deki hâkimiyetleri, Ficâr savaşları ve Fil vakası hakkındaki rivayetlerinden dolayı sıkça faydalandığımız kaynaklardandır. Ayrıca yer yer İbn Asâkir'in (ö. 571/1176), *Târihu Medineti Dimaşk*[60] adlı eseri de kullanılmıştır.

8. Tefsir ve Hadis kitapları

İslam öncesi dönemde Kureyş kabilesi hakkında Kur'ân-ı Kerim'de geçen ayetlerin tefsiri için Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) *Tefsîr*'i,[61] Taberî'nin (ö. 310/923) *Tefsir*'i,[62] Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtihu'l-Ğayb*'ı,[63] Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmî li Ahkâmi'l-Kur'an*'ı[64] ve Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *ed-Dürru'l-Mensûr*[65] adlı eserlerinden faydalanılmıştır. Hadis kitaplarından araştırma konumuz ile ilgili başta Abdürrezzâk (ö. 211/826-27) ve içinde Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153/770) *el-Câmi'* adlı eserinin de bulunduğu *el-Musannef*,[66] İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *el-Musannef*,[67] Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*,[68] Buhârî'nin (ö. 256/870) *Sahîh*,[69] Müslim'in (ö. 261/875), *el-Câmiu's-Sahîh*[70] ve İbn Mâce'nin (ö. 273/887) *Sünen*[71] adlı

---

[60] İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasen, *Târihu Medineti Dimaşk I-LXXX*, (Tahkîk: Ömer b. Ğarame el-Ömerî), Lübnan 1995.

[61] Mukatil b. Süleyman, Ebü'l-Hasen Mukātil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *Tefsîru Mukatil b. Süleyman I-VI*, (Tahkîk: Abdullah Mahmud Şehhâte), Müessesetü't-Târihi'l-Arabî, Beyrut 2002.

[62] et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Tefsiru't-Taberî –Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli âyi'l-Kur'ân-I-XXVI*, (Tahkîk: Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî), Dâru'l-Hecr, Kahire 2001.

[63] er-Râzi, Muhammed Fahrüddîn b. Ömer, *Tefsîrü'l-Fahri'r-Râzî I-XXXII*, Dâru'l-Fikr, Lübnan 1981.

[64] el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmî li Ahkâmi'l-Kur'an I-XXIV*, (Tahkîk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî), Müessesetü'r Risâle, Beyrut 2006.

[65] es-Suyutî, Celâlüddîn, *ed-Dürru'l-Mensûr fî Tefsiri'l-Me'sûr I-XVII*, (Tahkîk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî), Kahire 2003.

[66] Abdürrezzâk, Ebû Bekr b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî (ö. 211/826-27), *el-Musannef ve me'ahu Kitâbu'l-Câmi' li İmâm Ma'mer b. Râşid el-Ezdî I-XII (2. Baskı)*, (Tahkîk: Habîburrahman el-A'zamî), Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1983.

[67] İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullāh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî (ö. 235/849), *el-Musannef I-XVI*, (Tahkîk: Hamed b. Abdillah el-Cum'a ve Muhammed b. İbrahim el-Luhaydân), Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 2004.

[68] Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855), *Müsned I-L*, (Tahkîk: Şuayb Arnavud), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1995.

[69] el-Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî I-VIII*, İstanbul 1981.

[70] Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmiu's-Sahîh I-V*, (Tahkîk: M. Fuad Abdulbaki), İstanbul tarihsiz.

[71] İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *Sünen I-II*, (Tahkîk: M. Fuad Abdulbaki), 1952.

eserlerinden faydalanılmıştır.

B. Modern Araştırmalar

Bu başlık altında öncelikle Kureyş kabilesi hakkında yapılan çalışmalar araştırmamızla ilişkili yönleri açısından tanıtılmaya çalışılacaktır. Daha sonra İslam öncesi dönemle ilgili Arap âlemi, batı dünyası ve en son olarak da ülkemizde yapılmış çalışmalardan bahsedilecektir.

Araştırmamız Kureyş kabilesinin İslam öncesi siyasi ve ekonomik yapılanması hakkında olduğundan İslam öncesi dönemde Araplar hakkında hem Arap hem de Batı dünyasında ciddi bir birikim olduğu tespitini yapmamız gerekmektedir. Batılı araştırmacılar Tevrat ve İnciller'in oluştuğu dönemin toplum yapısı ve bilgi birikimlerinin izlerini sürmek için, özellikle XVIII. yüzyılda *tarihi tenkit* yöntemini kullanmışlardır. Bu yöntem, ilkin, kilisenin kutsal metinleri dogmatik olarak yorumlamasına bir tepki olarak rasyonalist düşünürler tarafından kullanılmıştır. Rasyonalistler kutsal metinleri akılcı ve hümanist bir bakış açısıyla yorumlama girişiminde bulunmuşlardır. Rasyonalistlerin bu yöntemi İslam üzerine çalışan oryantalistleri de etkilemiştir. Bu sebeple oryantalistler, Kur'an'ın ve onun tebliğcisi olan Hz. Muhammed'in yaşadığı dönemden önceki tarihin daha iyi anlaşılması veya İslam'ın her hangi bir orjinalitesinin olmadığını ispat için tarihi tenkit yöntemine başvurmuşlardır.[72]

Bu sebeple XIX. yüzyılda bilimsel yöntemin gelişmesi ve Arap yarımadasında ortaya çıkan yeni keşifler ile beraber Antik dönem Arapları hakkında birçok araştırma yapılmıştır. Bahse konu olan bulguların ışığında Arap milliyetçiliğinin de etkisi ile batıda yapılan oryantalist çalışmaların yanında Araplar da İslam öncesi dönem Arap tarihi üzerine çalışmalar yapmaya başlamışlardır. Bütün bu çalışmaların yardımı ile İslam öncesi Araplar'ın yarımadada kurdukları devletler ve Bizans, Sâsânî, Mısır ve Habeşlilerle ilişkileri hakkında çok büyük bir birikim oluşmuştur. Ancak özellikle Arap dünyasında bu dönem hakkında yapılan çalışmaların genelde Cevad Ali'nin çalışmasının bir özeti mahiyetinde olduğunu söylememiz gerekmektedir.

Biz çalışmamızda İslam öncesi dönem Kureyş kabilesinin siyasi ve ekonomik

---

[72] Bu çalışmalar ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. İbrahim Sarıçam ve Arkadaşları, *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru*, Nobel Yayınları, Ankara 2011, 107-110.

organizasyonu ile ilgili özellikle hicrî ilk üç asırda yazılmış ilk elden Arapça kaynakları kullanmakla birlikte Diyârbekrî'nin *Târîhu'l-Hamîs,*[73] Alûsî'nin *Bulûğu'l-Ereb,*[74] Cevad Ali'nin *el-Mufassal fî Tarihi'l-Arab kable'l-İslam,*[75] Corci Zeydan'ın *el-Arab Kable'l-İslam,*[76] Ömer Rıza Kehhâle'nin, *Mu'cemu Kabâil'l-Arab,*[77] Abdulaziz Sâlim'in *Tarihu'l-Arab fî Asri'l-Cahiliyye,*[78] Ahmed Emîn'in *Fecru'l-İslam*[79], Âtik b. Gays el-Bilâdî'nin *Mu'cemü Kabâ'ili'l-Hicâz*[80] Muhammed Ahmed Câde'l-Mevlâ Beg ve arkadaşlarının hazırladığı *Eyyâmü'l-Arab fi'l-Cahiliyye*[81] Sâlih Ahmed el-Alî'nin *Muhâdarât fî Târîhi'l-Arab*[82] Hüseyin eş-Şeyh'in *el-Arab kable'l-İslâm,*[83] Tevfik Berrû'nun *Târihu'l-Arabi'l-Kadîm,*[84] adlı eserlerden de istifade ettik. Bu çalışmalarda özellikle antik ve İslam öncesi dönem Arapların yaşadıkları yerler, kurdukları devletler ve kökenleri ile ilgi bilgiler bulunmaktadır.

Araştırmamız esnasında Kister'in İslam öncesi Arap tarihi ile ilgili çalışmalarından sıklıkla istifade ettik. Cahiliye döneminde Arap kabilelerinin Mekke ile ilişkileri hakkında dikkate değer araştırmalar yapmış olan Kister, bu alanda yetkin araştırmacılar arasında sayılabilir. Kister'in *Notes on Caskel's Ğamharat an-Nasab,*[85] *el-Hîre,*[86] *Huluban Seferi,*[87] *Mekke ve Temîm (İlişkisel Yönleri),*[88] *Mekke İle İlgili Bazı Rivayetler (Cahiliyye'den İslam'a)*[89] isimli makaleleri İslam öncesi Kureyş kabilesinin

---

[73] ed-Diyârbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen (ö. 990?/1582), *Târîhu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi'n-Nefîs I-III*, (Tahkîk: Abdullah Muhammed el-Halîlî), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2009.

[74] el-Âlûsî, Mahmûd Şukrî, *Bulûğu'l-Ereb fî Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab I-III*, (Nşr.: Muhammed Behcet el-Eserî), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2009.

[75] Ali, Cevad, *el-Mufassal fî Târihi'l-Arab Kable'l-İslâm I-X* (2. Baskı), Bağdat 1993.

[76] Zeydan, Corci, *el-Arab Kable'l-İslam,* Dârü'l-Helâl, tarihsiz.

[77] Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu Kabâil'l-Arab I-III*, Müessesetü'r Risâle, Suriye 2011.

[78] Abdulaziz Sâlim, *Tarihu'l-Arab fî Asri'l-Cahiliyye,* Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut 1971.

[79] Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslam*, Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, (10. Baskı), Lübnan 1969.

[80] Âtik b. Gays el-Bilâdî, *Mu'cemü Kabâ'ili'l-Hicâz* (2. Baskı), Dâru Mekke, Mekke 1983.

[81] Muhammed Ahmed Câdu'l-Mevlâ Beg-Ali Muhammed el-Bicâvi-Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, *Eyyâmü'l-Arab fi'l-Cahiliyye*, Beyrut, tarihsiz.

[82] Sâlih Ahmedel-Alî, *Muhâdarât fî Târîhi'l-Arab*, Matbaatu'l-Maârif, Bağdat 1955.

[83] Hüseyin eş-Şeyh, *el-Arab kable'l-İslâm*, Dâru'l-Ma'rife, İskenderiye 1993.

[84] Tevfik Berrû, *Târihu'l-Arabi'l-Kadîm*, Dâru'l-Fikr Dımaşk 1996.

[85] M. J. Kister and M. Plessner, "Notes on Caskel's Ğamharat an-Nasab", *Society and Religion From Jâhiliyya to Islam*, Variorum, Great Britain 1990 ss. 48-68.

[86] M. J. Kister, "el-Hîre", (Çev. Ali Aksu), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* IX/1, Sivas 2005, ss. 29-54.

[87] M. J. Kister, "Huluban Seferi", (Çev. Fatih Erkoçoğlu), *C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas 2010, XIV, sayı: 2, ss. 575-586.

[88] M. J. Kister, "Mekke ve Temîm (İlişkisel Yönleri)", (Çev. : Ali Aksu), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: VII/2, Sivas 2001, ss. 333-369.

[89] M. J. Kister, "Mekke İle İlgili Bazı Rivayetler (Cahiliyye'den İslam'a)", (Çev. Ali Aksu), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI/II, Sivas 2002, ss. 41-63.

hem siyasi hem de ekonomik durumu ile ilgili önemli bilgiler sunmaktadır.

Batıda İslam öncesi dönemle ilgili yapılmış çalışmalardan Watt'ın *Hz. Muhammed Mekke'de* ve *Peygamber ve Devlet Adamı Hz. Muhammed*,[90] Lammens'in *La Mecque a la Veille De L'hegire*[91] ve İslam Ansiklopedisindeki *Kureyş* maddesi,[92] Caetani'nin *İslam Tarihi*,[93] Shmit'in *Kinship and Marriage in Early Arabia*,[94] Retsö'nün *The Arabs in Antiquity*,[95] Margoliouth'un *İslamiyet Öncesi Arap-İsrailoğulları İlişkileri,*[96] Hitti'nin *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*,[97]isimli eserlerinin yanısıra birçok farklı araştırmalardan da yararlanılmıştır.

Modern araştırmalar arasında İslam öncesi Kureyş kabilesi hakkında, çalışmamıza benzer çalışmalar olduğunu kaydetmemiz gerekmektedir. Yapmış olduğumuz araştırmalar neticesinde gerek ülkemizde gerekse Arap ve Batı dünyasında bu konu ile ilgili doğrudan veya dolaylı yoldan birçok çalışma yapılmış olduğunu gördük. Tesbit edebildiğimiz kadarı ile bu çalışmalar arasında Hüseyin Mu'nis'in *Tarihu Kureyş*,[98] Hıdır Abbas el-Cemilî'nin *Kabiletü Kureyş ve Eseruhâ fi'l-Hayati'l-Arabiyye kable'l-İslâm,*[99] Halîl Abdulkerîm'in *Kureyş min Kabîle ilâ Devleti'l-Merkeziyye,*[100] Avâtıf Edîb Selâme'nin *Kureyş kable'l-İslâm,*[101] Atâllah Cilyân'ın *Müctemau Kureyş*,[102] isimli eserleri dikkat çekmektedir.

Mu'nis'in eseri Kureyş kabilesinin hem İslam öncesi hem de İslam sonrası tarihini ele alan hacimli bir çalışmadır. Daha çok Kureyş kabilesinin İslam'dan sonraki dönemi üzerinde durmaktadır. Eser, buzul çağlarından itibaren Arap yarımadasının coğrafî yapısı,

---

[90] Montgomery W. Watt, *Peygamber ve Devlet Adamı Hz. Muhammed*, (Çev.: Ünal Çağlar), Yöneliş Yayınları, İstanbul 2001.
[91] Henri Lammens, *La Mecque a la Veille De L'hegire*, Beyrut 1924.
[92] Henri Lammens, Kureyş, *İA*, VI/1014-1019
[93] Leoni Caetani, *İslam Tarihi I-X*, (Çev.: Hüseyin Cahid), İstanbul 1924-25.
[94] Robertson W. Shmit, *Kinship and Marriage in Early Arabia*, Stanley E. Cook (Ed.), New Edition, Adam and Charles Black, London 1907.
[95] Jan Retsö, *The Arabs in Antiquity-Their history from thr Assyrians to the Umayyads-*, Routlrdge Curzon, London and New York 2003.
[96] D. S. Margoliouth, *İslamiyet Öncesi Arap-İsrailoğulları İlişkileri*, (Çev.: Suat Ertüzün), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.
[97] Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), İFAV, İstanbul 2011.
[98] Hüseyin Mu'nis, *Tarihu Kureyş*, Daru's-Suudiyye, Cidde 1988.
[99] Hıdır Abbas el-Cemilî, *Kabiletü Kureyş ve Eseruhâ fi'l-Hayati'l-Arabiyye Kable'l-İslâm*, el-Mecmau'l-İlmî, Bağdat 2002.
[100] Halîl Abdulkerîm, *Kureyş min Kabîle ilâ Devleti'l-Merkeziyye (2. Baskı), Beyrut 1996.*
[101] Avâtıf Edîb Selâme, *Kureyş kable'l-İslâm Devruhâ's-Siyâsî ve'l-İktisâdî ve'd-Dînî,* Dâru'l-Mirrih, Riyad 1994.
[102] Atâllah Cilyân, *Müctemeu Kureyş es-Siyâsî ve'd-Dînî fî Âmi'l-Fîl*, Dâru'l-Kitab, Beyrut 1987.

Arapların çöl hayatına uyumunu kolaylaştıran ve savaşçı özelliklerini ortaya çıkaran deve ve at gibi hayvanların evcilleştirilmesi hakkındaki bilgiler ile başlamaktadır. Daha sonra yazar, Kureyş kabilesinden önce Arap yarımadasında yaşayan kabileler ve ensab cetvellerinde bu kabilelerin isimleri hakkında verilen bilgilerin eleştirel bir tahlilini yapmış, İsmailoğulları, Kays-Aylan, Kinâne, Kudâa ve Huzâa kabilelerinin tarihleri ve isimlerin morfolojisi ile ilgili bilgilerin yanı sıra Kureyş kabilesinin Mekke'ye yerleşmesi, Kusay ve neslinden gelen çocuklarının Mekke'deki hâkimiyetleri, Fil olayı, Ficâr savaşları hakkında dikkat çekici bilgiler vermiştir. İslam öncesi dönemle ilgili daha çok Kureyş'in Mekke'deki faaliyetleri üzerinde duran Mu'nis, Mekke'nin ekonomik durumu ile ilgili özet mahiyetde bilgiler aktarmaktadır. Biz araştırmamızda bu çalışmadan yer yer istifade ettik.

Bir tez olarak hazırlanmış olan Cemilî'nin eseri ise, İslam öncesi dönem Kureyş kabilesinin ensabı, Mekke'ye yerleşmesi, ekonomik ilişkileri ve dini üzerinde yoğunlaşmıştır. Genelde ilk dönem kaynaklarını kullanmaya çalışan araştırmacı, Kureyş'in İslam öncesi dönem tarihini özet olarak sunmaya çalışmıştır. Eser, Kureyş kabilesinin İslam öncesi dönemde genel fotoğrafını göstermesi açısından önemlidir. Çerçeve açısından çalışmamızla benzer özellikler gösteren bu eser, metot ve kaynakları yorumlayış tarzı açısından bizden farklılık arztmektedir. Ayrıca bu eserde, İslam öncesi dönemle ilgili batıda yapılan çalışmalar da çok dikkate alınmamıştır.

Abdulkerim'in eseri İslam öncesi dönem Kureyş kabilesinin popüler tarihi niteliğinde bir çalışmadır. Yazar daha çok modern kaynaklara dayanarak yazdığı anlaşılan eserinde, hemen hemen ilk dönem kaynaklarını hiç kullanmamıştır. İslam öncesi dönem Kureyş'in dini, siyasi, toplumsal, iktisadi ve kültürel yönleri üzerinde durmaya çalışmıştır.

Selâme'nin eseri İslam öncesi dönem Mekke toplumu ve Kureyş kabilesinin dini, siyasi ve iktisadi boyutlarını inceleyen bir çalışmadır. Daha çok Mekke'deki toplumsal yaşam üzerinde durmaya çalışan yazar, Mekke'deki siyasi yapılanmayı idare sistemi üzerinden anlatmaya çalışmaktadır. Çerçeve açısından çalışmamızda yararlandığımız bu eser, hem metot hem de problemleri ele alış tarzı açısından bizim çalışmamızdan farklılık arzetmektedir.

Cilyân'ın eseri ise, daha çok Fil yılına kadar İslam öncesi dönem Arap

yarımadasının dini durumu hakkında yapılmış popüler bir çalışma hüviyetindedir. Özellikle Yahudilik ve Hristiyanlığın Arap yarımadasına girişi ile ilgilenmektedir.

Cahiliye döneminde Mekke (M. 400-600 yılları arası Mekke'nin Fiziki, Etnik, Dini ve İdari Yapısı) adıyla doktora tezi olarak hazırlanan ve daha sonra *İslam Öncesi Mekke*[103] ismiyle yayımlanan Yaşar Çelikkol'un çalışması ilk dönem kaynaklarına dayanılarak hazırlanmış olması bakımından önemlidir. Çalışma Kureyş kabilesinin bir tarihi olmaktan ziyade, İslam öncesi Mekke'nin fiziki, etnik, dini ve idari yapısı üzerinde durmaktadır. Bu çalışmada bulunan etnik ve idari yapı ile ilgili yerlerden çalışmamızda faydalanılmıştır.

İbrahim Sarıçam'ın *Emevi-Hâşimi İlişkileri*[104] ismiyle yayımlanan doktora çalışmasından da çalışmamızın ilgili yerlerinde istifade edilmiştir. Eser, daha çok İslam sonrası dönem Emevî ve Hâşimî ilişkilerini ele almakla birlikte İslam öncesi dönem Kureyş kabilesi için de önemli çalışmalardan biridir. Eserde Kusay'ın Mekke'de iktidar olması ve çocuklarının Mekke siyasetindeki rolleri, *ahlâf* ve *mutayyebûn* çatışması, Hâşim ve Abduşemsoğulları arasındaki ilk çatışmalar hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır.

Araştırmalarımız sonucu Batıda da İslam öncesi dönem Mekke'nin ekonomik durumu ile ilgili birçok çalışmanın yapıldığına şahit olduk. Hicaz bölgesindeki Arapların ve özelde Mekke'nin yarımadada ekonomik bir güç olarak ortaya çıkma sürecini işleyen Robert Simon'un *Meccan Trade and Islam,*[105] özellikle İslam öncesi dönem Arap panayırları için klasikleşmiş bir eser olan Efkânî'nin *Esvâku'l-Arab,*[106] *Hakkı İsmail İbrahim'in Esvâku'l-Arab*[107] *ve* esas olarak panayırlar ve şiir ilişkisini incelemekle birlikte Arap panayırları hakkında doyurucu bilgilerin bulunduğu İbrahim Yılmaz'ın *Panayırlar ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişmesinde Oynadığı Rol*[108] adlı doktora tezi,

---

[103] Yaşar Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke,* Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2003.

[104] İbrahim Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri (İslâm Öncesinden Abbâsîlere Kadar) (2. Baskı)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2008.

[105] Robert Simon, *Meccan Trade and Islam, -Problem of Orgin and Structure-*, (İngilizceye Çev.: Feodora Sos), Budapest 1989.

[106] Said el-Efkânî, *Esvâku'l-Arab fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm* (2. Baskı), Dâru'l-Fikr, Dimaşk 1960.

[107] Hakkı İsmail İbrahim, *Esvâku'l-Arabi't-Ticâriyye fî Şibhi'l-Cezîreti'l-Arabiyye*, Dâru'l-Fikr, Amman 2002.

[108] İbrahim Yılmaz, *Panayırlar ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişmesinde Oynadığı Rol*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1997.

Salamah Salih Sylayman'ın *Meccan Trade prior to the Rise Islam'*ı,[109] Antik ve Orta çağlarda Arap yarımadasındaki deniz ticareti ile ilgili George F. Hourani'nin *Arab Seafaring*'i,[110] revizyonist oryantalistlerden olup İslam öncesi dönem Mekke'nin ekonomik durumu hakkında spekülatif değerlendirmelerde bulunan Patricia Crone'nin *Meccan Trade And The Rise Of Islam*[111] isimli eseri ve bu alanda yapılan diğer çalışmalardan da yararlanılmıştır.

Ayrıca Hamidullah'ın *İslam Peygamberi*[112] ve Abdumenâf b. Kusayoğulları'nın *îlâf*daki rolleri ile ilgili bilgiler bulunan *el-Îlâf*[113] makalesi, Mahmud Esad'ın *İslam Tarihi,*[114] Günaltay'ın *İslam Öncesi Arap Tarihi*[115] ve *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri,*[116] Çağatay'ın *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*[117] adlı eserler ile İslam Ansiklopedisi, İslam Ansiklopedisi ikinci edisyon ve Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nin çalışmamızla ilgili maddeleri de yeri geldikçe kullanılmıştır.

II. YÖNTEM

En genel anlamda *geçmişi anlama çabası* olarak tanımlayabileceğimiz tarih, bugünü ve geleceği inşa etme sürecinde insanoğlunun en önemli yardımcısıdır. Bu nedenle insanoğlunun yakın ve uzak geçmişle kurduğu ilişkinin mahiyeti, bugünü ve geleceğini anlamlandırmada en önemli problem olarak karşısında durmaktadır. Bu problem, tarihçinin nesnesi ile ilişkisinin nasıl kurulacağı ile ilgili birçok sorunu da gündeme taşımaktadır. Tarih, geçmişi yüceltmek, geçmişi korumak, geçmişi unutmak ve geçmişi anlamsızlaştırmak için yazılabileceği gibi sadece *geçmişte ne olduğunu anlamaya çalışmak* için de yazılabilir. Geçmişte basit anlamda ne olduğunu sağlıklı bir

---

[109] Salamah Salih Sylayman Aladieh, *Meccan Trade prior to the rise rise Islam,* Doctoral thesis, E-Theses Online: *http://etheses. dur. ac. uk/1184/,* Durham University 1991.

[110] George F. Hourani, *Arab Seafaring,* New introduction and notes by John Casrwell, Princeton University Press Princeton 1979.

[111] Patricia Crone, *Meccan Trade and The Rise Of Islam,* Prinction University Press, New Jersey 1987.

[112] Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi I-II* (5. Baskı), (Çev.: Salih Tuğ), İrfan Yayınları, İstanbul 1993.

[113] Muhammed Hamidullah, "el-Îlâf veya İslam'dan Önce Mekke'nin İktisadi-Diplomatik Münasebetleri", (Çev.: İsmail Cerrahoğlu), *AÜİF Dergisi*, IX, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1961.

[114] Mahmud Es'ad, *İslam Tarihi*, (sad.: Ahmed Lütfi Kazancı ve Osman Kazancı), Marifet Yayınları, İstanbul 1983.

[115] M. Şemseddin Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi,* (sad.: Mehmet Mahfuz Söylemez), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006.

[116] Şemseddin Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, (sad.: M. Mahfuz Söylemez ve Mustafa Hizmetli), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1997.

[117] Neşet Çağatay, *İslam Dönemine dek Arap Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.

şekilde anlamaya çalışma, tarihçinin kullandığı dil ve kuram ile yakından ilişkilidir.[118]

Tarihçinin nesnesini inşa ederken kullanacağı dil ve yöntem ile ilgili İ. Tekeli'nin önerdiği bazı tespitler, çalışmamızda kullanmaya çalıştığımız yöntemin anlaşılması açısından önemlidir. Tarihçinin olay ve olgulara yaklaşımını belirleyen ve biri diğerini dışlamayan dört yaklaşımdan bahsedilebilir. Birincisi tarihi, bir *anlatı* (narrative) sanatı olarak gören yaklaşımdır. Bu yaklaşım henüz edebiyatın tarihten ayrı düşünülemediği zamanlarda ortaya çıkmış bir yöntemdir. Geçmiş, belirli bir zaman sıralaması ile sanatsal bir şekilde yeniden kurulur ve açıklanmaya çalışılır. Bu yöntemin modern zamanlarda birçok örneği olduğu gibi bizim çalışma alanımız olan İslam öncesi Arap tarihi hakkında bilgiler veren klasik kaynakların en belirgin özelliği olduğunu söylememiz mümkündür. Özellikle Ezrakî, Vehb b. Münebbih, İbn Habib ve Taberî gibi âlimlerin İslam öncesi Araplar ile ilgili vermiş olduğu bilgiler bu yöntem esas alınarak derlenmiştir. Ancak bahse konu olan dönem (İslam öncesi) ile zikrettiğimiz tarihçiler arasındaki uzun dönemi dikkate alırsak, dönemlerinde mevcut olan malzemenin geçmişi ne kadar doğru olarak yansıttığı tartışmalıdır. Zaten tarihçinin çağdaşı olduğu zaman hakkında verdiği bilgilerin sübjektif kabuller içermesi bir tarafa, kendilerinden çok eski dönemlerde meydana gelen olgulardan bahsederken de ne kadar gerçek bilgiye ulaşmış oldukları ciddi bir problem olarak karşımızda durmaktadır.

İkincisi, olaylar ve olguların anlamlı kılınabilmesi için kullanılan *idiografik* (tikel-bir defalık olan) tarihyazımı yöntemidir. Bu yöntem *nomotetik* (yasa ortaya koyucu) bilimlerden ayrılmaktadır. Burada tarihçi, olay ve olguları anlamlı kılabilmek için tarihsel ve toplumsal süreçlerin kendilerine özgü (biricik) nedenleri ve sonuçları olduğu varsayımından hareket etmektedir. Yani tikel bir bilim olan tarihin her bir olgusunun ayrı ayrı neden ve sonuçları olabileceği kabul edilmektedir. Ancak tarihçi neticede belirli bir bakış açısı etrafında topladığı olay ve olgulardan bazı genellemelere gitmek zorundadır. Bu yöntemin uygulaması Annales okulunun ilk temsilcilerinde görülmektedir. İdiografik tarihçiler, birinci elden kaynaklar ile araştırmacının kendisini taraf hissetmediği verilere ulaşma noktasında ısrarcıdırlar.[119] Biz de, İslam öncesi dönem hakkındaki rivayetleri, bu döneme en yakın olan kaynakları kullanarak nakletmeye çalıştık. Örneğin zorunlu

[118] İlhan Tekeli, *Tarihyazımı Üzerine Düşünmek*, Dost Kitabevi, Ankara 1998, 74.

[119] Tekeli, *Tarihyazımı,* 69-71; Gulbenkian Komisyonu, *Sosyal Bilimleri Açın*, (2. Baskı), (Çev.: Şirin Tekeli), Metis, İstanbul 1998, 85; Adil Çiftçi, *Nasıl bir Sosyal Bilim*, Kitâbiyât, Ankara 2003, 124.

olmadıkça, İslam öncesi dönemle ilgili Âlûsî veya Cevad Ali'nin eserlerinde bulunan bir rivayeti değil de, özellikle hicri ilk üç yüzyıl içerisinde yazılmış eserleri kullanmaya dikkat etmeye çalıştık.

Üçüncüsü, *Nomotetik (yasa ortaya koyucu)* yöntemdir. Bu yöntemi uygulayanlar, sosyal bilimler ile doğa bilimleri arasında bir fark olmadığından hareketle doğa bilimlerindeki nedensellik anlayışına benzer bir nedensellik anlayışı temelinde tarihsel olgular hakkında açıklamalar yapmaya çalışmaktadırlar. *Açıklayıcı tarihyazıcılığı* olarak da isimlendirilen bu yöntem, tek tek olaylardan hareketle evrensel olarak geçerli genellemeler yapma amacını gütmektedir. Nomotetik tarihçiler sübjektif olma tehlikesini ortadan kaldırabilmek için ise, tezlerini destekleyecek olguların niceliğini arttırmaya önem vermişlerdir.[120] Bu amaçla biz de ulaşabildiğimiz kadarıyla bir konu hakkında klasik kaynaklarımızda bulunan tüm rivayetleri görmeye çalıştık.

Dördüncüsü ise *anlayan tarih* yöntemidir. Anlayan tarih yöntemi, doğa bilimleri ile sosyal bilimler arasında bir takım farkların bulunduğu, doğa bilimlerinin açıklayıcı sosyal bilimlerin ise anlayıcı bir yol izlediği ön kabulünden hareket etmektedir. *Anlayan tarih*, sosyal olguların fiziksel olgular gibi objektif olarak var olduklarını ancak tarihçinin gözlediği olguların fiziki olgulardan farklı olarak, insan eylemlerini konu aldığını, insan eylemlerinin sonucu olan olguların da insanların istek ve arzuları ile birlikte evreni anlamlandırma çabalarına göre belirlendiğini, bu nedenle insanların ancak anlama yöntemi ile anlaşılabileceğini iddia eder. Bu yöntemin en belirgin özelliği tarihçinin veya tarih yapanın ister istemez içinde bulunduğu dil, kültür ve çevrenin etkisinde olduğunun kabul edilmesidir. Bu nedenle insan davranışlarının arkasındaki güdünün tespit edilmesi hayati önem taşımaktadır. Bu da ancak Diltey'in de ifade ettiği gibi *empati* yolu ile gerçekleştirilecek bir yöntemdir.[121] Tarihçi her ne kadar çalışmalarında objektif olmaya çalışsa da bunu ne kadar başarabileceği tartışmalıdır. Biz de çalışmamızda rivayetleri objektif olarak ve empati yaparak anlamaya çalışsak da bunu başarabildiğimizi söyleyemeyiz. Ancak bu sorunun aşılması için mümkün olduğunca çok kaynaktan

---

[120] Tekeli, *Tarihyazımı,* 71-72; Gulbenkian Komisyonu, *Sosyal Bilimleri Açın*, 84; Adil Çiftçi, *Nasıl bir Sosyal Bilim*, 124.

[121] Tekeli, *Tarihyazımı,* 72-73. Anlama yöntemi hakkında geniş bilgi için bkz. Önay Sözer, *Anlayan Tarih*, Yazko, İstanbul 1981; H. P. Rickman, *Anlama ve İnsan Bilimleri* (2. Baskı), (Çev.: Mehmet Dağ), Etüt Yayınları, Samsun 2000. Diltey'in anlama metodu ile ilgili Weber'in katkıları hakkında bkz. Doğan Özlem, *Max Weber'de Bilim ve Sosyoloji* (3. Basım), İnkılâp Yayınları, İstanbul 2001, 157-175.

istifade etmeye çalıştığımızı söyleyebiliriz.

Buraya kadar özet olarak bahsedilen yöntemlerin, belirli özellikleri ile ön plana çıkan ancak tarihçinin olgulara yaklaşımında hepsini bir arada değerlendirmesi gereken yöntemler olduğunu söylememiz gerekmektedir. *Anlatı* (süreklilik), *bütünlük* (idiografik) ve *açıklama* (nomotetik-genelleme) tarzındaki tarihyazıcılığı yöntemlerinin, *anlama* (empati) yöntemi ile yakın bir işbirliği bulunmaktadır. Çünkü anlama ameliyesi, ancak belirli bir *süreklilik, bütünlük* ve *genellemeler* içerisinde mümkün olabilmektedir.[122]

III. PROBLEMLER

Çalışmamızın konusunu oluşturan dönem İslam tarih yazıcılığında *cahiliye* veya *fetret* dönemi olarak adlandırılan zaman dilimine denk gelmektedir. Arapça sözlüklerde cahiliye kelimesi a-l-m (علم) kelimesinin zıddı olarak[123] kullanılan c-h-l (جهل) kelimesinden türemekle beraber "bir şeyi bilmemek, birini tanımamak",[124] anlamlarına geldiği gibi "zorbalık yapmak veya kaba ve ahmakça davranmak"[125] anlamlarını da içermektedir. Ancak sözlüklerde verilen birinci anlamın, kelimenin İslam öncesi dönemde kullanıldığı anlamı yansıtmadığını söyleyen bazı araştırmacılar, bu kelimenin "akıl sahibi, sakin, olgun, yumuşak huylu ve sabırlı olmak"[126] anlamlarına gelen "hilm" sözcüğünün zıddı anlamında "zorbalık yapmak" veya "kaba ve ahmakça davranmak" anlamının daha öncelikli olduğunu ve zamanla bu anlamın değerini kaybettiğini söylemektedirler.[127] Bu sebeple çalışmamızda zaman zaman *cahiliye* kelimesini kullanmış olsak da *cahiliye* adlandırmasının İslâmî dönemde kazandığı anlam ile çalışmamıza konu olan dönemi tam anlamıyla yansıtmadığını düşündüğümüzden *İslam*

---

[122] Tekeli, *Tarihyazımı*, 73.
[123] İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, II/402.
[124] İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, II/402; İbn Sîde, *el-Muhkem*, IV/165-166.
[125] ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, I/160.
[126] İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, III/304-305; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XXXI/527.
[127] Bu konudaki ayrıntılar için bkz. Nafiz Danışman, "Câhiliyye Kelimesinin Mana ve Menşe'i", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V (I-IV), Ankara 1958, 192-197; Süleyman Tülücü, "Câhiliyye Kelimesinin Mânâ ve Menşe'i", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 4, Ankara 1980, 279-280; aynı yazar, *Züheyr b. Ebî Sulmâ ve Edebî Kişiliği*, A. Ü. İslami İlimler Fakültesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1982, 1-3; Faruk Aktaş, *Kur'an'da Cehalet Kavramı*, Ekin Yayınları, İstanbul 2001. Ayrıca "hilm" ve "cehl" kelimeleri arasındaki anlam ilişkisi hakkında önemli bilgi ve yorumların bulunduğu çalışmalar için bkz. Ignaz Goldziher, *Muhammedanische Studien*, Halle 1889, I/219-228; A. J. Arberry, *Seven Odes*, George Allen & Unwin Ltd, London, 1957, 251-253; Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan* (2. Baskı), (Çev.: M. Kürşad Atalar), Pınar Yayınları, İstanbul 2012, 293-321.

öncesi dönem tabirini kullanmayı daha uygun görmekteyiz. 7

İslam öncesi dönem, miladî V. yüzyıldan önceki dönem *Birinci Cahiliye*, V. yüzyıldan İslam'ın geldiği zamana kadarki dönem de *İkinci Cahiliye* olarak iki kısma ayrılmaktadır. Ancak genel anlamda kaynaklarımızda *Birinci Cahiliye* olarak adlandırılan dönemle ilgili bilgiler nispeten daha azken, *İkinci Cahiliye* dönemi ile ilgili haberler daha çok bulunmaktadır.[128]

İslam öncesi dönem ile ilgili birçok malumat, tefsir, hadis, siyer, meğazi, tarih, tabakât, ensab, emval, edebiyat ve mu'cem türü klasik kaynaklarımızda bulunmaktadır. Ancak bu kaynaklarda geçen bilgilerin ciddi bir tahlil süzgecinden geçirilerek kullanılması, dönemin anlaşılması açısından hayati bir öneme sahiptir. Çünkü İslam öncesi dönemin doğru bir şekilde anlaşılması, İslâmî dönemin tahlil edilmesinde olmazsa olmaz bir önceliğe sahiptir. Nasıl ki Kur'an'ın anlaşılmasında siyak ve sibakın rolü gözardı edilemezse, İslam öncesi dönem bilinmeden de gerçek anlamda İslam'ın geldiği toplumun tam manası ile anlaşılması mümkün görünmemektedir. İşte bu nedenle bizim en eski kaynaklarımız, İslam öncesi dönemde neler olduğunu zikretmeden İslâmî dönemden bahsetmemişlerdir. Ancak her kaynağın İslam öncesi dönemi anlatırken kullandığı metot farklı farklı olmuştur. Genel anlamda tarih kitaplarımız İslam öncesi dönemi Hz. Peygamber ile ilişkili olduğu kadarıyla nakletmektedirler. Genel Tarih kitapları Kur'an'da da bahsi geçen Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar gelen peygamberler silsilesinden bahsederek Hz. Peygamber'in hayatını ve yaşadığı dönemi resmetmeye çalışmışlardır. Kaynaklarımız'da İslam öncesi Mekke şehri Hz. Peygamber'in ataları ile ilişki kurularak anlatılmıştır. Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'den başlanarak anlatının merkezine Hz. Peygamber'in dedelerinin yerleştirildiği bu yöntem, ilk dönemden itibaren neseb veya şecere ilminin Araplar'da ne kadar önemli olduğunu göstermesi açısından da dikkate değerdir. Merkeze Hz. Peygamber'in atalarının yerleştirilmesi şeklindeki bu yöntemin bazı problemleri bulunmaktadır. Kanaatimizce bu problemlerin en önemlisi, İslam öncesi Mekke ile ilgili bilgilerimizin sadece Hz. Peygamber'in ataları ve onların yaptıkları işlerle sınırlı kalmasına sebep oluştur. Şiirler ve eyyâmu'l-Arab ile ilgili rivayetler ise bölgenin ve çevresinin siyasi, ekonomik ve dini

[128] Kenan Demirayak ve Ahmet Savran, *Arap Edebiyatı Tarihi Cahiliye Dönemi* (3. Baskı), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1996, 1.

şartlarını anlamamızda bizlere nispeten yardımcı olsa da yeterli değildir. Bu nedenle çalışmamızda İslam öncesi dönem ile ilgili şiirlere zaman zaman temas ettiysek de, İslam sonrası dönemde yazıya geçirilmiş olmasından dolayı daima ihtiyatlı davranmaya çalıştık.

Rivayetlerin sınırlılığı ile ilgili ikinci problem ise *öteki olarak* adlandıracağımız kişi veya gruplardan intikal eden herhangi yazılı veya sözlü bir bilginin bizlere ulaşmamış olmasıdır. Kureyş kabilesinden önce Mekke'de uzun yıllar yaşamış olan Huzâa kabilesinin, Kureyş kabilesini bizlere *öteki göz* olarak anlatacak rivayetlerinin bulunmaması, Kureyş kabilesinin Mekke'yi ele geçirmesinden sonra İslâmî döneme kadar bir arada yaşadıkları kabilelerin gözünden Kureyş kabilesi hakkında kaynaklarımızda birkaç şiir dışında hemen hemen hiç malumatın olmaması ve Kureyş kabilesi ile Bizans ve Sâsânî imparatorlukları arasındaki ilişkileri hakkında sadece tarihçilerin tahminlerine dayanan bilgilere sahib olmamız bu probleme örnek gösterilebilir. Kaynaklarımızda İslam öncesi dönem Mekke şehri ile Bizans'ın ve Sâsânîler'in ilişkileri hakkındaki rivayetler çok çok azdır. Araplar ile Roma-Bizans ve Sâsâniler arasındaki ilişkileri yansıtacak malumat ise genelde Gassanîler, Kindeliler ve Güney Arabistan'da bulunan Himyerîler[129] üzerinden gelmiştir.

Bu konuda modern tarihçilerden Carr haklı olarak şöyle demektedir: *"Eski ve Ortaçağ'ın (tarihi) kayıtları boşluklar ile delik deşiktir. ... Ancak ana (problem) bu boşluklar değildir. Asıl problem İÖ. 5. yüzyıl Yunanistan'ını resmeden tablonun pek çok parçası rastlantı sonucu kaybedilmiş olduğundan değil, fakat genellikle, tablo Atina kentindeki küçük bir insan kümesi tarafından oluşturulduğu için eksiktir. 5. yüzyıl Yunanistanı'nın Atinalı bir yurttaşa nasıl göründüğü hakkında birçok bilgiye sahibiz. Ancak bir İranlı'ya ya da bir köleye veya Atina'da yerleşmiş bir Korintoslu'ya nasıl göründüğü hakkında pek az şey biliyoruz. Tablomuz rastlantı ile olmaktan çok, bilerek ya da bilmeyerek belirli bir dünya görüşüne sahip ve bu görüşünü destekleyen olguların sakınılmaya değer olduğu düşüncesindeki kişilerce bizim için önceden seçilmiş ve*

[129] Bu konudaki ayrıntılar için bkz. Irfan Shahîd, *Byzantium and Arabs in the Fifty Century*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D. C. 1989; aynı yazar, *Byzantium and Arabs in the Sixth Century*, I/1-2, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D. C. 1995. Aynı yazar, *Byzantium and the Semitic Orient before the Rise of Islam*, Variorum Reprints, London 1988.

belirlenmiştir."[130]

Kanaatimizce İslam öncesi dönem ile ilgili en önemli problemlerimizden birisi de, bu döneme ait çağdaş yazılı ve kazılı kaynakların bulunmamasıdır. Çünkü bu dönemde yazı İslâmî dönem veya günümüzde olduğu gibi çok yaygın kullanılan bir iletişim vasıtası değildi. İslam öncesi dönemde söylenen şiirler veya anlatılan eyyâmu'l-Arab hikâyeleri tamamen sözlü kültürün ürünüdürler. Bu şiir ve hikâyeler, Emevî devletinin sonlarına doğru yazıya geçirilmeye başlamıştır. Kendilerini İsmailî olarak kabul eden Arapların Hz. İsmail'den İslâmî döneme kadarki (yaklaşık 2500 yıla tekabül etmektedir) bilgileri, genel anlamda sözlü rivayetler ile nesilden nesile aktarılagelmiş ve İslâmî dönemde Müslüman toplumun hem dînî ihtiyaçlarını karşılamak ve hem de farklı kültürler ile teması neticesinde ihtiyaç duydukları bilgileri derleme zorunluluğundan ortaya çıkmıştır. Ancak Antik dönemden beri Arapların veya İslâmî dönemde Hz. Peygamber hakkındaki bilgilerin toplanması, bu problemi tam anlamıyla çözmeye yardımcı olamamıştır. Çünkü bu malzemelerin yazıya geçirilmesinde kaçınılmaz olarak dinî saikler, sübjektif kabuller, kabile asabiyeti ve benzerlerinin etkili olduğu yadsınamaz bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Dûri'ye göre İslam tarih yazıcılığı, *"İslâmî ilkelerden, Arap İmparatorluğunun kurulmasından, kabile taassubu ve coğrafî asabiyetten etkilenmiştir. ... Ayrıca İslam öncesi dönem kabul edilebilir bir inceleme ve eleştiriye tabi tutulmamıştır. .... İslam tarihini bozan en tehlikeli hastalık tedvin çağında görülen "Şuubiyye" hastalığıdır. Öyleki Şuubîler tüm güçlerini, dinlerine varıncaya kadar Arapların yaptıklarını ve tarihlerini, bozmaya ve yanıltmaya yönelttiler ve özellikle eski Fars devletlerine, tarihin söylemediği eser ve medeniyetleri nispet ettiler. ..."*[131] Yazarın bu sözlerini destekleyecek kaynaklarımızda birçok bilgi bulunabilir. Bu tespitlere Güney Arabistan'da hüküm sürmüş krallar hakkında Arap yarımadası dâhil tüm Asya'yı içine alan fetih hareketleri ile ilgili anlatılan abartılı rivayetler[132] eklenirse, problemin ne kadar geniş bir coğrafyayı içine aldığı daha net olarak görülecektir. Bu nedenle İslam öncesi dönem Sâsânî ve Himyerî kralları ile ilgili anlatılan rivayetlerin her zaman ihtiyatla

---

[130] Edvard Hallet Carr, *Tarih Nedir?* (14. Baskı), (Çev.: Misket Gizem Göktürk), İletişim Yayınları, İstanbul 2011, 64.

[131] Abdulaziz ed-Dûrî, *İlk Dönem İslam Tarihi –bir önsöz-*, (Çev.: Hayrettin Yücesoy), Endülüs Yayınları, İstanbul 1991, 34-35.

[132] Vehb b. Münebbih (114/732), *Kitabu't-Tîcân fî Mülûki Himyer*, Haydarabad 1347; Müellifi meçhul hicrî II. yüzyıl Yazarı, *Nihâyetü'l-Ereb fi Ahbâri'l-Fursi ve'l-Arab*, Mecmau'l-Âsâr, Tahran 1417.

karşılanması gereken bilgiler içerdiği göz ardı edilmemelidir.[133] Ancak mezkûr tespitler Şuubî hareketlerin, İslam öncesi ve sonrası dönemden günümüze gelmiş tüm kaynaklardaki bilgileri üretmiş olduğuna dair bir düşünceye bizleri götürmemelidir. Çünkü ilk dönem siyer yazıcılarının tamamen mezhebi bir saikle eserlerini kaleme aldıklarını söylemek oldukça zorlama bir iddia olacaktır. Çünkü ilk dönem tarihçilerinden İbn İshak ve Vakıdî gibi tarihçiler, eserlerinde her ne kadar mezhebi eğilimleri yansıtan görüşleri destekleyecek rivayetleri kullansalar da, kendilerine ulaşan her haberi nakletme eğiliminde olduklarını ve bu anlamda tarafsız kaldıklarını söylememiz mümkündür.[134]

İslam öncesi dönem hakkında kaynaklarımızda geçen bilgiler, daha çok Hz. Peygamber'den hemen önceki olaylar üzerinde yoğunlaşmaktadırlar. Rivayetlerin izini, Hz. Peygamber'den önceki döneme doğru takip ettiğimizde, bilgilerin, hemen hemen her eserde birbirini tekrar ettiğini ve açıklamaların daha fazla bulanıklaştığını söylememiz mümkündür. Çünkü Hz. Peygamber ve öncesinden bahseden eserler, haberleri bizlere aktarırken Hz. Peygamber'i ve soyunu merkeze koyarak anlatmaktadırlar. Bahse konu olan dönem ile Hz. Peygamber dönemi arasındaki tarihsel uzaklık ne kadar uzunsa rivayetlerin bulanıklaşması da o kadar artmaktadır. Bu sebeple İslam öncesi dönem ile ilgili bir çalışmada tarihsel olarak neden-sonuç bağlarını kurmak oldukça zorlaşmaktadır. Mesela kaynaklarımızda, yeterli olmasa da, Kusay b. Kilâb ile ilgili birçok rivayete rastlanmaktadır. Ancak Kusay'ın oğulları olan Abdumenâf, Abduddâr, Abdüluzzâ ve Abdükusay hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca Hz. Peygamber'in dedesi olması hasebiyle Kusay'ın oğullarından Abdumenâf ile ilgili bilgiler diğer oğulları hakkındaki bilgilerden görece daha fazladır. Bu da ilk dönem tarihçilerinin, rivayetleri Hz. Peygamber'in soyuna mensubiyeti esas alarak toplayıp naklettiklerini göstermektedir.

---

[133] Bu konudaki ayrıntılar için bkz. Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm* (3. Baskı), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2010, I/47-68; Abdulaziz ed-Dûrî, *el-Cüzûrü't-Tarihiyye li'ş-Şuubiyye*, (3. Baskı), Beyrut 1981; Mustafa Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şuubiyye,* İşâret Yayınları, İstanbul 1992, Melhem Chokr, *İslam'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, (Çev.: Ayşe Meral), Anka Yayınları, İstanbul 2002, 239-259; Adem Apak, "Şuubiyye", *DİA*, XXXIX/244-246; aynı yazar, "Şuûbiyye Hareketinin Tarihi Arka Planı ve Tezâhürleri: Asabiyye'den Şuûbiyyeye", *İSTEM*, Yıl: 6, Sayı: 12, Konya 2008, ss. 17-51.

[134] Şaban Öz, *Siyer'e Giriş*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012, 19.

BİRİNCİ BÖLÜM

TOPLUM TİPLERİ ve ARAP KABİLE ÖRGÜTLENMESİ

Kabilenin ne olduğu ve nasıl anlaşılması gerektiği ile ilgili tartışmalara girmeden önce antikçağdan günümüze toplumların nasıl sınıflandırıldığı ve hangi türlere ayrıldığı ile ilgili sosyolojik ve antropolojik incelemelere özet mahiyetinde bakmanın uygun olacağını düşünmekteyiz. Çünkü bu literatürde kabile ile ilgili yapılan araştırmalar, Arap kabile örgütlenmesinin daha iyi anlaşılması için temel teşkil edecek bulgular ortaya koymaktadır.

Modern çağda yaşayan bilim insanları toplumları farklı şekillerde sınıflandırmaya çalışmışlardır. Öncelikle temel bir ayrımda bulunmak gerekmektedir. Antikçağdan günümüze toplumları *merkezileşmiş* ve *merkezileşmemiş* toplumlar şeklinde iki ana kategoriye ayırmamız mümkündür. Arap kabile örgütlenmesi, çalışmamız boyunca görüleceği üzere, merkezileşmemiş toplum tipine uymaktadır. Bu yüzden biz konumuz açısından daha çok merkezileşmemiş toplumların hangi karakteristik özelliklere sahip oldukları hakkında bilgi vererek genel anlamda kabile örgütlenmesi ile Arap kabilelerinin siyasi ve ekonomik örgütlenmelerinin ortak ve ayırıcı yönleri üzerinde durmaya çalışacağız.

1.1. MERKEZİLEŞMEMİŞ TOPLUMLAR VE ÖZELLİKLERİ

Modern öncesi veya *sanayi öncesi* toplumlar olarak da isimlendirilen merkezileşmemiş toplumlar *takımlar/kümeler (bands-زمر)* ve *kabileler (tribes-قبائل)* şeklinde iki kategoriye ayrılmaktadır. Merkezileşmemiş yapıların örgütlenmelerinin temelini evlilik ve akrabalık ilişkileri oluşturmaktadır. Bu toplumlarda örgütlü hükümet veya benzeri bir yapıya ait çok az özellik görülmekte; güç, parçalı/dağınık ve geçici bir yapı olarak karşımıza çıkmakta; aileler, takımlar ve sülaleler çeşitli birliklere dağılmış halde bulunmaktadır. Dağınık bir hüviyet gösteren bu yapılar dış tehditleri bertaraf edebilmek için geçici olarak birleşebilmektedir. Ancak tehdit ortadan kalkınca eski parçalı yapılarına geri döndüklerinden, *akışkan gruplar* olarak da değerlendirilmektedir.[135]

[135] Ted C. Lewellen, *Siyasal Antropoloji*, (Çev.: A. Erkan Koca), Birleşik Yayınları, 2011 Ankara, 40-41;

Merkezileşmemiş toplumlarda liderlerin, halkı yasalara ve geleneklere uymaya zorlayacak önemli oranda güçleri olmasa da toplum mensuplarının bir arada yaşama zorunluluğunun getirdiği geleneksel otoriteye uyma mecburiyetleri bulunmaktadır. Kabilesi ve lideri ile uyumlu yaşayamayan bireyler yaşadıkları toplumda alay konusu olarak dışlanırlar. Bütün toplumu ilgilendiren önemli kararlar yetişkinler arasında uzlaşma sağlanarak alınır. Kararlara karşı çıkanlar bir müddet sonra ya çoğunluğa uyarlar veya toplumdan ayrılmak zorunda kalırlar. Akrabalık temelinde örgütlenmiş toplumlar eşitlikçi bir yapıya sahiptirler. Bu toplumlarda güç paylaşıldığı için kimse ortak kullanılan kaynaklarda veya toplumu ilgilendiren konularda tek başına söz sahibi olamaz. Bu toplumlarda yaşayan bireyler karmaşık politik yapılanmalarda yaşayanlardan daha fazla özgürlüğe sahiplerdir.[136]

Liderlik mevkiine gelebilmek için bireyler toplum içerisinde sürekli destek arayışları içerisinde olsa da, gücü zorbalıkla elde etme tekeli bulunmamakta, vergi ve kesinti anlamında merkeziyetçi bir ekonomik yapı da mevcut değildir. Bu toplumlarda bireyler arasında statü farkları olsa da sınıfsal tabakalaşma çok belirgin değildir. Merkezileşmemiş toplumlar en aşağı tabakada gerçek anlamda eşitlikçi bir yapı arz etse de liderliği elde etme ve karar alma süreçlerinde merkezileşmiş toplumlar ile karşılaştırıldığında daha demokratik bir özellik göstermektedir.[137]

1.1.1. Takımlar/Kümeler (bands-زمر)

Eşitlikçi siyasal örgütlenmenin en basit görünümüne *takım* denilmektedir.[138] Siyasi, toplumsal ve ekonomik örgütlenme anlamında eşitlikçi olarak nitelendirilen takımlar, 25 ila 400 bireyden oluşan toplulukları tanımlamak için kullanılmaktadır. Yaşa ve cinsiyete bağlı bir iş bölümünden bahsedilse de uzmanlaşma neredeyse yok gibidir. Bu yapılarda uzmanlaşmaya dayalı bir entegrasyondan bahsedilemese de gelenek, görenek, ortak değerler ve sembollere dayalı bir entegrasyondan bahsedilebilir. Takımlar dış evlilik (endogami) yoluyla başka takım ve gruplar ile akrabalık ilişkileri kurarlar.

William A. Haviland vd., *Kültürel Antropoloji* (2. Baskı), (Çev.: İnan Deniz Erguvan Sarıoğlu), Kaknüs Yay., 2008, İstanbul, 583-584.

[136] Haviland ve arkadaşları, *Kültürel Antropoloji*, 584-585.

[137] Lewellen, *Siyasal Antropoloji*, 41.

[138] Daniel G. Bates, *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji-İnsanın Doğadaki Yeri-*, Suavi Aydın (Ed.), (Çev.: Suavi Aydın ve arkadaşları), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, 412.

Takımlarda yiyecekler ve ihtiyaç maddelerinin bölüşümü en basit düzeyde uygulanmaktadır. Karar alma süreçlerine bütün bir takımın katılması ve lider seçimine belirli yaş aralıklarında bulunan bütün erkeklerin katılması siyasal örgütlenmenin eşitlikçi olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Liderlik genel anlamda bireylerin kişisel becerilerine bağlı olduğu için sürekli bir dönüşüm/yenilenme halindedir. Bu sebeple liderlerin herhangi bir zor kullanma gücünden bahsedilemez. Liderler grup içerisinde bir hakem veya görüşüne başvurulması gereken bir danışman hüviyetindedir.[139]

Bilinen en eski politik birim olan *takım*, kurucu unsurları açısından bakıldığında birbiri ile akraba olan erkek ve kadınlardan, onların eşlerinden ve evlenmemiş çocuklarından oluşan bir topluluktur. Merkezi bir politik sisteme sahip olmayan takımlarda herkes birbiri ile akraba olduğundan, en temel değer, karşılıklı iyi geçinmedir. Aileler veya yakın akrabalar arasında meydana gelen çatışmalar, pazarlık veya arabuluculuk yöntemleri ile çözüme kavuşturulur. Araları bulunamayan bireyler grubu terk ederek ya yakınlarının bulunduğu başka bir takıma katılır veya kendi takımlarını oluşturmak için bir yerleşim yeri aramaya koyulurlar. Kararlar genelde, oy çokluğu ile değil oy birliği ile sağlanır. Topluluğun kabulünün üstünde bir karar almaya çalışan lider kısa sürede otoritesini kaybeder.[140]

Merkezileşmemiş yapılar içerisinde *takım* şeklinde örgütlenmiş tipe en uygun örnekse, Güney Batı Afrikadaki Kalahari çölünde yaşayan *Kung Bushmenleri*'dir. Takımlarda liderliğin, grupta bulunan tüm yetişkin erkeklerin eşit bir şekilde ulaşabileceği bir statü olması ilkesine aykırı bir şekilde, *Kunglar*'da liderlik babadan oğula geçmektedir. Ancak soyu sebebiyle takımın başında bulunması gereken kimse liderlik özelliklerinden yoksun ve liderlik yapamayacak kadar genç ise görev takımda bulunan ve bu işi en iyi şekilde yerine getirebilecek kimseye devredilebilir. Ancak liderin gücü veya otoritesi, takımın bir yerden başka bir yere göç etmesine önderlik etmek su ve yiyecek kaynaklarının kontrolünü gerçekleştirmek ile sınırlandırılmıştır. Liderin bütün eylemleri adetler ile belirlenmiş olması ve önemli kararların takımın üyeleri tarafından alınması liderin pozisyonunun bir dereceye kadar sembolik olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bu bağlamda, makul talepler yoluyla takımın sahip olduğu su ve

[139] Lewellen, *Siyasal Antropoloji*, 42.
[140] Haviland vd., *Kültürel Antropoloji*, 585-586.

yiyecek kaynaklarına ortak olmak için izin talep ederek dışarıdan takıma katılmak isteyenlere olumlu yanıt verilebilmektedir. Takımda herkes eşit kabul edildiğinden liderlik karşılıksız bir sorumluluk getirmektedir. Bu sebeple liderlik çok fazla istenen ve talep edilen bir statü değildir. Liderlik belirli durumlara göre de farklılık arz edebilir. Örneğin avcılıkta çok yetenekli olan bir lider, bu becerisine karşın takımın nereye ve ne zaman göç edeceği ile ilgili alacağı kararda net bir tavır takınamayabilir.[141] Liderin yerine tecrübeli bir kimsenin vereceği karar topluluk üyeleri üzerinde daha etkili olabilir.

1.1.2. Kabile (Tribe-قبيلة)

Latince *tribus* kelimesinden türemiş olan *tribe,* bir zamanlar Romalıların sadece üç ana topluluğuna isim olarak kullanılırken, zamanla aynı topluluklardan neşet eden ve sayıları 35'e kadar çıkan kabileleri tanımlamak için de kullanılmıştır. Bir milletin büyük alt topluluklarına verilen bir isim olarak karşımıza çıkan *kabile/tribe* kelimesi, İncil'in İbranice'den Latince'ye ve daha sonra İngilizce'ye çevrilmesi sonucu İsrail'in on iki alt boyuna alem olarak; sonraki zamanlarda ve günümüzde ise merkezileşememiş, parçalı ve devlet olarak örgütlenememiş her türlü topluluğu tanımlamak için kullanılmıştır.[142]

En genel anlamıyla *kabile* kelimesi, antik dönemden günümüze kadar merkezi veya merkezi olmayan bütün toplum yapılarında ortak bir dil ve ortak bir ataya mensup her "topluluk" için kullanılan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Aşağıda göreceğimiz gibi *kabile* ile *takım* arasında tam bir ayrımda bulunmak oldukça zordur. Bu nedenledir ki, *takım* olarak tanımlanan birimler *kabile* olarak da isimlendirilebilmektedir. Aynı şekilde *kabile, aşiret, oymak, boy, takım, şeflik* ve *klan* arasında da kesin ayrımlar yapmak sosyal bilimciler için oldukça güçtür. Çünkü bu isimler ile tanımlanan toplulukların birçok ortak özelliği bulunmaktadır.

Morton H. Fried "*Antropolojinin kullandığı kavramlar arasında anlamsız bir kelime seçecek olsaydım, kabile kelimesini atar, ırk kelimesini kullanırdım. Çünkü eminim ki kabile kelimesi açıkça çok anlamlılık taşıyan kelimeler arasında gösterilebilir."*[143] derken bu duruma işaret eder görünmektedir. Çünkü birçok topluluğun

---

[141] Lewellen, *Siyasal Antropoloji*, 43-44.
[142] Haviland vd. , *Kültürel Antropoloji*, 587.
[143] Morton H. Fried, *The Evolutiom of Political Society –An Essay in Political Anthropology-*, Random House, New York 1967, 154.

kabile kelimesi ile tanımlanması sanki hepsinin aynı özelliklere sahip yapılar oldukları gibi yanlış bir düşünceye insanları sevkedebilir. *Kabile* kelimesinin anlam alanının çok geniş olması ve tam anlamıyla tanımlanamaması gibi sebeplerle kelimenin kullanımı ile ilgili bazı eleştiriler yapılmasına neden olmuştur. "*Ortak nitelikleri paylaşan ayırt edici toplumsal grupları kapsamaması, takımlar ve şeflikler gibi diğer tiplerden yeterince farklı olmaması ve belirli bir sosyal entegrasyon düzeyi veya en azından genellikle var olmayan bir bağlılık ortaya koyması"* sebebiyle, *kabile* kelimesi ile açıklanmaya çalışılan topluluk tiplerine ait tanımlamaların, gerçekle örtüşmediği eleştirileri yapılmaktadır. Ancak kabile kelimesinin sosyal bilimler alanında hala sıklıkla kullanılmaya devam etmesinin mantıksal bazı sebepleri de bulunmaktadır. Özellikle antropolojide *avcı ve toplayıcı takımlar* ile *şeflikler* arasında var olan toplumsal ve siyasal örgütlenmeleri tanımlaması ve *kabile* olarak isimlendirilen yapılanmaların *takım* ve *şefliklerden* ayrılan birçok ortak özelliklerinin bulunması[144] kelimenin kullanımını zorunlu kılmaktadır. Bu nedenle sosyal bilimlerde, bu topluluklar *kabile* kelimesi ile tanımlanmayacaksa daha ayırt edici bir kavram olarak hangi kelimenin kullanılacağına yönelik bir soruya henüz bir cevap bulunabilmiş değildir.

Batılı bilim adamlarının yapmış oldukları çalışmalarda kendileri dışındaki toplumları tanımlarken kullandıkları kavram *kabile* olmuştur. Yani batılı olmayan halklar, batı medeniyetinin geldiği aşamaya ulaşamadıkları için *ilkel* ve *kabilevi* bir düzen içerisinde yaşayan topluluklar olarak görülmüşlerdir. Batılı olmayan toplumların siyasal, sosyal ve ekonomik örgütlenmeleri ise ancak merkezileşememiş ve parçalı bir yapıda olduğu için *ilkel* ve *kabilevi* bir görünüm arz etmektedir. Bu nedenle batılı araştırmacılar kendi üstün uygarlıkları ile karşılaştırıldığında aşağı gördükleri tüm toplumsal yapıları kabile olarak tanımlamaya başlamışlardır. Kabile kavramı günümüzde de küçültücü ve tüm olumsuz ve düzensiz toplumsal yapılanmaları açıklamak için kullanılmaya devam etmektedir. Dünyanın birçok yerinde gözlemlediğimiz siyasi gerilimler, bir tür kabilecilik olarak tanımlanır. Oysa durum çoğu zaman kaba kuvvetle oluşturulmaya çalışılan bir devlette yaşayan etnik grubun veya ulusun diğerlerini kendi menfaatleri uğruna sömürmeye çalışmasından ortaya çıkmaktadır. Örneğin ABD yasaları *takım, kabile* ve

[144] Lewellen, *Siyasal Antropoloji*, 46.

şeflik gibi çeşitli toplumsal yapıların tamamını kabile olarak tanımlamaktadır.[145]

Merkezileşmemiş ya da parçalı yapılar arasında gösterilen *kabileler*, otoritenin küçük gruplar arasında dağıtıldığı eşitlikçi sistemler[146] olarak da tanımlanmaktadır. *Kabile*yi en genel anlamıyla "*birleştirici bir etmenden dolayı politik olarak örgütlenmiş, ortak bir ataya, kimliğe, kültüre, dile veya toprağa sahip geniş çaplı akraba temelli gruplar*"[147] olarak tanımlamak mümkündür. *Kabile* şeklinde örgütlenmiş olan topluluklar *takımlar*dan farklı olarak, kullanılabilir yiyecek kaynaklarına sahip, daha yoğun bir nüfusu olan, avcı-toplayıcı olarak tanımlanan topluluklarla karşılaştırıldığında daha da fazla yerleşik bir hayat yaşayan gruplardır. Takımlarda olduğu gibi küçük çaplı bir siyasi ve ekonomik uzmanlaşmanın bulunduğu kabile tipi örgütlenmelerde tam zamanlı din adamı sınıfından (profesyonel anlamda) bahsetmek çok güçtür. Ancak din, soy temelli topluluklarda atalara gösterilen saygı ile kendini görünür kılmaktadır. Kabile tipi örgütlenmelerde *akrabalıktan kaynaklanan* ve *kaynaklanmayan* şeklinde iki tür birliktelikten bahsedilebilir. Akrabalıktan kaynaklanan birliktelikler daha çok mitsel bir ataya kadar ulaşan ortak bir soydan gelen sülale ve klanlardan oluşur. Akrabalıktan kaynaklanmayan birliktelikler ise, gönüllü ve zorunlu birçok birlikteliği içine alır. Akrabalığa dayanan bir siyasal örgütlenme biçimi olan kabile, zamanla ritüel amaçlarla veya dışarıdan gelebilecek tehditleri bertaraf edebilecek şekilde "*katmanlı bir soy birliği*"[148] oluşturacak şekilde geniş toplumsal ittifaklar da kurabilmektedir.

Merkezileşmemiş ve *parçalı* bir görünüm arz eden kabile topluluklarında, karar alma sürecinde yaşlılardan oluşan köy meclisleri, uzlaşma yolu ile kamusal kararlar alırlar. Kabilede liderler yaşlılık, cömertlik ve savaşlarda gösterilen üstün bireysel başarıları nedeniyle önemli bir siyasi otorite elde edebilmektedirler. Ancak bu liderlerin otoriteleri istikrarsız ve geçicidir. Verimsiz geçen bir ürün yılı, girişilen mücadelelerdeki başarısızlıklar, otoriteyi, süratli bir şekilde topluluk içerisinde gücünü ve asaletini kanıtlamış diğer bir kabile mensubuna geçirebilir.[149] Kabileye mensup bireyler, liderlerine akıl danışırlar ancak liderlerin denetim gücü ya da önerilerini zorla kabul ettirmek gibi bir yetkileri yoktur. Kabile tarafından alınan kararlarda liderin etkisi ve

[145] Haviland vd., *Kültürel Antropoloji*, 587; Lewellen, *Siyasal Antropoloji*, 62.
[146] Lewellen, *Siyasal Antropoloji*, 46.
[147] Haviland vd., *Kültürel Antropoloji*, 588.
[148] Lewellen, *Siyasal Antropoloji*, 46-47.
[149] Lewellen, *Siyasal Antropoloji*, 47-48.

sorumluluğu diğer kişilerden daha fazla olsa da kararlar oybirliği ile alınır. Topluluğun kararlarına muhalefet edenlere karşı tüm kabile üyeleri desteğini çeker ve onları kabileden dışlarlar. Bu da kabilede alınan kararlara uyulmasını sağlayan *toplumsal mekanizma* olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca kabilelerde liderliği, kadınlardan ziyade genelde erkeklerin yürüttüğü görülmektedir.[150]

Kabile olarak isimlendirdiğimiz topluluklar veya gruplar akrabalık temeli üzerine örgütlenmiş siyasal veya ekonomik birliklerdir. Merkezi bir hükümetin, askeri gücün ve bankacılık/sermaye sisteminin olmadığı yerlerde topluluğu bir arada tutmak, emniyetini sağlamak ve ihtiyaçlarını karşılamak için akrabalık ilişkileri çok önemli bir işlev görmektedir. Yiyecek toplayıcılığı, bahçıvanlık ve çobanlık ile geçinen toplumlarda insanları bir arada tutan şey bireylerin birbirleri üzerinde karşılıklı hak ve sorumluluklara sahip olduğu akrabalık düzenidir.[151] Öte yandan akrabalık kuşaklar arası bilgi ve becerilerin aktarılması için önemli bir yapıdır. Zira gelenek, akrabalık sistemi üzerinden diğer kuşaklara aktarılır. Kişilerin rolleri, statüleri, ilişkileri ve zorunlulukları da akrabalık sistemi üzerinden gelecek kuşaklara bir nevi miras olarak bırakılır.[152]

Akraba temelli toplulukların en önemlisi *soy grupları*dır. *Soy grubu* gerçek veya mitik bir atanın neslinde birleşen *kandaş grup*tur. Mülkiyet hakları ve siyasal yükümlülükler *soy grubu*ndaki statüye göre belirlenmektedir. Bir ataya aidiyetin önemli olduğu toplumlarda *soy temelli kolektif kimlik duygusu*, sadece kandaş atadan gelindiğinin farz edilmesi üzerine değil dinsel ve toplumsal olan inançlar, mitler ve simgeler üzerinden temellenmektedir.[153] Yani bu tür toplulukları bir arada tutan şey sadece kan yakınlığı (soy birliği) değil; kan veya sıhrî yakınlık başta olmak üzere ortak tarih, kültür, dil, din ve gelenekleridir.

*Babasoylu (ataerkil) soydanlık*ta topluluğa veya kabileye mensup olan bireyler babalarının mensup olduğu soy grubunun üyeleridirler. Mensup olduğu soyun dışında bir kabile veya takım üyesi ile evlenen kadın, kendi soyu için yeni üyeler sağlayamaz; çocukları, kendi soyunun değil kocasının soyunun üyeleri olurlar. Ancak bu tür yapılanmalarda erkeğin veya babanın soyu, çok önemli bir parametre olarak karşımıza

[150] Haviland vd., *Kültürel Antropoloji*, 588-590.
[151] Haviland vd., *Kültürel Antropoloji*, 500-501.
[152] Bates, *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji*, 273.
[153] Haviland vd., *Kültürel Antropoloji*, 501-502; Bates, *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji*, 279.

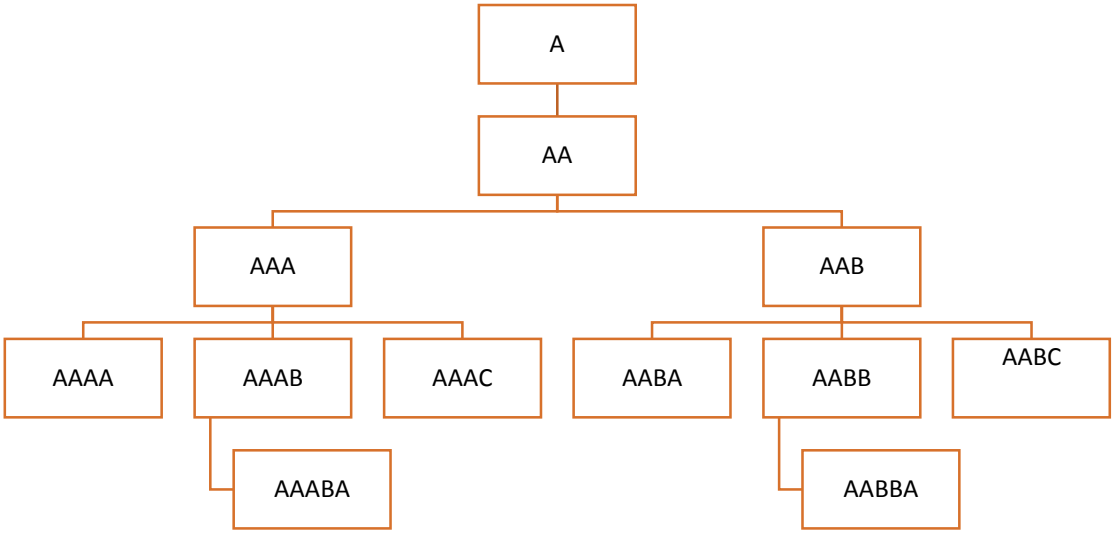
çıksa da kadının soyu ve akrabalık ilişkilerinin etkisiz olduğunu düşünmek doğru değildir. Kadının ailesinin de kadının, çocuklarının ve evlendiği aile ile yakın ilişkileri gözardı edilemez. Bu sebeple *soydanlık ideolojisi* sadece bir soy grubu meydana getirmekle kalmaz aynı zamanda bu soya kimlerin üye olacaklarını belirleyip sınırlandıran bir yapıyı da gerekli kılar.[154]

*Anasoylu (anaerkil) soydanlık*ta ise bütün çocuklar annenin ait olduğu soyun üyesi olarak kabul edilirler. Anasoylu soydanlık yapısına sahip olan toplumlarda çocukların annenin nesline bağlı olmaları, babaya daha az bağımlı oldukları anlamına gelmemektedir. Sadece baba, çocukları ile aynı soy grubundan sayılmamaktadır. Anasoylu gruplarda kadının siyasal anlamda erkekten daha güçlü olduğunu söylemek güçtür. Soy grupları teoride kadının soy çizgisi ile açıklanırken, asıl soy grupları kadının erkek kardeşleri veya erkek çocuklarının liderliğinde yönetilmektedir.[155]

Bazı topluluklar *dallanan soylar* şeklinde örgütlenirler. En alt kısımda en küçük soy yukarı doğru çıkıldıkça daha büyük bir soyla birleşip ortak ataya kadar ilerleyebilir. Bu soylar bazen o kadar büyüyebilirler ki Nijerya'da yaşayan Tivler 800 bini aşan nüfusları ile tek bir atadan geldiklerine inanmaktadırlar.[156] *Dallanan soy* sistemi dışarıdan gelebilecek herhangi bir tehlikeye karşı akraba olan parçaların giderek genişleyen bir şekilde birleşmelerine ve birbirleri ile ittifak kurmalarına yardımcı olmaktadır. En küçük alt kollar arasında bir çatışma çıktığında diğer küçük kollar daha yakın kan bağına bağlı oldukları tarafın yanında yer alırlar. Daha yüksekteki üst kollar arasında bir çatışma çıktığında her kol kendinden daha büyük bir grup içerisinde bir araya gelirler.[157] Bu özelliğinden dolayı soy gruplarına *parçalı gruplar* veya *birlik olmuş gruplar (corporate groups)* denir. Bu örgütlenmeyi aşağıdaki şekilde bir şemada gösterebiliriz.

---

[154] Bates, *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji*, 280.
[155] Bates, *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji*, 282.
[156] Bates, *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji*, 283.
[157] Bates, *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji*, 283; Georges Balandier, *Siyasal Antropoloji*, (Çev.: Devrim Çetinkasap), Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010 İstanbul, 53.

Bu piramidal yapıda aynı soy zincirinden gelen ve benzeşen gruplar kendi aralarında çatışma içerisinde iken aslen benzeşen gruplar ile çatışma ilişkisi içerisinde olan daha üst atada birleşerek bir araya gelmektedirler.[158] Genel anlamda bu zıtlıklar ve birlikler kabile içi tehdit ile kabile dışı tehditlere göre şekillenmektedirler. Topluluğun içyapısında kardeşler arasında çatışma meydana geldiğinde birbirine düşman olan aileler piramidin bir üst basamağında babalar arası bir zıtlaşma durumunda ortak hareket edebilmektedirler. Piramidin üstüne doğru çıkıldıkça alttaki çatışmalar sona erer. Tüm kabileye karşı dışarıdan gelen büyük tehdide karşı kabileye mensup bütün boylar aralarında çatışma olsa dahi bir araya gelmektedirler. Bu durum şu şekilde formüle edilebilir. Ben erkek kardeşime karşıyım; erkek kardeşim ve ben kuzenlerimize karşıyız; ben, erkek kardeşim ve kuzenlerim diğerlerine karşıyız.

1.1.3. Arap Kabile Yapısı ve Özellikleri

Türkçede kullandığımız *kabile* kelimesi arapça "*önüne almak, karşısına almak"* anlamlarına gelen k-b-l (قبل) kökünden türemiştir. Kur'an-ı Kerim'de bir yerde *kabâil*[159] şeklinde çoğul olarak kullanılan bu kelime, "*bütünü oluşturan parçalardan her biri, kafatasını oluşturan kemiklerden her biri, aynı türden oluşan bir küme, topluluk*[160] *ve bir*

[158] Balandier, *Siyasal Antropoloji*, 53-54.
[159] el-Hucurât, 49/13
[160] İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, XI,/22.

babanın çocuklarının tamamı[161] anlamlarının yanı sıra, birbirine bağlı farklı birliklerden oluşan insan toplukları anlamında *kabâilü'n-nâs* ve ağacın dalları anlamında *kabâilü'ş-şecere*[162] gibi terkipler içerisinde de kullanılmaktadır.

İslam öncesi dönemde Arapların sosyal örgütlenmelerinden bahsederken genelde kabile kelimesi kullanılmaktadır. Ancak söz konusu kabilelerin büyüklük ve küçüklük veya birbirinin alt kollarını ifade edecek şekillerde *cizm/cezm, cumhûr, şa'b, kabîle, imâre/amâre, batn, fahiz/fahz, aşîre, fasîle, raht* gibi çeşitli kavramlar da kullanılmaktadır. Arapların sosyal örgütlenmesinden bahsederken en fazla *şa'b, kabîle, imâre, batn* ve *fahz* şeklinde beşli veya *şa'b, kabîle* ve *fasîle* şeklinde üçlü bir ayrım yapılmaktadır.[163] Hemdânî ise kabile ve alt boyları için *şa'b, kabîle, imâre, batn, fahz, habl* ve *fasîle* şeklinde yedili bir ayrım yapmaktadır.[164] "Toplayıp bir araya getirmek, dağıtmak ve bozmak" gibi karşıt anlamlar içeren *şa'b* kelimesi aynı atadan gelen Arap boylarının en büyüğü olarak kabul edilmektedir. Yani küçük topluluk öbeklerinin bir araya gelmesi ile küçükten büyüğe bir sıralama yaparsak *fasîleler*in bir araya gelmesi ile *fahzlar, fahzlar*ın bir araya gelmesi ile *batnlar, batnlar*ın bir araya gelmesi ile *imâreler, imâreler*in bir araya gelmesi ile *kabîleler* ve *kabîleler*in bir araya gelmesi ile de *şa'blar*ın oluştuğu söylenebilir. Bu taksimi Arap kabile örgütlenmesi içerisinde örneklendirecek olursak Ebû Tâlib ve Abbasoğulları'nı *fasîleler,* Hâşim ve Abduşemsoğulları'nı *fahzlar,* Abdumenâf ve Abduddâroğulları'nı *batnlar,* Kureyş ve Kinâne'yi *'imareler,* Adnânîler'in alt kolu olan Mudar ve Rebîa'yı *kabileler* ve Adnânî ve Kahtânî Arapları da *şa'blar* olarak adlandırabiliriz.[165] Hemdânî ise Mudar'ın *şa'b*, Kinâne'nin *kabîle*, Kureyş'in *imâre*, Fihr'in *batn*, Kusay'ın *fahz*, Hâşim'in *habl*, Abbas ailesinin de *fasîle* olduğunu söylemektedir.[166] Araplar ve alt topluluklarını tanımlamak için kullanılan bu ayrımda *şa'b*ın nereden başlatıldığının önemi büyüktür. Bu sebeple bir taksimde Mudar *kabile* olmakta başka bir taksimde ise Mudar *şa'b* olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kabileler arasındaki bu sınıflandırma insan bedenine benzetilmek suretiyle de

---

[161] İbn Kuteybe, *Edebü'l-Kâtib*, 175.
[162] İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab,* XI,/22.
[163] İbn Kuteybe, *Edebü'l-Kâtib*, 175; Cevad Ali, *el-Mufassal*, I/511.
[164] el-Hemdânî, *el-İklîl*, I/69.
[165] İbn Abdilberr, *el-İnbâh*, 13-15; el-Makrizî, "et-Tenâzu' ve't-Tehâsum fîmâ Benî Ümeyye ve Benî Hâşim", *Resâ'ilü'l-Makrizî*, (Tahkîk: Ramazan el-Bedrî ve Ahmed Mustafa el-Kâsım), Dâru'l-Hadîs, Mısır 1998, 78; el-Alûsî, *Büluğu'l-Ereb*, III/188-189; Mu'nis, *Tarihu Kureyş*, 215.
[166] el-Hemdânî, *el-İklîl*, I/70.

tanımlanmaktadır. *Şa'b* kafatasına, *kabîle* kafatasını oluşturan kemiklere, *imâre* göğüs kısmına, *batn* karın kısmına, *fahz* dizlere, *fasîle* ise dizden ayaklara kadar olan kısma benzetilmektedir.[167] Büyük topluluklardan küçük olanlara doğru yapılan farklı isimlendirmeler, topluluğun veya alt kolun hangi büyük koldan neşet ettiğini göstermesi açısından önemlidir. Ancak genel anlamda kaynaklarımızda Arap kabilelerini tanımlamak için, *şa'b, imâre* ve *fahz* gibi kavramlar kullanılmaz. Bu bağlamda topluluğun büyüklüğünü ve küçüklüğünü kabilenin isminden veya isimlendirilmesinden anlamak mümkün değildir. Mesela Mudar, Kinâne, Kureyş, Rebîa dendiğinde hangisinin *şa'b, fahz* veya *imâre* olduğu herhangi bir şekilde anlaşılamaz ve kaynaklarımızda da bu tanımlamalar yapılmaz. Büyük olsun küçük olsun farklı farklı akrabalık yapılarına mensup olanlar ile bütün gruplar için en fazla kullanılan kelime *kabile* olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat kabilelerin alt kollarını ifade etmek için ise genelde "benû Hâşim (Hâşimoğulları), benû Ümeyye (Ümeyyeoğulları), benû Bekr b. Vâil (Bekr b. Vâiloğulları)" gibi "oğulları" anlamına gelen "benû-بنو " kelimesi kullanılmaktadır.

1.1.3.1. Arap Kabile Örgütlenmesinde Birliktelik Tipleri: Emân, Hilf, Himâ ve Civâr

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi kabile tipi örgütlenmelerde *akrabalıktan kaynaklanan* ve *kaynaklanmayan* şeklinde iki tür birliktelikten bahsedilebilir. Akrabalıktan kaynaklanan birliktelikler daha çok mitsel bir ataya kadar ulaşan ortak bir soydan gelen sülale ve klanlardan oluşur. Akrabalıktan kaynaklanmayan birliktelikler ise gönüllü ve zorunlu birçok birlikteliği içine alır.[168]

Arap kabile örgütlenmesi içerisinde *akrabalıktan kaynaklanan* ve *kaynaklanmayan* birliktelik türleri *hilf, civâr, himâ, velâ, eman, neseb, asabe* ve *ahd* gibi kavramlar ile tanımlanmaktadırlar. Yukarıdaki kavramların tamamını *eman* sözcüğü atında birleştirmemiz mümkündür. Mesela sözlükte "antlaşma, akid ve yemin" anlamlarına gelen *hilf* kelimesi İslam öncesi dönem Araplarında kabilelerin veya kişilerin yardımlaşma ve himaye amacıyla yaptıkları antlaşma ve ittifakları ifade etmektedir. *Hilf*

---

[167] el-Kayravânî, Ebu Ali el-Hasan b. Reşîk (h. 390-456), *el-Umde fi mehâsini'ş-Şi'r*, (Tahkîk: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Dâru'l-Cîl, Lübnan 1981, II/191.

[168] Lewellen, *Siyasal Antropoloji*, 46-47.

yapan kimselere *halîf* denmektedir.[169] Bu anlamda *hilf* aynı zamanda emân ve himaye anlamlarını da içermektedir. *Güvence* anlamına gelen *emân* kelimesi kabilenin bütün fertlerini bir arada tutan bir yapı arz etmektedir. İslam öncesi dönemde Arap kabile örgütlenmesinde *emân* uygulaması, her birey ve topluluğun zorunlu bir şekilde kendini içinde bulduğu bir yapıdır. Kan bağı ile bir kabileye bağlı olan her birey aynı zamanda sözkonusu kabilenin emânı veya himayesi altında sayılmaktadır. En temel anlamda kabileyi oluşturan bireyler kan bağı ile birbirlerine bağlı olmakla beraber bu bağın belirli sınırları da bulunmaktadır. Yani kişi herhangi bir sebeple kabilesinden kendi isteği ile ayrılabilir veya kabilesi tarafından dışlanabilir. Böyle bir durumda dışlanan (hul'-خلع) veya kabilesini terk eden kimse başka bir grubun himayesi (civâr-جوار) altına girmek zorundadır. Çünkü kişinin tek başına çevresinde bulunan kabilelerden bağımsız bir şekilde yaşaması İslam öncesi Arap kabile örgütlenmesinde mümkün değildir. Bireylerin her zaman *güvence* altında yaşayabilmeleri için belirli kabilelerin veya kişilerin himayesine girmeleri gerekmektedir. *Eman* talebinde bulunan kimselerin bir *emîn* bulmaları çok zor değildir. Hatta kişi kendisine saldıran düşmanından bile emân isteme hakkına sahiptir. Çünkü birine veya bir kabileye eman vermek üstünlük vesilelerinden olduğu gibi vermemek de yüz kızartıcı bir durum olarak kabul edilmektedir. Ancak kişi *emân* verdiği kişi veya kabilenin bütün sorumluluğunu da üstlenmektedir. Canı pahasına onu korumak zorundadır. Ayrıca Arap kabile örgütlenmesinde yolculuk sebebi ile bile olsun kabilesinden ayrılan bir kişi yolculuk yapacağı yerde nüfûzu olan bir kimsenin geçici olarak himayesine girmeden yolculuğunu gerçekleştiremez. Birisinin civârı olan kimse neseb açısından da aynı kişinin soyuna katılabilir ve himaye eden kimsenin mirasçısı olabilir.[170]

Zayıf kabilelerin güçlü kabilelerin himayesine girmeleri, tâcirlerin yol güzergâhları üzerinde bulunan kabile veya devletler ile güvenli ticaret anlaşmaları yapmaları (îlâf) ve zayıf duruma düşmüş kimseleri himaye etmek amacıyla kurulmuş *hilfu'l-fudûl* gibi birliklerin sağladığı güvenceler, İslam öncesi Arap toplumunda akrabalık dışı kabile örgütlenme tiplerini genel anlamda karşılamaktadır.

Kabile örgütlenmesinde akrabalık dışı birliktelikleri sağlayan *civâr, hilf, tebennî*

---

[169] Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, III/231-232; Nadir Özkuyumcu, "Hilf", *DİA*, XIII/30.
[170] Cevad Ali, *el-Mufassal*, IV/360-361; Ahmet Önkal, "Civâr", *DİA*, VIII/34-35.

(evlat edinme) ve ıtk (esir veya köle azad etme) gibi yapılar yoluyla da nesebler oluşturulabilir. Yani bir kimsenin bir kabileye mensup olabilmesi için kabilenin mensup olduğu ataya kandaşlık yolu ile bağlı olmasına gerek yoktur. Kişi, aile veya kabile; başka kişi, aile ve kabilenin himayesine girmekle aynı zamanda onun nesebine de girmiş olmaktadır. Yani aynı soydan gelmeseler bile aynı kandan sayılmaktadırlar. Bu tarz ilişkiler herhangi basit bir sebeple meydana gelebileceği gibi siyasi ve ekonomik sebeplerle de gerçekleşmektedir. Huzâa kabilesinin Kahtânîler'den,[171] Lüey b. Gâliboğulları'nın tamamının Hz. Osman döneminde Kureyş'ten sayılması[172] ve Hz. Muhammed'in İslam öncesi dönemde eşi Hz. Hatice tarafından hediye edilen Zeyd b. Hârise'yi evlat edinmesi[173] akrabalık dışı birlikteliklere örnek olarak verilebilir. Ancak bu tip *akrabalık dışı birlikteliklerin* Arap kabilelerinin neseblerini tesbit etme noktasında önemli problemler doğurduğunu da söylemek gerekmektedir.[174]

Akrabalığa dayanan bir siyasal örgütlenme biçimi olan kabile, zamanla ritüel amaçlarla veya dışarıdan gelebilecek tehditleri bertaraf edebilecek şekilde "*katmanlı bir soy birliği*"[175] oluşturarak geniş toplumsal ittifaklar kurabilir. Örneğin Kureyş kabilesine mensup olan tüm alt boyların ortak atası Hz. İsmail'dir. Bu sebeple *İsmailoğulları* olarak da isimlendirilirler. Genel anlamda bu kabileler *İsmailoğulları*nın dışından gelebilecek tehditlere karşı hep birlikte bir savunma ittifakı kurabilirler. Adnânî ve Kahtânî kabileler arasındaki çekişmeler bunun en iyi örneğidir. Veya Kâbe'yi kutsal kabul eden kabilelerin Kureyş'in liderliğinde oluşturmuş oldukları *hums* müessesesi dini ritüelleri gerçekleştirmek ve ekonomik ve siyasi anlamda bir birlik oluşturmaya çalışan kabilelerin bir araya gelerek oluşturdukları birlikteliklere örnek olarak gösterilebilir.[176] Hâşim'in *îlâf* antlaşmaları ile gerçekleştirdiği birlikleri, akrabalıkları aşan birlikler olarak değerlendirmek mümkündür. Genelde kabileler akrabalığa dayanan bir siyasi örgütlenme özelliği gösterseler de zamanla yerleşik bir hayata geçtikten sonra hâkim oldukları topraklarda emniyet içerisinde yaşamlarını devam ettirebilmek için akrabalık dışı

[171] Adnânilerden olduğuna dair bkz. İbn Hazm, *Cemhere*, 235.
[172] İbn Habib, *el-Muhabber*, 169; Cevad Ali, *el-Mufassal*, IV/29.
[173] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 226-227; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III/38-40.
[174] Fred McGrav Donner, "The Bekr b. Wa'il Tribes and Politics in Northeastern Arabia on the Eve of Islam", *Studia Islamica*, LI (1980), 9-10.
[175] Lewellen, *Siyasal Antropoloji*, 47.
[176] Çalışmamızın üçüncü bölümünde "Kureyş Kabilesi ve Ahmesîlik" başlığı altında *hums* müessesesine katılan kabileler ile ilgili birçok örneklendirme yapılmıştır.

birliktelikler kurmak zorunda kalmışlardır.

1.1.3.2. Arap Kabilelerinde Akrabalık Örgütlenmesi

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi kabile olarak isimlendirdiğimiz topluluklar veya gruplar akrabalık temeli üzerine örgütlenmiş siyasal veya ekonomik birlikler olarak tanımlanmaktadır.[177] Akraba temelli topluluklardan en önemlisi soy gruplarıdır. Soy grubu, gerçek veya mitik bir atanın neslinde birleşen kandaş grup olarak tanımlanmaktadır. Soy gruplarında mülkiyet hakları ve siyasal yükümlülükler soy grubundaki statüye göre belirlenmektedir. Bir ataya aidiyetin önemli olduğu toplumlarda soy temelli kolektif kimlik duygusu, sadece kandaş atadan gelindiğinin farz edilmesi üzerine değil, dinsel ve toplumsal olan inançlar, mitler ve simgeler üzerinden de temellendirilmektedir.[178] Yani bu tür toplulukları bir arada tutan şey sadece kan yakınlığı (soy birliği) değil; kan veya sıhrî yakınlık başta olmak üzere ortak tarih, kültür, dil, din ve gelenekleridir.

Soy grupları, bir ebeveynin hattını izleyen *tek yanlı soydanlık* (neseb) ve ebeveynlerden birinin hattını tercih veya her ikisinin de soy hattının izlenmesi şeklinde *tek yanlı olamayan soydanlık* (neseb) veya çift soyluluk şeklinde ayrılır. Bizi burada ilgilendiren Arap kabilelerinde de sıklıkla görülen *tek yanlı soydanlık* yapısıdır. Tek yanlı soydanlık sistemi *anasoylu* ve *babasoylu* olmak üzere ikiye ayrılır. Arap kabilelerinin ensab bilgilerinin *babasoylu* bir cetvel takip ettiğini görmekteyiz. Bu sebeple kaynaklarımızdaki soy kütükleri (şecereler) kız çocukları yerine erkek çocuklar üzerinden düzenlenmiştir.[179] Bu durumun en iyi örnekleri ensab kitaplarında bolca görülebilir.

Arapların önceleri anasoylu olduklarına dair bazı bulgular olduğuna dair iddialar vardır. R. Smith, kabile isimlerinin genelde dişil (müennes) olarak kullanılması ve Mudar b. Nizâr'ın çocuklarının annelerine nisbet edilerek çağrılmalarının Arap kabile sistemindeki ana soyluluğun bir kantı olduğunu söylemektedir.[180] Ancak kabile

---

[177] Bates, *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji*, 273.
[178] Haviland vd. , *Kültürel Antropoloji*, 501-502; Bates, *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloj*i, 279.
[179] Soy kütüklerini (şecereler) ifade etmek üzere kullanılan kelime günümüzde şecere (jenealoji-soy-soy kütüğü-ilm-i ensab) olarak adlandırılmaktadır. Fakat ilk dönem kaynaklarımız neseb/ensab ve cemhere tabirlerini kullanmaktadırlar.
[180] Smith, *Kinship*, 28-34. Arapların Antik dönemlerde diğer milletler gibi anasoylu olabilecekleri ile ilgili bkz. Mu'nis, *Tarihu Kureyş*, 218-219.

isimlerinin dişil olarak kullanılmasının Arapça grameri ile alakalı bir durum olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü Arapça'da cemaat yani topluluk zaten dişil kabul edilmektedir. Kabile de netice itibariyle bir topluluk olduğundan müennes olarak kabul edilmiştir.[181] Kaynaklarımız Mudar b. Nizâr'ın çocuklarının annelerine nisbetle tanındıklarına dair bilgi vermektedir. Mudar b. Nizâr'ın nesli Hindif ve Kays olarak tanınan iki büyük kabileye ayrılmaktadır. Mudar b. Nizâr'ın İlyas ve en-Nâs (Kays-Aylân) isminde iki çocuğu olmuş ve bunlardan İlyas'ın Hindif ile evliliğinden Müdrike, Tâbiha ve Kam'a isminde çocukları olmuştur. Anneleri olan Hindif'in asıl adı Leylâ bt. Hulvân b. İmrân b. İlhâf b. Kudâa'dır. İlyas'ın kardeşi ve Mudar'ın oğlu olan en-Nâs ise Mudar'ın kölesi Aylân tarafından yetiştildiği için bakıcısına nisbetle Kays-Aylân ismi ile tanınmıştır.[182] Kanaatimizce Mudar b. Nizâr'ın çocukları ile İlyas b. Mudar'ın çocuklarını birbirine karıştırmamak için yapılan bu ayrımın Araplarda ana soyluluğun bir kalıntısı olarak gösterilmesi en azından Arap kabileleri hakkında neseb kitaplarında aktarılan rivayetlere uygun düşmemektedir.

Smith gibi Günaltay da, eski çağlarda diğer toplulukların olduğu gibi Arapların da anasoylu bir akrabalık ve soy sistemini benimsediğini, daha sonraki zamanlarda ise kan davaları sonucu bu soy sisteminin babaya geçtiğini söylemektedir.[183] Ancak Arapların antik dönemden bu zamana kadar tarihleri araştırıldığında babaerkil soy yapılanması dışında başka bir yapılanmaya rastlanmamaktadır. Bilebildiğimiz kadarıyla Araplar tarihin hiçbir döneminde anaerkil bir soy düzenini kabullenmemişlerdir. Muhtemelen bu sebeple cahiliye toplumunda kız çocuklarının öldürülmesi geleneği (dişi infantisidi) ortaya çıkmıştır.[184] Kabile topluluklarında sürekli savaş ve çatışma ortamı kadından ziyade erkek bireylerin konumunu ve değerini yükseltmiştir. Bu sebeple bazı toplumlarda ilk doğan çocuğun kız olması durumunda öldürülmesi geleneksel olarak kabul edilir olmuştur.[185]

Anasoylu veya *babasoylu* şecereyi takip eden kabileler totem olarak kabul ettikleri

---

[181] el-Müberred, *Muktedab*, III/360-361.
[182] el-Müberred, *Nesebu Adnân*, 1-2; İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, 20.
[183] Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, 64-65, 106-107.
[184] İslam öncesi dönemde çocukların öldürülmeleri ile ilgili geniş bilgi için bkz. Adnan Demircan, "Câhiliyye Araplarında Kız Çocuklarını Gömerek Öldürme Âdeti", *İSTEM*, Yıl:2, Sayı: 4, Konya 2004, ss. 9-29; Yavuz Yıldırım, "İslam Öncesi Arap Yarımadasında Çocuk Öldürme Olgusu", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 7, İstanbul 2003, ss. 79-111.
[185] Lewellen, *Siyasal Antropoloji*, 79.

bir hayvan veya bitki ismi ile adlandırılmaktadırlar. Soy üyelerine göre totemin genelde grubun mitsel atası ile ilişkili özel bir anlamı vardır. En azından bu tarz simgeler kabilede *kolektif şuurun* artmasına sebep olur. Arap kabilelerinde ise genelde kabilelere hayvan isimleri verildiğinden bu isimlerin totemizm kaynaklı olduğuna dair iddialar da bulunmaktadır.[186]

Örneğin Günaltay'a göre, *"...anaerkillik temeli üzerine kurulmuş eski Arap toplumlarından belli bir yerde yerleşmiş olan bir veya birden fazla yerel gruplar aynı toteme bağlı olduklarından onun ismini almış ve bu isim daha sonra o kümelerin kan bakımından ilk ataları kabul edilmiştir. Kabileye ismini veren totem ya bir hayvan ya bir bitki ya da başka tabii bir şeydir. Ama çoğunlukla bu totem bir hayvandır. Kabile isimlerini araştırdığımızda bunların aslan, kaplan, köpek, köpek balığı, keler, çakal, sırtlan yavrusu, tilki, yılan, ada tavşanı, müshil otu, ebu cehil karpuzu, çakıl taşı keskin sirke…. anlamlarını taşıdıkları görülmektedir. Demek ki bunlardan Beni Esed kabilesinin totemi aslan, Beni Nemr kabilesinin totemi kaplan, beni Kelb kabilesinin totemi köpek, Kureyş kabilesinin totemi köpek balığı, Beni Zıbhe kabilesinin totemi dişi keler, Beni Dail kabilesinin çakal, Beni Beldel kabilesinin sırtlan yavrusu, Beni Sa'lebe kabilesinin dişi tilki, Beni Vebre kabilesinin ada tavşanı, Beni Sa'sa'a kabilesinin müshil otu, Beni Hanzala kabilesinin ebu cehil karpuzu, Beni Fihr kabilesinin küçük bir taş, Sakîf kabilesinin ise keskin sirkedir. Fakat Araplarda sosyal hayat geliştikçe totemist yapı da zamanla bozulmuş, totemist ayinler yok olmuş, yerlerini ölüm sonrasının izlerini taşıyan yeni ayinlere bırakmıştır. ..."*[187]

Günaltay'ın bu açıklamaları kabilelerin kendilerini isimlendirmeleri ile ilgili nedenlerden biri olarak düşünülebilirse de Kureyş kabilesinin adlandırılması ile ilgili köpek balığı izahının çok fazla itibar gören bir açıklama olmadığı kanaatindeyiz. Eğer köpek balığı, Kureyş kabilesinin totemi olarak kabul edilecekse bunun izlerinin kabilede bir şekilde görünmesi gerekmektedir. Ancak İslam öncesi dönemden bahseden kaynaklarda köpek balığını çağrıştıracak herhangi bir figür ile ilgili veya herhangi bir tapınma şekli ile ilgili bir açıklamaya işaret eden bir rivayete ulaşamadık. Ancak Şâmî'de geçen *"Çocuklarınızı Kilâb (köpekler), Zi'b (kurt) gibi çirkin isimler ile*

[186] Shmit, *Kinship*, 217-235; Cevad Ali, *el-Mufassal*, I/512.
[187] Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, 64-65.

isimlendiriyorsunuz da niçin kölelerinizi Merzûk (bol rızıklı) Rabâh (bol kazançlı) gibi güzel isimler ile isimlendiriyorsunuz? sorusuna karşılık "Biz çocuklarımızı düşmanlarımız, kölelerimizi de kendimiz için isimlendiririz."[188] rivayeti Arapların niçin yırtıcı hayvan isimlerini çokça çocuklarına verdiklerine dair dikkat çekici bir açıklamadır.

Bazı topluluklar dallanan soylar şeklinde örgütlenirler. En alt kısımda en küçük soy yukarı doğru çıkıldıkça daha büyük bir soyla birleşerek ortak ataya kadar ilerlemektedir.[189] Kureyş kabilesine bakacak olursak bu kabilenin soyu, ensab âlimleri tarafından genel anlamda Hz. Âdem'e kadar götürülmektedir. Ancak en belirgin ata Hz. İsmail'dir. Kaynaklarımızda Hz. İsmail ile Hz. Peygamber'in dedelerinden olan Adnan'a kadarki atalarla ilgili bazı isimler verilse de, bunlara çok fazla itibar edilmemelidir. Adnan'dan Kusay'a Kusay'dan da Hz. Muhammed'e kadar verilen bilgilerde kaynaklarımız ittifak etmektedir. Ancak Hz. Peygamber'in Adnan'a kadarki dedelerinin birçoğu hakkındaki bilgimiz sadece isimlerden ibarettir. Hayat hikâyeleri ile ilgili çok az bilgiye sahibiz. Bu açıdan baktığımızda Kureyş kabilesi de parçalı bir soy zincirine sahip görünmektedir. Hz. İsmail'e kadar giden bir soya sahip olan Kureyş kabilesi Kinâne kabilesinden, Kinâne de Mudar kabilesinden ayrılmış bir alt soydur.

Kureyş kabilesinin dallanan soylar şeklinde örgütlenmiş, parçalı bir soy zincirine sahip olduğu görülmektedir. Burada dallanan soylar arasındaki çatışmalarda Kureyş kabilesinin nasıl bir tavır sergilediğini de söylememiz gerekmektedir. Piramidal bir soy yapılanmasına sahip olan Kureyş kabilesi diğer kabilelerde olduğu gibi alt soylardaki çatışma, karşıtlk ve rekabetler, yukarı doğru çıkıldıkça ortak ata etrafında oluşturulmuş olan asabiye nedeniyle ortadan kalkmakta ve bütün kabilenin selameti için çatışmaların terkedildiği görülmektedir. Câbirî bu durumu *kabile çatışması yasası* olarak tanımlamakta ve "*ben ve kardeşim amcaoğluna karşıyız, ben ve amcaoğlu yabancıya karşıyız"* şeklinde formüle etmektedir.[190] Örneğin *Ficâr* savaşlarında bütün Kureyş kabileleri kendileri ile müttefik olan Kinane kabilesi ile birlikte Adnânî kabileler içerisinde Kays-Aylan'a mensup Hevâzinliler'e karşı bir araya gelmişlerdir. Bu harplere

---

[188] Muhammed b. Yusuf es-Sâlihî eş-Şâmî (ö. 942/1535), *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Reşâd fî Sîreti Hayri'l-İbâd*, (Tahkîk: Mustafa Abdulvâhid), Kahire 1997, I/326. Eserin türkçe baskısı için bkz. Muhammed b. Sâlih ed-Dimaşkî, *Peygamber Külliyâtı*, (2. Baskı), (Çev.: Halil İbrahim Kaçar), Ocak Yayıncılık, İstanbul 2006, I/218. Benzer bir açıklama için bkz. el-Alusî, *Bulûğu'l-Ereb*, III/192-193.

[189] Bates, *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji*, 283.

[190] Muhammed Âbid el-Câbirî, *İslam'da Siyasal Akıl*, (Çev.: Vecdi Akyüz), Kitabevi, İstanbul 1997, 152.

Kureyş kabilesinin önemli alt kollarından biri olan Hâşimoğulları'nın önce katılmak istememesi fakat Kureyş kabilesinin bekası için Kureyş ve Kinâne kabileleri ile birlikte Hevâzinliler ile savaşması dışarıdan gelen tehditlere karşı kabilenin iç çekişmelerini bir tarafa bırakıp birlikte hareket etmelerine dair verilebilecek en güzel örneklerden biridir. Kureyş kabilesi içerisinde *ahlâf* ve *mutayyebûn* çekişmesi ve *hilfu'l-fudûl* antlaşması da kardeşler veya amca çocukları arasında meydana gelen iç çatışmalar için gösterilebilecek örneklerdendir.[191]

Arap kabile örgütlenmesinde sürekli bahsedilen *şa'b, kabîle, imâre, batn, fahz* ve *fasîle* ayrımına baktığımızda da iç içe büyükten küçüğe doğru aşamalı bir şekilde büyüyen bir organizasyon görülmektedir. *Fasîleler* arasında çatışmalar olabilir ancak çatışma üst tabakada bulunan *fahzlar* arasında ise *fasîleler* birleşirler. Veya *imâreler* arasında çatışmalar varken -bir üst tabakada *kabîleler* içerisinde problemler meydana gelirse- tüm alt boylar kabilenin selameti için birleşir ve *imâreler* arasındaki çatışmalar sona erdirilir. Eğer *şa'b* örgütlenmesine karşı dışarıdan bir tehdit geldiğinde bütün *kabîle, imâre, batn, fahz* ve *fasîleler,* en büyük toplumsal yapı olan *şa'b*ın çatısı altında bir araya gelirler.

1.2. MERKEZİLEŞMİŞ TOPLUMLAR VE ÖZELLİKLERİ

Merkezileşmiş toplumların en belirgin özelliği güç ve iktidarın (otorite), bir kişi (şef) veya topluluğun (devlet) elinde bulunmasıdır. Takım ve kabilelerde iktidar, merkezî olmadığı halde şeflik ve devlet yapılanmalarında iktidar veya siyasi güç, merkezîleşmiştir. Merkezileşmiş toplumları *takım* ve *kabile* gibi örgütlenmiş topluluklardan ayran en önemli ayrımlardan birisi nüfus yoğunluklarıdır. *Şeflik* ve *devlet*lerdeki nüfus yoğunlukları *takım* ve *kabile*lerden oldukça fazladır. Nüfus çokluğu akrabalık ilişkilerinin zayıflamasına, sosyal ve mesleki *roller*de uzmanlaşmanın ön plana çıkmasına yol açmakta ve merkezi anlamda bir ekonomik sistemi gerektirmektedir. Daha istikrarlı bir görünüm arz eden merkezileşmiş sistemler merkezileşmemiş sistemler ile karşılaştırıldığında, siyasal pozisyonlarda liyakat, eşitlik temelinden çıkarak bir sülale veya grup üyeliğine dayanmaktadır. Merkezileşmiş toplumlarda siyaset temelde akrabalık sistemi üzerinden temellendirilememekle beraber siyaset ve bürokrasi

[191] *Ahlâf* ve *mutayyebûn* çekişmesi ve *hilfu'l-fudûl* antlaşmasında Kureyş kabilesinin durumu hakkında geniş bilgi için bu çalışmanın *ikinci bölümüne* bakınız.

profesyonel bir yapılanmayı zorunlu kılmaktadır.[192]

1.2.1. Şeflik

Bölgesel bir yönetim biçimi olan *şeflik*ler iki veya daha fazla grubun tek bir yönetici (şef) altında örgütlendiği bir yönetim biçimidir. *Şeflik*lerin *kabile*lerden en temel farkları, daha fazla nüfusa ve merkezileşmiş bir otoriteye sahip olmalarıdır. *Şeflik*ler, *takım* ve *kabile*lerden daha karmaşık toplumsal örgütlenmeler olarak kabul edilmektedir. Şefler, *takım* veya *kabile*lerin liderlerinden farklı bir otoriteye sahiptirler. Liderler zor kullanma gücünün yanı sıra bölüşümde nihai otorite ve kabilesi adına önemli kararlar alabilme güçlerine de sahiptirler. *Şeflik* statüsü babadan oğula geçtiği gibi belli aile ve sülalelerden gelenlere de açıktır. *Şeflik*lerde her birey, bir soy grubu üyeliğine göre statü kazanır. Toplumsal hiyerarşi şefin ailesine yakınlığa göre belirlenmektedir. Ayrıca *takım* ve *kabile*lerle karşılaştırıldığında, *şeflik*lerin en önemli farklılıklarından birisi de kişi ve gruplar arasındaki eşitsizliklerdir. Topluluğun şefe karşı saygı duyması, onun ekonomik bölüşüm sistemi üzerindeki hâkimiyeti sebebiyledir. Ancak bütün farklılıklarına rağmen *şeflik*ler ile *kabile*ler arasında ayrımın tam anlamıyla net olmadığı da anlaşılmaktadır. Bunun sebebi toplumsal yapıların çok farklı şekillerde görüntü vermeleridir. *Kabile* olarak tanımlanan iki toplumsal grubun karşılaştırılması sonucu -devlet olarak tanımlanan iki yapının benzemeyen birçok yönünün olması gibi- birçok ortak yanların yanı sıra birçok farklılıkları da görülebilmektedir. *Şeflik*lerde, merkezileşmiş liderlikten eşitliğe doğru gidip gelen bir iktidar örgütlenmesi de görülebilir.[193]

1.2.2 Devlet

Merkezileşmiş siyasi örgütlenmelerden biri olan *devlet*, en genel anlamda, *toplumsal düzeni korumak için meşru bir hak olarak "zor kullanma gücüne" ve "yasa yapma yetkisine" sahip resmi bir hükümet tarafından örgütlenen ve yönetilen bir sistem*dir.[194] *Devlet*in, onu diğer politik örgütlenmelerden ayrılan en önemli özelliği

---

[192] Lewellen, *Siyasal Antropoloji*, 52; Haviland vd., *Kültürel Antropoloji*, 594.

[193] Bates, *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji*, 414-415; Lewellen, *Siyasal Antropoloji*, 54-55; Haviland vd., *Kültürel Antropoloji*, 594-596.

[194] Devlet üzerine araştırma yapan kişilerin büyük çoğunluğunun üzerinde birleştikleri bir devlet tanımı bulunmamaktadır. Devletin kökenlerini ve gelişmesini açıklamak amacıyla birçok kuram geliştirilmiştir. Ancak devlet hakkında filozoflar, tarihçiler, siyaset bilimciler, arkeologlar, sosyologlar ve antropologların kendi perspektiflerinden yaptıkları birçok tanım olsa da hepsinin kendi

süreklilik arz etmesidir. Yani daha küçük gruplara ayrılmalar *devlet*lerde bulunmamaktadır. *Devlet*ler büyük ve karmaşık örgütlenmelerdir. Tam zamanlı bir siyasi bürokrasinin yanında, mesleki uzmanlaşmalar söz konusudur. *Devlet,* düzeni sağlamak için yetkilerini başka kurumlar aracılığı ile kullanır. *Devlet*ler, özünde akrabalık üstü bir şekilde örgütlenen kurumlardan oluşmaktadır. Ancak devletin bu yapısı, sınırlı otoriteye sahip akrabalık ilişkilerinin devletle bir arada olmadığı anlamına da gelmez.[195]

M.Ö 800'lü yıllarda *kabile* ve *şeflik* örgütlenmelerinden ayrı ortaya çıkan devletlerin ilk şekli "polis" yani "şehir devletleri"ydi. Bu yapılarda *kabile* veya *klan* bağlarının terkedilmediğini ancak zayıfladığını görmekteyiz. *Devlet*lerdeki yoğun nüfus sebebiyle geniş çaplı toplumsal, ekonomik ve siyasi faaliyetler, daha merkezi ve profesyonel bir yönetim sistemini zorunlu kılmaktadır. Tek bir kişinin mutlak otoriteye sahip olduğu durumlarda bile yerelde düzenin sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi için hiyerarşik olarak örgütlenmiş bir bürokrasiye ihtiyaç vardır.[196]

1.3. ARAPLAR

Bu kısımda antik dönemden İslamî döneme kadar Arapların yaşadıkları toprakların coğrafi özellikleri ve iklimi ile ilgili kısa bir giriş yaptıktan sonra Arap kelimesinin etimolojik kökeni, Sâmî topluluklar içerisinde Arapların yeri, tarihsel önceliklerine göre Arapların tabakaları ile Adnânî ve Kahtânî Arap kabilelerinin İslamî döneme kadarki soy bilgileri ve Arap yarımadasında yaşadıkları yerler hakkında bilgiler verilecektir. Böyle bir giriş yapılmasının amacı konar-göçer olarak Hicaz bölgesi ve çevresinde yaşayan Kureyş kabilesinin, Mekke'de hâkimiyeti ele geçirip yerleşik bir yaşama başlamasından önce, yarımadada yaşayan diğer kabileleri tanıtmak ve böylece Kureyş kabilesinin neşet ettiği ortamın bilinmesini sağlamaktır.

---

disiplinlerinin özel bakış açılarını yansıttıkları söylenebilir. Devletin ortaya çıkışı ile ilgili bilim dünyasında yapılmış kuramsal tartışmalar için bkz. Henri J. M. Claessen ve Peter Skalnik, *Erken Devlet*, (Çev.: Alâeddin Şenel), İmge Kitabevi, Ankara 1993. Ayrıca devlet ile ilgili tartışmalar hakkında bkz. Norman P. Barry, *Modern Siyaset Teorisi*, (Çev.: Mustafa Erdoğan ve Yusuf Şahin), Liberte Yayınları, Ankara 2003, 63-121; Leslie Lipson, *Siyasetin Temel Sorunları*, (Çev.: Fügen Yavuz), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2005, 64-92.

[195] Bates, *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji*, 415; Lewellen, *Siyasal Antropoloji*, 58; Haviland vd., *Kültürel Antropoloji*, 596-600.

[196] Bates, *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji*, 416-417.

1.3.1. Coğrafya ve İklim

Arabistan yaklaşık üç milyon kilometrekarelik yüz ölçümüne sahip, geniş, dörtgen şeklinde bir yarımadadır.[197] Arap yarımadası Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının kesişme noktasında yer alır. Yarımada, doğuda Uman ve Basra körfezleri, güneyde Arap Denizi ve Aden körfezi ile tabii sınırlara sahiptir. Yarımadanın kuzey bölümünü daha kuzeyinden ayırmak yeryüzü şekilleri bakımından oldukça güçtür.[198] Coğrafi kaynaklarda Arabistan'ın kuzey sınırı Fırat nehrine kadar götürülmektedir.[199] Kuzeybatı bölgesindeki Sîna yarımadası, nüfus yapısı ve yeryüzü şekilleri bakımından Arabistan'a benzemekteyse de siyasi coğrafya açısından Afrika kıtasına dâhil edilmektedir. Arap yarımadasının kuzey sınırının tartışmalı olması sebebiyle günümüzde kesin bir yüzölçümü tespitinin yapılması çok zordur.[200]

Yüzey şekilleri oldukça sade olan yarımadanın Kızıldeniz sahili boyunca uzanan, yer yer genişliği 80-100 kilometreyi bulan dar bir kıyı ovası (Tihâme) vardır. Ovanın doğusunda dik yamaçlarla yükselen tepeler doğuya doğru gidildikçe yavaş yavaş alçalır. Bu dağlar, kuzeyde Sînâ'dan başlayıp güneyde Hicaz, Asîr ve Yemen bölgelerine uzanarak, Akabe körfezinin güney doğusunda 2000 metreyi aşmaktadır. Bu dağların Yemen'de kalan kısımları Serat (en yüksek) sıra dağları olarak isimlendirilir ve yükseklikleri 3760 metreye kadar ulaşır.[201]

Arabistan yarımadası batıdaki bu dağlık kesimden itibaren doğu ve kuzeydoğuya doğru düzenli bir şekilde alçalır. *Necid* adı verilen bu yer, ortalama 500-800 metre arasında değişen yüksekliklere sahip olan bir platodur. Binlerce kilometrelik alanı lav ve tüflerle kaplı olan *Necid* platosu kuzey, doğu ve güneyden çöllerle çevrelenmiştir. Dünyanın büyük çöl kuşağı içinde bulunan Arap yarımadasında bütün çöl tipleri bir arada bulunmaktadır. Yarımadanın kuzeyinde *Büyük Nüfud*, güneyinde ise *Rub'u'l-Hâlî* yer almaktadır. Arap yarımadasının güneybatı kısmı da batısında bulunan Kızıldeniz sahili gibi dağlıktır. Batı ve güneybatı kıyıları dağlık olmasına karşın doğu kıyıları alçak ve

---

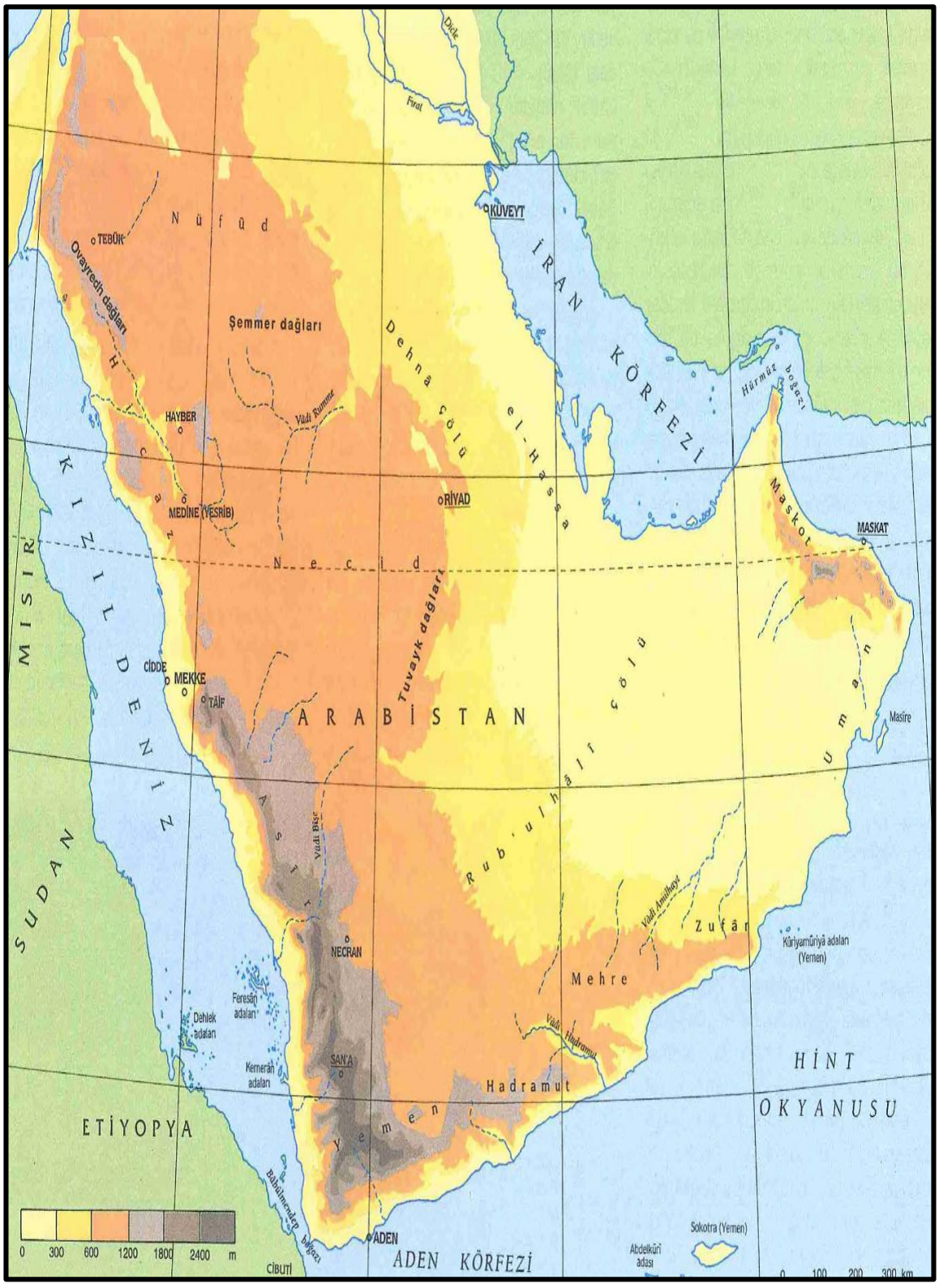
[197] Bernard Lewis, *Tarihte Araplar* (2. Baskı), (Çev.: Hakkı Dursun Yıldız), Anka yayınları, İstanbul 2000, 33.
[198] Kudret Büyükcoşkun, "Arabistan", *DİA*, III/248-249.
[199] el-İstahrî, *Mesalikü'l-Memâlik*, (2. Edisyon), M. J. de Goeje (Ed.), E. J. Brill, Leiden 1927, 12-13.
[200] Büyükcoşkun, "Arabistan" III/249.
[201] Cevad Ali, *el-Mufassal*, I/87; Ahmet Susa, *Tarihte Araplar ve Yahudiler*, (Çev.: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2005, 140; Büyükcoşkun, "Arabistan", III/250.

kumluktur. Arap yarımadası genelde sıcak ve kurak bir iklime sahip olduğundan mevsim yağışlarından çok az bir pay alır. Sıcaklık kuzeyden güneye doğru gidildikçe büyük bir artış gösterir. Kış mevsimi Kızıldeniz kıyılarında hemen hemen hiç hissedilmez. Basra körfezi kıyıları sık sık yağış almakla birlikte iç kesimlere gidildikçe yağış 100 mm'ye bile ulaşamaz. Yarımadanın güneyi, yazları yağışlı geçtiğinden doğal bitki örtüsü bakımından diğer kesimlerden daha zengindir.[202]

Hicaz bölgesinde bulunan Mekke ve Medine gibi şehirlerde bazen çok büyük yıkımlara sebep olan yağmurlar yağmaktadır. Bu yağmurlar sebebiyle Mekke'de bulunan Kâbe birçok kez tahribata uğramıştır.[203] Hicaz ovalarında yıllık ortalama sıcaklık 50-55 C^{o}'lere çıkar, Medine'de ise sıcaklık 40 C^{o} ile Mekke'ye nazaran daha azdır.[204]

[202] Büyükcoşkun, "Arabistan" III/250-251. Ayrıca bkz. Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi (2. Baskı)*, (Çev.: Neşet Çağatay), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002, 1-2.
[203] Mekke'nin dört defa sel baskını yaşadığına dair bkz. el-Belâzurî, *el-Buldan*, 54-55.
[204] Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 46.

Harita 1 Arabistan Fiziki Haritası[205]

[205] Kudret Büyükcoşkun, "Arabistan (Fiziki ve Beşeri Coğrafya)", *DİA*, III/249.

1.3.2. "Arab" Kelimesinin Etimolojik Kökeni

Günümüzde *Arab* kelimesini geniş bir coğrafyada yaşayan halklar için etnik grubu ifade eden bir terim olarak kullandığımız gibi, konuştukları, yazdıkları ve haberleştikleri bir dilin adı olarak da kullanmaktayız. Biz burada konuşulan bir dil olarak kullanılan Arab dilinden ziyade etnik grubu ifade eden bir terim olarak kullanılan *Arab* kelimesinin lügavî ve tarihî seyrinden bahsetmek istiyoruz.

Etnik terimlerin tarifini yapmak her zaman zor bir ameliye gerektirir. İlk insan, ilk konuşulan dil, ilk yapılan mabed, ilk kurulan şehir, konumuz özelinde Mekke'nin ilk yerleşimcileri, Kureyş kelimesinin ilk olarak bir kişiyi mi yoksa bir topluluğu mu ifade ettiği ya da bir yerin adı mı olduğunu tespit etmek gerçekten zor bir uğraştır. Fakat biz yine de tarih kitapları ve arkeolojik kalıntılardan elde ettiğimiz bilgileri kullanarak *Arab* kelimesinin, bilebildiğimiz kadarıyla, tarihin en eski çağlarında ilk olarak ne zaman ortaya çıktığını tespit etmeye çalışacağız.

İzlerine antik çağlardan beri rastlanılan *Arab* kelimesinin kökeni ve Arapların kim oldukları ile ilgili birçok tartışma yapılmıştır. Bütün bu tartışmalara geçmeden önce *Arab* kelimesiyle neyi kastettiğimiz çok büyük bir önem arz etmektedir. *Arab* kelimesi, topyekün bir soyu ifade etmekle birlikte ilk akla gelen anlam, *kabilevî* bir tarzda örgütlenmiş, Arap yarımadasında çöllerde yaşayan *bedevîler*i ifade etmektedir. Fakat biz biliyoruz ki Araplar tarih boyunca birçok devlet kurarak yerleşik bir hayat tarzını da benimsemişlerdir. Dolayısıyla *Arab* kelimesi ile hem *bedevî* (göçebe veya yarı göçebe) hem de *hadarî* (yerleşik-şehirli) bir tarzda yaşayan kimseler aklımıza gelmelidir. Bu çift anlamlılık hem İslamî dönem hem de İslam öncesi dönem Arap tarihini ele alırken göz önünde bulundurmamız gereken önemli bir ayrıntıdır.[206]

Uzun bir zaman boyunca *Arab* kelimesinin anlam alanı çok fazla değişikliğe uğramıştır. Dil âlimlerinin çeşitli tariflerine rağmen Arap kelimesinin kökeni ile ilgili elimizde net bir veri bulunmamaktadır.[207] Müslüman âlimler arasında Arap kelimesinin kökeni ile ilgili tartışmalar, genel anlamda kelimenin gramatik yapısı ile ilgilidir. Arap yarımadasındaki şehirlerde, köylerde ve muhtelif yerlerde yerleşik bir hayat tarzı yaşayan

[206] Retsö, *The Arabs in Antiquity,* 1-7.
[207] Lewis, *Tarihte Araplar*, 18-19.

kimselere *Arap*, yerleşik bir hayat yaşamayıp çölde konar-göçer bir halde yaşayan ve şehirle ilişkileri sadece bir şeyler alıp satmak olan kimselere de *bedevî* denilmektedir. Arapça sözlüklerde ‘a*rab* (عرب) kelimesinin çoğulu *‘urûb* veya *‘urbân* (عروب-عربان); konar-göçer (bedevî) bir hayat süren kişi anlamına gelen *‘a‘râbî* (أعرابي) kelimesinin çoğulu ise *‘a‘râb* (أعراب) şeklinde gelmektedir. *el-Arab* (العرب) kelimesi ise cins isim olarak kullanılmaktadır.[208]

Arap kelimesinin kökeni iki şekilde açıklanmaya çalışılmaktadır. Birincisi, Arap yarımadasında yaşayanlar, ikincisi ise arapça konuşan kimseler. İslam âlimleri Arap yarımadasında hem konar-göçer hem de yerleşik bir hayat yaşayan ve bütün lehçeleriyle birlikte arapça konuşan kimselerin ortak adının *Arab* olduğunu söylemektedirler. Fakat kabile taassubuyla hareket eden veya Arap toplumunda var olan kabile taassubunu yansıtan bazı kimseler, ilk defa tarihte arapça konuşanın kim olduğu ile ilgili farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.

Araştırmamızın ilerleyen bölümlerinde daha ayrıntılı bir şekilde bahsedeceğimiz, Araplar arasında halen mevcut bir ayrım olan Adnânî ve Kahtânî kabileler arasındaki çatışmalar çeşitli görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Kahtânîler’e göre, bütün Yemen kabilelerinin yani Güney Arapları’nın kendisinden türediği Ya’rub b. Kahtân ilk kez arapça konuşan kimsedir. Bu sebeple Araplar Ya’rub b. Kahtân’ın neslinden geldikleri için Arap olarak isimlendirilmiş ve Adnânîler’in Arapçayı, Kahtânîler’den öğrendiklerini iddia etmişlerdir. Bu vesileyle Arap dilinin kökeninin Yemen olduğunu ispat için Hasan b. Sabit’in “*Arapçayı babamız Ya’rub’dan öğrenerek araplaştınız.* ” şiirini de iddialarının delili olarak sunmuşlardır. [209] Adnânî kabileler ise, Arap dilinin Hz. İsmail’e ilham yoluyla geldiğini, Hz. İsmail’in 14 yaşında iken daha önce konuştuğu dili bırakıp Arapça konuşan ilk kişi olduğunu söylemektedirler. İslam âlimleri de, Ya’rub b. Kahtân’ın arapça ifadelerle konuşan ilk kimse, Hz. İsmail’in ise, kendisiyle Kur’an’ın nazil olduğu saf Hicaz lehçesiyle arapça konuşan ilk kişi olduğunu söyleyerek bu iki farklı görüşü birleştirmeye çalışmışlardır.[210]

Buradaki tartışmalardan da anlaşılacağı gibi Arap yarımadasında yaşayan

---

[208] ez-Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs,* III/333-334.
[209] el-Hemdânî, *el-İklîl*, I/137; el-Mes’ûdî, *et-Tenbîh ve’l-İşrâf*, 70; Cevad Ali, *el-Mufassal*, I/15.
[210] ez-Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs*, III, 352.

insanların ne zaman Arapça konuşmaya başladıklarını ya da Arap dilinin ne zaman ortaya çıktığını tespit etmek gerçekten zordur. Hatta bu tartışmalar bizi dillerin kökeni ile ilgili tartışmalara götürür ki bu da bizim araştırma konumuzu aşan bir durumdur.[211]

Antik dönemden günümüze ulaşan kitabeler ve tarihi materyallerden elde edilen bilgilere göre *Arab* kelimesi, ilk defa kral III. Salmanasar zamanında Asur kuvvetlerinin küçük asi prenslerin ayaklanmalarını nasıl bastırdığının anlatıldığı MÖ, 853 tarihli bir Asur kitabesinde karşımıza çıkmaktadır. Bu asi Prenslerden birisinin ismi "*Gindibu Arabi*" dir. MÖ, VIII. yüzyıla ait Asur kitabelerinde "*Arapların ülkesi, yaşadıkları yer"* anlamında "*Matu Arabi*" den bahsedilir. Muhtemelen bu kelime Babilliler vasıtasıyla İranlılara, onlardan da Yunanlılara geçmiş ve günümüzde geçerli olduğu şekilde kullanılmaya başlanmıştır.[212]

"*Mâtû Arabî"* terkibindeki "*mâtû"* veya "*matu" "yaşanılan yer"* anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu terkibi *"ardu'l-arab"* veya *"biladu'l-arab"* şeklinde anlayabileceğimiz gibi bedevi Arapların yaşadığı yerler anlamında *"biladu'l-'a'râb"* şeklinde düşünmek de tercih edilebilir bir görüştür. Babilliler, Asurlular ve İranlılar'ın *Arap* olarak isimlendirdikleri bu topluluklar, badiyede Fırat nehrinin batısından Şam şehrinin sınırına kadar olan bölgelerde konar-göçer halde yaşayan kabilelerdir. Hatta bazıları bu bölgeye *Tûr-i Sina*'yı da eklemektedirler.[213]

Antik dönemde Mezopotamya bölgesinde yaşayan halklar, Fırat nehrinin batı kısmında yaşayan kimseler için *"Arap"* kelimesini kullandığı için bazı tarihçiler *"Arap"* kelimesinin *"Batı"* anlamına geldiğini de söylemişlerdir. Fakat bu görüşe çok fazla itibar edilmemiştir. *"Arap"* kelimesini konar-göçer toplumlarla ilişkilendiren görüşler daha çok taraftar bulmuştur. Çünkü tarihi kayıtlarda *"Aribi, Arabu* ve *Urbi"* gibi adlandırmaların, genelde Arap yarımadasında teşkilatlı ve yerleşik bir hayat yaşayan şehirlilerin aksine, çöl/badiyede konar-göçer bir halde teşkilatsız bir şekilde hayvancılık ve yağma ile

---

[211] Dillerin kökeni ile ilgili tartışmalar için bkz. Merritt Ruhlen, *Dilin kökeni-Ana Dilin Evriminin İzinde-*, (Çev.: İsmail Ulutaş), Hece Yayınları, 2006; Maurice Olender, *Cennetin Dilleri –Tanrısal Bir Çift: Ariler ve Samiler-*, (Çev. : Nevzat Yılmaz), Dost Yayınları, Ankara 1998; Kemal İnal, *Dil ve Politika –Dilin Kökeni, Etnik Boyutu ve Kimlikle İlişkisi-*, Ütopya Yayınevi, 2012. Ayrıca İslam önceci Arap lehçelerinin oluşum süreci ile ilgili bkz. Eyyüp Tanrıverdi, *İslam Öncesi Arap Lehçeleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1999.

[212] Cevad Ali, *el-Mufassal*, I/16-17; D. S. Margoliouth, *İslamiyet Öncesi Arap-İsrailoğulları İlişkileri*, (Çev.: Suat Ertüzün), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, 16; Lewis, *Tarihte Araplar*, 19-20.

[213] Cevad Ali, *el-Mufassal*, I/18.

geçimlerini sağlayan kabileler için kullanıldığını görmekteyiz. Babil kitabelerinde "*Aribi"* ve "*Urbi"* adları çoğunlukla deve ve çöl ile ilişkili *Aribi* ülkesinde yaşayan kabilelere karşı Asurlular'ın yaptığı seferlerden bahsedilirken kullanılmıştır. *Aribi*ler'e karşı yapılan bu seferler fetih amaçlı olmayıp Asur sınırlarında devletin tabiiyetini kabul etmeyen toplulukları itaat altına almak amacıyla yapılmaktaydı. Kitabelerde kendilerinden bahsedilen *Aribi*ler, Arabistan'ın kuzeyinde Fırat nehrinin batısında ve Suriye çölünde yaşayan göçebe toplulukları işaret etmektedir.[214]

1.3.3. Samiler: Arapların Kökeni

Sam, Hz. Nuh'un çocuklarından biridir. Tevrat'a göre Tufandan sonra bütün insanlık Hz. Nuh'un Ham, Sam ve Yafes adlı çocuklarından türemiş ve yeryüzüne yayılmışlardır.[215] Samî veya Samîler dediğimiz topluluklar Hz. Nuh'un oğlu Sam'ın soyundan gelen topluluklara denilmektedir. Sâmî ya da *Semitic* terimi ilk olarak Avustralyalı bilim adamı August Ludwig Schlözer tarafından 1781'de kullanılmıştır. *Semitic* adlandırması özellikle, Arapça ve İbranicenin ait olduğu dil ailesini ifade etmek için geliştirilmiş bir kavramsallaştırmadır. Fakat daha sonra bu adlandırma Sami dil ailesinin benzer özelliklere sahip dillerini konuşan Akadlar, Babilliler, Amuriler, Aramiler, Süryaniler, Kenaniler, Nebatiler, Fenikeliler, İbraniler, Habeşîler ve Arapları da içine alacak şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Bu topluluklar arasında Samileri en iyi karakterize eden tipin Araplar olduğu söylenmektedir.[216]

Sami, Semitik ve Sami halklar adlandırmasını "*Sami ırkı miti*" olarak tanımlayan Goiten, bu ismin Kitab-ı Mukaddes'te belirtilen gerçeklerle bağdaşmadığını, Kitab-ı Mukaddes'e göre İbranice'nin *semitik* değil *hamitik* bir dil olduğunu, Samî kelimesinin bu dilleri konuşan topluluklar arasındaki tarihi bağlara işaret etmeksizin dil gruplarının uyumunu sağlamak amacıyla üretilmiş suni bir adlandırma olduğunu söylemektedir.[217]

Diğer yandan, Samilerin ana vatanı ile ilgili çok farklı görüşler ortaya atılmıştır. Mezopotamya bölgesini insanlığın beşiği sayan Tevrat'a dayanan kimseler, Samilerin bu

---

[214] Lewis, *Tarihte Araplar*, 19-20.
[215] Kitab-ı Mukaddes, Yaratılış, 9/18.
[216] Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 32-33; Adnan Demircan, "Samiler", *DİA*, XXXVI/75-76; Hitti, *İslam Tarihi*, 37; S. D. Goiten, *Yahudiler ve Araplar*, (Çev.: Nuh Arslantaş ve Emine Buket Sağlam), İz Yayıncılık, İstanbul 2011, 39-41.
[217] Goiten, *Yahudiler ve Araplar*, 40.

bölgeden çıkıp Suriye, Filistin, Arabistan ve Habeşistan'a yayıldıklarını söylemektedirler. Babil ve Aramiler'in kökenini kuzeyde gösteren çiviyazısı kitabelerini inceleyen dilbilimcilere göre Sami topluluklar, kuzeyden yani Toros yakınlarından güneye inerek Mısır, Suriye, Arabistan ve Afrika civarına dağılmışlardır.[218]

Samilerin konuştukları diller ile kadim Mısır'da konuşulan diller arasında bir benzerlik olduğunu söyleyen bilim adamları, Samilerin menşeinin yukarı Mısır olduğunu söylemektedirler.[219]

Samilerin menşei ile ilgili bilim adamlarının ileri sürdüğü genel kabul gören teoriye göre Samiler'in anavatanı Arap yarımadasıdır. Fakat bu teoriyi ortaya koyan bazı bilim adamları onların Habeşistan'dan Güney Arabistan'a gelip buradan kuzey bölgelere göç ettiklerini söylemektedirler. Yani Samiler *Bâbü'l-Mendeb* yoluyla Afrika'dan Güney Arabistan'a geçmiş ve burada belirli bir süre kalıp çoğalarak Hicaz, Necd ve Bahreyn mıntıkasına doğru göçler neticesinde yayılmışlardır. Bu görüş Darvin'in insan ırkının Afrika'dan neşet ettiğine dair görüşü ile de desteklenmektedir. Diğer araştırmacılar ise Habeşliler'in Yemen'den Afrika kıtasına geçmiş olduklarını iddia ederek Araplar'ın asli vatanlarının güney Afrika'dan ziyade Arap yarımadası olduğunu ifade etmişlerdir.[220]

Neticede Sami toplulukların menşei hakkında ortaya atılan bu nazariyelere baktığımız zaman Samilerin anavatanı ile ilgili çok farklı teorilerin olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu toplulukların ortak noktası konuştukları dilleri ve yaşam biçimleridir. Birbirlerinden ayrılıp farklı yerlerde ikamet etmeye başlayınca dillerinde lehçe farkları ortaya çıkmasına rağmen, bu toplulukların konuştuğu dilin bir ilk ana dilden (proto-semitic) neşet ettiğini söylemek mümkün görünmektedir.[221]

1.3.4. Arap Kabilelerinin Geçirdiği Dönüşümler

İslam tarihçileri ve ensab âlimleri Sami kavimlerin en önemlilerinden biri olan Arapları çeşitli şekillerde sınıflandırmaya çalışmışlardır. Araplar, tarihsel açıdan eski olma, birbirinin peşi sıra gelme veya arapçayı konuşmadaki önceliklerine göre Arabu

---

[218] Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 33; Nesib Vehime el-Hâzin, *Mine's-Sâmiyyin ile'l-Arab*, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut 1979,13-16; Demircan, "Samiler", *DİA*, XXXVI/76.

[219] Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 34.

[220] Neşet Çağatay, *İslam Dönemine dek Arap Tarihi*, 3; Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 34; el-Hâzin, *Mine's-Sâmiyyin ile'l-Arab*,11-13; Demircan, "Samiler", 76.

[221] Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 34; Demircan, "Samîler", XXXVI/76.

Âribe, Arabu Müsta‘ribe, Arabu Tâbia ve Arabu Müsta’ceme veya tamamen tarih sahnesinden silinen Araplar anlamında Arabu Bâide ve onların dışında günümüzde de halen izlerini görebildiğimiz Araplar anlamında Arabu Bâkiye şeklinde sınıflandırıldığı gibi; nesep, soy veya mensubiyet açısından Adnânîler ve Kahtânîler şeklinde de bir tasnife tabi tutulmuşlardır. Ancak genel anlamda kabul gören görüş Arabu Bâide’nin nesilleri yok olmuş Araplar, Arabu Âribe’nin Kahtânî Araplar, Arabu Musta‘ribe’nin ise İsmailoğulları’nın soyundan gelen Adnânî Araplar olduğudur. Aşağıda değineceğimiz üzere genel anlamda kaynaklarımızda *Arabu Bâide*’nin hangi Araplar olukları hakkında bir ihtilaf bulunmamaktadır. Ancak *Arabu Müsta‘ribe*’nin (sonradan Araplaşmış topluluklar) Adnânî Araplar’dan mı Kahtânî Araplar’dan mı oluştuğu noktasında bir ihtilaf bulunmaktadır. Bunun nedeni de Kâhtânîler’in asıl Arap olduklarına dair iddialardan kaynaklanmaktadır. İbn Haldun’un Kahtânîler’i *Arabu Âribe*’nin bakiyeleri ile karışmasından meydana gelmiş olan topluluklar olması nedeniyle sonradan Araplaşanlar grubuna dâhil etmesi yapmış olduğumuz sınıflandırmada tercih edilmiştir. Bu nedenle kaynaklarımızda sonradan Araplaşanlar olarak nitelendirilen İsmailoğulları’ndan önce *Arabu Âribe*’nin bakiyeleri ile karışmaları sonucu Araplaşanların Kahtânî Arapları olması, *Arabu Müsta‘ribe* tanımlaması için daha uygun bir sınıflandırma olarak tercih edilmiştir. İsmailoğullarının ise sonradan Araplaşan Kahtânî Araplar ile sıhri yakınlıkları nedeniyle onlara tâbi olmaları göz önünde bulundurularak, İsmailoğulları’nın da *Arabu Tâbia* tanımlaması içerisinde değerlendirilmesini gerektirmektedir.

1.3.4.1. el-Arabu’l-Âribe-Bâide (العرب العاربة-البائدة)

Arabu bâide ya da *Arabu mâcide* olarak da isimlendirilen bu Araplar yarımadanın en eski sakinleri olup nesilleri Hz. Peygamber dönemine kadar ulaşamamıştır. Haklarındaki bilgimiz kutsal kitaplarda anlatılanlar, antik dönem tarihçilerine ulaşan daha çok mitolojik içerikli rivayetler ve onlardan günümüze ulaşan tarihi bakiyelerdir. *Arabu âribe* Hz. Nuh’un oğlu Sam’ın çocukları olan *Lâvez* ve *İrem*’den türemiş Araplara denilmektedir. Arap yarımadasının güney, orta ve kuzey bölgelerinde yaşayan bu Arapların en meşhurları Tasm, Cedis, Amlik (Amalika), Cürhüm-i ûla, İrem bağları ile meşhur ve kendilerine Hz. Hud’un peygamber olarak gönderildiği, Yemen ve Hadramevt taraflarında yaşayan Âd, Salih peygamberin gönderildiği Medine ve Şam arasında bir

bölgede yaşamış olan Semud ve Hz. Şuayb'ın peygamber olarak gönderildiği Medyen yani Eykeliler'dir.[222]

1.3.4.2. el-Arabu'l-Müsta'ribe (العرب المستعربة)

Kahtân b. Âbir b. Şâlih b. Erfahşed b. Sâm b. Nûh'un neslinden gelen kimselerin *Arabu Âribe*'nin bakiyeleriyle karışması sonucu meydana gelen Arap topluluklarıdır. Arapçayı *Arabu Âribe*'den öğrendikleri için kendilerine *Sonradan Araplaşmış* kimseler anlamında *Arabu Müsta'ribe*[223] denilmiştir. Kahtân, Yemen de bir devlet kurmuş, kendisinden sonra gelen çocukları ve torunları bu bölgede çoğalarak Arap yarımadasının çeşitli yerlerine hâkim olmuşlardır. Kahtân'ın, nesli Güney Arabistan bölgesinde Yemen, Hadramevt ve Mehre'ye, Kuzey Arabistanda Suriye ve Basra körfezi taraflarına, doğuda, Uman ve Bahreyn'e, batıda da Hicaz toprakları ve Kızıldeniz sahillerine kadar yayılmıştır. Kahtânîler Arap yarımadasına dağılarak birçok devlet kurmuş ve birçok meşhur kabile birliği meydana getirmiştir. Güney Arabistan'da Yemen mıntıkasında Sebeliler ve bunların nesillerinden gelenlerin Orta ve Kuzey Arabistan'da kurdukları Kinde, Gassan ve Hire devletleri, Sebe'nin çocuklarından olup Himyer'in neslinden gelen Tübbaiye, Mürre, Hasur kabileleri kabileleridir. Behra kabileleri ile Sebe'nin çocuklarından Kehlân'ın neslinden gelen Ezd, Tayy, Mezhic, Hamdan, Kinde ve Enmar kabileleri Kahtanilerin en önemli kollarını meydana getirmektedirler.[224]

1.3.4.3. el-Arabu't-Tâbia (العرب التابعة)

Hz. İsmail b. İbrahim'ın neslinden gelen kimselerin Kahtaniler'in (Arabu Müsta'ribe) nesliyle karışması sonucu meydana gelen topluluklara *tabi olanlar* anlamında *Arabu Tâbia* denmektedir.[225] Hz. İbrahim'in oğlu Hz. İsmail, annesi Hâcer ile

---

[222] Arabu Âribe'nin nesillerinin devam etmemesi sebebiyle Arabu Bâide olarak isimlendirilmesi ile ilgili bkz. İbn Haldûn, *Tarih*, II/21-22. Cevad Ali'nin Arabu Bâide olarak anlattığı Araplar el-Belazûrî, İbn Hazm, İbn Haldun ve Âlusî'de Arabu Âribe olarak geçmektedir. el-Belâzurî, *Ensâb,* I/3-4; İbn Hazm, *Cemhere*, 8; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, II/309; el-Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb,* I/7-8; Cevad Ali, *el-Mufassal*, I/233-236; Es'ad, *İslam Tarihi*, 79-80; eş-Şeyh, *el-Arab kable'l-İslam*, 29; H. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, I/26.

[223] Kahtan'ın neslinin Arabu Âribe içerisinde değerlendirilmesi ile ilgili bkz. Cevad Ali, *el-Mufassal*, I/280; H. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, I/26.

[224] İbn Haldûn, *Tarih*, II/50-53; el-Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, I/8-9; Cevad Ali, *el-Mufassal*, I/280-295; Es'ad, *İslam Tarihi*, 83-86; H. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, I/26-27.

[225] İsmailî Arapların Arabu Müsta'ribe içerisinde değerlendirmesi ile ilgili bkz. Cevad Ali, *el-Mufassal*, I/280.

Mekke topraklarına geldikten bir müddet sonra arapçayı da kendilerinden öğrendiği Cürhüm kabilesi reisinin kızı Seyyide ile aynı kabileden Amr'ın kızı Ra'le bt. Mudâd b. Amr el-Cürhümî ile evlenmiş ve kendisinden 12 çocuğu dünyaya gelmiş ve daha sonra bunların neslinden gelen Adnânîler, Nizârîler ve Meadîler olarak meşhur olan Araplar tarih sahnesine çıkmışlardır. Özellikle Kuzey Arabistan topraklarında yaşayan ve kendi soylarını Hz. İsmail'in nesline bağlayan bu kabilelerin en meşhurları İyad, Enmar, Mudar, Rebîa, Kays-Aylan, Süleym, Gatafan, Bahile, Müdrike, Huzeyme, Kinâne ve Hz. Peygamber'in de dâhil olduğu Kureyş kabileleridir.[226]

1.3.4.4. el-Arabu'l-Müsta'ceme (العرب المستعجمة)

Arabu Tâbia ve *Arabu Müsta'ribe*'nin İslam'a girmesinden sonra inandıkları dini Arap yarımadası dışına yani Afrika, Asya ve Avrupa kıtalarına kadar yaymaları neticesinde bu yerlerde yaşayan halklar içinde -Müslüman olsun ya da olmasın- Arapça hâkim dil (lingua franca) olmaya başlayınca buralarda yaşayarak arapça konuşmaya başlamış ya da Arap örf ve adetlerinden etkilenerek tamamen Araplaşmış olduklarından kendilerine *Arabu Müsta'ceme* denilmiştir.[227]

Ancak Arapların bu şekilde bir ayrıma tabi tutulmasını eleştirenler de vardır. Bu kimseler bütün Araplar'ın aslen Hz. İsmail'in neslinden geldiklerini söylemektedirler. Adnânî Araplar'ın sonradan Araplaştıklarına dair bu iddiaların Emevîler döneminde ortaya çıktığını, özellikle Kureyşliler ile Ensar'dan olan Evs ve Hazrec kabileleri arasındaki çatışmalar *Arabu Âribe, Arabu Müsta'ceme* ayrımını ortaya çıkardığını söylemektedirler. Ayrıca Evs ve Hazrec kabilelerinin Kureyşliler'i tahkir etmek için sonradan Araplaştıklarına dair iddialar ortaya attıkları ile ilgili söylentiler çıkardıkları da ifade edilmektedir.[228]

1.4. KUREYŞ ÖNCESİ ARAPLAR VE KUREYŞ KABİLESİ

İslam öncesi dönem Arap tarihi ile ilgili bilgilerimizin çoğu İslamî dönemde yazılmış tarih, coğrafya, edebiyat, ensab, tabakat kitaplarına dayanmaktadır. Bu sebeple

---

[226] İbn Haldûn, *Tarih*, s. 253-258; el-Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, I/9; Cevad Ali, *el-Mufassal*, I/295-322; Es'ad, *İslam Tarihi*, 86-95; H. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, I/28.
[227] İbn Haldûn, *Tarih*, II/19; el-Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, I/9; Es'ad, *İslam Tarihi*, 96.
[228] Tevfik Berrû, *Târihu'l-Arabi'l-Kadîm*, 59.

Araplar arasında Adnânî ve Kahtânî ayrımı ve çatışmasının ne zaman meydana geldiğini tam olarak tesbit etme imkânına sahip değiliz. Çünkü cahiliye devri Arab edebiyatını incelediğimizde de daha çok İslamî dönemde teşekkül etmiş olduğu için Adnânî ve Kahtânî kabileler arasındaki çatışmalardan kayda değer bir şekilde bahsedilmediği görülmektedir. Kaynaklarımızda bu ana kabileler arası çatışmalar daha çok Muaviye b. Ebî Süfyan döneminin sonları ile Abdullah b. Zübeyr'i destekleyen Dahhak b. Kays ile Mervân b. Hakem arasında meydana gelen Mercirâhıt (64/684) savaşından sonra arttığına dair rivayetler bulunmaktadır. Muaviye'nin Kahtânîler'den Kelb kabilesine mensup bir hanımla evliliğinden dünyaya gelen Yezîd'in halîfe olmasını istemesi sebebiyle ortaya çıkan hilafet-saltanat tartışmaları, Adnânî ve Kahtânî kabileler arasındaki çatışmaların başlangıç noktasını oluşturmuştur. Emeviler tarafını tutan *Kelbîler* ile onlara karşı muhalefet bloğunu oluşturan *Kaysîler* arasındaki bu çatışmalar neticesinde, taraflar arasında "*şanlı bir geçmiş icat etme*" yarışı ortaya çıkmıştır. Neticede Adnânî ve Kahtânî kabileler arasında ki çatışmalar neseb ile ilgili iki tarafın lehine ve aleyhine olacak şekilde birçok şiirin *üretilmesine* neden olmuş ve ensab literatürü içerisine girmiştir.[229]

Bu sebeple Adnânî ve Kahtânî kabileler arasındaki çatışmalar, nesep yarıştırmaları ve birbirlerinden üstün oldukları ile ilgili iddiaların her zaman ihtiyatla karşılanması gerekmektedir. Biz de burada Ensab literatürü içerisindeki bu ayrım ile ilgili tartışmaları ve fikir ayrılıklarının etnologlar tarafından nasıl algılandığını ve ifade edildiğini kısaca izah ettikten sonra Adnânî kabileler içerisinde değerlendirilen Kureyş kabilesinin ismi, soyu ve alt boyları hakkında kaynaklarımızda geçen rivayetleri değerlendireceğiz.

1.4.1. Kahtânîler

Neseb âlimleri İslam öncesi Arap tarihinde Adnânîler ile birlikte önemli bir rolü olan Güney Arapları'nın atası kabul edilen Kahtân'ın, Sâm b. Nuh'un neslinden geldiği noktasında birleşmektedirler. Fakat onun soy ağacının Kahtân b. Âber b. Şâleh b. Erfahşez b. Sâm b. Nuh'a mı, Kahtân b. Hûd b. Şâleh b. Erfahşez b. Sâm b. Nuh'a mı,[230] yoksa Kahtân b. el-Hemeysa' b. Teymen b. Nebt b. İsma'îl b. İbrâhîm'e mi[231] dayandığı

[229] Mustafa Fayda, "Kahtan", *DİA*, XXIV/202.
[230] Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf,* 71.
[231] İbnü'l-Kelbî, *Nesebü Ma'ad ve'l-Yemeni'l-Kebîr,* I/131; el-Kalkaşandî, *Nihâyetü'l-Ereb,* 355.

noktasında Ensab âlimleri ihtilaf etmişlerdir.

Nesebinin Kahtân b. el-Hemeysa‘ b. Teymen b. Nebt b. İsma‘îl b. İbrâhîm olduğunu söyleyenler bütün Arapların Hz. İsmail'in soyundan geldiği için Kahtân'ın da aynı nebevî şecereyi takip etmesi gerektiğini söylemektedirler. Güney Arapları, atalarının nesebinin Hz. İsmail'e değil de Kahtân b. Hûd b. Şâleh b. Erfahşez b. Sâm b. Nuh'a dayandığını söyleyerek Hz. Hud'u vurgulamak suretiyle Adnânîler'in neseplerini Hz. İsmail'e yani bir peygambere dayandırdıkları gibi Kahtan'ın babasının da Kur'an'da bahsi geçen Peygamberlerden Hz. Hud olduğunu söyleyerek temiz, pâk ve nebevî bir nesilden geldiklerini ispat etmeye çalışmışlardır.[232]

Tevrat'ta Sâm b. Nuh'un neslinden gelenlerden biri olarak kayıtlı olan Yaktan veya Yoktan ismi Güney Arapları'nın Hz. Nuh'un neslinden geldiğini söyledikleri Kahtân ile benzeşmesi bazı Ensab âlimleri ve tarihçilerin Kahtân ile Yaktân'ın aynı kişi olduğunu, *Kahtân* kelimesinin *Yaktân*'ın arapçalaşmış formu olduğunu ve şecerelerinin de Kahtân/Yaktân b. Âber b. Şâleh b. Erfahşez b. Sâm b. Nuh olduğunu söylemelerine sebep olmuştur.[233]

Kahtan'ın soyu ile ilgili ensab kitaplarında verilen bilgileri biraz ayrıntılı bir şekilde vermemiz, onun neslinden geldiklerini iddia eden Güney Arapları'nın mitik atalarının şecereleri ile ilgili verdikleri bilgilerin ne kadar çok çeşitlilik gösterdiğini ve içinde birçok ihtilafları da barındırdığını örneklemek içindir. Bütün bu rivayetleri tek tek inceleyip neticede bir sonuca varmak mümkün görünmemektedir. Çünkü bütün bu bilgiler İslam sonrası dönemde yani bahse konu olan kimselerin yaşadıkları düşünülen tarihten yaklaşık olarak 3000 yıl sonra kaleme alınmış eserlerden günümüze ulaşmış tarihi malumatlardır. Muhtemelen Ensab âlimleri de toplum içerisinde geçmişten beri anlatıla gelen veya sonraki dönemde kabile taassubuyla üretilmiş rivayetleri toplayarak eserlerini kaleme aldıklarından doğruluk ve yanlışlıklarını tespit etmenin imkânsız olduğu bu rivayetleri sorgulamadan nakletmişlerdir. İslam öncesi dönem nesep şecereleri ile ilgili bu sorun çözülemez bir yumak gibi karşımızda durmakta ve arkeolojik

---

[232] Cevad Ali, *el-Mufassal*, I/281; Kahtânî araplardan olan Evs ve Hazrec kabileleri Müslüman olduktan sonra neseblerini Adnânîler'in neseblerine katmaya çalışmışlar ve bu sebeple Kahtânîler'in de atasının Hz. İsmail olduğuna dair iddiaları için bkz. Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslam*, 6.

[233] Kitab-ı Mukaddes, Yaratılış, 10; el-Hemdânî, *el-İklîl*, II/262; A. Fischer, "Kahtân", *İA*, VI/92-95; A. Fischer-A. K. Irvine, "Kahtân" *EI²*, IV/447-448.

kalıntılarla elde edebileceğimiz maddi kalıntılar, kitabeler vs. olmadıkça da çözülecek gibi görünmemektedir.[234]

Biz yine de cahiliye dönemi veya antik dönem Arapları ile ilgili geçmiş dönem kaynaklarında anlatılan bu rivayetleri özet mahiyetinde vermeye çalışacağız. Çünkü "*mitolojik anlatılar toplumsal işlevleri olan öykülerdir. Geçmiş hakkında anlatılan mitolojik bir hikâye hali hazırda yaşayan insanlar için hangi konu ile alakalı anlatılıyorsa onu haklı gösterme işlevi"* görür.[235] Yani bütün ensab kitaplarında Kahtân (veya başka bir kişi) ile ilgili farklı şekillerde nakledilen şecereler bize göre sonradan icad edilmiş olarak düşünülse bile o dönemde yaşayan insanların muhayyilesinde ve kabileler arası ilişkilerde önemli bir rol oynamaktadır. Bu sebeple sonraki dönemde kabileler arası toplumsal, ekonomik, siyasal ve akrabalık ilişkilerinin nasıl kurulduğunu ve hangi temeller üzerinde yükseldiğini anlamak için kişilerin ve kabilelerinin şecere bilgileri çok önemli olmaktadır. Bu sebeple biz burada köken kabileler hakkında özet bilgiler vermeye çalışacağız.

Ensab âlimleri, tarihçiler ve coğrafyacılara göre, yaklaşık 200 yıl yaşayan Kahtân'ın 31 ya da 24 tane çocuğu olmuş, bunların en meşhurları ise Ya'rub, Hadramevt, Amân, Cürhüm, Tasm, Cedis ve Yemen'dir. Kahtân'dan sonra yerine sırası ile Ya'rub, Yeşcüb, Sebe', Himyer gibi birçok oğlu ve torunu geçmiştir. Sebe' (Abdüşems)'nin Gasssan, Lahm, Cüzâm ve Âmile isimli çocukları Suriye bölgesinde, Himyer, Ezd, Mezhic, Kinâne, Eş'ar ve Enmar adındaki çocukları da Güney Arabistan bölgesine yerleşerek önemli devletler kurmuşlardır.[236]

İslam öncesi Arap tarihinde önemli bir yere sahip olan kabile konfederasyonlarından ve köken kabilelerden biri olan Kahtânîler'i, bazı ensab âlimleri Himyer ve nispeten ondan daha büyük olan Kehlân adında iki alt kola da ayırmaktadırlar. MÖ. yaklaşık 1400-700 yılları arasında kurulmuş **Main (Mina) Devleti**,[237] MÖ. 700-105

---

[234] Adnan'dan Hz. İsmail'e kadar kaynaklarımızda zikredilen atalar ile ilgili Hz. Peygamber'in "Nesebçiler yalan söylemiştir" sözü bu isimler ile ilgili İslam âlimlerin ne kadar ihtiyatlı davrandıklarını göstermesi açısından önemlidir. İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, s. 17; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/24; el-Belazûrî, *Ensab*, I/12; İbn Şebbe, *Târihu'l-Medîne*, II/10-11. Hadisin güvenilir olmadığı ile ilgili bkz. el-Elbâni, *Silsiletü'l-Ehâdîs,* I/228-229.

[235] Bronislaw Malinowski, *Büyü, Bilim ve Din*, (Çev. : Saadet Özkal), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1990, 88; Peter Burke, *Tarih ve Toplumsal Kuram*, (Çev. Mete Tunçay), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, 99; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 133.

[236] Cevad Ali, *el-Mufassal*, I, 283; Es'ad, *İslam Tarihi*, 98-100.

[237] Daha fazla bilgi için bkz. Neşet Çağatay, *İslam Dönemine dek Arap Tarihi*, 10-13. Mainliler'in Güney

yılları arasında hüküm sürmüş **Sebe Devleti**[238] ve MÖ. 115-MS 525 yılları arasında **Himyer Devleti**[239] Güney Arabistan'da Kahtân'ın neslinden gelenlerin kurmuş oldukları başlıca devletlerdendir. Kehlân'ın soyundan gelenler ise çevrede göçebe bir hayat tarzı yaşayarak varlıklarını sürdürmeye çalışmışlardır.[240]

Kuzey Arapları olarak bilinen Adnânîler'in bir alt kolu olarak kabul edilen Kureyş kabilesinin Mekke'ye yerleşmesinden önce Hicaz bölgesi üzerinde derin etkileri olduğunu düşündüğümüz Güney Arapları olarak bilinen Kahtânîler'den neşet eden Sebe ve Himyer Devletleri ile Kahtaniler'den önce bölgede var olduğu söylenen Main Devleti'ndeki yönetim ve siyaset anlayışlarından bahsetmenin uygun olacağını düşünmekteyiz. Çünkü Güney Arapları yani Kahtaniler Antik dönemden beri devam eden meşhur Arap göçü ile birlikte kuzeye doğru büyük bir yayılma göstermişlerdir. Mekke'de Hz. İsmail döneminden beri bulunan Cürhümîler ve daha sonra Huzâa kabilesi, Yesrib'de bulunan Evs ve Hazreç kabileleri, daha kuzeyde Bizans Devleti'nin vassalı konumunda olan Gassânîler bahse konu olan büyük göç hareketleri ile Kuzey Araplarını dini, siyasi ve ekonomik yönden etkilemişlerdir.

Main Devleti

Güney Arabistan, antik dönemden beri tarıma elverişli arazilere sahip olması nedeniyle Arab-ı Saide (Arabia Felix) olarak tanımlanmıştır. Arab-ı Saide adı ile anılan yerler Yemen, Hadramevt, Şihr, Uman, Arûd, Hicaz'ın büyük bir kısmı, Necid ve Tihâme bölgelerinin bir kısmını içine almaktadır. Bu bölgede kurulan devletlerden ilki MÖ. XIV. veya VIII. yüzyılda kurulmuş bir devlet olan Mainliler'de siyasi yapıya baktığımızda iktidar babadan oğula geçmekte veya aynı anda ikisinin elinde bulunmaktaydı. Main kralları *mizvad* ünvanını kullanmaktaydılar. Büyük ihtimalle "dini otorite" ve "kehanet" anlamlarını içeren bu kelime, devletin ilk kuruluşunda *mizvadu Main* yani "Main Hakemi

---

Arabistanda yaşamış olmalarına rağmen Kahtânî Araplarından olmadıkları da söylenmektedir. Çünkü Kahtan'dan çok önce varlıkları hakkında bilgi sahibi olduğumuz Mainliler'in, Irak Amalikası'ndan olup daha sonra Güney Arabistan'a gelip yerleştikleri söylenmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. M. Şemsettin Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 119-121; Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslam,* 130-135; Hitti, *İslam Tarihi*, 92-93; eş-Şeyh, *el-Arab Kable'l-İslam*, 75-79.

[238] Daha fazla bilgi için bkz. Çağatay, *İslam Dönemine dek Arap Tarihi*, 14-17; Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslam,* 136-140; Hitti, *İslam Tarihi*, 89-92; eş-Şeyh, *el-Arab Kable'l-İslam*, 89-91-118; İsmail Yiğit, "Sebe", *DİA*, XXXVI/241-243.

[239] Daha fazla bilgi için bkz. Çağatay, *İslam Dönemine dek Arap Tarihi*, 17-24; Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslam,* 141-145; Hitti, *İslam Tarihi*, 93-94, 98-99; Hüseyin Algül, "Himyerîler", *DİA*, XVIII/62-63.

[240] Mustafa Fayda, "Kahtân", 202; A. Fischer-A. K. Irvine, "Kahtân" *EI²*, IV/448.

ve Kâhini" şeklinde kullanılmaktaydı. Ayrıca hemen hemen bütün Arap yarımadasına hükmetmiş olan bu devlet, askeri olarak değil de ekonomik olarak nüfuz alanını genişleten tüccar bir devlet olarak varlığını sürdürmüştür.[241]

Ancak burada Main Devleti'nin menşei ile ilgili tartışmalar Güney Arabistanın mı kuzeyden yoksa Kuzey Arabistanın mı güneyden etkilendiğine dair önemli bilgiler verebilir. Arap tarihçilerine göre Güney Arabistan'da Yemen'de yaşayan hemen hemen bütün kabileler Kahtâniler'in soyundan gelmektedirler. Bölgeyi uzun süre egemenliği altına alan Sebe ve Himyer Devletleri'nden önce kurulmuş olan Mainliler, Kahtânî Arapları ile karşılaştırıldığında oldukça eski bir millettir. Çünkü Main ismi MÖ. 2500'lü yıllarda Babil kitabelerinde *Mâlik* olarak geçmektedir. *Mâlik* ismi de Kâhtaniler'den önce Yemen, Hicaz ve Irak bölgelerinde yaşamış olan Amalikalılar olduğuna göre Mainliler'in Kahtaniler'den olmadığı özellikle Irak Amalikası'na mensup Arap yarımadasının kuzeyinde yaşamış olan bedevi Arâmîler'den olduğu söylenebilir. Hammurabî Devleti'nden önce Kuzey Arabistan'da yaşayan Arâmi bedeviler Hammurabî Devleti'ni kurarak Sümerler'in etkisi altında kalmışlar ve zamanla Araplıklarını unutmuşlardır. Irak'ta kurdukları Hammurabî devleti yıkıldıktan sonra yaşadıkları yerler gibi münbit topraklara sahip olan Güney Arbistan bölgesine göç etmiş ve burada kasrlar ve mahfedler inşâ ederek bölgenin yapısına uygun bir yaşam sürmeye başlamışlardır.[242] Kuzey Arabistan'da yaşayıp Güney Arabistan'a göç eden Mainliler hakkında anlatılanlar medeniyetlere beşiklik etmiş Mezapotamya bölgesinin Güney Araplarını etkilemiş olabileceğine dair kuvvetli bir kanıt olarak gösterilebilir.

Sebe Devleti

Main Devleti'nden sonra kurulduğu ifade edilen Sebeliler'in MÖ. VIII. veya IX. asırlarda tarih sahnesine çıktığı söylenmektedir. MÖ. VIII. yüzyıla tarihlenen Asur kitabelerinde Sebe hükümetinden bahsedilmiş olması bu devletin tarihininin MÖ. IX. yüzyılın ortalarına kadar götürülebileceğini göstermektedir. Şu ana kadar on beşi mekreb (mekrub/mukarrib/mukarreb) on ikisi melik olmak üzere 27 tane Sebe hükümdarı tespit edilebilmiştir.[243] Bu hükümdarlara verilen lakaplardan anlaşıldığı kadarıyla ilk olarak

[241] Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi,* 118.
[242] Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi,* 119-121. Ayrıca bkz. Çağatay, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi,* 12-13.
[243] Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 126; Çağatay, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, 16; Ahmet Susa,

beylik veya dini başkanlık şeklinde ortaya çıkan Sebeliler daha sonra büyük bir hükümet kurmuşlardır. Mainliler'den sonra onların hüküm sürdüğü yerlere hâkim olan ve onlar gibi ticaretle geçimlerini sağlayan Sebeliler'in yönetim tarzı hemen hemen Mainliler ile aynı yapıdadır. Hükümdarlık genel anlamda babadan oğula geçmektedir. İlk dönem Sebe hükümdarlarına *mekrub, mukarrib* ya da *mukarreb* denmektedir. Bunlar aynı zamanda dini ve siyasi erki aynı anda temsil eden *rahip krallar* olarak kabul edilmektedirler. Sonraki hükümdarlar ise *melik* ünvanını kullanmışlardır.[244]

Sebe Devleti'nde krallığın babadan kız çocuğuna geçtiğine dair Hz. Süleyman ile Sebe kraliçesi Belkıs arasında geçen olay delil olarak gösterilebilir. Ancak tarih ve ensab yazarlarının[245] aksine Günaltay, kutsal kitaplarda bahsi geçen Sebe kraliçesi Belkıs ile MS. 330-345 yılları arasında Himyer Devleti'nin iktidarında bulunan Belkıs bt. Hedhad'ın aynı kişi olmadığını, Hz. Süleyman zamanındaki Belkıs'ın Asur yazıtlarında adları geçen ve Kuzey Arabistan'da yaşadıkları söylenen *Arrubu* kraliçelerinden biri olabileceği tahmininde bulunmaktadır.[246]

Himyer Devleti

Sebe Devleti'nden sonra kurulmuş olan Himyerî devletine gelecek olursak tarihleri hakkında Main ve Sebeliler'den daha fazla bilgiye sahibiz. MÖ. 115-MS. 525 yılları arasında hüküm sürmüş olan Himyerîler, diğer Güney Arabistan devletleri gibi ticaretle geçimlerini sağlamışlardır. Yönetimde "Melik" ünvanı taşıyan kimseler bulunmaktaydı. Hükümdarlar ilk zamanlar "*Sebe ve Zû Reydan meliki*", hâkimiyet alanlarını genişlettikçe "*Sebe ve Zû Reydan ve Hadramevt ve Yemen meliki*" ve "*Sebe ve Zû Reydan ve Hadramevt ve Yemen ve dağ ve Tihame'deki Araplar'ın meliki*" gibi uzun ünvanlar kullanmışlardır.[247] Bu ünvanlar Himyerî hükümdarların orta Arabistan'a hatta

---

Araplar ve Yahudiler, 162.

[244] Çağatay, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, 15-16.

[245] Neşvân b. Saîd el-Himyerî, *Mülûkü Himyer ve Akyâlü'l-Yemen*, (2. Baskı), (Tahkîk: Ali b. İsmail ve İsmail b. Ahmed), Dâru'l-Avdet, Beyrut 1978, 77-83.

[246] Çünkü Himyeriler zamanında miladi 330-345 yılları arasında hüküm sürmüş Belkıs bt. Hedhad ile Hz. Süleyman'ın (hükümdarlık zamanı: MÖ. 973-933) yaşadığı dönem arasında yaklaşık VIII-IX yüzyıl olduğu dikkate alındığında Kutsal kitaplarda bahse konu olan Sebe kraliçesi Belkıs ve Hz. Süleyman arasında cereyan etmiş olan olay arasında herhangi bir ilişki kurulamayacağı ortaya çıkmaktadır. Kutsal kitaplarda Hz. Süleyman ile bahse konu olan Belkıs isimli kraliçenin Himyer meliklerinden değil eski Sebe hükümdarlarından olması gerektiği söylenmektedir. Çağatay, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, 15; Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 133.

[247] Çağatay, *İslam Dönemine dek Arap Tarihi*, 17; Ahmet Susa, *Araplar ve Yahudiler*, 165; Nabia Abbott, *The Rise of the North Arabic Script and its Kur'ânic Develpment, With a full Description of The Kur'ân*

Mekke'ye kadar hâkimiyet alanlarını genişlettiklerini göstermektedir. Himyer Devleti, Tübbalar dönemine kadar (MS. IV. yüzyılın başları) kral rahipler tarafından yönetilmişlerdir. Feodalite dönemi olarak tanımlanan bu tarihlerde kral bir derebeyi olarak hareket etmektedir. Eski kabile sisteminin bir karışımı olarak adlandırılan bu feodal dönemde ülke *mihlâf* ve *mahfed* denilen idarî birimlere ayrılmıştır. "*Mihlâf sahiplerine 'kayl' (çoğulu akyâl), mahfed sahiplerine ise 'zû' (çoğulu ezvâ) denilmekteydi. Kralların hânedan mensupları arasından seçilen ve 'mesâmine' denilen sekiz kişilik bir yardımcılar komitesi vardı. Bunun altında da seksen kayldan oluşan akyâl meclisi bulunuyordu. Eğer kral, ölümünden sonra yerine geçecek bir veliaht bırakmamışsa mesâmine kendi içinden yeni kralı seçer, daha sonra da yerine akyâl arasından bir kişi mesâmine komitesine alınırdı; ardından hânedanın yeni bir üyesi kayl olurdu."*[248] Kral rahipler döneminde yönetimin monarşik bir yapı arzettiği söylenebilir. Teorik olarak monarşilerde yönetici mutlak erk sahibidir. Ancak pratikte Himyerîler tarımla uğraşan ve iç işlerinde bağımsız olan şehirlerden oluşmuş bir yapı arz ettiklerinden devletin yönetiminde olan *kral-rahip* hâkimiyet alanı içerisinde bulunan ve kalelerle çevrelenmiş yerlerde yaşayan mahalli beylerle birlikte iktidarını paylaşmaktadır.[249] Ayrıca Himyerî devletinde genel anlamda hükümdarlık babadan oğula geçmekle birlikte MS. 330-345 yılları arasında iktidara Belkıs bt. Hedhad'ın[250] gelmesi krallığın sadece erkeklerin üstlendiği bir makam olmadığını da göstermektedir.

Himyeriler yönetim anlayışlarını kendilerinden önceki hanedanlara dayandırmışlardır. İktidarda bulunan kişi yerine geçecek kimseyi oğulları, kardeşleri veya yakın akrabaları arasından seçmekteydi. Ayrıca krallığa herhangi bir aday gösterilmediğinde yaşlılar konsili üyelerinin tavsiye ettiği kimse yönetici olmaktaydı. Burada yaşlılar heyeti veya mesamine olarak adlandırılan sekiz kişilik danışma kurulu kabile yönetimlerinde de bulunan bir yönetme biçimidir. *Mehlaflar*da otonom bir şekilde yaşamlarını sürdüren şefler veya liderler kabileden tevarüs ettikleri yönetim şeklini uygulamaktaydılar.[251]

Manuscripts in the Oriental Institute, The University of Chicago Press, Chicago-Illinois 1939, 11.

[248] Hüseyin Algül, "Himyerîler", *DİA*, XVIII/62; Çağatay, *İslam Dönemine dek Arap Tarihi*, 29.

[249] Muhammad Nazeer Ka Ka Khel, "Political System in Pre-Islamic Arabia", *Islamic Studies*, Vol. 20, No. 4, Winter 1981, 377.

[250] el-Himyerî, *Mülûkü Himyer*, 77-78;Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 133; Çağatay, *İslam Dönemine dek Arap Tarihi*, 15.

[251] Ka Ka Khel, "Political System", 378-379.

Ancak Hadramevtliler'de veraset usulü diğer devletlerden farklılık arzetmektedir. İktidarda bulunan kral, yerine kendi çocuğunu ve akrabasını tayin etmek yerine, hükümdarlığa geçtiği dönemde dünyaya gelen önemli ailelerin çocukları arasından seçtiği kimseleri tayin etmekteydi. Yeni kral tahta çıktığında devletinde yaşayan hamile kadınların isimleri kendisine takdim edilir ve kral hangi kadının daha önce doğum yaptığını tespit etmek için memurlar görevlendirirdi. Neticede hamile kadınların doğurduğu ilk erkek çocuk tahtın varisi olarak sarayda yetiştirilirdi.[252]

İslam öncesi Güney Arabistan tarihi ile ilgili bilgilerimiz şimdiye kadar Müslüman Arap tarihçilerinin bizlere bildirdikleri kadardı. Anlatılanların doğruluğu ya da yanlışlığı ile ilgili net bir şey söylenemiyordu. Fakat ilk olarak Güney Arabistan kitabelerinden 1771 yılında bahseden Carsten Niebuhr'dan sonra Joseph Halevy'in 1869-70 yılında Yemen ve Necran bölgesini ziyaret etmesi ve bölgedeki birçok kitabenin kopyasını çıkarması ve daha sonra özellikle Eduard Glaser ve Th. S. Arnaud'un, tarihleri MÖ VII. yüzyıla varan yaklaşık 4000 kitabeyi keşfetmeleri, İslam öncesi Güney Arabistan'da yaşayan Araplar ile ilgili birçok yeni malumat edinmemize ve Arap tarihçilerinin vermiş olduğu bilgileri de gözden geçirmemize neden olmuştur. 29 harfli Himyerî alfabeyle ve müsned yazı çeşidiyle yazılmış bu kitabeler Güney Arabistan'da antik dönemde yaşayan Araplar'ın yaşantıları, siyasi teşekkülleri ve örfleri ile ilgili birçok yeni bilgi sunmaktadır. Mesela bu kitabelerden Arap tarihçilerin kendilerinden hiç bahsetmedikleri Main Devleti ile ilgili birçok bilgi elde edilmektedir.[253]

Güneyden Kuzeye Göçler

Antik dönemden beri Arap yarımadası içerisinde kuraklık, nüfus yoğunluğu, kabileler arası anlaşmazlık ve ticari merkezlerin değişmesi sebebiyle hem kuzeyden güneye, hem de güneyden kuzeye doğru birçok göç hareketi gerçekleşmiştir. Fakat bu göçlerin veya yeni yurt arayışlarının en belirginleri ve İslamî dönemde de etkili olanları özellikle Me'rib Seddi'nin[254] yıkılması, nüfus yoğunluğu, tarım alanlarının daralması ve ticaret merkezlerinin el değiştirmesiyle[255] güneyden kuzeye gerçekleşen göçlerdir.

---

[252] Çağatay, *İslam Dönemine dek Arap Tarihi*, 28; Ka Ka Khel, s. 379.
[253] Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 87-92; Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 109-122.
[254] Casim Avcı, "Me'rib", *DİA*, XXIX/187-188; Ömer Faruk Harman, "Arim", *DİA*, III/373-374.
[255] Klasik dönem Müslüman tarihçilerine göre bu göç hareketi genel anlamda Me'rib Seddi'nin yıkılması neticesinde meydana gelmiştir. Fakat bu göçlerin bir defada gerçekleşmeyip asırlarca devam ettiği göz

Yemen bölgesinde hâkimiyeti elinde bulunduran Amr Muzeykıya zamanında Me'rib Seddi'nin yıkılması neticesinde Kahtânîler'den Kehlân grubuna mensub Ezd kabilesinin lideri Amr, çocuklarını ve kabilesinden kendisine mensup olanları da yanına alarak güneyden kuzeye büyük bir göç hareketi başlatmıştır. Bu rivayete göre Kehlânlılar çeşitli kabilelere ayrılarak özellikle Arap yarımadasının kuzey, orta ve doğu bölgelerine doğru bir yurt arayışına girişmişlerdir. Bunlardan Sa'lebetü'l-Anka b. Amr b. Âmir neslinden gelenler Yesrib'te bulunan Evs ve Hazrec kabilelerini; Umran b. Âmir neslinden gelenler Uman bölgesinde ikamet etmekte olan Uman Ezdîleri'ni; Cefne b. Amr b. Âmir neslinden gelenler Şam bölgesinde kurulmuş olan Gassanîler'i; Lahmîler kolu ise Münzirîler ya da Nasroğulları olarak bilinen Âl-i Menâzire'yi; Hârise b. Amr b. Âmir neslinden gelenler ise Mekke'de Kureyş kabilesinden önce hâkimiyeti elinde bulunduran Huzâa kabilesini meydana getirmişlerdir. Neticede Kuzey Arabistan bölgesinde Bizanslılar ile iyi ilişkiler içerisinde bulunan Gassanîler, Sasânîler ile müttefik olan Hîreliler ve M. V. asırda Bekr b. Vâil kabilelerini hâkimiyeti altına alıp Necd bölgesinde bir devlet kuran Kindeliler İslam tarihçilerine göre Güney'den, Kuzey Arabistan bölgesine göç etmiş Arap kabileleridir. Fakat bu kabilelerin dil, yazı, kişi ve tanrı isimleri ve dini gelenekleri itibariyle Kahtânî Araplar'ın değil de Kuzey Araplar'ına (Adnânîler) mensup olduklarını söyleyenler de bulunmaktadır.[256]

İlk dönem İslam tarihi kaynaklarında Güney Arapları'nın Me'rib Seddi'nin yıkılması veya Kuran-ı Kerim'de de bahsedilen Arim Seli'nin meydana gelmesi neticesinde Kuzey Arabistan bölgelerine göç ettiklerine dair bilgiler mevcut olmakla birlikte bu göç hareketinin tarihinin ne zaman olduğunu tespit etmek oldukça güçtür. Me'rib Seddi'nin inşasına MÖ. 528 yılında başlanmış ve inşası tamamlandıktan sonra birçok kez yıkılıp yeniden tamir görmüştür. Hatta en son bu seddin MS. 542 yılında Ebrehe'nin tamir ettirmesinden yaklaşık otuz beş yıl sonra bazı çatlakların oluşması sebebiyle tekrar tamir edildiği ile ilgili elimizde tarihi bilgiler mevcuttur. Me'rib Seddi'nin yıkılmasıyla güneyden kuzeye gerçekleşen bu göç hareketinin seddin hangi yıkımında gerçekleştiği veya Kur'an'da da bahsedilen Arim seli antik dönemlerde mi

ardı edilmemelidir. Bu göçlerin sebebi olarak MÖ III. -IV. asırlarda Romalılar'ın Kızıldeniz'de ticari hâkimiyeti ele geçirmesi üzerine Yemen'deki ticari faaliyetlerin azalması ve bu sebeple yeni yurt arayışına çıkan Yemenliler'in özellikle münbit hilal olarak bilinen Mezopotamya topraklarına yani Kuzey Arabistan'a doğru bir göç hareketi başlatmaları gösterilmektedir. Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslam*, 5-6.

[256] İbn Hişam, *es-Sîre*, 32-34; Çağatay, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, 61-80.

yoksa Yemen'deki Habeş hâkimiyeti döneminde mi[257] meydana geldiği ile ilgili birçok ihtilaf olması sebebiyle bu göç hareketinin tarihinin tespiti oldukça güç olmaktadır. Eğer Gassanîler, Hîreliler ve Kindeliler'i[258] güneyden kuzeye göç etmiş Kahtânî Araplar'dan kabul edersek ve hemen devlet kurmaksızın belirli bir süre yarımadada yer yurt arayan topluluklar olarak yaşadıklarını da göz önünde bulundurursak, bu Araplar'ın, miladi birinci yüzyılda kuzey bölgelerine gelip yerleştikleri söylenebilir. Dolayısıyla eğer bu kabilelerin göçünün Yemen'in Habeş hâkimiyetine geçtiği zaman meydana gelen Arim Seli neticesinde olduğunu kabul edersek böyle bir göçün o tarihlerde gerçekleşmediğini kolaylıkla söyleyebiliriz. Muhtemelen bu göçler Me'rib Seddi'nin aşırı yağmurlar ve zamanla yıpranma gibi sebeplerle yıkılıp tekrar tamir edildiği miladi tarihin ilk yüzyıllarında meydana gelmiştir.[259]

Batlamyus tarafından Arabia Felix (Arabu Saide) olarak adlandırılan Güney Arabistan bölgesi Kuzeyine nispetle antik dönemden beri tarıma elverişli arazilerin ve yerleşik nüfusun yoğun olarak barındığı bir bölge olmuştur. Bu özelliğiyle bölge Arabistan'ın diğer yerlerine oranla daha medeni özellikler taşımaktadır. Genel itibariyle tâcir yönleri ile tanınan bu medeniyet sahipleri tarihte savaş ile değil de ticarî olarak bir yayılma politikası izlemişlerdir. Bu devletlerde yönetim babadan oğula geçtiği gibi çok yaygın olmasa da kız kardeşe de geçebiliyordu. Güney Arabistan'ın kıyı şeridinin Hindistan ve Roma ticaret yolu üzerinde bulunması bölgeyi stratejik açıdan çok önemli bir konuma yükseltmiştir. Yemenliler Çin'den ve Hindistan'dan ithal ettikleri malları Kızıldeniz, Uman Denizi ve Basra Körfezi yoluyla Mezopotamya ve Akdeniz halklarına ulaştırırlardı. Ayrıca Güney Arabistan'ın Zafâr, Kane, Aden, Maskat gibi önemli liman şehirlerine doğudan gelen mallar buradan San'a ve Ma'rib'e nakledildikten sonra karadan büyük deve kervanlarıyla da Suriye, Mısır ve Akdeniz ülkelerine ulaştırılırdı. Yemen'e gelip buradan deniz ve kara yoluyla kuzey bölgelerine kadar giden bu mallardan Yemen'de bulunan devletler aynı zamanda gümrük vergisi de aldıklarından büyük gelirler elde etmekteydiler. Yemen sadece dışarıdan ithal ettiği malların ticaretini değil aynı zamanda ülkesinde yetiştirdiği ve daha çok tapınaklarda kullanılan

---

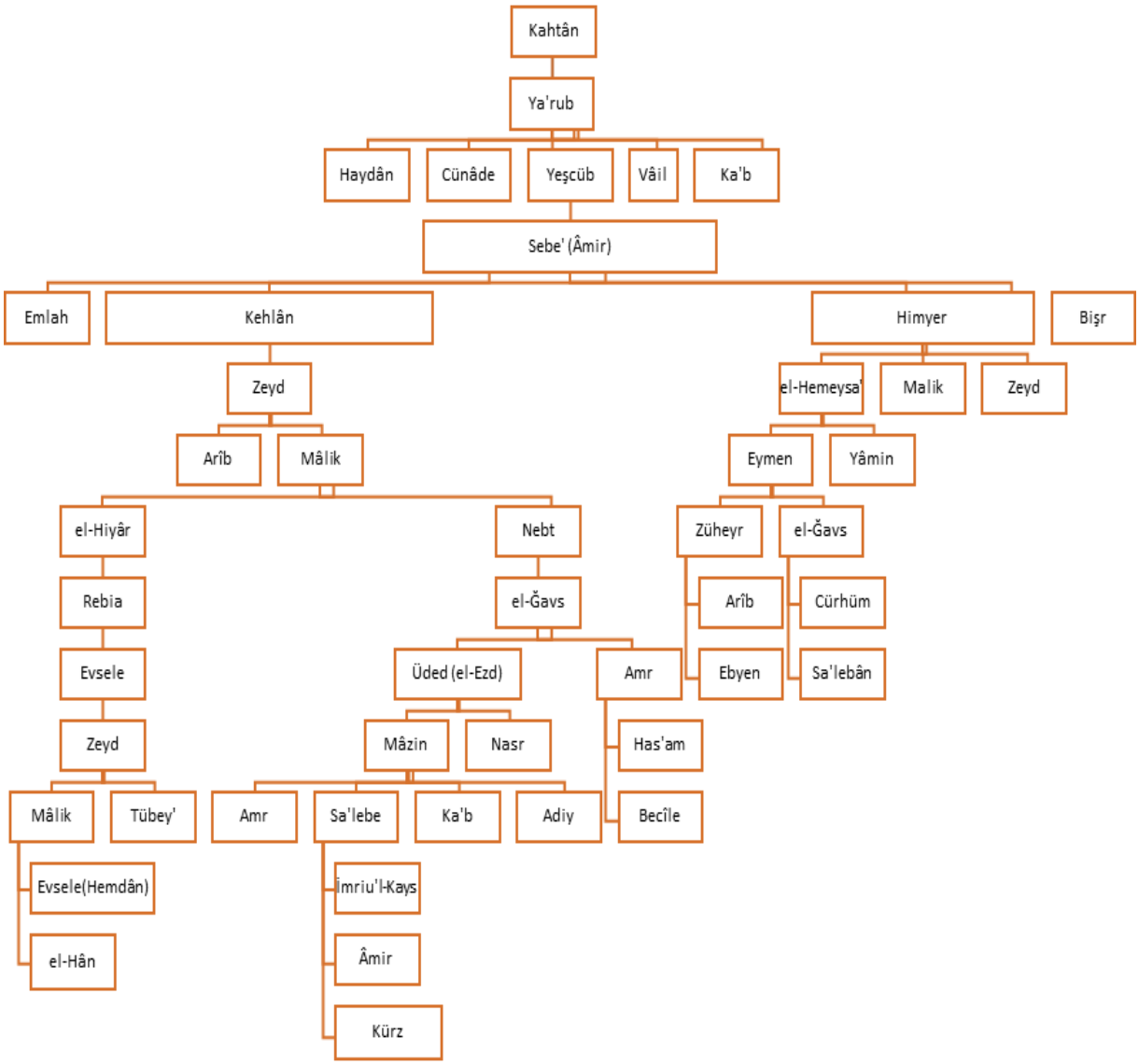
[257] Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, V/42.

[258] Benî Kinde'nin Gassânîler ve Hîreliler gibi Kahtânîler'den kabul edilmeleri hususunda Ensab âlimlerinin iddiaları için bkz. Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 222-223.

[259] W. W. Müller, "Mârib", *EI²*, Brill, Leiden 1991, VI/559-567; Ömer Faruk Harman, "Arim", *DİA*, III/373-374; Avcı, "Me'rib", *DİA*, XXIX/187-188; Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 186-222; Çağatay, *İslami Döneme Dek Arap Tarihi*, 61-76.

günlük, tütsü bitkileri, kokular ve tutkal gibi çeşitli malların ticaretini de yapmaktaydı. [260]

Şecere 1 Kahtânîler[261]

[260] Bu şecerenin ayrıntıları için bkz. İbnü'l-Kelbî, *Nesebu Me'ad*, I/131-133,533-535; İbn Hazm, *Cemhere*, 130-131.

[261] Çağatay, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, 27-28, 31-32.

1.4.2. Adnânîler

Kendilerine Meadîler ve Nizârîler de denilen Adnânîler, kabile örgütlenmesinde geleneksel mitik ata/kurucu ata olarak Hz. İsmail'i benimseyen ve onun soyundan geldiklerini söyleyen ve özellikle kuzey ve orta Arabistan bölgelerinde göçebe, yarı göçebe ve yerleşik bir hayat tarzını benimseyerek yaşamlarını sürdüren Arap kabileleridir.

Kuzey ve orta Arabistan'da yaşayan İsmailî kabilelerle ilgili en eski bilgiler Tevrat'a dayanmaktadır. MÖ. XXII-XX. yüzyıllarda yaşadığı kabul edilen Hz. İbrahim ve onun çocuklarından olan Hz. İsmail'in soyundan geldiklerini söyleyen Kuzey Arapları ile ilgili en eski kayıt Tevrat'ın Yaratılış bölümünde Avram (İbrahim), Saray (Sare) ve Hâcer arasında gelecekte doğacak çocukları ile ilgili *Rabb* ile kurdukları diyaloglardır. Bu diyaloglarda bizce en dikkate değer olan taraf, Hâcer'in sâhibesi Saray'ın yanından kaçması sonucu Rabb'in meleği ile arasında geçen şu tecrübedir:

"Rab'bin meleği Hacer'i çölde bir pınarın, Şur yolundaki pınarın başında buldu. Ona, 'Saray'ın cariyesi Hacer, nereden gelip nereye gidiyorsun?' diye sordu. Hacer, 'Hanımım Saray'dan, kaçıyorum' diye yanıt verdi. Rab'bin meleği, 'Hanımına dön ve ona boyun eğ' dedi, Senin soyunu öyle çoğaltacağım ki, kimse sayamayacak. İşte hamilesin, bir oğlun olacak, adını İsmail koyacaksın. Çünkü Rab sıkıntı içindeki yakarışını işitti. Oğlun yaban eşeğine benzer bir adam olacak, O herkese, herkes de ona karşı çıkacak. Kardeşlerinin hepsiyle çekişme içinde yaşayacak."[262]

Tevrat'ta geçen bu diyalog özellikle daha sonraki dönemlerde tarihin akışı içerisinde İsmailî olarak tanınacak toplulukların diğer topluluklarla yani kardeşleriyle çatışmalı bir hayat süreceklerine dair bir öngörüde bulunmaktadır. Gerçekten de İsmailî olarak tanınan toplulukların Arap yarımadası ve Mısır'da özellikle Yemen, Irak ve Suriye dolaylarında ticaretle ve ticari kafileleri nakletme işiyle uğraştıkları, konar-göçer (bedevi) bir hayat yaşadıkları ve İsrailoğulları ve diğer Araplar ile çatışma içerisinde oldukları anlaşılmaktadır.[263]

İsmailîler hakkında Tevrat'taki bilgilere baktığımızda yaklaşık olarak MÖ. XVIII.

---

[262] Yaratılış, 16/7-12.
[263] Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 168.

yüzyılda Hz. Yusuf'un, kardeşleri tarafından kuyuya atıldıktan sonra Midyanlı tüccarlara veya İsmailîler'e yirmi gümüş para karşılığı verildiğini ve bu tüccarlar vasıtasıyla Hz. Yusuf'un Mısır'da muhafız birliği komutanı Potifar'a satıldığını[264] görüyoruz. Tevrat'ta, Hz. Yusuf'un satılması olayı anlatılırken özellikle, "*Midyanlı tüccarlar oradan geçerken, kardeşleri Yusuf'u kuyudan çekip çıkardılar ve yirmi gümüşe İsmailîler'e sattılar. İsmailîler Yusuf'u Mısır'a götürdüler*." ifadesinde kardeşleri Yusuf'u Midyanlılara mı yoksa İsmaililere mi sattığı konusu açık bir şekilde anlaşılmamaktadır. Araştırmacılar kuyuya atılan Yusuf'u Midyanlıların çıkarıp yirmi gümüş altın karşılığı İsmailîler'e sattığı veya bizzat Midyanlılar'ın Yusuf'u Mısır'da bulunan Potifar'a sattığını söylemektedirler.[265] Ancak Hz. İbrahim'in üçüncü eşi ve cariyesi Keturah'tan olma Midyan'ın soyundan gelenlere ve yaşadıkları yere Midyan veya İslamî literatüre göre Medyen[266] denilmesi sebebiyle,[267] muhtemelen İsmailoğulları ile Midyanlılar, Arap yarımadasının kuzey ve orta bölgelerinde konar-göçer veya yerleşik bir vaziyette yaşayan akraba topluluklar oldukları için, aynı yerleşim yerlerini de paylaşmakta ve geçimlerini ticaret, aracılık faaliyetleri ve hayvancılıkla sürdürmekteydiler. Dolayısıyla Hz. Yusuf'u satın alıp Mısır'da Potifar'a satanların hem Midyanlı hem de İsmailî kabilelerin meydana getirdikleri bir ticari kervan olma ihtimali de gözden kaçırılmamalıdır.

Tevrat'ta Hz. İsmail ve soyundan gelen İsmailî kabilelerle ilgili farklı yerlerde başka bilgiler de bulunmasına rağmen, konumuzun sınırlarını aşacağı için bu bahsi bu kadar anlatmakla yetinip, özellikle Kuzey Arapları'nın bilinen en eski atalarından biri olan Adnân'ın çağdaşı Buhtunnasr (II. Nebukadnezzar) ile Adnânîler veya İsmailîler ile ilişkisinden bahsetmek istiyoruz.

Buraya kadar anlattıklarımız Adnanî Araplar'ın ataları olan İsmailî kabilelerle ilgili özet mahiyetindeki açıklamalardı. Zaten tarih kitaplarında da bu kabilelerle ilgili özellikle MÖ. XIX. yüzyıldan miladi ilk yüzyıla gelinceye kadar sahih anlamda çok fazla bilgiye de rastlanamamaktadır.[268] Genelde anlatılanlar mitolojik unsurlarla ve menkıbevi hikâyelerle süslenmiş, doğru ya da yanlış olduğu tam anlamıyla tespit edilemeyen bilgiler

---

[264] Yaratılış, 37/28-36.
[265] Ömer Faruk Harman, "Medyen ", *DİA*, XXVIII/347.
[266] Medyen ismi Kur'an-ı Kerim'de Hz. Musa ve Şuayb kıssaları dolayısıyla on yerde geçmektedir. el-A'râf, 7/85; Hûd 11/84; el-Ankebût 29/36.
[267] Harman, "Medyen", *DİA*, XXXVIII/346-348.
[268] Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 168.

içermektedir. Buradan itibaren araştırmamız İsmailoğulları'nın Arap yarımadasının çeşitli yerlerindeki faaliyetleri üzerinde yoğunlaşacaktır.

MÖ. 605-562 yılları arasında hüküm sürmüş Yeni Babil Devleti'nin en önemli krallarından biri olan II. Nebukadnezzar Yahuda Devleti'ni tarih sahnesinden silerek Süleyman mabedini yakıp yıkmış, Suriye ve çevresinde bulunan göçebe Arap kabileleriyle savaşıp Arap topraklarını yağmalamıştır. Arap topraklarına yaptığı seferlerde Mekke'ye kadar ilerlemiş, Adnan kendisine karşı koymuşsa da başarılı olamamıştır.[269] Bu olay Tevrat'ta şu şekilde anlatılmaktadır:

"Babil Kralı Nebukadnessar'ın bozguna uğrattığı Kedar ve Hasor krallıklarına ilişkin Rab şöyle diyor: Kalkın, Kedar'a saldırın, Doğu halkını yok edin. Çadırlarıyla sürüleri alınacak, çadır perdeleri, eşyalarıyla develeri alınıp götürülecek. İnsanlar, 'Her yanda dehşet!' diye bağıracaklar onlara."[270]

Tevrat'ta anlatılan bu olay, MÖ. 599 yılında II. Nebukadnessar'ın Mısır üzerine yaptığı seferden sonra geri dönüp Suriye ve Arap topraklarında bulunan göçebe Arap kabileleri üzerine yaptığı ve Mekke topraklarına kadar ilerlediği seferle ilgilidir. Kedar krallığı olarak bahsettiği yerlerde yaşayanlar ise Hz. İsmail'in çocuklarından Arap tarihçilerinin Kaydar dediği Kedar'ın soyundan gelen kimselerdir. Yani aslında burada bahse konu olan kimseler İsmailoğulları'dır. Daha sonraki dönemde isimleri Kedaroğulları olarak Tevrat'ta karşımıza çıkmaktadır. Ve aynı zamanda Arap tarihçilerinin sonraki zamanlarda Adnânoğulları dedikleri kabilelerin, İsrailoğulları nezdinde Kedaroğulları olarak tanındığını da bize göstermektedir. Kedar'ın Hz. İsmail'in çocuğu olması, Adnanîler'in de Hz. İsmail'in neslinden geldikleri için kendilerini İsmailî olarak adlandırmaları onların soylarının Kedaroğulları'na da dayandığını açıkça göstermektedir.

Kuzey Arabistan bölgesinde İsmailoğulları olarak; daha sonraki dönemde de kendilerinden Adnânîler olarak bahsedilen bu Araplar, birçok devlet kurmuşlardır. Bu devletlerin en önemlileri Nabatlılar, Tedmürlüler (Palmirliler), Gassâniler, Hîreliler ve Kindeliler'dir.

---

[269] Ömer Faruk Harman, "Buhtunnasr", *DİA*, VI/380-381; Mustafa Fayda, "Adnan", *DİA*, I/391-392.
[270] Yeremya, 49/28.

Nebatîler

Nebatîler, Filistin'in güneyinde eski Edom denilen bölgede yaşamışlardır. Bu bölge, Filistin, doğuda Şam çölü, güneyde Hicaz çölü ve batıda Vâdiu'l-Urabe'yi içine almaktadır. Bölge taşlık ve dağlık olduğu için Araplar burayı *Bilâdü'l-Cibal*, Yunan coğrafyacıları ise *Arabia Petraea* şeklinde isimlendirmişlerdir. Nabâtlılar'ın soyu ile ilgili birçok tartışma yapılmış olmasına rağmen[271] Araştırmacılar, onların Arami olmalarından ziyade Arap oldukları noktasında birleşmektedirler. Hz. İsmail'in çocuklarından Nevayot'un soyundan gelmişlerdir. Irak dolaylarında yaşarken daha sonra batıya doğru Edom bölgesine göçmüşlerdir. Nabâtîler'den ilk olarak Asur şehirlerini yağmalayan ve Araplar üzerine yaptığı seferleri anlatan Asurbanipal (MÖ. 668-627) bahsetmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Nabâtîler bu dönemde yerleşik hayata geçemeyen, konar-göçer bir halde yaşamlarını sürdüren bir birlik halinde yaşamaktaydılar. Nabâtîler'in kesin kuruluş tarihi bilinmemesine rağmen MÖ. IV. yüzyılın sonlarından itibaren krallık olarak tarih sahnesine çıkmaktadırlar. MÖ. 170 tarihinden sonraki Nabâtî krallarının isimleri ve hükümdarlık süreleri açık olarak tespit edilmektedir. Nebâtîler'in gelişmiş bir devlet olduklarının en önemli izleri, günümüzde Ürdün'de *Vâdiimusâ* denilen yerde bulunan, Petra şehrinin kalıntılarıdır.[272]

Tedmür/Palmira

Kuzey Arabistan'da kurulan devletlerden bir diğeri ise Arabu Âribe'nin yani Amalika Arapları'nın bakiyelerinden olan daha sonra bölgelerinde yaşayan İsmailî Araplar ile karışan Tedmür/Palmira imparatorluğudur. Bölgede çok sayıda hurma ağacı bulunduğundan Yunan ve Romalı coğrafyacıların Palmira, Arap coğrafyacıların ise Tedmür dedikleri bu şehir, Şam'ın 260 km. kuzeydoğusunda ve Fırat nehrinin 140 km batısında Diyoklesyan yolu[273] diye anılan meşhur ticaret yolunun üzerinde

---

[271] Arâmîler'in soylarının İrem'e dayandığını söyleyen tarihçiler, bunlardan kalma yazıtların Aramice olmasından hareketle böyle bir kanıya varmışlardır. Fakat kral ve kraliçelerinin Hâris, Malik, Zeyd, Şükayle ve Cemile gibi Araplarla ortak isimleri kullanmaları ve bugünkü Arap yazısının Nabatî yazısının gelişmiş şekli olması, bunların Arap oldukları fikrini kuvvetlendirmektedir. Bkz. Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslam*, 92-93; Çağatay, *İslam Dönemine dek Arap Tarihi*, 40; Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 64. Ahmet Ağırakça, "Nabatîler", *DİA*, XXXII/258.

[272] Cevad Ali, *el-Mufassal*, III/5-42; Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslam*, 81-97; Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 62-76; Çağatay, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, 40-47; Ahmet Ağırakça, "Nabatîler", *DİA*, XXXII/257-258.

[273] Amman şehrinden başlayıp Rusafe'nin kuzeyinden Fırat nehrine ulaşan meşhur yola verilen isimdir. Bkz. Çağatay, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, 48, 60-61.

bulunmaktadır. Antik çağdan beri ticaret ve tarımla geçimini sağlayan bu şehir ile ilgili bilgilerimiz MÖ. 2000'li yılların başlarında Kapadokya'daki Kültepe'de bulunan kitabelerde karşımıza çıkmaktadır. Bölge özellikle en parlak zamanını miladi 130-270 yılları arasında yaşamıştır. Şehir, zaman zaman bağımsızlığını kazansa da Roma'nın doğusundan ve Arabistan bölgesinden gelecek saldırılara karşı önemli bir üs olarak karşımıza çıkmaktadır. Önceleri ticaret yolu üzerinde bulunan bir şehir olarak karşımıza çıkan Tedmür, miladi III. yüzyılda Roma İmparatorluğu ile Sasaniler arasında başlayan çıkar çatışmasının tam ortasında yer aldığından, bölgede Mısır ve Küçük Asya'yı Ankara'ya kadar içine alacak şekilde kısa süreli bir Arap İmparatorluğuna dönüşmüştür. Bu çatışma içerisinde miladi 258 yılında Roma ile Sasaniler arasındaki çatışmadan faydalanan ve Roma lehine Sasaniler'e karşı birçok başarılar kazanan Tedmür'deki Uzeyne, bağımsızlığını ilan etmiştir. Uzeyne'nin 267'deki ölümünden sonra idare, yerine geçen oğlu Teymu'l-Lât küçük olduğundan, annesi Zenubiya'ya (Zeynep) geçmiştir. Zenubiya dönemi Tedmur'un hem yükseliş hem de çöküş zamanını bir arada bünyesinde bulundurması açısından önemlidir. Neticede Roma'nın baskıları sonucu Zenubiya ile beraber Tedmur İmparatorluğu 272 yılında tarih sahnesinden silinmiştir.[274]

Kuzey Arabistan da Kahtanî Araplardan olmadıkları kuvvetle muhtemel olan bu iki devletin dışında Gassani,[275] Kinde[276] ve Hîre[277] devletleriyle birlikte çeşitli kabilevî yapılanmalar da karşımıza çıkmaktadır. Fakat çalışmamızın sınırlarını aşacağını düşündüğümüz için bunlardan bahsetmeyeceğiz.[278] İsmailî Araplar'ın yaşadığı bölgenin Kuzey ve Orta Arabistan olduğu tarihen sabit olduğu için Kahtanî Araplardan Güney Arabistan'dan Kuzey'e doğru göçüp bu bölgede siyasi teşekküller oluşturmuş olan Gassani, Hire ve Kinde Devletler'inin bünyelerinde İsmailî kabileleri barındırdığını

---

[274] Cevad Ali, *el-Mufassal*, III, 60-71; Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslam*, 98-104; Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 76-83; Çağatay, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, 47-56; Ahmet Ağırakça, "Tedmür", *DİA*, XL, 264-265.

[275] Bkz. Cevad Ali, *el-Mufassal*, III, 60-71; Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslam*, 207-220; Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 185-197; Çağatay, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, 61-65; Abdulaziz Sâlim, *Tarihu'l-Arab fî Asri'l-Cahiliyye*, 221-242.

[276] Bkz. Cevad Ali, *el-Mufassal*, III, 60-71; Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslam*, 221-222; Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi,* 222-233; Çağatay, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, 76-80; Sâlim, *Tarihu'l-Arab fî Asri'l-Cahiliyye*, 221-242, 313-335.

[277] Bkz. Cevad Ali, *el-Mufassal*, III, 60-71; Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslam*, 223-241; Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 197-222; Çağatay, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, 65-76; Sâlim, *Tarihu'l-Arab fî Asri'l-Cahileyye*, 242-311.

[278] Bunlar hakkında geniş bilgi için bkz. Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslam*, 109-114; Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 88-90.

söylememiz mümkündür.

İsmailî kabileler miladın başlangıcında dağınık birimler halinde Suriye, Hicaz ve Tihame bölgelerinde yaşamlarını sürdürebilmişlerdi. Buhtunnasr'ın Suriye tarafına yaptığı ve Hicaz topraklarına kadar ilerleyerek Arapları bozguna uğrattığı dönemden miladın ilk yıllarına kadar İsmailî Arapların tarihleri tamamen gizli kalmıştır. Muhtemelen Buhtunnasr'ın istilası bu kabileleri zayıflatmış, tekrar çoğalıp tarih sahnesinde kendilerini göstermelerine engel olmuştur. Daha sonra Adnânî kabileler olarak isimlendirilen bu kabile konfederasyonları, zamanla Mudar, Kudâa, Enmâr, Rebîa ve İyad gibi birçok kola ayrılmışlardır. Ensab âlimlerine göre bu kabileler Adnan'ın soyundan gelen kabile konfederasyonlarıdır.[279]

Adnanî Araplar Akk ve Mead adıyla iki kola ayrılmışlardır. Yunanlı tarihçilerin Acchitae adıyla andıkları Akk kabilesi, Tihame'nin kuzeyinde bulunan Zübeyd bölgesinde yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Akk kabilesinden daha büyük olan Mead'dan birçok boy türemiştir. Himyerîler'in hâkim oldukları yerin kuzey taraflarında yaşamış olan Mead kabilesi Adnanî şecerenin en önemli zincirlerinden biri olmuştur. Mead kabilesi'de kendi içinde Nizar ve Kanas adları ile iki büyük kola ayrılmışlardır. Adnanî kabilelerin en önemlilerinden biri olan Nizar b. Mead kabilesi'nden ise Tihame Necd ve Hicaz bölgelerinde yaşamlarını sürdüren Mudar, Rebîa, İyad ve Enmâr kabileleri türemiştir.[280]

Üzerinde birçok ihtilaf bulunan Adnanî kabilelerle ilgili Arap neseb âlimlerinin bizlere aktardığı bilgilere göz atacak olursak aşağıdaki gibi bir şecere[281] karşımıza çıkmaktadır. Bu şecerede Hz. İsmail'den Adnan'a kadar olan neseb hakkındaki bilgiler hem çok ihtilaflı hem de karmaşık, neredeyse efsaneden ibarettir. Bu konuda Hz. Peygamber'in Mead b. Adnan b. Üded'den sonraki dedelerini saymadığı, neseble uğraşanların yalan söyledikleri ve bu konuya binaen Allah'ın Ad, Semûd ve Ress halklarını ve bunlar arasında gelen birçok nesli helak ettiğini[282] söylediğine dair rivayetler[283] bulunmaktadır.

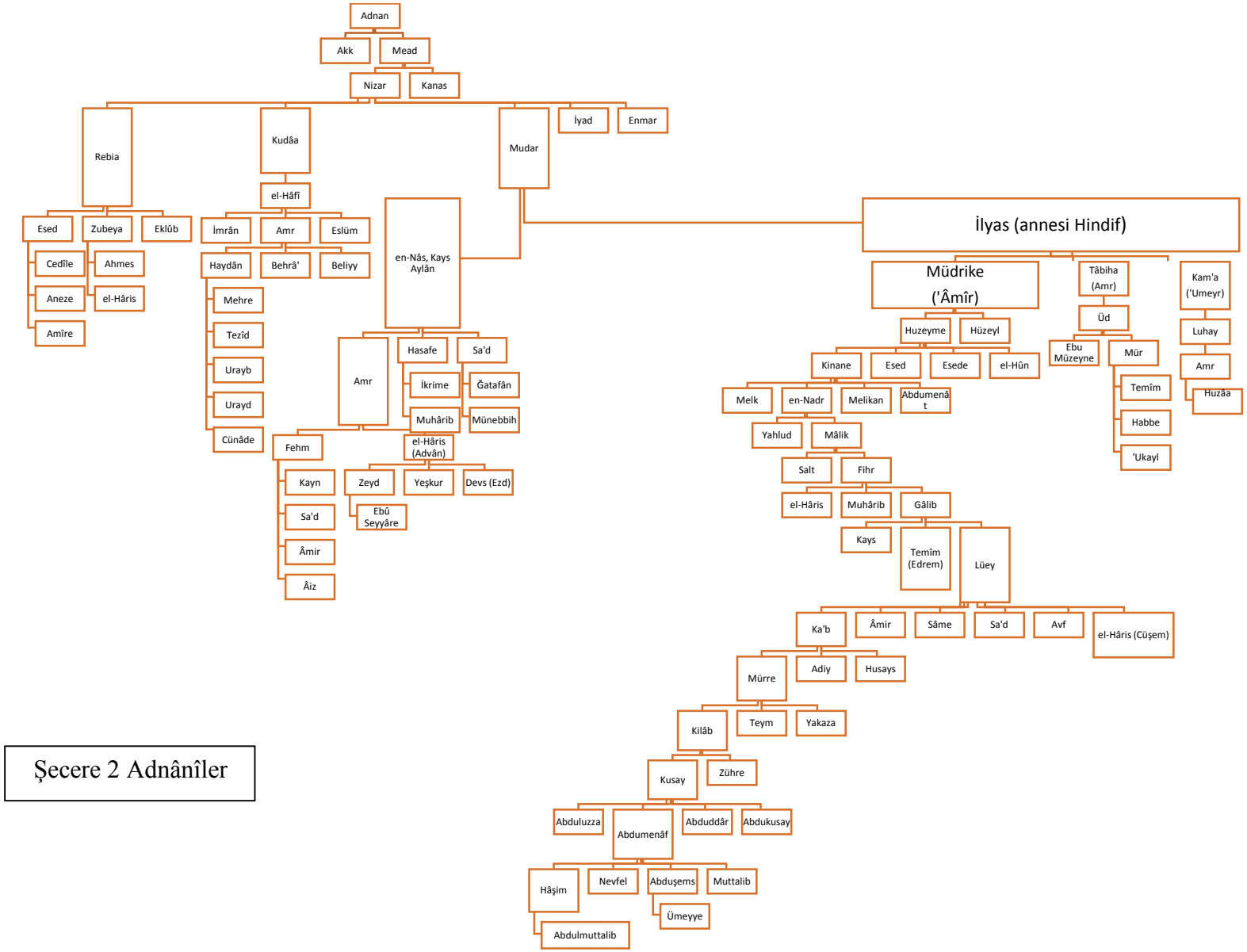
[279] Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 169-170.

[280] el-Hemdânî, *Sıfatu Cezire*, 83; el-Bekrî, *Mu'cem me'sta'cem*, 8. Diğer iki müellifin aksine Günaltay Nizâr b. Mead'ın çocukları arasında Kudâ'a'yı da saymaktadır. Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 170.

[281] İbn Hazm, *Cemhere*, 9-11; Corci Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslam*, 190.

[282] Furkân, 25/38.

[283] İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, s. 17; Halife b. Hayyât, *et-Tabakât*, 3; İbn Sa'd, *et-Tabakât,* I/24; İbn Şebbe, *Tarihu'l-Medîne*, II/10-11.

Şecere 2 Adnânîler

1.4.2.1. Kudâa Kabilesi

Kudâa kabilesinin, kuzey Hicaz'da Arabistan, Irak, Suriye ve Mısır civarında konar-göçer bir halde yaşayan önemli İsmailî kabile konfederasyonlarından birisi olma ihtimali çok yüksektir.[284] Ancak neseb âlimlerine göre kabilenin Adnanîler'den mi yoksa Kahtanîler'den mi olduğu ihtilaflıdır. Bazı âlimler bu kabilenin Mâlik b. Himyer'in, diğerleri ise Nizar b. Mead'ın neslinden geldiğini iddia etmektedirler. Mevcut iki farklı görüşü birleştirmeye çalışan rivayetler de bulunmaktadır. Bu iki görüşe göre, Kudâa'nın annesi Muâne bt. Cuşem b. Celhe b. Amr b. Cürhüm, Kahtâniler'in soyundan gelen Mâlik b. Amr'ın eşi iken daha sonra oğlu Kudâa'yı da yanına alarak Mead ile evlenmiş bu sebeple Kudâa, Mead'e nispetle, *Kudâa b. Mead* olarak adlandırılmıştır. Diğer bir rivayete göre ise aslında Kudâa'nın annesi ilk olarak Mead ile evlemiş ve ondan olan oğlu Kudâa'yı da yanına alarak Mead'den sonra Malik b. Amr ile evlendiğinden Kudâa, Mâlik'e nisbet edilerek *Kudâa b. Mâlik* olarak adlandırılmıştır. Kudâa kabilesini Kahtâni Araplara ilk nispet eden kişinin Ömer (Amr) b. Mürre el-Cühenî olduğu söylenmektedir.[285]

Kudâa kabilesinin ensab şecerelerinde farklı Arap atalara nispet edilmesinin sebebinin siyasi olduğu noktasında ciddi iddialar vardır. *Kitabü'l-Egânî* müellifi Kudâa kabilesinin Kahtanîler'e nispetinin Emeviler zamanında olduğunu, Kudâa'ya mensup şairlerin, ne cahiliyyede ne de İslamî dönemde (Hz. Peygamber ve Dört halife dönemini kastederek) bu kabileyi Kahtaniler'e nispet etmediğini söylemektedir.[286] Emevi halifelerinden Muaviye zamanına kadar Kudâa kabilesi Meadoğulları'na nispet edilmekteydi. Fakat Emeviler zamanında Kudâa'nın bir kolu olan Kelb kabilesi ile Kays-Aylan kabileleri arasındaki problemler, Kelb kabilesi taraftarlarının bazı siyasi propagandalara kanarak Yemenî kabileler safına geçmesine neden olduğuna dair iddialar bulunmaktadır.[287] Yukarıda anlatılanların İslam öncesi dönemde mevcut kabile

---

[284] Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 171. Neseb âlimlerinin bu konuda mütereddid olduklarını ve kesin bir şey söylenemeyeceğine dair bkz. Cevad Ali; *el-Mufassal*, I/392-394.

[285] Kudâa'nın asıl ismi Amr olmakla birlikte kabilesinden ayrıldığı için kendisine Kudâa denmiştir. el-Belâzurî, *Ensab*, I/20-21; İbnü'l-Kelbî, *Nesebu Mead*, I/501-502; el-İsfehânî, *el-Egânî*, VIII/95-96. Kudâa'nın nesebi hakkındaki ihtilaflar için bkz. el-Hemdânî, *el-İklîl*, I/151-189; İbn Abdilberr, *el-İnbâh*, 31-36; Taha Hüseyin, *Tecdîdu Zikrâ Ebî'l-'Alâ* (6. Baskı), Dâru'l-Maarif, Kahire 1963, 103-104.

[286] el-İsfehânî, *Kitabü'l-Egânî*, VIII/96.

[287] M. J. Kister and M. Plessner, "Notes on Caskel's Ğamharat an-Nasab", *Society and Religion From*

yapılanmaları hakkında yazılanların İslam'dan sonraki dönemde meydana gelen kabile çatışmalarından fazlasıyla etkilenerek oluşturulduğunu gösterdiği kanaatindeyiz.

Kudâa kabilesinin boyları hakkında birçok ihtilaf olmasına rağmen Kelb, Cüheyne, Belî, Behrâ, Havlân, Mehre, Huşeyn, Cerm, Uzre, Belkayn, Tenûh ve Selîh en önemlileridir. Bu kabilenin en karakteristik özelliklerinden birisi Bizans etkisinde bulunduklarından Hristiyanlığı kabul etmiş olmalarıdır. Kabile boyları arasında politeist inanca mensup olanlar varsa da genel anlamda Hristiyan dini üzere yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Aynı zamanda Kusay b. Kilab, Mekke hâkimiyetini ele geçirdiğinde Kinaneoğulları ile birlikte Kudâa kabilesi boylarından da yardım almıştır. Kudâa kabilesine mensup birçok boy bedevi yaşam tarzının karakteristik bir özelliği olarak nüfus bakımından yerleştiği bölgeye sığamayınca ya da bölgede otlak ve meralar hayvanlarını doyuramayacak duruma gelince, zorunlu bir şekilde farklı yerlere göç etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Kudâa boyları arasında vuku bulan bölünmeler böylece açığa çıkmış ve bu durum muhtemelen Miladi asrın biraz öncesinde başlamıştır.[288]

1.4.2.2. Rebîa Kabilesi

Rebîa kabilesi, Mudar, Kudâa ve Yemen kabile konfederasyonları gibi İslam öncesi dönem İsmaîlî Arapların en önemli kollarından birisidir. Rebîatü'l-Feres olarak da tanınan kabilenin nesebi Mead vasıtası ile Adnân'a kadar ulaşmaktadır. Nizâroğulları Arabistan'a dağıldıklarında Rebîa, Necid'deki Zâtu Irk denilen yere ve Tihâme'nin aşağı mıntıkalarına yerleşmişlerdir. Nüfuslarının artması, otlak alanlarının daralması ve kabile içi çatışmaların sonucunda kabileye mensup boylar Necid ve Tihâme bölgesinin iç kısımlarına doğru göç etmişlerdir. Bu göç, İslâmî dönemde Arap Yarımadasının dışına kadar taşmış bugünkü Diyarbakır sınırlarına ulaşmıştır.[289]

İslam öncesi dönemde Rebîa kabileleri genelde Mudar kabileleri ile ortak hareket etmişlerdir. Bu nedenle Rebîa ve Mudar, kaynaklarımızda birlikte anılmışlardır. İslam

---

Jâhiliyya to Islam, Variorum, Great Britain 1990, 57-58.

[288] Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 171-176; Casim Avcı, "Kudâa", *DİA*, XXVI/308. Kudâa kabilesi'nin nispeti ve alt kolları hakkında daha geniş bilgi için bkz. Cahid Kara, *İslam Öncesinden Emeviler'in Sonuna Kadar Kelb Kabilesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001, 8-33.

[289] el-Ya'kûbî, Tarih, I/223; Kehhâle, *Mu'cem*, I/532-533; H. Kindermann, "Rabîa and Mudar", *EI²* (İng.), VIII/352; İrfan Aycan, "Rebîa", *DİA*, XXXIV/498.

öncesi dönemdeki şeref ve üstünlük yarışı bu iki kabile arasında çok bariz biçimde görülmektedir. İslâmî dönemde Rebîa seçkin şâirleri ile Mudar ise Hz. Peygamber'in kendi soylarından gelmiş olması ile övünmekteydiler. Rebîa kabilesinden türeyen alt kollardan Bekr, Tağlib, Nemr ve Abdulkays boyları coğrafi olarak Bizans'a yakın olmalarından dolayı Hristiyanlığı benimsemişlerdir. Bu kabilenin politeist inanca mensup alt kolları da bulunmaktadır. Rebîa kabilesi İslam öncesi dönemde *Muharrak* ve *Zülka'beyn* isimli putlara tapmaktaydılar.[290]

1.4.2.3. Mudar Kabilesi

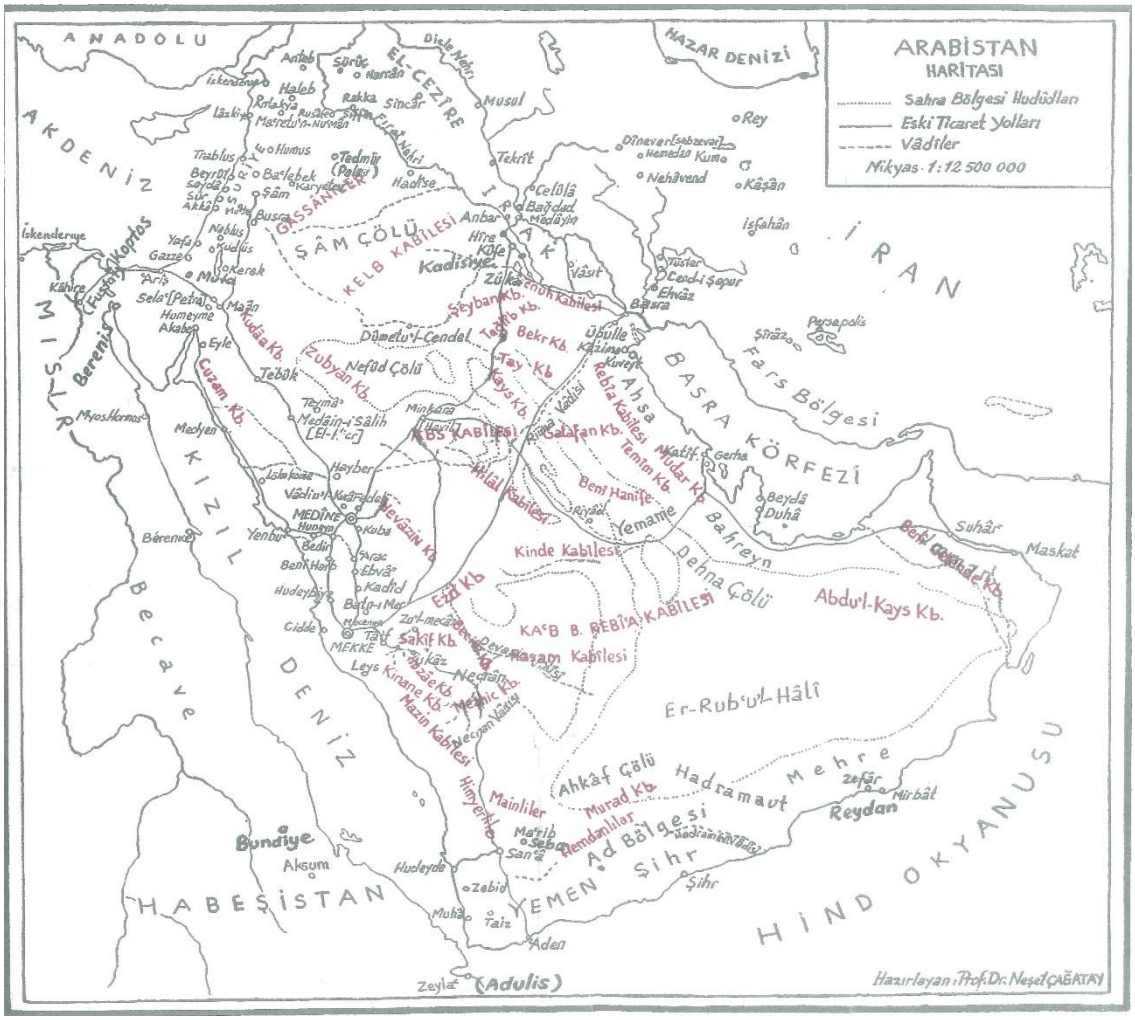
Rebîa kabileler birliğinin Tihâme'nin içlerine göç etmesinden sonra bu bölgede sadece Mudar kabileleri kalmış ve zamanla çoğalarak birçok alt kola ayrılmışlardır. Burası Mudarîlere de dar gelince zorunlu olarak çevre bölgelere dağılmışlardır. Mudari kabileler Kays-Aylân ve Hindifoğulları olarak çeşitli alt kollara bölünmüşlerdir. Kays-Aylân'a mensup bazı boylar Tihâme'den ayrılarak Necd, Hevâzin, Tâif, Nâhiyetü's-Serât ve Huneyn taraflarına göç etmişlerdir. Hindifoğulları'ndan Tâbiha ve onun alt kolu olan Müzeyneoğulları Hicaz bölgesindeki Cibâlu Ravda'ya, Temîm ve Dabbe kabileleri ise Yemâme ve Hicr arasında kendilerine yaşam alanı bulmuşlardır. Tihâme bölgesinde yaşamlarını sürdüren Müdrike kabilesi ve boyları da zamanla farklı yerleri kendilerine yurt edinmişlerdir. Huzeyl kabilesi Cebelu Serât bölgesine, Nadr b. Kinâne ve Fihroğulları Mekke ve civarına yerleşmişlerdir. Her ne kadar Adnânî kabile konfederasyonlarından Fihroğulları dışındakilerin bedevî bir yaşam sürdüğü söylense de, Fihr ve onun soyundan gelen kabilelerin de bedevî yaşam tarzının egemen olduğu kabileler arasında olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle Kusay b. Kilâb'ın Mekke'ye yerleşmesi ile beraberinde gelen Fihroğulları da, Mekke ve civarına yerleşerek zamanla bedevî yaşamdan hadarî yaşama geçmişlerdir. Bu kabilelerin Tihâme bölgesinden Arabistan'ın çeşitli alanlarına göç etmesi, miladi asrın başlarından peyderpey İslâmî döneme kadar devam etmiştir. Hatta bu kabile göçlerinin İslam sonrası dönemde fetihler ile beraber devam ettiğini söylememek için de hiçbir sebep yoktur.[291]

Mudar kabilesi III. yüzyılın başında Mekke ve çevresinde aynı soydan geldikleri İyad kabilesi ile anlaşmazlığa düşerek onları yaşadıkları yerden çıkarmış, Mekke şehri ile

[290] Kindermann, "Rabî'a and Mudar", VIII/352-354; Aycan, "Rebîa", *DİA*, XXXIV/499.
[291] Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 178-179.

Kâbe'nin idaresini ele geçirmişlerdir. Ancak ileride ifade edeceğimiz gibi hâkimiyetleri uzun sürmemiş ve idareyi Kudâa kabilesine bırakmak zorunda kalmışlardır. Ancak *icâze, ifâze* ve *nesî* görevleri Mudar kabilesinin alt kollarının (Kinâne ve Bekr) elinde kalmaya devam etmiştir.[292] Daha sonra Mudarlılar, Himyerîler ile çatışma içerisine girmişlerdir. Bu çatışmalar Himyerîler'in insanların ibadetlerini yapmak için geldikleri Mekke'deki Kâbe'yi kendi yaşadıkları yer olan Yemen'e götürme niyetinde olmaları sebebiyle ortaya çıkmıştır.[293] Ancak Himyerîler bu amaçlarına ulaşamamışlardır.[294]

Harita 2 Arabistan ve Arap Kabileleri[295]

[292] et-Taberî, *Tarih*, II/285-286.
[293] Himyeriler'in Kâbe'ye ilgileri ve hizmetlerinin olduğunu ileride göreceğiz. Böyle bir iddiada bulunmak bazı hükümdarlarla ilişkili olmalı veya Ebrehe hakkındaki bilginin Himyerîler'e nisbeti ile ilgili olmalıdır. Hatta bütün bunların Adnan'ın temellendirilmesi için yapıldığını söyleyebiliriz.
[294] et-Taberî, *Tarih*, II/263; Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Mudar", *DİA*, XXX/358.
[295] Harita Neşet Çağatay'ın *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi* adlı eserinden alınmıştır.

Buraya kadar kaynaklarımızda yer alan İsmailoğulları ve Adnânî kabile konfederasyonları içerisinde değerlendirilen Kureyş kabilesinin dip atalarının kimler oldukları ve nerelerde yaşadıkları hakkkında özet mahiyetinde bilgileri ortaya koymaya çalıştık. Özellikle İsmailoğulları'ndan olduğu söylenen bu kabilelerin dip ataları ile ilgili kaynaklarımızda geçen bilgilerin her zaman ihtiyat ile karşılanması gerektiğini düşünmekteyiz. Çünkü İslam'dan sonra Emevîler ve Abbasiler döneminde Arapların meskûn olduğu ve fethettikleri yerlerde çeşitli Arap kabileleri Müslüman olmuş ve geçmişten beri ilk ataları ile iftihâr eden bu kabileler siyasi anlamda nüfuz kazanabilmek için kök atalarının ne kadar şerefli, saygıdeğer ve yüce olduğunu kanıtlamak için birçok şecere icat etmişler veya onlar adına *sonraki dönemlerde* icad edilmiştir.[296] Emeviler döneminde Muaviye ve Yezîd'in halifelikleri zamanında Adnânî ve Kahtânî Arapları ayrımı, ciddi bir şekilde varlığını hissettirmeye başlamıştır. Bu dönemde farklı dip atalara mensubiyet ile ilgili çatışmalar, dikkate değer oranda farklılaşmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Kuzey Arabistan coğrafyasında yaşamış ve Arapların iftihar ettikleri devletler kurmuş olan Gassânîler, Lahmîler ve Hîreliler, ensab âlimlerine göre, Güney Arabistan'dan kuzeye doğru göç etmiş Kahtânî Arapların neslinden gelen kimseler tarafından kurulmuşlardır. Güney Arabistan ile Kuzey Arabistanda yaşayan Araplar arasında lehçe, toplumsal hayat, gelenek, din ve yönetici isimleri bakımından ciddi farklılıklar olduğuna dair bulgular, bu kabileler ile ilgili farklı iddiaların ortaya atılmasına sebep olmuştur. Ancak kaynaklarımız güneyden kuzeye göçmüş ve birçok devlet kurmuş Kahtânî Araplar ile Adnânîler arasında farklılıklardan ziyade benzerliklerden bahsetmektedirler. Öncelikle güneyli olsun kuzeyli olsun bölgedeki Arapların büyük bir kısmı Adnânî lehçeyi kullanmaktadırlar. Kitâbeler'de Yemenlilere ait müsned yazısı, kuzeye göçen bu kabilelerin kitabelerinde görünmemiş olmakla beraber hatta Gassânî ve Lahmîler'in kitabelerini Arâmî hat ile yazdıkları tespit edilmiştir. Yemen'de yaşayan kabileler genelde tarım ile geçimlerini sağlayan yerleşik hayat şartlarına uygun bir yaşam süren topluluklardır. Bu kabilelerin yerleşik hayatlarını devam ettirebilmeleri için Güney Arabistanın başka yerlerine göç edebilecekleri halde, neden Orta ve Kuzey Arabistan mıntıkasına göç ettikleri sorusuna bir cevap bulmak oldukça güçtür. Ayrıca güney ve

[296] Huzâa ve Kudâa kabilelerinin Adnânî mi Kahtânî mi olduğu ile ilgili tartışmalara bakılabilir.

kuzey Araplarının siyasi yapılanmaları ile inançları arasında da belirgin farklılıklar bulunmaktadır. Güney Arabistanda yaşayan kabile topluluklarının büyük bir bölümü politeist inanca mensub olmak ile Kuzey Araplarına benzeseler de ibadet ettikleri İl ve Aştar tanrılarının izlerini Mekke ve çevresinde yaşayan Adnâni Araplar içerisinde görmek mümkün olmamaktadır. Adnânî ve Kahtânî kabileler ile ilgili farklılıkları göz önünde bulundurduğumuzda kuzeye göçeden bu kabilelerin güney Araplarından değil de kuzey Araplarından yani İsmailoğulları'ndan olabilecekleri de gözardı edilmemelidir.[297]

Burada özellikle ensab ve tarih kaynaklarımız vasıtasıyla bizlere intikal eden ensab cetvelleri hakkında ciddi problemlerin olduğunu da kaydetmeliyiz. Ensab kitaplarımız genel anlamda Hz. Peygamber'i ve kabilesini merkeze koyarak geriye doğru bir şecere oluşturma gayretindedirler. Tabii olarak kendilerine yakın olan tarihlerle ilgili pek fazla problem olmasa da, şecereler daha geç tarihlere doğru genişledikçe birçok problemler ile karşı karşıya kalmaktayız. Çünkü ensab âlimleri aslında yazdıkları şecerelerini ilk peygamber olan Hz. Âdem'e kadar ulaştırmak istemektedirler. Fakat yapmaya çalıştıkları işin bütün insanlığın şeceresini ortaya çıkarmaya eş değer bir ameliye olduğunun bilincinde değilmiş gibi davrandıklarını söylememiz gerekmektedir. Bu sebeple şecereler ne kadar geriye götürülürse o kadar asılsız, mesnedsiz ve mitolojik bilgilerle karşı karşıya kalacağımızın bilincinde olmamız gerekmektedir. Çünkü Hz. Peygamber döneminde doğruluğu en fazla kabul edilen bilgiye göre, Adnan'dan Hz. İsmail'e kadarki atalardan bahseden neseb bilginlerinin yalan söylemiş oldukları bilgisidir.[298] Kanaatimizce Hz. Peygamber zamanında doğru olduğu düşünülen bilgi sadece Adnan'a kadar olan ataların isim bilgisinden ibarettir. Adnan'dan Hz. Peygamber'e kadar ulaşan dip ataların bütün çocukları, kimlerle evlendikleri ve hangi sebeplerden dolayı mevcut isimleri aldıkları ile ilgili kaynaklarımızda geçen mevcut bilgiler değildir. Bu konu ile ilgili İbn Haldun, geçimlerini develer ile sağlayan ve develerini çöllerin ağaçlıkları ile beslemek ve kumların sıcağı ile doğumlarını kolaylaştırmak için tenha çöllere giden bedevilerin arasına başka insanların karışamayacağını, bu sebeple de neseblerinin saflığını daima koruyacağını, ancak Himyer ve Kehlan kabileleri gibi verimli topraklarda yaşayan Lahm, Cüzam, Gassân, Kudâa ve

---

[297] Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 184-185;Mu'nis, *Tarihu Kureyş*, 45, 55-57; Taha Hüseyin, *Cahiliye Şiiri*, (Çev.: Şaban Karataş), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2003, 44-46.

[298] İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, 17; İbn Sa'd, *et-Tabakât,* I/24; İbn Şebbe, *Tarihu'l-Medîne*, II/10-11. Hadisin güvenilir olmadığı ile ilgili bkz. el-Elbâni, *Silsiletü'l-Ehâdîs*, I/228-229.

İyad gibi kabilelerin acemler ile karıştıkları için neseblerinin safiyetini kaybettiklerini ifade etmektedir.[299] Bu bilgi de bize gösteriyor ki yerleşik hayat ve şehirleşme ile kabileler önceleri sıkı bir şekilde muhafaza etmiş oldukları neseblerinin saflığını zamanla kaybetmişlerdir. Özellikle tarihin eski dönemlerine kadar götürülmeye çalışılan şecerelerde, bir takım problemlerin çıkması, isimlerin karıştırılması, ekonomik, siyasi ve dini saikler ile farklı atalara nispet edilmenin ortaya çıkması kaçınılmaz bir problem olarak görülmelidir. Kanaatimizce çalışmamız boyunca tüm söylediklerimizde bu hususun gözardı edilmemesi son derece önemlidir.

1.4.2.4. Kureyş Kabilesi: İsimlendirilmesi, Soyu ve Alt Kolları

Ensab ve ilk dönem tarih kitapları arasında Kureyş kabilesinin, Adnânî soy zincirinin dışında olduğuna dair herhangi bir tartışma bulunmamaktadır. Kureyş kabilesi Adnânîler içerisinde Kinâne kabilesinden doğmuş bir alt boy olarak tanımlanmaktadır. Biz de çalışmamızın ana konusunu oluşturan Kureyş kabilesinin kökeninin tesbiti amacıyla buraya kadar Adnânî kabileler hakkında özet mahiyetinde bilgiler verdikten sonra kabilenin ismi, soyu ve alt kolları hakkında kaynaklarımızda geçen tartışmalara da değinerek bir inceleme yapmayı amaçlamaktayız.

Kureyş İsmi Etrafındaki Tartışmalar

Ensab ve tarih kitaplarında Kureyş kelimesinin kökeni ile ilgili çok farklı bilgiler bulunmaktadır. Bu kelime etrafında ortaya çıkan bütün ihtilaflar, Kureyş'in herhangi bir kimse mi, kendileri dışındaki kabilelerin bu kabileler topluluğu ile ilgili dışardan bir algı mı, ya da kelimenin morfolojik anlamı ile ilgili mi olduğu üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Öncelikle bu kelimenin morfolojik anlamı üzerinde durduktan sonra diğer tartışmalara değinmeye çalışacağız.

Lügat ve ensab bilginleri, Kureyş kelimesinin kökeni ile ilgili tartışmalarda bu kelime ile kimin kastedildiği hususunda farklı fikirler ileri sürdükleri gibi kelimenin kök anlamı ile ilgili de birçok farklı görüş ileri sürmüşlerdir. Bazı âlimlere göre Kureyş

---

[299] İbn Haldun, *Târih*, I/103. Ayrıca neseb cetvellerindeki problemler ve farklı yaklaşımlar ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. İhsân en-Nâs, *el-Asabiyyetü'l-Kabeliyye ve Eseruhâ fi'ş-Şi 'ri'l-Emeviyye*, Dâru'l-Yakaza, Beyrut tarihsiz; 17-23; Adem Apak, *Asabiyet ve Erken Dönem İslam Siyasi Tarihine Etkileri*, Düşünce Yayınları, İstanbul 2004, 40-46.

kelimesi "*ticaret* ve *kazanç"* veya birbirinden kopuk bir şekilde yaşamlarını sürdüren bir takım kabilelerin bir araya toplanmaları sebebiyle "*birleşmek"* ve "*bir araya gelmek"* anlamlarına gelen "*et-takarruş*" kelimesinden, diğerlerine göre ise bu kelime muhtaç ve fakir kimselerin ihtiyaçlarını gidermek üzere onlara yardımda bulunmak amacıyla "*teftiş etmek, durumunu ortaya çıkarmak"* anlamlarına gelen "*et-takrîş*" kelimesinden veya "*kırş*" kelimesinin ism-i tasğiri olup "*denizde yaşayan büyük bir canlıya/köpek balığına"* alem olduğu söylenmiştir.[300] Yine Kureyş kelimesi hakkında "*mızrak ve sancakların üst üste yığılması"* anlamına gelen "*ikraş*" kelimesinden ya da "*et-takriş*" mastarından "*kışkırtma, tahrik, ve birbirine düşürme"* anlamlarına geldiğini söyleyenler de vardır.[301]

Kureyş kelimesinin *Kusay b. Kilâb* ve onun soyundan gelenler için kullanıldığı söylenmektedir. Ezrâkî, Kusay, Kureyşî olanları Mekke'de bir araya getirdiği için kendisine "*toplayan"* anlamında "*mücemmi"* denildiğinden bahseder ve şu şiiri nakleder: "*Babanız Kusay, Mücemmi diye çağrılıyordu. Allah onun vasıtasıyla Fihr'den olan kabileleri bir araya topladı*."[302]

İbn Abbas'a, Kureyş'e neden Kureyş dendiği ile ilgili bir soru sorulunca, "*Kureyş'in denizde yaşayan büyük bir canlı/köpek balığı*" anlamına geldiğine dair verdiği cevap Tubbâ'nın bir şiirin de şöyle geçmektedir:

Kureyş denizde yaşayan bir hayvandır,
Bu hayvana benzetilerek Kureyş'e Kureyş denilmiştir,
Kureyş deniz içinde zayıf ve semiz ne varsa hepsini yer,
Denizde iki kanatlı hayvanlarda kanat bırakmaz,
Bu beldelerde Kureyş de onun gibi,
Galeyana gelerek beldeleri yiyor,
Ahir zamanda onlardan bir peygamber gelecek,
Çok insan yaralanıp öldürülecek.[303]

Yakut el-Hamevî şiirin sonraki dönemlerde uydurulduğunu bu iddianın asılsız ve

---

[300] İbn Hişam, *es-Sîre,* 99-100; el-Ya'kubî, *Târih,* I/232-233; el-Müberred, *Nesebü Adnan ve Kahtan*, 2; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV/383, İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, XI/107. Ayrıca bkz. Casim Avcı, "Kureyş", *DİA*, XXVI/442-444.
[301] İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab,* XI/107.
[302] el-Ya'kubî, *Tarih*, 240; el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/106; İbn Habîb, *el-Münemmak*, 29; et-Taberî, *Tarih*, II/256.
[303] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/106-107; el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, V/170.

şiirin aslının da olmadığını söylemektedir.[304] Her ne kadar Kureyş hakkında böyle bir şiir uydurulmuş olsa da Kureyş'in Arap kabileleri içinde köpek balığının denizde yaşayan balıklar arasındaki konumuna benzer bir algı meydana getirdiğini söylemek mümkündür. Bu isim, Kureyş'in Arap kabileleri arasındaki karizmatik otoritesinin bir yansıması veya Lammens'in dediği gibi Bedeviler'in Kureyş'e karşı bir hicviyesidir.[305]

Tartışmaların yoğunlaştığı diğer bir husus ise kimin veya kimlerin Kureyş veya Kureyşî olduğu ile ilgilidir. Bu konu hakkındaki tartışmalara baktığımızda problemin dört kişi üzerinde yoğunlaştığını görmek mümkündür.

İlk olarak Kureyş'in, *Nadr b. Kinâne* olduğu söylenmektedir.[306] Her kim neseb açısından Nadr b. Kinâne'ye nisbet edilirse, o kimse Kureyşî olarak kabul edilmektedir. Eğer bir kimse onun soyundan gelmiyorsa Kureyşî olarak nitelendirilemez. Yakubî'ye göre eNadr'a "kırş" kelimesinin ism-i tasğiri olan Kureyş ismini annesi vermiştir.[307] Nadr b. Kinâne ve onun soyundan gelenlerin Kureyşî olarak nitelendirilmelerinin birkaç sebebi vardır. Birincisi Kureyş, Nadr b. Kinâneoğulları'nın bir araya gelmesiyle meydana gelmiştir. Bu yüzden Hz. Peygamber'in de, "*Biz Nadr b. Kinâneoğulları'ndanız.*"[308] demesi, ensab âlimlerini bu görüşe sevk etmiştir. İkincisi ise, Nadr b. Kinâne ve onun neslinden gelenlere geçimlerini ticaret yoluyla kazanmalarından dolayı Kureyş veya Kureyşî/Kureşî denmiştir.[309]

İkinci olarak *Fihr b. Mâlik*'in Kureyş olarak isimlendirildiği söylenmektedir. Fihr b. Mâlik ve onun soyundan gelenlere Kureyş veya Kureyşî denir. Fihr'in neslinden gelmeyenler Kureyş'ten kabul edilmezler. Onun asıl adı Kureyş, lakabı ise Fihr'dir.[310]

Üçüncü olarak Kureyş'in, *Kureyş b. Bedr b. Yahlud b. en-Nadr* sebebiyle bu isimle anıldığı söylenmektedir. Kureyş olarak isimlendirilen Kureyş b. Bedr'in Nadroğulları'nın ticaret işlerinden sorumlu rehberi olarak görev yaptığı ve bu sebeple

---

[304] Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV/383.
[305] H. Lammens, "Kureyş", *İA*, VI/1014.
[306] el-Ya'kûbî, *Tarih*, 232; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/32. Kureyş'in Hindif kabilelerinden olduğu, isminin en-Nadr b. Kinane b. Huzeyme b. Müdrike b. İlyas b. Mudar olduğu ve Kureyş kabilelerinin Fihr b. Mâlikoğulları'ndan türediklerine dair bkz. el-Müberred, *Nesebu Adnân ve Kahtân*, 2; İbn Abdilberr, *el-İnbâh alâ Kabâili'r-Ruvât*, 39.
[307] el-Ya'kûbî, *Tarih*, 233.
[308] İbn Mâce, el-Hudûd, 37.
[309] İbn Hazm, *Cemhere*, 4.
[310] İbn Hişam, *es-Sîre*, 99-100; el-Ya'kûbî, *Târih*, 233; İbn Hazm, *Cemhere*, 12; ez-Zübeyrî, *Nesebu Kureyş*, 12; İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, 22; el-Belazurî, *Ensab*, I/45.

Araplar'ın onun kervanını görünce kervanı ona nisbet ederek, "*Kureyş'in kervanı geldi*" veya "*Kureyş'in kervanı yola çıktı*." dedikleri rivayet edilmektedir. Ancak İbn Hazm, Yahlud b. en-Nadr'ın Kinaneoğulları'na mensup olduğunu ve en-Nadr'ın, Malik dışındaki çocuklarının ona nispetinin şüpheli olduğunu söylemektedir.[311]

Ayrıca Kureyş'in *Mudar b. Nizaroğulları'*nın tamamı için kullanılan bir isim olduğu da söylenmektedir.[312]

İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ında geçen bir rivayete göre, Abdulmelik b. Mervan, Muhammed b. Cübeyr'e, "*Kureyş ne zaman Kureyş olarak isimlendirilmiştir?"* diye bir soru sormuş, Muhammed b. Cübeyr de şöyle cevap vermiştir: "*Ayrılmış bir şekilde çevrede yaşayan kabilelerin Mekke'de (el-Haram) bir araya geldikleri zaman*" şeklinde cevap verince, Abdulmelik'in, "*Böyle bir şey duymadığını ancak Kusay'a Kureşî dendiğini ve ondan önce de kimsenin Kureyş olarak isimlendirilmediğini işittim?"*[313] demesi, Kureyş lakabının Kusay'dan önce kullanılıp kullanılmadığı hususunda büyük bir ihtilaf olduğunu göstermektedir. Her ne kadar Kureyş ismi, Kusay b. Kilab ve sonraki dönemlerde Arap kabileleri arasında karizmatik bir hüviyet kazanmışsa da, Kureyş veya Kureyşî olduğu söylenen kimselere baktığımızda özellikle Kusay'da daha bariz bir şekilde oryaya çıkan Kureyş'e mensup olma ile ilgili bilgiler, Kureyş isminin Kusay'dan önceki zamanlarda da bilindiği ve kullanıldığı düşüncesine bizi götürebilir. Bu nedenle Cemilî, Kusay'ın yetişkinlik çağında Uzreoğulları'nın yaşadığı yerde bir kişi ile anlaşmazlığa düştüğünde annesi Fatıma bt. Sa'd b. Seyel'in ona, "*Sen baban vasıtasıyla neseb yönünden daha şerefli ve asıl atalarının yaşadığı yer olan Mekke vesilesiyle de daha üstünsün. Senin baban Kilab b. Mürre b. Ka'b b. el-Kureşî'dir.*" sözünde geçen *el-Kureşî* ifadesini Kusay'ın annesi tarafından babası için kullanılmış olmasını, Kusay b. Kilab'ın soyundan gelenlerden daha önce bu kelimenin Araplar arasında bilindiğini gösterdiğinin delili olarak ileri sürmekte ve bu sebeple Kureyş kelimesinin Kusay'dan hatta babası Kilab'dan önce de kullanıldığını ifade etmektedir.[314] Ancak Kusay'ın annesinin oğluna söylediği söylenen bu sözlerden Kureyş isminin daha önceki zamanlarda da kullanıldığını söylemek pek mümkün görünmemektedir. Çünkü bu dönem

---

[311] el- Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III, 259; ez-Zübeyrî, *Nesebu Kureyş*, 12; İbn Hazm, *Cemhere*, 11-12.
[312] eş-Şâmî, *Sübülü'l-Hüdâ,* I/333.
[313] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/32.
[314] Cemilî, *Kabiletü-Kureyş*, 43.

hakkında zamanımıza ulaşan bilgiler, İslamî dönem içerisinde yazıya aktarılmış kaynaklarda bulunmaktadır. Bu nedenle Kusay ile annesi arasında gerçekleştiği söylenen böyle bir diyalogda geçen *Kureşî* nisbesinden hareketle Kureyş isminin Kusay öncesi dönemde de kullanıldığının söylenmesi kaynaklarımızdaki bilgilerin kelimesi kelimesine aynen aktarıldığının kabul edilmesi ön kabulü ile mümkün olabilir. Kaynaklarımızın yazıya geçirilmesi süreci göz önünde bulundurulduğunda sadece metin içerisinde kullanılmış bir ibareden böyle bir sonuca ulaşmak mümkün değildir.

Burada Kureyş kelimesinin kim veya kimler için kullanıldığını tesbit etmek için Kusay'ın daha önceki atalarından Kureyş veya Kureşî olanları elimizde bulunan rivayetleri göz önünde bulundurarak tespit etmeye çalışacağız. İlk halifelerden Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in soyunun Kureyş'ten olduğunu temellendirebilmek için Kusay'dan önce de Kureyş isminin mevcut olduğunu söyleyenler vardır. Eğer Kusay'dan önce Kureyş olarak adlandırılan bir kimse veya topluluk olmasaydı, Hz. Ebubekir ile Hz. Ömer Kureyş'ten olmadıkları halde halife seçilmiş olacaklardıki bu da, "*İmametin Kureyş'ten*" olması gerektiği yolundaki genel kanaate ters düşecekti. Çünkü Hz. Ebubekir ensab şeceresine göre Teym b. Mürreoğulları'na[315] ve Hz. Ömer ise Adiy b. Ka'boğulları'na mensup[316] idiler. Teym ve Adiy ise Adnanîler'in soy cetvelinde Kusay'dan önce yaşamış onun büyük amcalarındandır. Eğer Kusay'dan önce Kureyş dediğimiz kabile topluluğundan bahsedemiyorsak bahse konu olan iki halifenin de hilafetleri batıl duruma düşebilirdi.[317] Burada birkaç problem olduğu kanaatindeyiz. Eğer hilafette "Kureyşli olma" şartını düşünürsek Hz. Ebûbekir ve Ömer'in Kureyşli olup olmadıkları neye göre asılsız olacaktır. Ya da sırf Hz. Ebûbekir ve Ömer halife oldukları için mi bu hadise (*İmamlar Kureyş'tendir.*[318]) istinaden Kureyşli kabul edilmişlerdir? Ancak Hz. Peygamber'den sonra halife seçiminde Kureyşli olmaktan ziyade liyakatin ve dinde takva sahibi olmanın daha önemli olduğuna dair açıklamalar bu görüşün temelsiz olduğunu göstermektedir. Çünkü "İmamlar Kureyştendir" şeklinde Hz. Peygamber'den bir hadis nakledilmiş olsa Medine'de yaşayan ve sürekli Hz. Peygamberin yanında bulunan Ensâr'ın -böyle bir hadise rağmen- Müslümanların lideri olmaya çalışmalarının

---

[315] el-Müberred, *Neseb,* 3; en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, II/368; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu Kabâil'l-Arab*, Müessesetü'r Risale, Suriye 2011, I/197.
[316] el-Müberred, *Neseb,* 3; en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, II/367; Kehhâle, *Mu'cem,* II/347.
[317] eş-Şâmî, *Sübülü'l-Hüdâ,* I/333.
[318] Abdürrezzâk, *el-Musannef,* XI/58.

haklı bir izahını yapmak mümkün görünmemektedir.[319]

Kureyş kelimesinin Kureyş b. Bedr b. Yahlud'un isminden geldiğini iddia edenlerin bu görüşü de tartışmaya açıktır. Çünkü neseb âlimleri Fihr b. Malik'in soyundan gelenlerin dışında kimseyi Kureyşî topluluklar içerisinde değerlendirmemişlerdir. Kureyş b. Bedr de Kureyş'in soy ağacına dâhil değildir. Her ne kadar Kinaneoğulları'na mensup olsa da Nadr b. Kinâne'nin Yahlud isminde bir çocuğunun olmadığı, onun Nadr b. Kinaneoğulları'nın kervanlarının rehberi olduğu söylenmektedir. Kabilenin kervan rehberi olan bir kimsenin isminin daha sonra o kabileden gelenlerin genel adı olması pek mümkün görünmemektedir. Ensab kitaplarında genelde kabile isimleri, o isimde bir şahsın soyundan gelenlere alem olarak kullanıldığı görülmektedir. Çünkü kabileye her ne kadar hilf (anlaşma) yoluyla bazı eklemlenmeler söz konusu olsa da esas olan her zaman kan akrabalığıdır.

Rivayetler genelde Kureyş veya Kureyşî oldukları söylenen Nadr b. Kinâne ve onun neslinden gelen Fihr b. Malik etrafında yoğunlaşmaktadır. Nadr b. Kinâne'nin Mâlik, Yahlud ve es-Salt adında üç tane çocuğu olduğu söylense de Mâlik dışındaki çocukların ona ait olup olmadıkları tartışmalıdır. Zübeyrî'ye göre Salt b. Nadr'ın nesebi Huzâa'dan Müleyhoğulları'na dayanmaktadır.[320] İbn Hazm'a göre ise Nadr b. Kinâne'nin Malik dışında üzerinde ittifak edilen bir çocuğu yoktur. Muhtemelen Yahludoğulları, Kinâneoğulları'na mensuptur veya tarihin bir döneminde anlaşmalı olarak onlara katılmışlardır.[321] Neticede ensab âlimlerinin ittifakla kabul ettikleri görüşe göre Fihr b. Mâlik ve onun soyundan gelenler Nadr b. Kinâne'nin çocuklarından Mâlik'e dayanmaktadırlar.

Kureyş'in Nadr b. Kinâne değil de onun torunlarından olan Fihr b. Mâlik'in neslinden geldiğini söyleyenler, Hz. Peygamber'in, "*Allahu Tealâ Arabı, ondan Kinâne'yi, ondan Nadr b. Kinâne'yi ondan da Kureyş'i, Kureyş'ten Haşimoğulları'nı ve Abdulmuttaliboğulları'ndan da beni seçti*" hadisi ile yine ona benzer bir hadis olan, "*Allah İbrahim'in oğullarından İsmailî, İsmail'in oğullarından Kinâneoğulları'nı ondan*

[319] İmamlar'ın Kureyş'ten olması gerektiğine dair hadis hakkında detaylı bir araştırma için bkz. Mehmed Said Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşliliği* (2. Baskı), Otto yayınları, Ankara 2011.
[320] ez-Zübeyrî, *Nesebu Kureyş*, 11.
[321] İbn Hazm, *Cemhere*, 11-12.

Kureyş'i, Kureyş'ten Hâşimoğulları'nı, Hâşimoğulları'ndan da beni seçti"[322] hadislerini delil göstermektedirler. Mevcut hadislerde Kureyş'in Kinâne'den sonra zikredilmesi Nadr'dan ziyade onun neslinden gelen Fihr b. Malik ve çocuklarının Kureyş veya Kureyşî olmaları gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır. Fakat burada bahse konu olan hadislerin güvenilir olup olmadıklarını bir kenara bırakarak Kureyş'in Nadr b. Kinâne'den sonra onun soyundan gelenlerden olması gerektiğine dair bir çıkarım, Fihr b. Mâlik ile beraber Kusay b. Kilâb'ın da kastedilmiş olabileceğini akla getirmektedir.

Kureyş ismi etrafındaki tartışmalar arasında ensab âlimleri ve tarihçiler Fihr b. Mâlik ve onun soyundan gelenlerin, Kureyş veya Kureyşî olduğu noktasında genel anlamda bir fikir birliği içerisindedirler. Fakat İslam öncesi dönem Arap kabileleri ve özellikle İsmailoğulları ile ilgili Hüseyin Munis'in klasik İslam tarihçileri ve ensab âlimlerinin genel kanaatleri dışındaki farklı düşüncelerini de göz önünde bulundurmamız, Arap kabile örgütlenmesi hakkında daha iyi bir fikir edinmemize yardımcı olabilir. Munis'e göre Kuzey Arabistan bölgesinde kabile örgütlenmesi şeklinde konar-göçer veya yerleşik bir tarzda yaşayan Arap kabilelerinin hemen hemen tamamını İsmailoğulları içerisinde değerlendirmek daha doğrudur. Dolayısıyla Adnanîler ve onların soy ağacı içerisinde bulunan Kureyş kabilesi de İsmailî soy birlikleri içerisinde değerlendirilmektedir. Ensab kitaplarında İsmailoğulları içerisinde değerlendirilen Adnanîler ve Arabu Âribe içerisinde değerlendirilen Kahtanîler'in dip ataları ile ilgili neseb cetvellerindeki İslam öncesi dönem oluşumlarını gerçekleştirmiş olan büyük kabilelerin isimlendirilmesinde farklı bir yaklaşım içerisinde olunmalıdır. Genel kabul görmüş ensab şecerelerindeki büyük kabile isimleri her zaman tarihte yaşamış bir kişi olmayabilir. Bu isimler ayrılmış olan kabilelerin bir araya gelmesi ve ortak bir toprak üzerinde yaşayabilmeleri için aralarında yapmış oldukları antlaşmaların neticesinde kendilerine ya antlaşmayı yaptıkları yerin adı veya anlaşan kabilelerin belirledikleri ortak bir isim olabilir. Yani bu isimleri duyduğumuzda veya okuduğumuzda "Bu isim kime aittir, nerede yaşamıştır veya hangi kabileye mensuptur?" gibi araştırmalar yapmak yerine "Bu isim altında birleşmiş olan kabileler hangileridir veya bu isim bu kabile birliklerine hangi sebepten verilmiştir?" gibi sorular sorarak sorunu çözmeye çalışmak daha anlamlı

[322] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/5; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, I/133-134.

olacaktır.[323]

Özellikle Kureyş kabilesinin isimlendirilmesi ile ilgili ortaya atılan bütün farklı görüşleri bir arada değerlendirdiğimizde, elimizde Kureyş isminde bir şahıstan daha çok bu isim altında birleşmiş kabileler topluluğunu görmek daha tutarlı olacaktır. Kureyş'i oluşturan kabileler genel anlamda Adnânî kabileler olmakla birlikte bu kabilelerden türeyen alt kolların hangisine mensup olanların Kureyş olduğunu tespit etmek oldukça zordur. Kureyş ismi bir kabileler birliğinin, bir yerin veya anlamını bilemeyeceğimiz bir sembolün ya da bir hayvan, ağaç gibi herhangi bir nesnenin ismi olabilir.[324] Hatta neseb âlimlerinin bizlere ulaştırdıkları rivayetleri de göz önünde bulundurursak Kureyş'in, Nadr, Fihr ve Kusay'ın da ismi olabileceğini söyleyebiliriz. En nihayetinde, Kureyş olarak isimlendirilen ve kendilerini İsmailoğulları'ndan gelen Adnanî kabilelere nispet eden ve özellikle cahiliye döneminde Kusay b. Kilaboğulları'yla Arap kabileleri arasında karizmatik bir hüviyet kazanan kabileler topluluğuna verilmiş bir isim olabileceğini de söyleyebiliriz.

Bizim kanaatimiz ise, Kureyş adı altında toplanmış boyların ortak ismi olarak kaynaklarımızda zikredilen bu ismin, bir kişi isminden ziyade Kusay b. Kilâb ile Mekke'ye yerleşen ve Kinâne kabilesinin alt boylarına mensup kabilelere verilen ortak bir isim olduğu üzerinde yoğunlaşmaktadır. Çünkü kaynaklarımızda Kureyş isminde bir kişiden bahsedilmemektedir. Ancak Nadr b. Kinâne, Fihr b. Mâlik veya Kusay b. Kilâb'ın soyundan gelenlere Kureyş denildiği üzerinde daha çok durulmaktadır. *Bu sebeple Kureyş'in bir kişiden ziyade bir topluluğun ismi olduğu söylenebilir.* Kusay b. Kilâb'ın Kureyş olarak kabul edilmesi ile Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in hilafetlerinin tartışmalı olabileceğine dair görüşü ise Hatipoğlu'nun da işaret ettiği gibi sonraki dönemlerdeki siyasi kamplaşmaların bir tezahürü olarak düşünmek daha isabetli olacaktır. Sırf Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in "halifelikleri tehlikeye düşmesin diye" Fihr b. Mâlik'in Kureyş olduğunu söylemek, İslamî dönemde şecere/ensab geleneği üzerindeki siyasi tezahürlerin görülmesi açısından dikkate değer bir husustur.

---

[323] Mu'nis, *Tarihu Kureyş*, 61-63.
[324] Mu'nis, *Tarihu Kureyş*, 74.

Kureyş Kabilesinin Nesebi

Kureyş kabilesi İsmailoğulları içerisinde bulunan Adnanî kabilelerin alt boylarından kabul edilmektedir. Daha önce de ayrıntılı bir şekilde bahsetmeye çalıştığımız Arap kabilelerini, ensab âlimleri ve İslam tarihçileri belli tabakalar içerisinde değerlendirmişlerdir. Âlimler, Antik Çağ'dan beri Arap yarımadasının çeşitli yerlerinde yaşayan kabileleri neseb açısından çeşitli şekillerde sınıflandırmaktadırlar. Neseb âlimleri genel hatlarıyla Arapları Arabu Bâide, Arabu Âribe ve Arabu Müsta'ribe şeklinde üçlü bir tasnife tabi tutmuşlardır.[325] Kureyş kabilesi'ni de bu taksimatta Arabu Müsta'ribe içerisinde değerlendirmişlerdir. Arabu Müsta'ribe olarak isimlendirilen Araplar, Hz. İsmail'in soyundan gelen Kuzey ve Orta Arabistan bölgelerinde yaşayan ve Arapça'yı kendilerinden önce yaşayan Araplar'dan öğrenen kabilelerdir. Kendilerinden önce yaşayan Araplardan kastımız ise Hz. İsmail'in annesi Hâcer ile geldiği Mekke'de yaşayan Cürhümîler'dir. Hz İsmail Arapça'yı Cürhümîler'den öğrenmiş ve onlardan bir kimse ile evlenerek neslini devam ettirmiş ve araplaşmıştır. Ensab âlimleri de Araplaşmaya vurgu yaparak İsmailoğulları'nın neslinden gelenlerin tamamını Arabu Müsta'ribe içerisinde değerlendirmişlerdir.[326]

Daha önce de değindiğimiz gibi Hz. İsmail'den Adnan'a gelinceye kadar Arabu Bâide hakkında çok fazla aydınlatıcı bilgiye sahip değiliz. Adnan'dan itibaren Kusay b. Kilab'a kadarki dönemle ilgili bilgilerimiz, önceki dönemden özellikle neseb açısından daha fazladır. Fakat bu bilgilere de ancak İslami dönemde yazılmış tarih ve ensab kitaplarından ulaşmaktayız. Dolayısıyla elimizdeki kaynakların ötesinde bunlardaki bilgileri onaylayacak antik ve sonrası dönemle ilgili yeterli derecede yazılı bir vesika, kitabe veya herhangi bir materyal de bulunmamaktadır. Bu sebeple Kureyş'in kim olduğu ile ilgili tartışmaları göz önünde bulundurduğumuzda Kureyş'in dip ataları hakkında ne söylersek söyleyelim mesele tam olarak açıklığa kavuşamayacaktır.

Bu bilgiler ışığında Kureyş kabilesinin nesebi hakkında ensab kitaplarına

---

[325] el-Belâzurî, *Ensâb,* I/8-11; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, II/309; el-Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, I/7-8; Cevad Ali, *el-Mufassal*, I/233-236; eş-Şeyh, *el-Arab kable'l-İslam*, 29.

[326] Ancak biz İbn Haldun'un tasnifinin Arapları daha iyi tanımladığını düşündüğümüz için Adnânî Arapları, Cürhüm kabilesi ile sıhriyet bağları olduğu ve Hz. İsmail'in soyundan geldiklerinden olayı Arabu Tâbia içerisinde değerlendirdik. Çünkü İsmaili Araplar Kahtânî Araplardan kabul edilen Cürhüm kabilesi ile kurudukları sıhrî yakınlıktan sonra Araplaşmışlardır. Bu sebeple Kureyş kabilesi'de Arabu Tâbia içerisinde değerlendirilmiştir. Bkz. İbn Haldûn, *Tarih*, II/21-22.

baktığımızda Kureyş'in dip atasının Hz. İsmail olduğunu görmekteyiz. Fakat Hz. Peygamber'den gelen bir hadise dayanarak ensab âlimleri ve İslam tarihçileri Hz. İsmail'den Adnan'a kadar olan atalar hakkında bilgi vermekten çekinmekle beraber muhtemel isimleri de zikretmekten geri durmamışlardır. Adnan ile Hz. İsmail arasındaki şecereden bahsedilen bir ortamda Hz. Peygamber'in, "Nesebçiler yalan söylemiştir"[327] sözü, ensab âlimlerini Adnan'dan önceki atalarla ilgili ihtiyatlı davranmaya sevk etmiştir. Ancak Hz. Peygamber'den Adnan'a kadar olan soy şeceresinde bulunan kimseler hakkında çok fazla tarihi malumata sahip olduğumuz da düşünülmemelidir. Özellikle hem Hz. Peygamber'in hem de Kureyş kabilesinin dip ataları hakkında Kusay b. Kilab ve sonrasında gelen kimseler hakkında nispeten mitolojik bir anlatıdan soyutlanmış tarihi malumatlara sahibiz. Fakat Kusay'dan Adnan'a kadarki atalar hakkında bildiklerimizin, isimler ve sonraki dönemde anlamlandırılmaya çalışıldığı açıkça belli olan isimlerin çağrıştırdığı dil bilgisel anlamlar ve birkaç tarihi-mitolojik malumattan ibaret olduğu söylenebilir.

Kureyş'in nesebinden bahsederken karşımıza birkaç problem çıkmaktadır. Nadr b. Kinâne'yi mi, Fihr b. Mâlik'i mi yoksa Kusay b. Kilab'ı mı esas alarak Kureyş'in nesebinden bahsedeceğiz? Daha önce de gördüğümüz gibi Ensab âlimleri ve İslam tarihçileri Kureyş'in kim olduğu üzerinde farklı görüşler ileri sürmekle beraber, en fazla üzerinde durdukları şahsiyetin Fihr b. Mâlik olduğu söylenebilir. Biz de Fihr'i esas alarak Adnan ile Fihr arasında Kureyş'in soy ağacında olduğu söylenen atalardan bahsedeceğiz.

İbn Hazm, İbnü'l-Kelbî ve Ya'kûbî göre Adnan'a kadar Fihr b. Mâlik'in ataları şunlardır: Fihr b. Mâlik b. en-Nadr b. Kinâne b. Huzeyme b. Müdrike (Âmir/Amr) b. İlyas(el-Yâs/en-Nâs) b. Mudar b. Nizâr b. Mead b. Adnan[328]

Kureyş'in Adnan'a kadar olan şeceresi hakkında ensab âlimleri ve İslam tarihçileri fikir birliği içerisindedirler. Kaynaklarımızda yaptığımız araştırmalarda bahsettiğimiz neseb zincirinden farklı bir şecereye rastlayamadık. Şimdi Kureyş'in soy zinciri içerisinde adı zikredilen kimselerle ilgili kaynaklarımızda bulunan bilgilerden bahsetmek istiyoruz.

---

[327] İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, 17; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/24; el-Belazûrî, *Ensab*, I/12; İbn Şebbe, *Târihu'l-Medîne*, II/10-11. Hadisin güvenilir olmadığı ile ilgili bkz. el-Elbâni, *Silsiletü'l-Ehâdîs* I/228-229.

[328] İbn Hazm, *Cemhere*, 9-12; İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, 18-22; el-Ya'kubî, *Târih*, 222-233.

Adnân'ın daha önce de değindiğimiz gibi MÖ. 605-562 yılları arasında hüküm sürmüş Yeni Babil devletinin en önemli krallarından biri olan II. Nebukadnezzar yani Buhtunnasr'ın çağdaşı olduğu söylenmektedir.[329] Kaynaklarımızda Kâbe'ye ilk örtü giydirenin de Adnân olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır.[330] Adnan'ın üzerinde ittifak edilen çocukları Mead ve Akk'tır. Akk'ın isminin el-Hâris olduğu da söylenmektedir. Mead b. Adnan'ın Nizar, İyad, Kanas, Kudâa,[331] Ubeydu'r Rimâh ve ed-Dahhâk adlı çocukları olduğu söylenmektedir.[332]

Nizar b. Mead'ın Mudar, İyad, Rebia ve Enmar isimli dört çocuğu vardır. Bu kimseler Cahiliye dönemi Arap kabilelerinin kurucu atalarıdır. Mudar b. Nizar'ın ise İlyas (en-Nâs) ve isminin nasıl okunacağı ihtilaflı olan Kays-Aylan (Kays b. Aylan) adında iki çocuğu vardır. İlyas b. Mudar'ın ise eşi Hindif b. Kudâa'dan Müdrike (Âmir), Tâbiha (Amr), Kam'a (Umeyr) adlı çocukları olmuştur. Bu çocuklar ve neslinden gelenler annelerine nispetle Hindifî olarak da tanınmaktadırlar.[333]

Müdrike b. İlyas'ın çocukları Huzeyme, Huzeyl ve Gâlib; Huzeyme b. Müdrike'nin ise Kinâne, Esed,[334] el-Hûn (Hevn) isimli çocuklarının olduğu söylenmektedir. Kinâne b. Huzeyme'nin çocukları ise Nadr, Abdumenât, Melk ve Melkân'dır. Nadr b. Kinâne'nin ise Mâlik adlı çocuğu dışında kendisine izafe edilen çocuklar hakkında ensab âlimleri net bir fikre sahip değillerdir. Nadr'a ait olup olmadığı şüpheli olan çocukları ise Yahlud ve es-Salt'tır.[335] Mâlik b. Nadr'ın ise üzerinde ittifak edilen çocuğu Fihr'dir. Ancak İbn Hazm şüpheli de olsa es-Salt isminde bir çocuğundan da bahsedildiğini söylemektedir. Salt'ın, Nadr'ın çocuklarından olduğunu söyleyen Zübeyri, Mâlik'in bu isimde bir çocuğundan bahsetmemektedir.[336]

Âlimler'in söylediğine göre Fihr b. Mâlik, Kureyş olarak kabul edilirse Adnan'a kadar nesebi yukarıda izah edildiği şekildedir. Hemen hemen bütün kaynaklarda Kureyş'in nesebinin dayandırıldığı atalarda Adnan'a kadar herhangi bir ihtilaf olmamakla

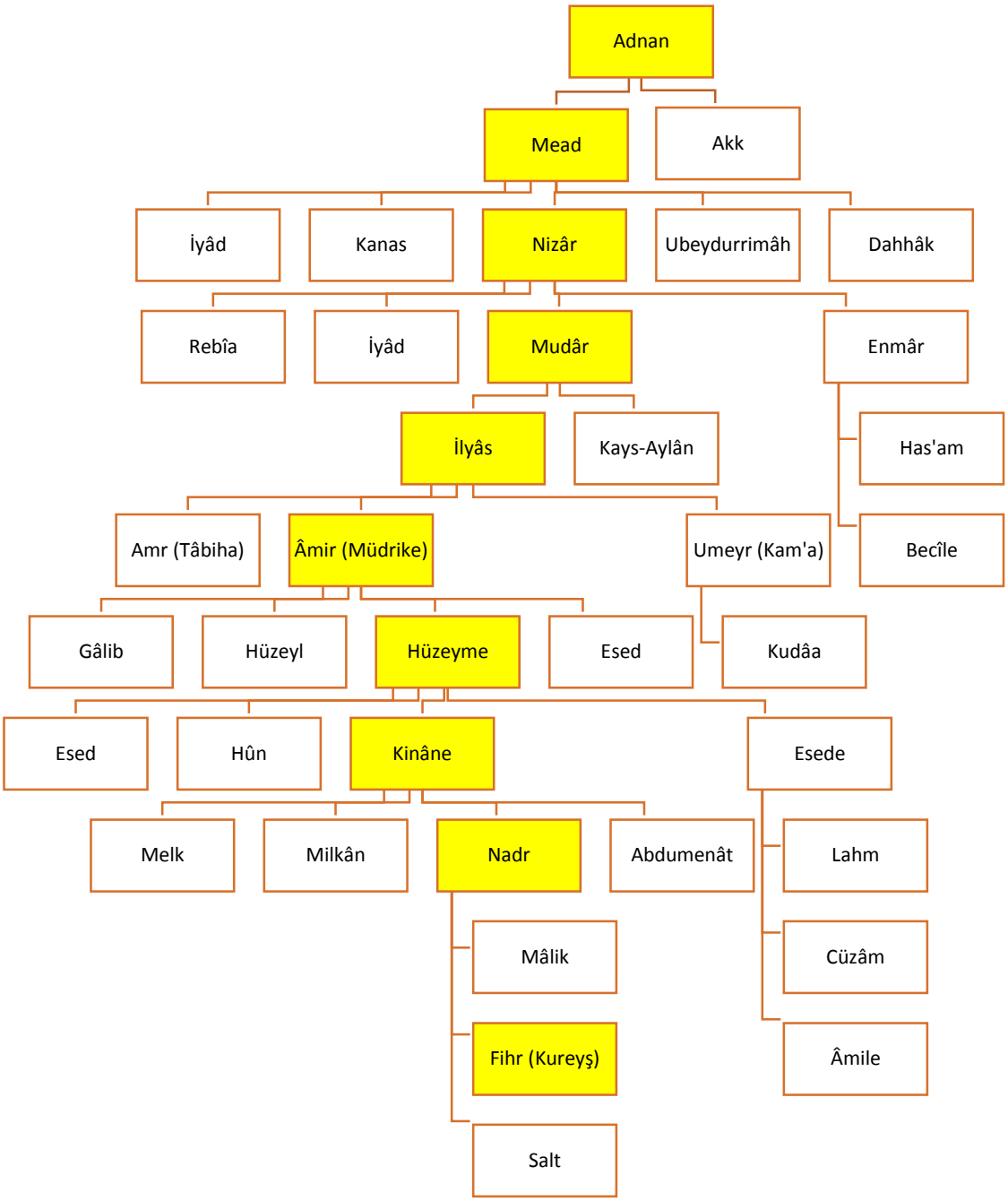
---

[329] Butunnasr'ın Yemen'in kalelerini ele geçirdiğinde yanında Mead'ın olduğu ve ayrıca Mead'ın İsa b. Meryem zamanında yaşadığına dair bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/39-40; el-İsfehânî, *Tarihu Sinî Mulûk*, 116.
[330] el-Ya'kubî, *Târih*, 223; el-Belazurî, *Ensâb*, I/15.
[331] ez-Zübeyrî, *Nesebü Kureyş*, s. 5; İbnü'l-Kelbî, *Cemheretü'n-Neseb*, 19; el-Belazurî, *Ensâb*, I/20-21.
[332] İbn Hazm, *Cemhere*, 9-10; ez-Zübeyrî, *Nesebü Kureyş*, 5.
[333] İbn Hazm, *Cemhere*, 10; İbnü'l-Kelbî, *Cemheretü'n-Neseb*, 19-20; el-Ya'kubî, *Târih*, I/223-228.
[334] ez-Zübeyrî, *Nesebü Kureyş*, 8.
[335] ez-Zübeyri, *Nesebu Kureyş*, s. 11.
[336] ez-Zübeyrî, *Nesebü Kureyş*, 8-12; İbn Hazm, *Cemhere*, 11-12.

birlikte bunların çocuklarının kim olduğu ve kaç tane olduğu hususunda birçok ihtilaf bulunmaktadır. Kanaatimizce Fihr'den Adnân'a üzerinde ittifak sağlanan şecere, Hz. Muhammed'in dedelerini gösteren şeceredir. Hz. Peygamber'in dedeleri dışında dede-bir kardeşler hakkında neseb âlimlerine ulaşan net bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca bahse konu olan kimselerin birçok evlilik yaptığına dair bilgiler ile neseb kitaplarının yazıldığı tarihleri de göz önünde bulundurduğumuzda çocuklar üzerindeki ihtilafları normal karşılamak gerekmektedir. Neseb âlimlerinin Hz. Muhammed'in dedeleri hakkında herhangi bir ihtilafta bulunmamalarının en büyük sebebi ise bu konuda Hz. Peygamber'in onayının bulunduğuna dair kabulleridir. Hadis kitaplarında da Hz. Muhammed'in dedelerinin isimlerinin kaydedilmesi yukarıda Ensâb âlimlerinin verdiği bilgilerle uyuşmaktadır.[337]

[337] el-Buhârî, *Menâkibü'l-Ensâr*, 63/27.

Şecere 3 Fihr b. Mâlik'e Kadar Adnân'ın Şeceresi[338]

[338] İbnü'l-Kelbî, *Cemheretü'n-Neseb*, 17-22; İbn Hazm, *Cemhere*, 9-12

Kureyş Kabilesinin Alt Kolları

Tarih ve ensab kitaplarımızda Kureyş'in alt kolları/boyları'nın sayıları noktasında ittifak olmasa bile, Kureyşî olarak zikredilen boylar üzerinde genel anlamda bir ittifak vardır. İhtilafın sebebi ise hangi atanın Kureyş olarak kabul edileceği ile ilgilidir. Tabii olarak Nadr b. Kinâne, Fihr b. Mâlik ve Kusay b. Kilâb'dan hangisini Kureyş olarak kabul edersek Kureyş'ten kabul edilen boylar ile ilgili bilgilerimiz de farklılaşacaktır. Aynı zamanda Kureyşi olmadığı halde Kureyş'ten kabul edilen boylarla ilgili rivayetler Kureyş'in alt kolları hakkındaki ihtilafları ortaya çıkaran sebeplerdendir.

Tarih ve ensab kitaplarında Kureyş kabilesinden bahsedilirken Kusay b. Kilâb'ın Mekke'yi ve Kâbe'nin yönetimini ele geçirdiğinde Kureyşî kabileleri yerleştirme planından bahsedilir. Bu plana göre Kusay, Kureyşî kabilelerden bir kısmını Mekke vadisinin içerisine yani *ebtâh* denilen bölgesine, diğer kısmını ise Mekke vadisinin *zevâhir* denilen çevre bölgelerine yerleştirmiştir. Bu sebeple merkeze yerleştirilen kabilelere *Kureyşu'l-Bitâh/Ebtâhiyyûn*, çevreye yerleştirilen kabilelere ise *Kureyşu'z-Zevâhir* denilmiştir.[339] Biz de bu ayrım üzerinden Kureyş'e mensup olan alt boyları tanıtmaya çalışacağız.

Kureyşu'l-Bitah

"Bathâ'", içinde çok küçük çakıl taşlarının bulunduğu dere yatağına, *"ebtah"* ise "vadinin merkezine bir sel geldiğinde alıp götürebilecek kadar gevşek bir toprağın oluşturduğu alçak tepeciğe" denir.[340] *Bathâu Mekke* denilen yer ise, Mekke'nin iki tarafında bulunan *Ebu Kubeys* ve *Kuaykıân* dağları arasında bulunan vadiye denmektedir. Kusay b. Kilâb, Mekke hâkimiyetini ve Kâbe'nin idaresini ele geçirdikten sonra kendisine en yakın olan Kureyşî akrabalarını bu mevkiye yerleştirmiştir. *Bathâu Mekke*'ye yerleşen boylara *Kureyşu'l-Bitâh* veya *Ebtâhiyyûn* denilmiştir. Bunlar Kureyş'in aslı ve özü oldukları için Kusay tarafından Mekke'nin merkezine yerleştirilmişlerdir. Bu boyların *Kureyşu'z-Zevâhir* ile karşılaştırıldığında daha üstün bir konumda oldukları gözlenmektedir. Kureyş'in merkezine yerleşen boylar Mekke'nin yöneticileri, çevresine yerleşen boylar ise onlardan daha aşağı seviyedeki kimseler olarak

---

[339] el-Belazurî, *Ensâb*, I/58.
[340] Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I/568.

kabul edilmektedir. Zamanla Mekke'nin merkezine yerleşen bu boylar ticaretle meşgul oldukları için zenginleşmişler, Kâbe'nin ayrıcalıklarını kullanarak çevreden gelen kabilelerle ticari ilişkiler kurmuşlardır. Mekke ve Tâif'te birçok mülk edinmişlerdir. Kusay'dan önce konar-göçer bir halde yaşarken zamanla yerleşik bir hayat sürmeye başlamışlar, sahip oldukları hayvanların bakımlarını bedevi yaşam tarzını benimsemiş kabilelere bırakmışlardır.[341]

Kureyşu'l-Bitah'a mensup olan boylar ile ilgili kaynaklarımızda farklı sayıda isimler verilmektedir. Ancak genel kanaate göre Kusay'ın amcazadelerinden olan Ka'b b. Lüeyoğulları'nın neslinden gelenler ile Kusay'ın kendi neslinden gelen çocukları *Kureyşu'l-Bitah*'a mensup olan alt kollar olarak tanımlanmaktadırlar.[342]

İbn Habib'e göre *Kureyşu'l-Bitâh*'dan olan boylar şunlardır:

1. Abdumenafoğulları
2. Abduluzzaoğulları
3. Abduddâroğulları
4. Abdukusayoğulları
5. Zühre b. Kilâboğulları
6. Teym b. Mürreoğulları
7. Mahzûm b. Yakaza b. Mürreoğulları
8. Sehm b. Amr b. Husays b. Ka'boğulları
9. Cumah b. Amr b. Husays b. Ka'boğulları
10. Adiy b. Ka'boğulları
11. Hisl b. Âmir b. Lüeyoğulları
12. Hilâl b. Üheyb (Vüheyb) b. Dabbe b. el-Hâris b. Fihroğulları
13. Hilâl b. Mâlik b. Dabbe b. el-Hâris b. Fihroğulları[343]

Mesudî'ye göre *Kureyşu'l-Bitâh*'dan olan boylar Abdumenafoğulları, Abduddâroğulları, Abduluzzaoğulları, Zühre, Mahzûm, Teym b. Mürre, Cumah, Sehm, Adiy ve Atîk b. Âmir b. Lüeyoğulları'dır.[344]

---

[341] İbn Habib, *el-Muhabber*, 168; el-Belâzurî, *Ensâb*, I, 58; İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, 2767; Cevad Ali, *el-Mufassal*, IV/27-28.
[342] el-Kalkaşandî, *Nihayetü'l-Ereb*, s. 356.
[343] Üheyb'in Mâlk olduğu da söylenir. İbn Habîb, *el-Muhabber*, 167-168.
[344] el-Mesudî, *Mürucü'z Zeheb*, II/62.

Belazurî ise, *Kureyşu'z-Zevâhir* boylarının isimlerini tek tek verirken *Kureyşu'l-Bitâh*'tan olan boyları "*Zevâhir'*in dışındaki boylar" olarak ifade etmekte, isimlerini zikretmemektedir.[345]

Kureyşu'z Zevâhir

Mekke'nin dışında dağınık bir şekilde yaşayan boylardır. Muhtemelen Kusay'ın Mekke hâkimiyetini ele geçirmesi esnasında ona yardım eden Fihr'e mensup olan, bedevi hayat tarzına göre yaşayan ve *Kureyşu'l-Bitah*'ın dışında kabul edilen gruplardır. Bu boylar Kusay tarafından *ebtâhîlerin* yerleşim yerlerinin dışında, "Mekke'nin etrafında bulunan dağlık bölgelerdeki sırtlara yerleştirildikleri" için *Kureyşu'z-Zevâhir* olarak isimlendirilmişlerdir. Neseb açısından aynı soy zinciri içerisinde olmalarına rağmen Kusay'ın uzak akrabaları olduklarından merkeze yerleştirilen Kureyşî boylardan ayrılmışlardır. *Ebtâhî* boylar daha çok Mekke'nin idari, siyasi ve ekonomik işlerini yürütürken *Zevâhir'*den olan boylar Mekke şehrinin saldırılara karşı korunması görevini yerine getirmekteydiler. Bu boylar *Ebtahîler*le karşılaştırıldıklarında daha fakir ve bedevi bir yaşam tarzı sürdürüyorlardı. *Kureyş'ul-Bitâh* dışarıdan bir tehditle karşılaştığında, Mekke'nin çevresinde yaşayan bu boylardan askeri yardım almaktaydılar. *Kureyşu'z-Zevâhir* içerisinde kabul edilen boylar, savaşçı özellikleriyle ön plana çıkmışlardır. Sürekli savaş peşinde koşar, etrafa akınlar düzenlerlerdi. Bu boylar *Kureyşu'l-Bitâh'*ı (Ehlü'l-Harâm) düşmanlarına karşı koruduklarını, kabileler arası anlaşmazlıklarda kendilerini siper ettiklerini ve ön saflarda yer aldıklarını söyleyerek yaptıklarıyla iftihar ederlerdi.[346]

Kusay, Kâbe'nin yönetimini beraberindeki boylarla ele geçirdikten sonra Mekke'yi belirli mıntıkalara ayırdı. Kendisine Kâbe'nin bulunduğu yeri ve daha fazlasını ayırarak oraya *dârunnedve*yi inşa etti. Mahzûmoğulları'na *Ecyadeyn*'i, Cumahoğulları'na *Mesfele*'yi, Sehmoğulları'na *Şübeyke*[347] veya *Küden*[348] de denilen *Seniyye*'yi, Adiyoğulları'na Cumahoğulları ile Sehmoğulları arasında bulunan ve *Cebelu Ömer* de denilen *Seniyye*'nin aşağı kısmını verdi.[349] Abdumenafoğulları da İslam gelmeden önce

[345] el-Belâzurî, *Ensab*, I/46.
[346] el-Belazuri, *Ensab*, I/47; el-Bekrî, *Mu'cem me'sta'cem*, I/285; Cevad Ali, *el-Mufassal*, IV/28.
[347] Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, III/367.
[348] Yakut el-Hamevi, *Mu'cem*, IV/500.
[349] el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III/260-261; el-Bekrî, *Mu'cem me'sta'cem*, I/257-258.

Mekke'de *Mesil, Radm/Redm,*[350] *Ma'lat*[351] ve Kâbe'nin bulunduğu bölgede yaşıyorlardı. İslâmî dönemde Hz. Peygamber'in isteğiyle bu boylar önceki yerleşim yerlerinde yaşamaya devam ettiler.[352]

Kusay tarafından Zevâhir'e yerleştirilen kabileler Ka'b b. Lüey'in neslinden gelen boyların dışında kalan ancak Kureyş'e mensup boyların kendisinden neşet ettiğine inanılan Fihr b. Mâlik'in soyundan gelmektedirler. Tarih ve ensab kitaplarında *Kureyşu'z-Zevâhir* olarak adlandırılan bu boylar ittifakla dört tanedir:

1. Muays b. Âmir b. Lüeyoğulları
2. Teymü'l-Edrem b. Gâlib b. Fihr
3. Muhârib b. Fihr
4. el-Hâris b. Fihr[353]

Kalkaşandî'ye göre ise Kusay b. Kilab'ın çocukları ve Ka'b b. Lüeyoğulları'nın dışındaki boylar *Kureyşu'z-Zevâhir*'den kabul edilmektedir.[354]

Kureyşu'l-Âize ve Kureyşu'l-Âriye

Tarihçiler ve ensab âlimleri *Kureyşu'l-Bitah* ve *Kureyşu'z-Zevahir*'den başka Mekke yerleşkesinin dışında yaşayan, Kureyş'e mensup bazı boylardan da bahsetmektedirler. Bu boylar Mekke dışında Arap yarımadasında bulunan Uman, Yemame, Gatafan gibi yerlerde ikamet eden kabilelerle anlaşmalı olarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

Bu boylarından Sâme b. Lüeyoğulları, Kahtanî Araplardan kabul edilen Uman Ezdîleri ile anlaşmalı olarak yaşamlarını sürdürmüşler. Kabilelerinden ayrıldıkları için *Kureyşu'l-Âriye* olarak isimlendirilmişler ve anneleri Nâciye bt. Harâm b. Reyyân'a nisbet edilmişlerdir.[355] Hâris (Cüsem) b. Lüeyoğulları Yemâme'ye gidip, burada Hizân b. Aneze b. Esed b. Rebia b. Nizâroğulları'na katılmışlardır. Sa'd b. Lüey ile Avf b. Lüeyoğulları Gatafan'a giderek orada yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Sa'd b.

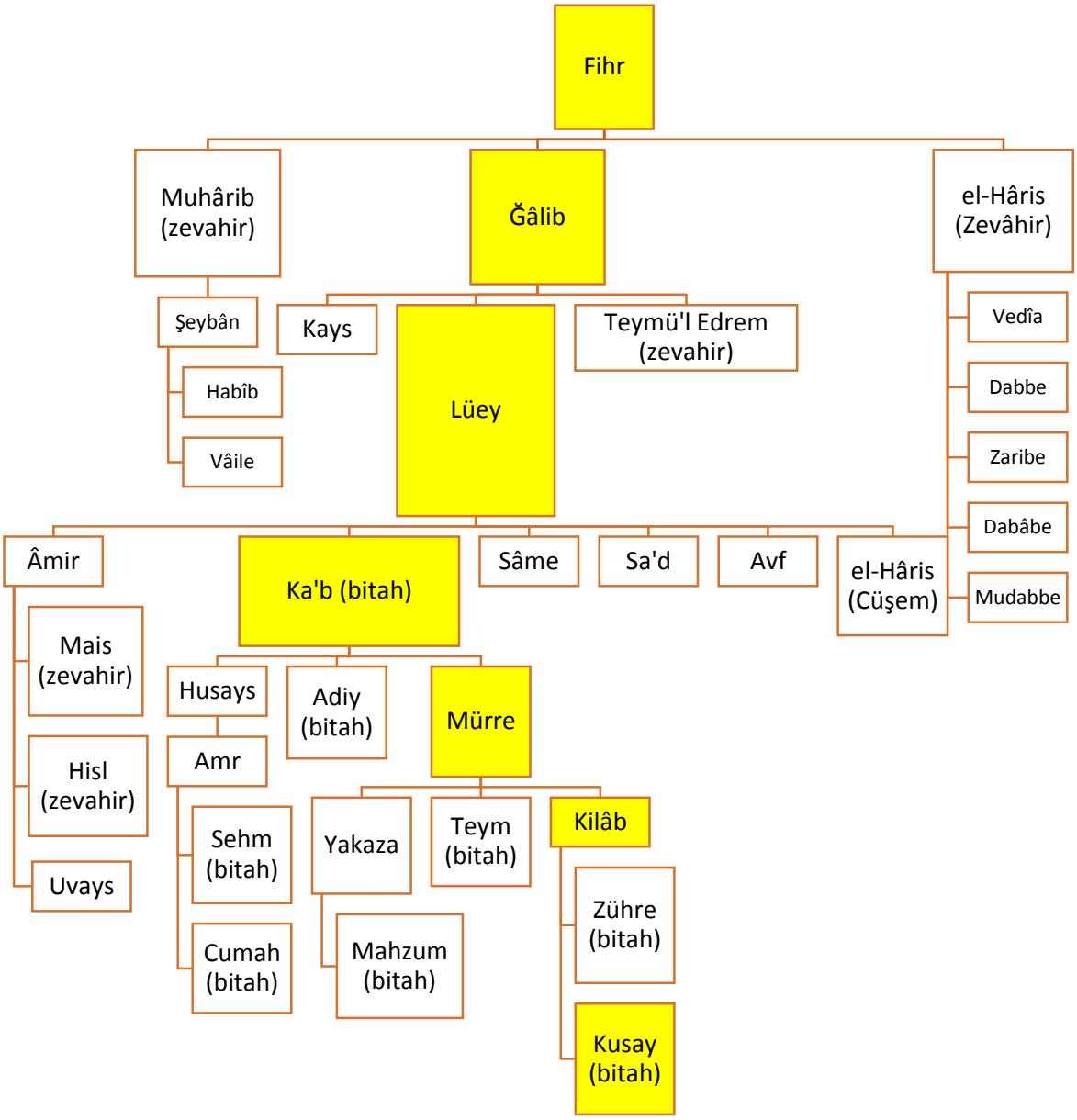
[350] Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, III/46.
[351] Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, V/184.
[352] el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III/261.
[353] İbn Habib, el-*Muhabber*, 168; el-Belâzurî, *Ensab*, I/45-46; el-Mesudî, *Mürucü'z-Zeheb*, II/62. (el-Mesudî, kaynaklarda Muays b. Âmir b. Lüeyoğulları'nı Husays b. Âmir b. Lüey olarak zikretmektedir.)
[354] el-Kalkaşandî, *Nihayetü'l-Ereb*, 357.
[355] el-Fâkihi, *Ahbâru Mekke*, V/169.

Lüeyoğulları'na annelerine nisbetle "benâne" de denilmiştir. Huzeyme b. Lüeyoğulları'na ise *Kureyşu'l-Âize* denmektedir. Çünkü Ubeyde b. Huzeyme, Âize bt. Hasan b. Kuhafe b. Has'am ile evlenerek ondan Mâlik ve Teym adında iki çocuk sahibi olmuş, bu çocuklar annelerine nisbetle *Kureyşu'l-Âize* olarak isimlendirilmişler. Huzeyme b. Lüeyoğulları'na kabilelerinden ayrılıp başka bir yerde yaşadıkları için de *Kureyşu'l-Âize* denmiştir.[356]

Bu boylar Lüey b. Gâlib'in Ka'b dışındaki çocuklarını ihtiva etmektedir. Hz. Osman, hilafeti döneminde bu boyları Kureyş kabilesine katmıştır.[357] Fakat daha önce Sa'd b. Lüeyoğulları Hz. Ömer'den, halifeliği döneminde kendilerini Kureyş kabilesine katmasını istemelerine rağmen Hz. Ömer bu boyları Kureyş'e katmamıştır.[358] Muhtemelen bu nesebe katma işi, hilafete olan destek ve halifeye olan yakınlıktan dolayı alınan atiyyelerle ilgilidir. Tahminimize göre bu durum İslami dönemde çok fazla bilinen bir olay değildir. Çünkü Halife Me'mun b. Hârun Reşid, *Bahreyn*'in valisi olan Ebû Tâhir'e, "*Kureyş'in hangi boyuna mensupsun?*" diye sorduğunda, "*Sâme b. Lüeyoğulları'na mensubum*" diye, cevap vermiş. Bunun üzerine Halife Me'mun, "*Sâme b. Lüeyoğulları'nın nesep bakımından Kureyşî olduklarını işitmedim. Bize uzaktan akraba olduklarını bilseydik onlara daha iyi davranırdık.*" demiştir.[359]

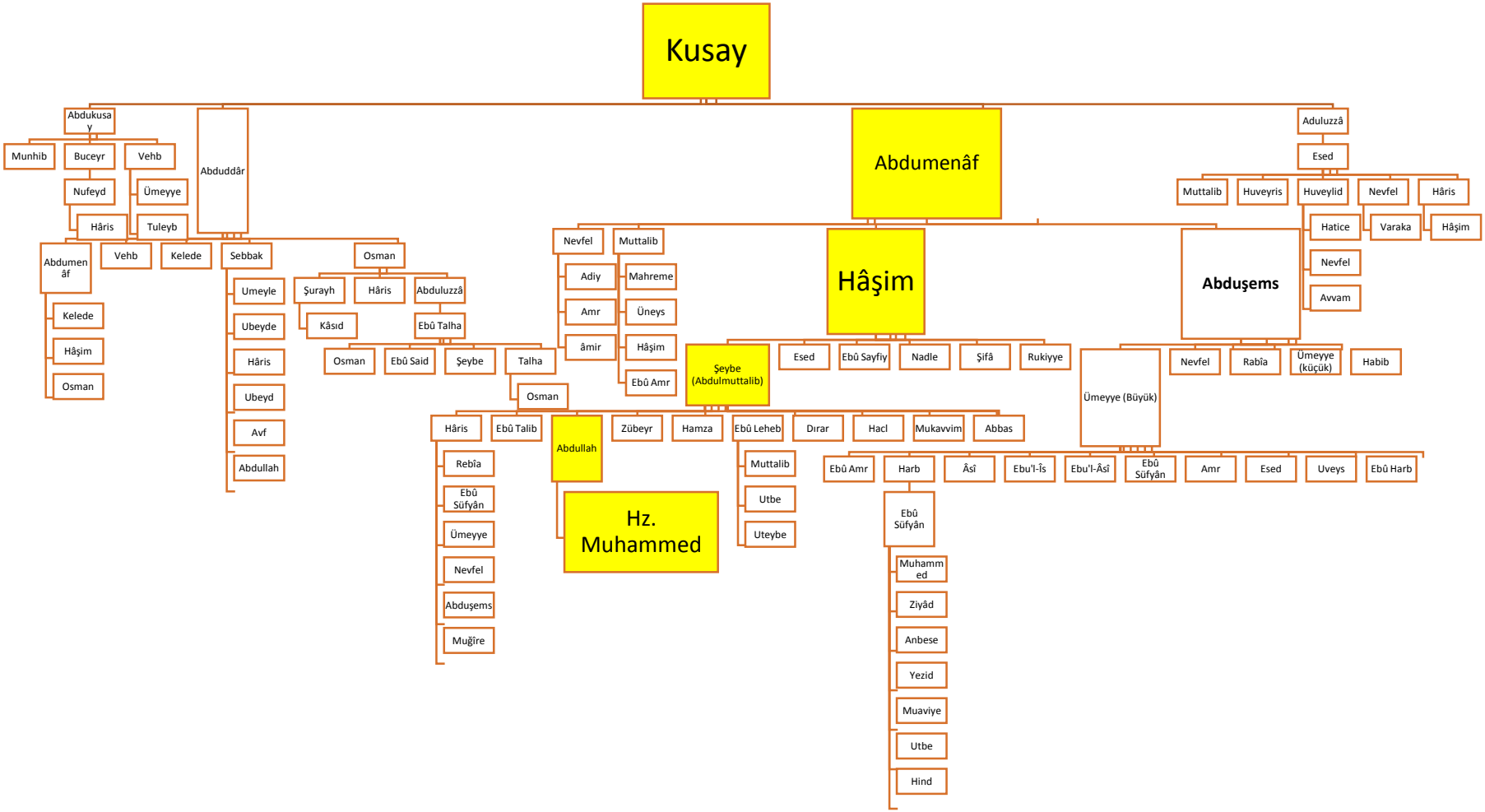
[356] İbn Habib, *el-Muhabber*, 168-169; el-Fâkihi, *Ahbaru Mekke*, V/168-169; Cevad Ali, *el-Mufassal*, IV/28-29.
[357] İbn Habib, *el-Muhabber*, 169; Cevad Ali, *el-Mufassal*, IV/29.
[358] el-Belazurî, *Ensab*, I/51; Cemilî, *Kabiletü Kureyş*, 55.
[359] İbn Abdirabbih, *İkdü'l-Ferîd*, III/269.

Şecere 4 Kusay'a Kadar Kureyş Kabilesinin Şeceresi[360]

[360] Şecerenin ayrıntıları için bkz. İbnü'l-Kelbî, *Cemheretü'n-Neseb*, 22-26, 109, 123, 119; İbn Hazm, *Cemhere*, 12-14, 109.

Şecere 5 Kusayoğulları'nın Şeceresi[361]

[361] Şecerenin ayrıntıları için bkz. İbnü'l-Kelbî, *Cemheretü'n-Neseb*, 25-28, 37-38, 60-64, 67-70; İbn Hazm, *Cemhere*, 14-15, 72-86, 111-112, 115-129

İKİNCİ BÖLÜM

KUREYŞ KABİLESİ VE SİYASİ YAPI

2.1. KUREYŞ KABİLESİNDEN ÖNCE MEKKE'DE SİYASİ YAPILANMA

Hicaz bölgesi, Hz. Peygamber'in doğumuna kadar Roma-Bizans, Pers-Sasani ve Güney Arabistan'da yaşayan Himyerîler ile Kuzey Afrika'daki Habeşliler'in (Aksum krallığı) inkâr edilemez etkisi altında bulunmaktadır. Bu etki dini, siyasi ve ekonomik vb. alanlarda kendisini göstermektedir. Mekke ise hem Araplar için kutsal bir mekân olarak hem de tâcirler için önemli bir uğrak yeri olması bakımından çevrede yaşayan kabile ve devletlerden önemli ölçüde etkilenmiştir.

Mekke'de Kureyş kabilesinin hâkimiyeti ele geçirmesinden önce Amalika, Cürhüm ve Huzâa kabilelerinin şehrin yönetiminde söz sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Mekke'de Kureyş kabilesinden önce hüküm süren kabilelerle ilgili bilgilerimiz tamamen sözlü anlatılara dayandığından bu bilgileri herhangi bir somut kanıta dayandırmamız mümkün değildir. Buna istinaden biz de elimizde mevcut en eski eserlerdeki mitolojik unsurlar taşıyan anlatıları mümkün olduğunca anlamlandırarak bize intikal ettiği kadarıyla bir bütünlük içerisinde açıklamaya çalışacağız.

İlk dönem İslam tarihi eserlerinde Mekke şehri hakkındaki bilgiler özellikle Kâbe'nin yeryüzünde inşa edilme süreciyle başlar. Kâbe'nin inşa edilmesi de ilk insan Hz. Âdem ile başladığından Mekke şehri, yeryüzünde insanın Tanrı'ya yakarmak ve ibadet etmek için yaptığı ilk mabed ve ilk barınağın mekânı olarak kabul edilmektedir.[362] Yüce Allah Kuran-ı Kerim'de *ilk Beyt* hakkında şunları bildirmiştir:

"Şüphesiz, alemlere bereket ve hidayet kaynağı olarak insanlar için kurulan ilk ev (mabet)*, Mekke'deki* (Kabe)*dir. Onda apaçık deliller, Makam-ı İbrahim vardır. Oraya kim girerse, güven içinde olur. Yolculuğuna gücü yetenlerin haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse, şüphesiz Allah bütün âlemlerden müstağnidir."* [363]

Bu ayetten anlaşıldığı kadarıyla Mekke şehrinin tarihinin ilk insanla birlikte

---

[362] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I. /35-42; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbu'l-Buldân*, 19.
[363] Âli İmrân, 4/96-97.

başlamış olduğu söylenebilir. Fakat Hz. Nuh zamanında Mekke hakkında kaynaklarımız dikkate değer bilgiler verememektedir. Ezrakî'ye göre Nuh tufanından Hz. İbrahim zamanına kadar Kâbe'nin yeri sel sularının basamayacağı kadar tümsek bir tepe olarak kalmıştır. Fakat insanlar bu bölgede kutsal bir mabedin olduğunu bildiklerinden ziyaret etmeye devam etmişlerdir.[364] Bu rivayetten Hz. Nuh ile Hz. İbrahim zamanı arasında Mekke'nin tarihi hakkında herhangi bir malumata sahip olmadığımız anlaşılmaktadır. Ancak bu dönemde Kâbe'nin biliniyor olması ve insanların burayı ziyaret etmeleri en azından ibadet için insanların Mekke'ye geldiğine işaret etmektedir.

Bu zamana kadar hakkında çok fazla bilgi sahibi olmadığımız Mekke, Hz. İbrahim'in oğu İsmail ile eşi Hâcer'i buraya getirmesi olayı ile bilinen bir şehir olarak karşımıza çıkmaktadır. Hz. İbrahim'in ailesi ile Mekke'ye geldiğinde burada Amalika kabilesine mensup insanların yaşadığı ve Mekke şehri ve çevresinin *selem* ve *semur* denilen dikenli ağaçlarla dolu çalılık bir vadi[365] olduğuna dair bilgiler vardır. Kur'an-Kerim'de Allah bu olayı Hz İbrahim'in dilinden bizlere şöyle anlatmaktadır:

"Rabbimiz! Ben çocuklarımdan bazısını, senin kutsal evinin (Kâbe'nin) *yanında ekin bitmez bir vadiye yerleştirdim. Rabbimiz! Namazı dosdoğru kılmaları için* (böyle yaptım)*. Sen de insanlardan bir kısmının gönüllerini onlara meylettir, onları ürünlerden rızıklandır, umulur ki şükrederler."*[366]

Hz. İsmail ve Hâcer burada zemzem suyunu bulduktan sonra yaşamaya devam ettiler. Bu sırada Şam'dan dönen Cürhüm kabilesinden bir grup Mekke vadisinden geçerken bölgede su bulunduğunu fark ettiler. Hâcer'den kendilerinin de bu bölgede onlarla birlikte yaşamaları için izin istediler. Neticede Hâcer'den izin alarak Mekke topraklarında yaşamaya başladılar ve çoğaldılar. Cürhümlüler İsmail'i kendilerinden olan 'Ammâre bt. Sa'îd b. Üsâme adlı bir kızla evlendirdiler.[367]

Cürhümlüler ile Hz. İsmail ve annesi Hâcer bir arada yaşamaya devam ederken Hz. İbrahim arada bir eşini ve oğlunu Mekke'de ziyarete geliyordu. Bu ziyaretlerden

---

[364] el-Ezraki, *Ahbâru Mekke*, I/51-52. Kâbe'nin bulunduğu yere Bekke, şehrin kapladığı gölgeye ise Mekke denildiğine dair bkz. İbnu'l-Fakîh, *Muhtasaru Kitâbi'l-Buldân*, 17.

[365] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/53.

[366] İbrahim, 14/37.

[367] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/56-57; Hz. İsmail'in Cürhümlü başka kişilerle evlendiğine dair bkz. el-Hemdânî, *el-İklîl*, I/137-138. Ancak kaynaklarımızda Hz. İsmail'in ilk olarak Amalika kabilesinden el-Hidâ bt. Sa'd el-Amalikî ile evlendiğine dair kayıtlar da bulunmaktadır. el-Hemdânî, *el-İklîl*, I/127.

birisinde oğluna Allah'ın kendisine Mekke'de bir *Beyt* yapmasını emrettiğini ve bu sebeple ondan bu beyti yapmakta kendisine yardımcı olmasını istedi. Hz. İbrahim sel sularının basmadığı bir tümseği işaret ederek -ki bu bilgiyi vahiy yoluyla almıştı-[368] *Beyti* burada yapmaya karar verdi ve oğlu Hz. İsmail'le beraber Kâbe'yi sadece çevredeki dağlardan taşıdıkları taşlarla küp şeklinde, eskiden var olan temellerini bularak inşa ettiler. Kâbe'nin inşası bittikten sonra Hz. İbrahim insanları Kâbe'yi ziyarete ve burada ibadet etmeye çağırdı. [369] Kâbe'nin inşa süreci ile ilgili Allahu Teâlâ Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyurmaktadır: "*İbrahim ve İsmail, Mâbed'in temellerini yükseltirken yalvardılar: "Ey Rabbimiz! Bunu kabul et; Sensin her şeyi bilen, her şeyi duyan!*"[370] Bu çağrıdan sonra Hz. İbrahim oğlu İsmail ve Harem sınırları içinde yaşayan Cürhümlüler ile birlikte hac yaptılar.[371]

Hz. İsmail'in –muhtemelen diğer bir- eşi Seyyide bt. Medâd b. Amr el-Cürhümî'den Nabit, Kaydar, Vâsıl, Kıyâs (Miyâs), Âzer, Teymâ, Yatûr, Nabş, Kidmâ, Haddad, Dûme ve Humeysa' adlarında 12 –Ezrakî, başka bir yerde 10 çocuğundan bahsetmektedir- çocuğu dünyaya gelmiştir. Hz. İsmail 130 yıl yaşadıktan sonra vefat etmiş ve *Hatîm*'de annesinin bulunduğu yere defnedilmiştir. Onun en büyük çocukları olan Nâbit ve Kaydâr'dan İsmailoğulları türemiştir. Hz. İsmail'den sonra Kâbe'nin idaresi oğlu Nâbit'e geçmiştir. Onun bu görevi ne kadar sürdürdüğü bilinmemektedir. Muhtemelen vefatına kadar bu görevi yürütmüştür. Nâbit'ten sonra Kâbe'nin işleri ve Mekke'nin yönetimi onun vasiyetiyle anne tarafından dedesi olan Medâd b. Amr el-Cürhümî tarafından yürütülmüştür. Medâd b. Amr bu işi İsmailoğulları ve kendi kardeşleriyle beraber yerine getirmiştir. Ezrâkî eserinin başka bir yerinde Medâd b. Amr başkanlığındaki Cürhümîler'in Mekke'ye Katûrâoğulları ile birlikte Yemen'den geldiklerine dair bilgiler verir. Bu iki kabile Amalikalılar'ın da yaşadığı Mekke'ye geldiklerinde hoş bir su ve hayvanlarını besleyebilecekleri geniş otlakların bulunduğunu görerek yerleşmeye karar verirler.[372] Bu rivayetten anlaşıldığı kadarıyla Hâcer, oğlu

---

[368] Hac, 22/26. ("*Çünkü İbrahim'e bu İbadet Evi'nin kurulacağı yeri gösterdiğimiz zaman (o'na demiştik ki:) "Bana kimseyi ortak koşma! Ve Benim Mâbedimi, onu tavaf edecek olanlar için, onun önünde (Rablerini ta'zim ve tefekkür ederek) dikilip duranlar için, saygıyla eğilenler ve yere kapananlar için temiz tut!"*)

[369] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/57-58, 66.

[370] Bakara, 3/127.

[371] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/69. Ayrıca Kâbe'nin sembolik yapısı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sadık Kılıç, *İslam'da Sembolik Dil*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, 49-77.

[372] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/79-80, 83-84.

İsmail ile Mekke'ye geldiğinde bölgede Amalikalılar yaşamaktaydı. Daha sonra Cürhümîler bölgeye gelerek yerleşmişlerdir.

İsmailoğulları'ndan sonra Mekke'nin Yemen'e bağlı bir valilik olarak Cürhümîler'in idaresinde yönetildiğine dair rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerde MÖ. 2080'li yıllarda Yemen'de hâkimiyetini ilan eden Kahtan'ın oğlu Ya'rub'un, hâkimiyet alanını genişletmek üzere Kuzey Arabistan ortasında Kızıldeniz kıyı şeridinde bulunan Hicaz bölgesine bir sefer düzenlediği ve Mekke'yi hâkimiyeti altına aldığı, Mekke ve çevresini vergiye bağlayıp kardeşi Cürhüm'ü bu şehre vali olarak atayıp yurduna döndüğü söylenmektedir.[373] Uzun süre Mekke'yi yöneten Vali Cürhüm'den sonra sırayla Abduyâlil, Mekke'de birçok yerleşim yeri yaptırmış olup şehri hacıların önemli ziyaret mekânlarından biri haline getiren Haşrem, sonra Abdulmeddân, Nüfeyle, Şam ve Habeş topraklarına seferler düzenleyen Abdulmesîh, Medâd ve el-Hâris b. Medâd, Mekke şehrini yönetmişlerdir.[374] Cürhümlüler'in son zamanlarında ise Mekke şehrini İyad kabilesinden Veki' b. Seleme b. Züheyr b. İyâd'ın yönettiğine dair bilgiler de bulunmaktadır.[375] Eğer bu bilgiler kabul edilecek olursa MÖ. XXII-XX. yüzyıllarda[376] yaşadığı kabul edilen Hz. İbrahim'in eşi Hâcer ile oğlu İsmail'i Mekke'ye getirdiği zamanlarda burasının tamamen boş olmadığı ve Mekke'de bir takım kabilelerin yaşadığı söylenebilir.

Medâd b. Amr Cürhümîler'in, Sümeyda ise Katûrâoğulları'nın reisi (melîk) idi. Yemen'den Mekke'ye gelen bu iki kabileden Cürhümîler Mekke'nin yukarı tarafına *Kuaykıân* vadisinin üst kısmına kadar olan bölgeye; Katûraoğuları ise Sümeyda'nın başkanlığında Mekke'nin aşağı tarafında *Ecyadeyn* denilen kısmına yerleştiler. Cürhümîler Mekke'ye yukarıdan gelen, Katûraoğulları ise aşağıdan gelen kimselerden vergi alıyorlardı. Bir müddet sonra İsmailoğulları, Cürhümîler ve Katûraoğulları çoğalarak Amalikalılar'ı Mekke'den çıkardılar. Amalikalılar at, deve ve diğer hayvan cinslerini yetiştirmekle geçimlerini sağlayan aslen Arap olup Himyerîler'e mensup bir kabile idi. Vadilerde bol su ve hayvanları için otlaklar mevcuttu. Şerefli, bol servete sahip ve kalabalık bir kabile olan Amalikalılar, Mekke ve çevresindeki kabilelerle iyi ilişkiler

[373] Süleyman Hüsnü, *Târihu'l-Âlem*, 1291 İstanbul, 981-982; Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke*, 202.
[374] Vehb b. Münebbih, *Tîcan*, 177-178.
[375] el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, V/145.
[376] Harman, "İbrahim", *DİA*, XXI/267.

kuramamaları ve büyük bir kabile olmaları sebebiyle diğer kabilelere zulmettiklerinden dolayı Harem bölgesinde yaşamlarını devam ettirememişlerdir.[377]

Ancak Amalikalılar'ın bölgeyi terketmelerinden sonra Medâd ile Sümeyda Mekke'ye, Kâbe'yi ziyaret etmek ve bir şeyler satmak için gelenlere zulmediyor onların yollarını kesiyor ve kendi nüfuz alanlarını haksız yere genişletiyorlardı. Ayrıca Mekke'nin idaresi konusunda Cürhümîler ile Katûraoğulları arasında sürekli ihtilaflar da oluyordu. Bu ihtilaflar iki kabilenin karşı karşıya gelmelerine neden olmuştur. İki kabile Mekke'de *Fâdıh* denilen yerde savaştılar. Sümeyda bu savaşta öldürüldü. Neticede iki taraf arasında barış sağlanarak Medad b. Amr el-Cürhümî'nin Mekke'nin reisi (melik) olmasına karar verildi.[378]

İlk zamanlar Cürhüm kabilesi Mekke'ye büyük bir önem vermiş; Kâbe'nin perdedarlığını yapmış ve sel sebebiyle yıkılan Kâbe'yi Hz. İbrahim'in yaptığı gibi temellerinden yeniden inşa etmişler, ancak yıllar içinde kabile çoğalıp Mekke vadisinde tamamen yerleştikten sonra Amalikalılar gibi bu topraklardan ayrılmak zorunda kalmışlardır. Ezrâkî'de anlatılan rivayete göre Cürhüm kabilesi de Amalikalılar gibi çoğalıp zenginleşince kendilerini Araplar'ın en zenginleri, sayıca en üstünleri ve güçlüleri olarak görmeye başladıkları için Mekke'ye ziyaret için gelenlere, Harem içinde ticaret yapmak isteyenlere ve Mekke'nin etrafında yerleşmek isteyenlere zulmetmişlerdir.[379]

Tarihçiler tarafından Güney Arapları olarak isimlendirilen Kahtaniler'in iki büyük kolundan biri olan Kehlanlılar'ın Ezd kabilesinden Amr, Me'rib seddi yıkıldığında malını mülkünü satıp ailesi ve kabilesine mensup kişilerle birlikte Arap yarımadasının kuzeyine doğru göç etmişlerdir. Bu rivayete göre göç eden bu grup içinde Hârise b. Amr b. Âmîr kolu birçok yerde konakladıktan sonra Hicaz bölgesinde Cürhümiler'in yaşadıkları Mekke'ye bir konaklık mesafedeki *Merr* denilen yerde bol su ve hayvanlarına yetecek kadar otlak bulunması sebebiyle yerleşmeye karar vermişler.[380] Yemen'den gelen Hârise b. Âmiroğulları, Cürhümîler'den Mekke ve çevresinde geçici bir süre yerleşip sonra daha uygun bir yer bulduklarında gitmek üzere izin istemişler; fakat Cürhümîler'den izin

---

[377] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 115; el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/80, 84, 88; el-Hemdânî, *el-İklîl*, II/97-98
[378] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 115; el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/81-82, 84.
[379] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 116; el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/84-85, 89-90.
[380] İbn Hişam, *es-Sîre*, 32-33; el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/90-91; Çağatay, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, 61-62.

alamayınca daha sonra Huzâa kabilesi olarak isimlendirilecek Ezdîler ile Cürhümlüler arasında büyük bir savaş çıkmıştır. Neticede Kahtanîler'den Ezd koluna mensup olan kabileler Cürhümîler'i yenerek Mekke'nin yönetimini ele geçirdiler. Bu kabileler savaşırken İsmailoğulları tarafsız kalmışlar, galip gelen Huzâa kabilesinden Mekke ve civarında kalmak için izin istemişlerdir. Yenilen Cürhümîler'e verilmeyen Mekke'de kalma izini İsmailoğullarına, Rebia b. Harise b. Amr b. Âmîr tarafından verilmiştir.[381]

Ezrâkî'ye göre Cürhümîler'i Mekke'den savaş neticesinde çıkaranlar sadece Me'rib Seddi'nin yıkılması neticesinde kendilerine başka bir yurt arayan Kahtaniler'den Ezd kabilesine mensup boylardır. İbn Hişam'a göre ise Cürhümîler ile Mekke'de savaşıp onları bölgeden süren Ezdîler olmakla beraber onların yanında Kureyş kabilesinin de mensup olduğu Kinaneoğulları'ndan Bekr b. Abdimenatoğulları da bulunmaktadır. Hatta İbn Hişam, daha sonra Huzâa'dan Ğubşânîler'in Kinane'den Bekroğulları'nı saf dışı bırakıp Mekke'nin idaresini ele geçirdiklerini de ifade etmektedir. Amr b. el-Hâris el-Ğubşânî Mekke hâkimiyetini ele geçirdiğinde Kureyş kabilesi Kinâneoğuları'ndan ayrılmış, birbirinden kopuk bir takım boylar halinde Hicaz bölgesinde yaşamaktaydılar.[382]

İbn Hişam'da kayıtlı bu rivayetler bize göstermektedir ki Kahtânîler'den Ezd kabilesine mensup Huzâalılar, Cürhümîler'in Mekke hâkimiyetine son verme işini kendi başlarına yapmayıp çevrede bulunan Kinaneoğulları ile onların soyundan gelen Bekr ve Kureyş boylarından da yardım almışlardır. Özellikle Cürhümîler'in Mekke'den sürülmeleri Kureyş boylarının da tarih sahnesine çıktığı zamana rastlamaktadır. Öyleyse Kureyş kabilesinin ataları diyebileceğimiz boylar, Huzâa kabilesinin Mekke'ye yerleştiği zamandan beri Mekke ve çevresinde yaşamaktaydılar. Ancak görebildiğimiz kadarıyla Huzâalılar'ın Mekke'deki hâkimiyetleri döneminde Kureyş kabilesi ve boylarına mensup kimseler hakkında kaynaklarımızda herhangi bir bilgi bulunmadığını söylememiz gerekmektedir.

Savaştan sonra bölgede bir humma salgını ortaya çıkınca, Kahtânîler'in Ezd koluna mensup olan kabilelerinden Huzâa boyu hariç diğerleri Mekke'den ayrılıp farklı bölgelere göç ettiler. Bu esnada Huzâa kabilesinin reisi Rebîa (Luhay) b. Hârise b. Amr

---

[381] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/92, 94-95.
[382] İbn Hişam, *es-Sîre*, 116-117, 119.

b. Âmir olduğundan Kâbe'nin idaresini ve perdedarlığını da o üstlenmişti.[383] Rebîa idareyi ele geçirdikten sonra Mekke ve çevresinde meşru bir lider olarak tanınmak için Cürhümîler'in reisi Âmîr b. Amr b. Hâris b. Mudad b. Amr el-Cürhümî'nin kızı Füheyre ile evlendi. Rebîa'nın Füheyre'den Amr adında bir çocuğu dünyaya geldi. İslam öncesi dönemde büyük bir mal ve servete sahip olan Amr b. Luhay[384] özellikle Mekke'nin dini tarihinde çok önemli bir konuma sahiptir. Yarımadanın çeşitli yerlerinden getirdiği putları Kâbe ve çevresine yerleştirmiş, politeist din anlayışının önemli fenomenlerinden olan sâibe, bahîra, vasîle ve hâmilik[385] uygulamalarını ilk olarak ortaya çıkarmış, Mekke'ye gelen kimselere yiyecek (rifâde) ve elbise yardımında bulunmuştur.[386]

Huzâa kabilesi'nin Mekke'deki hâkimiyetinin -abartılı olarak- 300 ya da 500 yıl sürdüğü söylenmektedir.[387] Huzâa kabilesinin Mekke'ye yerleştiği tarihin tespit edilmesi Mekke ve çevresinde ne kadar kaldıkları problemine bir nebze olsun açıklık getirebilir. İbn Habîb, Huzâa kabilesinin, Gassaniler ile birlikte Yemen'den Kuzey Arabistana doğru göç ettiklerini, göç esnasında Gassanîler'in reisi olan Sa'lebe b. Amr'ı -muhtemelen Şam taraflarında bir yere- Roma hükümdarı Decius'un (ö. 251) vergi tahsildarı yaparak kral tayin ettiğini söylemektedir.[388] Sa'lebe b. Amr liderliğinde hareket eden Gassânîler, Şam'a gitmeden önce Hicaz topraklarında -yani Mekke ve Yesrib şehirlerinde- bir müddet kalmış[389] Evs ve Hazrec kabileleri Yesrib, Huzâa kabilesi ise Mekke'ye yerleşmişti. Huzâa kabilesinin reisi olan Rebîa b. Hârise (Amr b. Luhay'ın babası) Sa'lebe b. Amr'ın torunu, Hârise'nin diğer oğulları olan Evs ve Hazrec'in de kardeşi olarak gösterilmektedir.[390] Bu sebeple Gassânîler'in lideri Sa'lebe b. Amr'ın Şam'a

---

[383] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/92-93.

[384] Amr b. Luhay'ın, Rebia b. Hârise olduğuna dair bkz. el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/95.

[385] Bahire, kulağı yarılan dişi deveye denir. Bu deveye binilmez, yünü kırpılmaz ve misafirden başka kimse sütünü içemez. Sütü sadaka olarak dağıtılır ve İlahlara adanır. Sâibe ise bir kişinin hastalığının iyleşmesi nedeniyle bir dişi devesini serbest bırakmak için yaptığı bir adaktır. Bu şekilde adanan bir deveden hiçbir şekilde faydalanılmaz. Vasîle, her doğumda ikiz yavru doğuran devenin dişi yavrusunun ilahlara adanmasına denir. Bu dişi deveden de yararlanılmaz. Hâmi ise, sülbünden arka arkaya on dişi deve doğan erkek deveye denilmektedir. İslam öncesi dönemde dini bir anlayışla bu tür hayvanlar ilahlara adanırdı. Bunların etinden ve yününden faydalanılmazdı. Bu develer halkın yararlandığı bütün otlaklardan ve su havuzlarından serbestçe yararlanırlardı. Bu konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. İbn Hişâm, *es-Sîre*, 96-97, el-Alûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, III, 36-39; Murat Sarıcık, *İslam Öncesi Dönem Cahiliye Kültürü*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2002, 237-252.

[386] İbn Hişâm, es-Sîre, 86; el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/98-99; el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, V/140.

[387] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/100, 102.

[388] İbn Habib, *el-Muhabber*, 371-372.

[389] Yaklaşık bir yıl Mekke'de kaldıklarına dair bkz. el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/92.

[390] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/93.

gitmeden önce Mekke'de bulunan Cürhüm kabilesini yurdundan etmesi ve yaklaşık bir yıl kadar burada kaldıktan sonra Şam'a doğru hareket etmesi ile hükümranlığı M. 251 yılında sona eren Roma İmparatoru Decius tarafından kral tayin edilmesi hakkındaki rivayetleri bir arada düşündüğümüzde -ki İbn Habib'den başka İmparator Decius'tan bahseden her hangi bir kaynağa rastlayamadık- Huzâa kabilesinin, beraberinde bulunan Gassâniler, Evs, Hazreç, Kinâne ve alt boylarının yardımı ile Cürhümîleri yaklaşık olarak M. III. yüzyılın ilk yarısında[391] Mekke'den atmış ve bölgeye yerleşmiş oldukları söylenebilir.

Güney Arabistan'da yaşayan Kahtânî Arapları'nın Mekke'ye olan ilgilerinin yanında kaynaklarımızda Himyerî krallarının da (Tübba')[392] yakın ilişkilerinden bahsedilmektedir. Mekke'ye hâkim olan Cürhümîler'e Tübba'nın Kâbe'yi örtmeyi tavsiye etmesi ile ilgili rivayetler Güney Arabistan'a hâkim olan kralların Mekke ile ne kadar yakın ilişki içerisinde olduklarını göstermesi açısından önemlidir. Rivayete göre Hüzeyl b. Müdrikeoğulları'ndan bazı kimseler Kâbe'yi yıkması için bir Tübba'dan yardım istemişler ve Tübba' da onlara yardım edeceğine dair söz vermiştir. Kâbe'yi yıkmak üzere Mekke'ye yürüyen Tübba'nın Allah'ın gönderdiği rüzgâr ile elleri ve ayakları kurumuş ve vücudunda yarıklar meydana gelmiştir. Tübba'ya başına gelen bu musibetin Kâbe'yi yıkma düşüncesinden kaynaklandığı ve kurtuluşunun da herkesin yaptığı gibi onu tavaf etmesi, kurban kesmesi ve giydirmesi ile mümkün olacağı söylenmiştir. Bunun üzerine Tübba', Mekke'ye gelmiş, Kâbe'yi tavaf ederek Safa ile Merve arasında sa'y yapmıştır. Rüyasında Kâbe'yi giydirmesi gösterilince hemen Yemen kumaşından bir örtü ile Kâbe'yi giydirip ona bir kapı ve anahtar yaptırmıştır. Bu sebeple bu Tubba' Kâbe'yi ilk giydiren kimse olarak bilinmektedir. Kâbe'ye karşı gösterdiği bu hürmetin aynısını yapmaları için Cürhümlü valilerine de tavsiyelerde bulunmuştur. Ayrıca Kâbe'nin temizlenmesini, kan, leş ve hayızlı kadınların ona yaklaştırılmamasını

---

[391] Huzaalılar'ın miladi üçüncü asrın başlarında (200-225) Mekke'ye hâkim olduklarına dair bkz. Murat Sarıcık, "Hübel" Mekke'ye Ne Zaman Getirildi?", *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 11 Sayı: 32 (Yaz 2007), 133. söylemektedir

[392] Güney Arabistan'da MÖ. 115 yılından MS. 525 yılına kadar hüküm süren Himyerî Devleti, birincisine krallar, ikincisine tebâbia denilen iki döneme ayrılmaktadır. Krallar devri IV. yüzyılın başına, tebâbia devri 525 yılına kadar devam etmiştir. Bu dönemde kendilerine tübba' adı verilen Himyerî kralları Güneybatı Arabistan'ın tamamına hâkim olmuştur. İslâm kaynaklarında Yemen krallarına, Sebe, Himyer ve Hadramut'a sahip olmadıkça *tübba'* denilmediği belirtilmektedir; dolayısıyla *tebâbia,* Yemen'in birliğini sağlayan kralların unvanıdır. Ömer Faruk Harman "Tübba' ", *DİA*, XLI/455.

da emretmiştir.[393]

İbn Hişâm ve Taberî bu Tubba'nın Ebû Kerib Es'ad[394] olduğunu söylemektedirler.[395] Ayrıca başka bir Tübba'nın da Kureyş kabilesi zamanında Mekke'ye geldiği Yemen'e giderken *hacerü'l-esved* taşını alarak beraberinde götürmek istediği de nakledilmektedir. Ancak Kureyşliler'in Huveylid b. Esed b. Abdiluzza b. Kusay'ın yanına gelerek Tübba'nın *hacerü'l-esvedi* götürmek istediğini haber vermesi üzerine, hep beraber toplanarak Tübba'nın taşı almasına engel oldukları rivayet edilmektedir.[396] Bu rivayetlerden Himyerîler'in veya Yemen'e hâkim olan kralların Mekke ile yakın ilişki içerisinde oldukları görülmektedir. Hatta ilerleyen bölümlerde ayrıntılı bir şekilde bahsedileceği gibi Hz. Peygamber'in dedelerinden Hâşim ve kardeşlerinin yapmış oldukları ticari antlaşmalar ve Abdulmuttalib'in Seyf b. Zî Yezen ile olan yakın ilişkisi ve Fil olayı İslam öncesi dönemde Mekke'de yaşayan kabilelerin Güney Arabistan ile yakın ilişkilerini doğrulamaktadır.

Mekke'nin yönetimini elinde tutan Huzâa kabilesinin otoritesi, Kusay b. Kilab'ın ortaya çıkmasıyla sarsılmaya başlamıştır. Kusay Mekke'ye geldiğinde idare Huzâa'dan Huleyl b. Hubşiyye (Habeşiyye) b. Selül b. Kâ'b b. Amr'ın elinde bulunmaktaydı. O, Huleyl'in kızı Hubba ile evlenerek Huzâa kabilesiyle sıhrî bir yakınlık kurdu. Bu esnada Kureyş kabilesi Kinâneoğulları içinde dağınık bir halde yaşamlarını sürdürmekteydi. Huleyl hastalandığında Kâbe'nin işlerini damadı olarak Kusay ve ailesi yerine getirmeye başladı. Huleyl'in ölümünden sonra Huzâa kabilesinin büyükleri bu görevi Kusay'ın yerine getirmesini kabul etmeyerek Kâbe'nin anahtarlarını onun elinden aldılar. Kusay ise Kinâne ve Kureyş boylarından ve anne tarafından akraba olduğu Kudâa kabilesine mensup ana bir kardeşi Rizâh b. Rebîa'dan, Mekke'nin yönetimini ele geçirmek için

---

[393] İbn İshak, *Sîre*, 30-31; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 41-43; et-Taberî, *Tarih*, II/107-108.

[394] Ebû Kerib Es'ad'ın milâttan önce 700-669 yılları arasında Sebe'de krallık yaptığı, kitâbelerde adının "Sebe, Zûreydân, Hadramut, Yemanet ve Necid ile Tihâme kralı" diye geçtiği, Yesrib'e sefer düzenlediği, Peygamber ile arasında 1000 yıl bulunduğu, Kâbe'ye örtü giydirdiği, nebî mi yoksa kral mı olduğunun tartışıldığı belirtilmekte, İbn Abbas onun nebî;, Kâ'b ise kral olduğunu ileri sürmektedir. el-Kurtubî, *el-Câmi li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, XIX/127-128; M. Hüseyin el-Ferah, *el-Cedîd fî târîhi devleti ve hadârati Sebe' ve Himyer*, San'a 2004, I/129; Ömer Faruk Harman, "Tübba'", *DİA*, XLI/456. Kaynaklarımızda İslam öncesi Yemende yaşayan Tübbalar ile ilgili bir çok rivayet aktarılmaktadır. Özellikle bu Himyerî krallarının nebi mi, kahraman krallar mı olduğu, Kâbe'yi ilk giydirenlerden oldukları veya Hz. Peygamber'in dilinden "Onlara sövmeyiniz" ya da "Onlar Müslüman olmuşlardır" gibi ifadelerin Kahtânî ve Adnânî Arapları arasında İslami dönemde çıkmış siyasi çatışmaların ürünü olduklarına dair bkz. Cevad Ali, *el-Mufassal*, II/515.

[395] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 37; et-Taberî, *Tarih*, II/112; ed-Diyârbekrî, *Tarihu'l-Hamîs*, I/217.

[396] İbn İshak, *Sîre*, 31.

yardım talebinde bulundu. Fakat Kinaneoğulları ve Kureyş'e mensup boylardan çok az bir kısmı Kusay'a yardım etti. Kusay'a tabi olanlar ile Huzâa kabilesi arasında Haram aylarda Mina'da kanlı bir çarpışma meydana geldi. Huzaalılar savaş neticesinde Kâbe'nin anahtarlarını Kusay'a vermek zorunda kaldılar. Fakat Kusay, Huzâa kabilesi'ne mensup olan kimselerin harem sınırları içerisinde kalmasına bu çatışmaya rağmen müsaade etmiştir.[397] Neticede Kusay, Mekke'nin yönetimini Huzâalılar'la yaptığı bu savaş neticesinde ele geçirerek o zamana kadar dağınık bir halde yaşayan Kureyşliler ve Kinâneoğulları ile Mekke'de siyasi bir hâkimiyet kurmuştur.

Yukarıdaki rivayetler ışığında tarıma elverişsiz volkanik bir araziye sahip olan Mekke şehrinin, Hz. İsmail döneminden Kureyş kabilesinin Kusay liderliğinde Mekke şehrine yerleşmesine kadar merkezi yönetimden yoksun bir siyasi örgütlenme içerisinde olduğunu söyleyebiliriz. Mekke, Kusay zamanına kadar Amalika, Cürhüm ve Huzâa kabilelerinin hâkimiyetinde kalmıştır. Hz. İsmail zamanından Kureyş kabilesinin Mekke şehrini ele geçirdiği zamana kadar Kâbe merkezli ve iktidarda olan kabile üyelerinin yakın akrabaları tarafından yönetilen Mekke şehri, bir kralın veya kayserin yönetimindeki politik bir örgütlenme özelliği göstermemektedir.

Kureyş kabilesi'nin Mekke'deki hâkimiyetinin temellerini atan ve Mekke şehir devletinin yönetimi ile ilgili birçok yeniliğin öncüsü olan Kusay b. Kilab, İslam öncesi dönem Arapların en önemli şahsiyetlerinden birisidir. Kusay ile birlikte Mekke'nin yönetimi Güney Arapları'ndan (Kahtanîler) Kuzey Araplarına (Adnanîler) geçmiştir. Kureyş kabilesine mensup insanlar, Hz. Muhammed ve sonraki dönemde de Mekke'nin yönetimini sürdürmeye devam etmişlerdir.

2.2. İLK KURUCU: KUSAY B. KİLAB (ö. 440?)

Kusay'ın Kimliği ve İdareyi Ele Geçirmesi

Asıl adı Zeyd olan Kusay, Kilab b. Mürre ve Fatıma bt. Sa'd b. Seyel'in evliliğinden ikinci çocuk olarak dünyaya gelmiştir. Kusay, küçük yaşta bir çocuk iken babası ölmüş; bunun üzerine annesi Fatıma bt. Sa'd b. Seyel,[398] Mekke'ye ticaret ve hac

[397] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/10, 102, 104-106; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/49.

[398] Seyel'in asıl adı Hayr b. Hamâle b. Avf b. Âmir'dir. Bu kişi aynı zamanda Kâbe'nin duvarlarını ilk inşa eden Câdir b. Amr b. Cü'süme b. Mübeşşir b. Sa'd b. Mâlik b. Nasr b. el-Ezd'dir. Bu kabile, Nufâse b. Adiy b. ed-Düil b. Bekr b. Abdimenâtoğulları'nın müttefikleridir. Kahtânî kabilelerden olan Ezdîler

yapmak amacıyla gelen Kudâa kabilesine mensup Uzreoğulları'ndan[399] Rebîa b. Haram b. Zinne b. Abd b. Kebîr b. Uzre b. Sa'd b. Zeyd ile evlenmişti. Kusay'ın, Zühre adında, delikanlılık çağlarında bir kardeşi daha vardı. Kusay annesine bağımlı süt emme çağında bir bebek olduğundan Rebia b. Haram Mekke'deki işlerini bitirdikten sonra onu ve annesini Şam yakınlarında mensubu olduğu kabile olan Uzreoğulları'nın yaşadığı yere götürdü. Fatıma'nın Rebîa'dan Rizâh adında bir çocuğu daha oldu. Kusay yetişkin bir kişi olduğunda doğduğu Mekke'ye geldi ve orada yaşamaya başladı.[400] Mekke'de Huzâa kabilesinden Huleyl b. Hubşiyye'nin kızı Hubba ile evlenen Kusay'ın, ondan Abduddâr, Abdumenâf, Abduluzza ve Abdukusay adında dört tane erkek çocuğu dünyaya geldi. Kusay, zamanla Mekke'de sözü dinlenir, zengin ve nüfuz sahibi bir kimse oldu.[401]

Kusay, Mekke'ye geldiğinde Mekke'nin yönetimi Huzâa kabilesinin elindeydi. Kusay da Mekke'yi yöneten Huleyl b. Hubşiye'nin kızıyla evlenmiş ve Mekke'nin ileri gelenlerinden biri olmuştu. Ancak İbn Habib Kusay'ın Mekke'de nasıl zenginleştiği ile ilgili farklı bir rivayet vermektedir. Rivayete göre Habeşlilerden önemli bir adam, ticâret maksadıyla Mekke'ye gelmiş ve alışverişini yaptıktan sonra kazandığı kârla memleketine döneceği esnada Kusay bu adamı takip ederek malını gasbetmiş ve daha sonra zengin bir kişi olarak Hubbâ ile evlenmiştir.[402] Muhtemelen bu rivayet, kendi memleketinde yaşamamış birisinin yabancı bir şehirden gelip Huzâa kabilesinin lideri konumundaki kişinin kızıyla nasıl olup da böyle bir evlilik yapabildiği ile ilgili sorulara cevap olsun diye üretilmiştir. Gerçekten de Kusay, Mekke'nin uzağında Şam taraflarında uzun yıllar yaşamış ve daha sonra bir vesile ile Mekke'de ortaya çıkarak şehrin en önemli makamlarından biri olan Kâbe'nin bakıcılığı ve anahtarlarının koruyuculuğu görevini yapan Huleyl b. Hubşiye'nin kızı ile evlenmiştir. Bu durum olağan dışı olarak

---

Me'rib Seddi'nin yıkıldığı zamanda Kuzey arabistana göç eden boylardandır. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/48; ez-Zübeyrî, *Nesebu Kureyş*, 14; İbnü'l-Kelbî, *Cemheretü'n-Neseb*, 25.

[399] Adnânîler'den Kudâa'ya mensup olan Uzre oğullarının nesebi Uzre b. Sa'dü Hüzeym b. Zeyd b. Leys b. Sûd b. Eslem b. Hâfî (İlhâf, İlhâfî) b. Kudâa şeklindedir. Uzre'nin meşhur kolları arasında Âmir, Kebîr, Kâhil ve Rifâa sayılabilir. Kabile mensupları Medine ile Suriye arasında tarım ve hayvancılığa elverişli topraklarda yerleşmişlerdi. Hicaz'ın kuzeyindeki Meşârifüşşam, Vâdilkurâ ve Tebük, Uzre kabilesinin başlıca yerleşim merkezleriydi. Câhiliye devrinde Sa'dü Hüzeym'in kollarından Zınne ve Selâmân oğulları ile müttefik olan Uzre kabilesinin İslâm öncesi dönemi hakkında fazla bilgi yoktur. Adnan Demircan, "Uzre (Benî Uzre)", *DİA*, XLII/258-259

[400] İbn Hişam, *es-Sîre*, 119-120; İbn Habib, *el-Münemmak,* 30-31; el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/103-104; et-Taberî, *Tarih*, II/254-255; el-Fâsi, *Şifau'l-Ğarâm*, II/118.

[401] İbn Hişam, *es-Sîre*, 120; el-Ezraki, *Ahbâru Mekke*, I/104; İbn Habîb, *el-Münemmak*, 32; et-Taberî, *Tarih*, II/254-255. Ayrıca bkz. Adem Apak, "İslam Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siyasetinin Oluşumu", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X/1, Bursa 2001, 183-184.

[402] İbn Habîb, *el-Münemmak*, 32.

görünmektedir.

Kusay'ın Kâbe'nin anahtarlarını ve aynı zamanda şehrin yönetimini *tevarüsen* mi yoksa *bir tulum şarap karşılığı* mı ele geçirdiği hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır.

Bir rivayete göre Huleyl b. Hubşiyye, Kâbe'nin işlerini yürütemeyecek kadar yaşlandığında anahtarları kızı Hubba'ya vermiş, Kusay da eşi Hubba'dan zaman zaman anahtarları alarak Mekke'ye hac etmeye gelen kimseler için Kâbe'nin kapısını açıp kapama ve bakım işi ile ilgilenmiştir. Bu sebeple Huleyl vefat etmeden önce bu vazifeye Huzâa'dan daha üstün gördüğü Kusay'ın daha layık olduğunu söyleyerek görevi ona vasiyet etmiş ve böylece bu hizmeti Kusay yerine getirmeye başlamıştır.[403] İbn Hişam bu rivayetin Huzâalılar'dan geldiğini ve Kusay'ın Kâbe'nin anahtarlarını alması ve Mekke'nin yönetimini el geçirmesi hakkında yukarıda anlatılandan başka bir haber işitmediğini söylemektedir.[404]

Başka bir rivayete göre ise Mekke'nin emiri ve hâkimi konumunda olup Kâbe'nin anahtarlarını da elinde bulunduran Kusay'ın kayınpederi Huleyl b. Hubşiye öldükten sonra yerine oğlu Ebû Ğubşân geçti. Arap yarımadasının çeşitli yerlerinden Mekke'ye hac yapmak üzerere gelenler, her hac ayında yapılan hizmetler karşılığında Kâbe'nin bakıcısına belirli bir miktar ücret ödemekteydiler. Bu gelirler azalınca Ebû Ğubşân kızmış, bunu fırsat bilen Kusay biraz içki içirdikten sonra az bir azık veya bir tulum şarap karşılığında Kâbe'nin anahtarlarını ondan satın almıştır.[405]

Kaynaklardan tespit edebildiğimiz kadarıyla Kusay'ın, asıl yurdu olan Mekke'ye gelip belirli bir ekonomik güce eriştikten sonra toplumda Huzâa kabilesinin yönetiminden memnun olmayan Huzâa, Kinâne, Kureyş, Kudâa ve Bekroğulları'ndan bir takım kimseleri etrafında toplayarak Mekke'deki yönetime karşı bir muhalefet bloğu oluşturduğu söylenebilir. Muhalif kesimler ile hareket eden Kusay, ilk olarak bir hac mevsiminde dini ibadetlerin yürütülmesi işi ile görevli Sûfeliler'e karşı bir ayaklanma başlatmıştır. Kusay b. Kilab ilk olarak hac mevsiminde kendisine destek verenlerle birlikte Gavs b. Mürr b. Üdd b. Tâbihe b. İlyas b. Mudar'ın[406] soyundan gelen ve Sûfeliler

[403] İbn Hişam, *es-Sîre*, 120; el-Ezraki, *Ahbâru Mekke*, I/104; et-Taberî, *Tarih*, II/257.
[404] İbn Hişam, *es-Sîre*, 120.
[405] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/49.
[406] Bu kişinin Ahzem b. Âs b. Amr b. Mâzin b. Esed olduğu ve Sûfeliler'in onun soyundan geldikleri ile ilgili bkz. el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/186.

olarak bilinen toplulukla, Akabe mevkiinde karşı karşıya gelmiştir. Sûfeliler İslamiyet'ten önce Mekke'de, "*Hacılara Arafat'tan inerek hac ibadetine başlama iznini verme*" görevini yürütmekteydiler. Gavs b. Mürroğulları'ndan sonra bu görev Sa'd b. Zeydu Menât b. Temimoğulları'nın eline geçmişti.[407] Bütün Araplar da Sûfeliler'in yaptığı bu işi kabullenmişlerdi. Bu görev Cürhüm ve Huzâa kabilelerinin Mekke'de hüküm sürdükleri zamandan beri dini bir gelenek olarak yürütülmekteydi. Kusay b. Kilab, Mekke'ye hâkim olma işine bu görevi ele geçirmek suretiyle başladı. Öncelikle kavmi Kureyş, Kinâne ve Kudâa kabilelerinden kendisini destekleyen bir grupla, "*Bu görevi yerine getirmeye biz sizden daha layıkız*" diyerek, Sûfeliler'in karşısına çıkmıştır. Bunun üzerine iki taraf karşı karşıya geldi ve Sufeliler yenilerek çatışma meydanını terk etmeye mecbur kaldılar. Bu olay neticesinde Kusay b. Kilab, "*Hacıların Arafat'tan inip hac etme iznini verme görevini*" ele geçirdiyse de, kendisine destek veren Huzâa kabilesi ve Bekr boyunun, Kâbe'ye bakma ve Mekke'yi idare etme görevlerinin de Kusay tarafından ellerinden alınacağı korkusuyla kendisi ile yaptıkları ittifakı bozmalarına engel olamadı. Kusay da, kendisinin de mensup olduğu Kinâneoğulları, Kureyş'in dağınık halde yaşayan boyları, ana bir kardeşi olan Rizâh b. Rebîa ve bir grup Kudâalı ile birlikte Huzâa kabilesi ve Bekr boyu ile yeni bir savaşa tutuştu.[408] Savaş sonunda iki taraf yenişemeyince aralarındaki meseleyi çözmek için Ya'mer b. Avf b. Ka'b b. Âmîr b. Leys b. Bekr b. Abdimenât b. Kinâne'yi hakem tayin etme kararı aldılar.[409]

Hakem olan Ya'mer b. Avf, iki tarafın ölülerini saydı. Huzâa ve Bekroğulları'nın ölülerinin Kusay taraftarlarının ölülerinden fazla çıktığını görünce, Kâbe ile Mekke'yi idare etme yetkisinin Kusay'a ait olduğuna ve Huzâalılar'ın Mekke'de hâkim oldukları yerleri terk etmelerine hükmetti.[410]

Kusay'ın Sûfeliler ile Akabe mevkiindeki çatışması hakkında farklı bir rivayet daha vardır. İbn Habib'de geçen rivâyete göre Kusay, Mekke'ye geldikten sonra, Kinâne kabilesine mensup boylar onun etrafında toplandılar. Kusay bu boylar ile birlikte Şâm taraflarında Kudâa kabilesinin yaşadığı yerde bulunan anne bir kardeşi Rizâh'tan Huzâa, Bekroğulları ve Sûfelilere karşı yardım talebinde bulundu. Bunun üzerine Rizâh, kabilesi

---

[407] İbn Hişam, *es-Sîre*, 120-122. et-Taberî, *Tarih*, II/257-258
[408] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/105; et-Taberî, *Tarih*, II/258.
[409] İbn Hişam, *es-Sîre*, 124; el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/103-105; İbn Habib, *Kitabü'l-Münemmak*, 29-31; et-Taberî, *Tarih*, II/258.
[410] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/105-10; et-Taberî, *Tarih*, II/258.

içerisinden topladığı bir kuvvet ile Kusay'a yardıma geldi. Sonra *Seniyye*'ye çıktı ve Sûfelilerden, Kusay'a Arafat'tan inme izni vermelerini istedi. Bunun üzerine Sûfeliler herkese bu izni verdiler.[411] Bu rivayet Kusay ve müttefiklerinin Huzâa ve müttefikleri ile yaptıkları savaşı özet olarak anlatsa da, Kusay'ın kardeşi Rizâh'ın Huzâa ve müttefiklerinin Mekke yönetiminden atılması zamanında Kusay'a yardım ettiklerini göstermesi açısından önemlidir.

Kusay'ın kardeşi Rizâh b. Rebîa yanında bulunan 300 kişilik kuvvetle bir müddet Mekke'de kaldıktan sonra yurtlarına geri döndüler. Ancak Rizâh ve kardeşi el-Hûn sürekli hac mevsimlerinde Kusay'ı ziyaret ederler, Kusay da onlara ikramlarda bulunur ve onları ziyaret ederdi.[412] Bu rivayetten anlaşıldığı kadarı ile Kusay'ın Kudâa kabilesinden Uzreoğulları ile ilişkisi uzun süre devam etmiştir.

Ayrıca Kusay'ın Mekke yönetimini Bizans'tan aldığı yardım ile ele geçirdiğini söyleyen rivayetler de vardır.[413] Yaptığımız araştırmalara göre kaynaklarımızda sadece İbn Kuteybe'de geçen bu rivayeti destekleyecek herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Kusay'ın anne bir kardeşi Rizâh'ın Şam bölgesinde Bizans'ın vesayeti altında yaşayan Kudâa kabilesinin alt kollarından olan Uzreoğullarına mensup olduğunu da bilmekteyiz. Kusay, Mekke'ye gelmeden önce uzun zaman bu bölgede yaşamıştı. Bütün bu bilgileri birleştirerek Bizans'tan bir yardım almış olabileceği söylenebilirse de bu konuda net bir şey söylemek mümkün görünmemektedir. Kanaatimize göre Kusay'a kardeşi Rizâh'ın yardımı, tarihçilerimiz tarafından Bizans yardımı olarak algılanmıştır.[414]

Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla Kusay ve taraftarları ile Huzâa ve Kinâneden Bekroğulları arasında geçen bu savaşta daha fazla kan dökülmemesi için iki taraf da uzlaşma yoluna gitmiştir. Mekke'nin idaresini elde etmek için savaşan iki taraf, aynı zamanda birbirleri ile yakın akraba durumundadırlar. Kusay'ın Huzâa kabilesi liderinin kızıyla evli olması, Bekroğulları'nın Kinâne kabilesinin alt boyu olması ve Kudâa kabilesinden Rebîa'nın çok rahat bir şekilde Mekke'ye gelip Kusay'ın annesi Fâtıma ile evlenebilmesi, bu kabileler arasında çok yakın akrabalık ilişkilerinin olduğuna işaret

---

411 İbn Habib, *el-Münemmak*, 31.
412 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 51.
413 İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 630-631.
414 İbn Kuteybe'nin rivayeti ile ilgili ayrıntılı bir tartışma için bkz. Irfan Shahîd, *Byzantium and Arabs in the Fifty Century*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 1989, 355-360.

etmektedir. Neticede sulh ile biten bu çatışmada Huzâa kabilesi ve onların müttefiki konumunda olan Kinâne'den Bekroğulları Mekke'yi terketmişler, ancak yine de Mekke yakınlarında yaşamaya devam etmişlerdir.

Kusay b. Kilab bu çatışmadan sonra ilk iş olarak Mekke şehir merkezini, sakinleri arasında nesepçe kendine yakın olanlardan başlamak suretiyle paylaştırmıştır. Kinâne kabilesinin alt kolları arasında konar-göçer bir yaşam sürdüren Kureyş boylarını Mekke şehrinin *rab'* denilen çeşitli yerlerine yerleştirmiştir. *Rab'* kelimesinin çoğulu *ribâ'* veya *rubu'* şeklinde gelmektedir. Bu kelime "dâr, mahalle, ikamet edilen yer, menzil ve topluluk" anlamlarına gelmekle beraber terim olarak hem "ikamet edilen yer" hem de "o yerde yaşayan kimseleri" ifade etmek için kullanılmaktadır.[415] Yani *rab'* veya *ribâ'*dan bahsedildiği zaman hem bir topluluğun meskûn olduğu yere hem de mevcut mahalde yerleşik halde bulunan kabileye veya onun alt kollarına mensup ailenin fertlerinin tamamını içine alan bir grup kast edilmektedir.

Mekke'deki *rab'*ları daha iyi anlamak için Mekke'nin fiziki yapısına genel anlamda bakmak yararlı olabilir. Mekke şehrinin fiziki yapısı yuvarlağa yakın hilal şeklindedir. Şehir batıya doğru uzanan *Kuaykıân* dağları ile doğuya doğru uzanan ve Mekke'deki en büyük dağ olan *Ebu Kubeys* dağları arasındaki vadide bulunmaktadır.[416] Bu vadinin uzunluğu, kuzeyden güneye doğru yaklaşık üç km, eni ise doğudan batıya doğru yaklaşık bir buçuk km'dir.[417] Merkezinde Kâbe'nin bulunduğu *bathâ* denilen vadiye *İbrahim Vadisi* de denilmektedir. Etrafını çevreleyen dağlar vadiye bakar vaziyette bir daire çizmektedir. Bu dağlar arasında Mekke'nin *bathâ*sına uzanan *şi'b* denilen küçük vadiler ve bu vadilerin dağlarla birleştiği yerlerde meskûn mahaller bulunmaktadır. Mevcut *şi'b*ler, bulundukları yerde yaşayan kabilelerin isimleri ile anılmaktadır.[418]

Kaynakların verdiği bilgilere göre Kusay b. Kilâb zamanına kadar Mekke'nin merkezinde, kutsal sayılan Kâbe'nin etrafında yerleşim yerleri bulunmamaktaydı. Mekke şehir merkezi harem bölgesi olarak kabul edildiğinden ilk yerleşimcilerinden biri olan Cürhüm ve ondan sonra Mekke'nin hâkimiyetini ele geçiren Huzâa kabileleri zamanında

[415] el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmusu'l-Muhît*, 611.
[416] el-Ya'kûbî, *el-Buldân*, 153.
[417] Ahmed Emin, *Fecru'l-İslam*, 29.
[418] Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke*, 35.

da her hangi bir şekilde meskûn bir mahal inşa edilmemiştir. Çevrede yaşayan topluluklar gündüzleri harem bölgesine gelir akşam olunca da Mekke'nin dışında bulunan yerleşim yerlerine giderlerdi. Ancak Kusay ile beraber, tabu haline getirilmiş olan bu gelenek ortadan kaldırılmıştır. Kusay kendine mensup boyları harem bölgesine yerleştirdiğinde Kinâneoğulları'ndan bir grup Kusay'ın yanına gelerek, "*Yaptığın iş Araplar nezdinde büyük bir olaydır. Biz seni terk etsek de (senin yaptığın işe rıza göstersek de) Araplar terk etmez (rıza göstermez)*" demişlerdir. Fakat Kusay bu itirazlara kulak asmayarak Kureyş boylarını kendine yakınlıklarına göre *rab'*lara ayırdığı Mekke'ye, merkezden (bathâ) çevreye (zevâhir) doğru yerleştirmiştir. Bu sebeple Kusay'a *mücemmi/birleştirici* denilmiştir.[419] Araplardan gelecek muhalefeti önlemek için Mekke'de yaşayanları da ortak ederek hac mevsiminde bolca yiyecek ve içecek ikram etmiştir.[420]

Kusay, Kâbe'nin yönetimini beraberindeki kabilelerle ele geçirdikten sonra Mekke'yi belirli mıntıkalara ayırdı. Kendine Kâbe'nin bulunduğu yeri ve daha fazlasını ayırarak oraya kendinin de yaşadığı *dârunnedve*yi inşa etti. Mahzûmoğulları'na *Ecyadeyn*'i, Cumahoğulları'na *Mesfele*'yi, Sehmoğulları'na *Şübeyke*[421] veya *Küden*[422] de denilen *Seniyye*'yi, Adiyoğulları'na, Cumahoğulları ile Sehmoğulları arasında bulunan *Cebelu Ömer* de denilen *es-Seniyye*'nin aşağı kısmını verdi.[423] Abdumenâfoğulları da İslam gelmeden önce Mekke'de *Mesil, Radm/Redm*,[424] *Ma'lat*[425] ve Kâbe'nin bulunduğu bölgede yaşıyorlardı. İslâmî dönemde Hz. Peygamber'in isteğiyle bu boylar önceki yerleşim yerlerinde yaşamaya devam ettiler.[426]

Kusay'ın Kureyş kabilelerini Mekke'ye yerleştirme işi, karşımıza ikili kabile örgütlenmesini çıkarmaktadır. Bu yapı Mekke'nin bathâsına yerleştirilen *Kureyşu'l-Bitâh* ve çevresine yerleştirilen *Kureyşu'z-Zevâhir* isimleri altında kendisini göstermektedir. Ancak Kureyş'in içerisindeki bu ikili ayrım nedeniyle her hangi bir çatışmanın çıktığına dair kaynaklarımızda bir bilgi bulunmamaktadır. Merkeze yerleşen Kureyşliler zamanla kabilenin aristokrat ve tüccar tipini, çevreye yerleşenler de daha alt tabakada sayılan ve

---

[419] İbn Hişam, *es-Sîre*, 125; el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/106; el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III/259; el-Belâzûrî, *Ensab*, I/58; el-Ya'kubî, *Tarih*, I/239-240; et-Taberî, *Tarih*, II/258.
[420] Sarıçam, *Emevî-Hâşimî ilişkileri*, 42.
[421] Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, III/367.
[422] Yakut el-Hamevi, Mu'cem, IV/500.
[423] el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III/260-261; el-Bekrî, *Mu'cem me'sta'cem*, I/257-258.
[424] Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, III/46.
[425] Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, V/184.
[426] el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III/261.

asıl Kureyş'e ticaretinde ve başka kabilelere karşı üstünlük kurmada yardım eden kolluk kuvveti rolünü üstlenmişlerdir.

Kusay, Mekke'nin idaresini Huzâa kabilesinden aldıktan sonra bu kabileye mensup olan kimselerin şehrin çevresinde yaşamalarına izin vermiştir. Kâbe ve onunla ilişkili dini vazifelerin bizzat kendisinde herhangi bir değişiklik yapmamıştır. Çünkü Kusay, Kâbe merkezli oluşturulmuş bu âdetlerin din veya kendi üzerinde bir borç olduğuna inanmaktaydı.[427] Sadece mevcut âdetlerin yerine getirilmesi hususunda bazı düzenlemeler yapmıştır. Kurumsallaşma yolunda ilk ve en önemli adımı atmıştır. Çünkü Kusay'ın Kureyş boylarını iskân etmesi ve şehirle ilgili yapmış olduğu bazı düzenlemeler Hz. Peygamber zamanında da geçerliliği kabul edilmiş düzenlemelerdendir.

Kusay b. Kilab'ın Mekke'ye gelip Kâbe'nin yönetimini ele geçirmesi, İslam öncesi dönem Hicaz toplumunun oluşum sürecindeki en önemli yapı taşlarından birisidir. Çünkü Mekke ve Kâbe yönetiminin Kusay ve onun neslinden gelen kimselerin eline geçmesi sonraki dönem Arap toplumunun siyasi, idari, ekonomik ve dini yapılanması üzerinde çok bariz bir etkisi olduğunu görmekteyiz. Kusay teşkilatçı kişiliğiyle bütün bu yapılanmalarda çok önemli bir rol üstlenmiş, daha önce var olan fakat kurumsallaşamamış görevlerin daha sistematik ve düzenli bir şekilde uygulanmasına ön ayak olmuştur. Kusay, Kâbe ve Mekke yönetimi ile ilgili vazifelerin tamamını kendi uhdesinde toplamış ve Mekke'de kendi dönemine dek idarede bulunanlar arasında tek lider konumuna yükselmiştir. Ancak ileride göreceğimiz gibi kendisinden sonra Hz. Peygamber zamanına kadar Mekke şehrinin yönetimi tek bir kişinin kontrolünde kalamadığını söyleyebiliriz.

Kusay'ın Mekke özelinde Kâbe ile ilgili işleri düzenlemesi, teşkilatçı bir kişiliğe sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Daha önce Kusay'ın yönetimi ele geçirdikten sonra Kureyş boylarını Mekke şehrine merkezden çevreye doğru yerleştirdiğini ve çevrede yaşayan, Kâbe ve hareminin kutsal olduğuna inanan Araplar'ın muhalefetiyle karşılaşmamak için ilk hac mevsiminde Kureyş kabilesine bir teklifte bulunduğundan bahsetmiştik. Bu teklife göre Kusay kabilesine mensup olan kimselere "*Ey Kureyş, Hac mevsimi geldi. Araplar yaptığınızı işitti. Ben Araplar nezdinde yemekten*

[427] İbn Hişam, *es-Sîre*, 125-126; el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/106; et-Taberî, *Tarih*, II/259; el-Fâsî, *Şifâu'l-Ğarâm*, II/124.

daha büyük bir ikram bilmiyorum. Herkes -buraya gelen hacıların ihtiyaçlarını karşılamak üzere- bir harç/haraç (bağış) ayırsın. " diye hitap ettiğinde Kureyş kabilesi bu teklife çok sıcak yaklaştı ve mallarının bir kısmını bu iş için Kusay'ın emrine verdiler. Kusay toplanan bu gelirler ile Mekke'de ve Mekke'ye gelen bütün yollar üzerinde kurbanlar kestirerek belirli yerlerde et ve ekmekten oluşan yemekler hazırlatarak bu kutsal mekânın misafirlerine ikram etmiştir. [428] Ayrıca Kusay, "*Ey Kureyş topluluğu, siz Allah'ın komşuları ve Harem'inin sakinlerisiniz. Hacılar ise Allah'ın misafirleri ve evinin ziyaretçileridir. İhtiyacı olanın faydalanması için onlara içecekler ve yiyecekler hazırlayınız. Eğer benim malım bütün bu ikramlara yetecek olsaydı sizin yardımınız olmadan da bu vazifeyi bizzat yerine getirirdim.* " demiştir.[429]

Kusay'ın bu görevi uhdesine alarak Kureyş kabilesinin de yardımlarıyla Mekke'ye gelen hacılara yemekler hazırlatması Araplar nezdinde itibarını arttırmış, Mekke'nin ve Harem'in yeni ve cömert yöneticisi olduğu gerçeğinin çevrede yaşayan kabilelere yayılması, onun karizmatik kişiliğinin meşrulaştırılmasının bir aracı olmuştur.[430] Kusay çevre kabilelerin kendisine muhalif bir güç oluşturmalarını engellemek için bu görevi her Hac mevsiminde yerine getirilmesi gereken bir vazife olarak telakki etmiştir. Rifâde adıyla daha sonraki dönemde gelenek haline getirilen bu vazife Kâbe hizmetlerinin en önemlilerindendir. Bu hizmet Kusay zamanından günümüze kadar Hac hizmetlerinin ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilmiştir.

Rifâde[431] (hacıların yemek ihtiyaçlarını karşılama) ve ondan ayrı düşünülmesi imkânsız olan sikâye (hacılara su temin etme) görevlerini Kusay kendi uhdesine alarak kurumsallaştırmıştır. Kusay zamanından önce Kâbe'nin avlusunda derilerden yapılmış havuzlara şehir dışındaki kuyulardan -özellikle Lüey b. Gâlib'in Mekke dışındaki kuyusundan- develerle su taşınarak bölgeye gelen halkın su ihtiyacı karşılanıyordu. Kusay da *el-acûl* olarak isimlendirilen kuyu ile birlikte Eban b. Osman'ın evinin bulunduğu *Redmu'l-a'lâ*'da da bir kuyu kazdırmıştır. Kusay'ın açtırdığı bu kuyu Kureyş

---

[428] el-Ya'kubî, *Tarih*, I/239; et-Taberî, *Tarih*, II/260.

[429] el-Belâzûrî, *Ensâb*, I/58.

[430] Aslında bu gelenek iktidara gelen her sultanın –özellikle Türk devletlerinde- toplum nezdinde meşruiyetinin onaylanabilmesinin bir gereğidir. Hükümdarlar tarafından yılın belirli günlerinde, hükümdarlık alameti olarak devlet ileri gelenlerine ve halka verilen ve resmi bir niteliği olan ziyafete "toy" denmektedir. Bkz. Faruk Sümer, *Oğuzlar, Tarihleri, Boy Teşkilatı-Destanları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999, 395.

[431] Aynı zamanda "haraç" anlamına da gelmektedir. Bkz. İbn Hişâm, *es-Sîre*, 129; İbn Habib, *el-Münemmak*, 32-33.

kabilesine mensup olan kimselerin Mekke'de açtıkları ilk kuyudur.[432]

Kusay hac ibadeti ile ilgili bazı değişikler de yapmıştır. Arafat'ta vakfe yapmayan ve Müzdelife'ye hiç gitmeyen Kureyşliler için Müzdelife'de *el-Meş'ar*'ı inşa etmiş, burada Arafat'ta vakfe yapan hacılara yolu göstermek amacıyla ateşler yaktırmıştır.[433] Mekke'nin Müslümanlar tarafından fethedilmesine kadar Kureyşliler (Ahmesîler) Arafat'ta vakfe uygulamasını yerine getirmemekteydi. İbn Habib *el-Münemmak* adlı eserinde kendilerine *Ahmesî* diyen Kureyşliler'in ihramlıyken Arafat'a çıkmadıklarına dair bazı bilgiler de vermektedir.[434] Bu bilgiler Kur'an tarafından da te'yid edilmektedir.[435] Ancak İbn Habib yukarıda verdiğimiz rivayetinde de anlaşılacağı gibi Kureyşliler'in bu dönemde de Arafat'ta vakfe yapmadıklarını, ancak Kusay'ın emriyle bu işi yerine getirdiklerini söylemektedir. Fakat öyle görünüyor ki Kusay'dan sonra tespit edilemeyen bir dönemde Kureyş kabilesi bu uygulamayı terk etmiş kendilerini *ehlullah* olarak gördükleri için diğer insanlardan ayrıcalıklı olduklarını göstermek amacıyla eski uygulamalarına geri dönmüşlerdir. Ya da İbn Habib'in Kusay zamanında olduğunu söylediği bu bilgi problemlidir. Çünkü yaptığımız kaynak araştırmalarında böyle bir bilgiye ulaşamadık.

Kusay'dan önce Mekke'de Hac hizmetleri ile ilgili bazı görevleri ellerinde bulunduran aileler vardı. Bu hizmetler kendilerine *Sûfe* de denilen Gavs b. Mürr b. Üd b. Tâbiha b. İlyas b. Mudar'ın uhdesinde bulunan "Arafat dağında hacca başlama" anlamına gelen *ifâze* görevi ve Advan b. Âmir'in uhdesinde bulunan "Müzdelife'den hacıları indirme" görevi anlamına gelen *icâze* görevleridir. Kusay bu hizmetlerin yürütülmesi işini tamamen kendi uhdesinde toplamakla beraber geçmişten beri gelen bu geleneğin sürdürülmesini istediğinden bu hizmetlerin yürütülmesini eski sahiplerine geri vermiştir. Kusay b. Kilab *sidâne* (Kâbe'yi koruma) ile *hicâbe* (Kâbe'nin kapısını açma) görevlerini de kendi uhdesinde toplamıştır.[436] Bu sebeple Kusay, Kâbe binasını yıkıp yeniden sağlam bir şekilde inşa etmiştir. Önceleri 9 zira'[437] olan duvarlarını 18 zira' yüksekliğe çıkarmış,

---

[432] el-Belâzurî, *Ensâb*, I/58.
[433] İbn Habib, *el-Muhabber*, 236.
[434] İbn Habib, *el-Münemmak*, 127.
[435] Bakara(2), 199.
[436] el-Fâsi, *Şifâu'l-Ğarâm*, II/124.
[437] Arapça *Zira'* kelimesi Türk lehçelerinde arşun, arçın, arjın ve alçin şeklinde kullanılmaktadır. Bu kelime dirsekle orta parmak ucu arasındaki kısmı ifade etmektedir. Ölçüsü, günümüzde yaklaşık 52 cm'ye tekabül etmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III/663; W. Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (Çev.: Acar Sevim), Marmara

ayrıca sedir ağacı ve hurma dallarından Kâbe'ye bir tavan yaptırmıştır.[438]

Kusay b. Kilâb'ın hac hizmetlerinin yürütülmesi ile ilgili yaptığı icraatlarına baktığımızda, genel anlamda kendisinden önce bu işler nasıl yürütülmekteyse onun da aynı şekilde -ufak tefek düzenlemelerle- bu görevleri yerine getirdiği anlaşılmaktadır. Kusay'ın mahareti bu görevlerin tamamını ölene kadar kendi uhdesinde tutması ve kurumsal hale dönüştürmesidir. Bu vazifeler İslamî döneme kadar Kusay'ın kurduğu düzen içerisinde uygulanmaya devam etmiştir. Kusay ölmeden önce bu vazifeleri oğulları arasında paylaştırmıştır. Mekke'de Kusay'ın uygulamaya koyduğu dini, siyasi ve idarî görevlerle ilgili ayrıntılı bilgiler ileride verilecektir.

İslam'dan önce Mekke ile ilgili bir araştırma faaliyetine giren her araştırmacı veya normal okuyucu *Kusay öncesi* ve *Kusay sonrası* ayrımı yapmak zorundadır. Genel anlamda Kusay'ın Mekke yönetimi ve hac faaliyetleri hakkında yaptıklarına bakıldığında, önceden uygulanagelen geleneksel anlayışa ters olan çok fazla bir değişiklik görülmemektedir. Daha önce de Mekke'de bir yönetim şekli mevcut olup Kâbe hizmetleri ile ilgili oluşmuş bir örfün varlığı da görülmektedir. Gördüğümüz kadarıyla Kusay ile beraber Kureyş kabilesinin şehre yerleşmesi ile birlikte Mekke şehrinin demografik yapısındaki değişiklik dışında siyasi, ekonomik ve dini yapısında çok büyük bir farklılık olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Ancak daha önceki Mekke yöneticileri hakkında yeterli bilgimiz olmamakla beraber teşkilatçı yönü ve idaredeki mutlak hâkimiyeti, Kusay'ı, Mekke'yi yöneten önceki idarecilere göre önemli ve tanınır bir konuma yükseltmiştir. Ensab ve tarih kitapları, Kusay'ı, "*Ka'b b. Lüeyoğulları içinden çıkan ilk melik*"[439] ve Kinaneoğullarından ayrılıp Hicaz bölgesinde konar-göçer bir halde yaşayan örgütlenememiş Kureyş boylarını bir araya getirip yerleşik yaşama adapte etmeye çalışan ve bu sebeple *mücemmi* ismiyle anılan bir kişi olarak tanıtmaktadır. Bütün yaptıklarıyla Kusay, İslam öncesi dönem Arap toplumunda karizmatik bir lider olarak karşımıza çıkmaktadır.

Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1990, 67-76; M. Necmüddîn el-Kürdî, *Şer'î Ölçü Birimleri ve Fıkhî Hükümleri*, (Çev.: İbrahim Tüfekçi), Buruc Yayınları, İstanbul 1996, 230-240; Mehmet Erkal, "Arşın", *DİA*, III/411-413.

[438] el-Ya'kubî, *Tarih*, I/240.

[439] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/52.

Kusay Sonrası Kureyş Kabilesi

Kusay, Mekke'ye geldiğinde Huleyl b. Hubşiye el-Huzâî'nin kızı Hubbâ ile evlenmiş bu evlilik neticesinde Abduddâr, Abdumenaf, Abduluzza ve Abdukusay adında dört erkek çocuğu dünyaya gelmiştir. Ancak ihtilaflı olmakla birlikte Hind, Amr b. Mahzum ile evlenen Berre ve İmrân b. Mahzûm ile evlenen Tahmur adında kız çocukları da vardır.[440]

Kusay'ın çocukları hakkındaki, "*Dört tane çocuğum oldu. İkisini ilahlarıma, birini evime sonuncusunu da kendime nispetle isimlendirdim*"[441] ifadesinden, Abdumenaf ve Abduluzza'yı ilahlarına, Abduddâr'ı evine Abdukusay'ı da kendine nispet ettiği anlaşılmaktadır.[442] Aslında Kusay'ın Abdumenaf'a, önceleri Abdumenât ismini verdiği fakat bu ismin ataları arasındaki Abdumenât b. Kinâne ile aynı olduğunu fark edince oğlunun ismini Abdumenâf olarak değiştirdiği de söylenmektedir. [443] Kusay'ın çocuklarını bu şekilde isimlendirmesi atalarının dinine ve örfüne ne kadar bağlı olduğunu göstermesi açısından da önemlidir.

Kusay hayatta iken kendi uhdesine aldığı Mekke'nin yönetimi ve Hac işleri ile ilgili görevleri çocuklarından Abduddâr'a bırakmıştır. Ancak kaynaklarımızda bu görevleri nasıl taksim ettiği ile ilgili çelişkili rivayetler bulunmaktadır.

Kusay b. Kilab'ın bu dört çocuğu, babaları zamanında toplum içerisinde belirli bir konum edinmişlerdi. Özellikle Abdumenaf'ın, Abduddâr'dan küçük olmasına rağmen Kureyş kabilesi içerisinde itibarı daha yüksek görünmektedir. Hatta Kureyş'ten hiç kimsenin onun ulaştığı bu şan ve şerefe ulaşamadığı da söylenmektedir.[444] Abdumenâf'ın asıl ismi *el-Muğire* olmasına rağmen güzelliği sebebiyle kendisine *el-Kamer* de denilmiştir. Muhtemelen çok güzel (gösterişli/yakışıklı) olduğundan nazarlardan korunması için annesi Hubbâ onu Mekke'de bulunan en büyük put olan Menaf'ın hâdimi

---

[440] İbn Hişam, *es-Sîre*, 110; el-Belâzurî, *Ensab*, I/55, 59, 65; et-Taberî, *Tarih*, II/254.
[441] İbn Habib, *el-Münemmak*, s. 32; el-Belâzurî, *Ensab*, I/53; et-Taberî, *Tarih*, II/254.
[442] Hakkında ne Kur'an'da ne de hadisler'de herhangi bir bilgi bulunan Menâf, Mekke'deki putların en ulusu/büyüğüdür. Kureyş ve Huzeyl kabileleri bu putu kutsal kabul ediyorlardı. İbn Kelbî, *Kitabu'l-Esnâm*, 32; et-Taberî, *Tarih*, II/254; A. J. Wensinck, "Menaf" *İA*, VII/701; T. Fahd, "Manâf", *EI²*, VI/349.
[443] el-Fâsî, *Şifau'l-Ğarâm*, II/129.
[444] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/108.

yapmıştı.[445]

Ezrâkî'de bulunan bir rivayete göre ailesi tarafından çok sevilen Abduddâr statü bakımından Abdumenâf'tan daha düşük bir pozisyonda bulunmaktaydı. Bu durumun bilincinde olan Abduddâr'ın annesi, Kusay'a, "*Abduddâr'ı Abdumenaf'ın ulaştığı statüye yükseltecek bir görev vermedikçe senden razı olmayacağım"* diyerek Kusay'dan oğlunun saygınlığını arttıracak bir pozisyona yükseltmesini istemiş; Kusay da, *"Abduddâr'ı şeref bakımından kardeşine ortak edeceğim, Kureyş ve başka kabilelerden hiç kimse onun iznini almadan Kâbe'ye giremeyecek, kararlar ancak onun huzurunda alınacak ve sancaklar onun huzurunda bağlanacaktır.* " diyerek oğlunun Mekke'deki statüsünü yükseltecek önlemler almıştır. Bu rivayete göre Kusay, Abduddâr'a *sidâne, dârunnedve* ve *livâ* görevlerini vermiştir. Çünkü Ezrâkî Kusay'ın tek adam olarak elinde bulundurduğu iktidarı altı yönetim birimi altında toplayarak Abduddâr ile Abdumenâf arasında paylaştırdığını kabul etmektedir. Bu sebeple Kusay'ın Abduddâr'a *sidâne, dârunnedve* ve *livâ*yı; Abdumenaf'a ise *sikâye, rifâde* ve *kıyâde* görevlerini verdiğini ifade etmektedir.[446]

İbn Hişam, İbn Sa'd ve Taberî'ye göre ise Kusay, oğlu Abduddâr'ın itibarını arttırmak için ona "*Ey oğlum, kardeşlerin şeref bakımından seni geçtilerse de, ben seni onların statüsüne çıkaracağım. Kâbe'ye giren herkese kapıyı sen açacaksın. Kureyş kabilesinin savaşa çıktığında bayrağını sen taşıyacaksın. Mekke'de herkes senin elinden su içecek. Hac mevsiminde herkes senin yemeğini yiyecek. Kureyş önemli işlerini ancak senin önünde görüşecek*" demiştir. [447] Bu rivayete göre ise Kusay, Abduddâr'a *hicâbe, livâ, sikâye, rifâde* ve *dârunnedve*den oluşan beş görevi vermiştir.[448]

Ya'kubî ise Kusay'ın *sikaye* ve *rifâde* görevlerini Abdumenâf'a, *dârunnedve*yi Abduddâr'a, *rifâde*yi Abduluzzâ'ya ve Mekke vadisinin iki tarafındaki yerleri ise Abdukusay'a verdiğini ifade etmektedir.[449]

Bu farklı rivayetler, Kusay'ın kendisinden sonra Kâbe hizmetlerini hangi oğullarına devrettiği ile ilgili tartışmaları ortaya koyar niteliktedir. Ensab âlimleri ve

---

[445] el-Belâzurî, *Ensab*, I/59; et-Taberî, *Tarih*, II/254; Fahd, "Manâf", *EI²*, VI/349.
[446] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/108.
[447] İbn Hişam, *es-Sîre*, I/129; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/55; et-Taberî, *Tarih*, II/259-260.
[448] İbn Habib, *Münemmak*, 32.
[449] el-Ya'kubî, *Tarih*, I/241.

İslam tarihçilerinin bu hususta kesin bir kanaatlerinin olmadığı görülmektedir. Rivayetler Kusay'ın iktidarını en büyük oğlu Abduddâr'a devretmiş olmasına rağmen geri planda Mekke'yi Abdumenâf'ın yönettiğini göstermektedir. [450] Abdumenaf'ın Ehâbiş kabileleri ile anlaşmalar yapması[451] ve Mekke'nin Kureyş'e ait yerleşim yerlerinin sınırlarını -babası Kusay gibi- çizmesi[452] onun toplumu içerisinde ne kadar itibarlı bir kimse olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Buna göre Abdumenâf'ın ekonomik ve siyasal ilişkiler açısından çevre kabileler ve Kureyş içerisinde itibarının daha yüksek olduğu ve Mekke iktidarının fiili lideri konumunda bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple İbn Sa'd ve İbn Habib'in Kusay'ın vefatından sonra Mekke'nin idaresine Abdumenaf'ın geçtiğini söylemeleri,[453] Kusay'dan sonra yönetimin, Abduddâr'da değil fiilen Abdumenâf'ta bulunduğunun bir göstergesi olarak kabul edilmektedir.

Her ne kadar kaynaklarımızın bir kısmı Kusay'dan sonra yönetimin Abdumenâf'a geçtiğini söylese de, kanaatimize göre, Arap geleneğinde yönetimin en büyük erkek çocuğa geçtiğine dair gelenek, Kusay sonrası Mekke yönetiminde de geçerliliğini korumuştur. Bu sebeple Kusay'ın yerine tevarüsen en büyük oğlu Abduddâr geçmiştir. Ancak yönetimdeki dirayetsizliği nedeniyle babası gibi Mekke iktidarının tek hâkimi olamamıştır. Özellikle Abdumenâf'ın Mekke'de daha babası hayatta iken kazandığı itibar, Abduddâr ve oğullarını yönetim açısından sonraki zamanlarda zor durumda bırakmıştır. Ancak bu durum Abdumenâf'ın da yönetimi tek başına yürüttüğü anlamına gelmemelidir. Her ne kadar Kureyş içerisinde Abdumenâf'ın bir saygınlığı olsa da, geleneklerin tamamen din olarak algılandığı bir toplumda tevarüsen iktidarı elinde bulunduran Abduddâr ve oğullarının başka destekçilerinin olduğu göz ardı edilemez. İleride *Ahlâf* ve *Mutayyebûn* çatışması izah edildiğinde bu durum açık bir şekilde görülecektir.

Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla, Kusay'dan sonra Kureyş içerisinde ortaya çıkan iktidar boşluğu nedeniyle nüfuzunu kullanarak yönetimi ele geçirmeye çalışan Abdumenaf ve çocukları ile iktidârı tevârüsen elde eden Abduddâr ve çocukları arasında

---

[450] Sarıçam, *Emevi-Haşimi İlişkileri*, 51-52.
[451] el-Ya'kubî, *Tarih*, I/241; el-Belâzurî, *Ensâb*, I/59.
[452] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/55.
[453] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/55; İbn Habib, *el-Münemmak*, 33.

ciddi ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Ancak Abdumenâf'ın Kureyş içerisinde saygınlığı olsa da Mekke yönetimi, kabilenin boyları arasında paylaştırılmıştır. Abduddâr, her kabile örgütlenmesinde olduğu gibi "eşitler arasında birinci" (primus inter pares) olarak Mekke'nin işlerini ortakları ile beraber yürütmeye devam etmiştir.

Yaklaşık miladi V. yüzyılın ilk yarısında[454] öldüğü tahmin edilen Kusay b. Kilâb, *el-Hacûn*'a defnedilmiştir. Araplar Kinaneoğulları içerisinde bütün görevleri uhdesinde toplayan ilk *melik* ve *kurucu ata* olarak Kusay'a duydukları saygıdan dolayı her daim kabrini ziyaret etmişlerdir.[455]

2.3. SİYASETİN PARÇALI YAPISI: ABDUDDÂR VE ABDUMENÂF

Kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilere dayanarak Mekke'nin ve Kureyş boylarının tek hâkimi olan Kusay'dan sonra iktidar Hz. Muhammed'in Mekke'yi fethettiği zamana kadar tek kişinin elinde olmadığını söyleyebiliriz. Çünkü genel anlamda kabile örgütlenmelerine baktığımızda, kabile veya boyun reisi bir kişi olmasına rağmen yönetme işi mutlak anlamda tek kişinin egemenliği altında değildir. Kabilenin içinde bulunan özellikle yaşlı ve nüfuzlu kimselerin yönetim işini kabile reisi ile birlikte yürüttükleri görülmektedir. Kusay b. Kilâb bile Mekke'de bütün görevleri üstlenmesine rağmen *dârunnedve*de Kureyş'e mensup boylardan kırk yaşına ulaşmış kimselerle görüş alışverişi yaparak Mekke'yi yönetmiştir. Bu yönetim anlayışı ilk olarak Kusay tarafından ortaya konmuş veya icat edilmiş değildir. Çünkü kabile tipi örgütlenmelerde merkezi bir devlet olmadığı için riyasette bir kişi olsa bile idare işleri kabilenin alt kolları, yani kardeşler veya amca çocukları arasında paylaşımcı bir şekilde yürütülmektedir.

Kusay "*ilk kurucu*" olarak Mekke'de kabile tarzı bir yönetim anlayışı oluşturmaya çalışmıştır. Ancak kendisinden sonra iktidarı sadece Abduddâr'a mı verdiği yoksa çocukları arasında mı paylaştırdığı noktasındaki tartışmalara baktığımızda bize en çok

---

[454] Kusay'ın miladi V. yüzyılın ilk yarısında (Behram Cûr zamanında 420-438) yaşamış olabileceğine dair bkz. el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târih*, IV/126; el-Alûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, I/244; Irfan Shahîd, *Byzantium and Arabs in the Fifty Century*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 1989, 350. Ayrıca Kusay'ın Fîrûz b. Yezdicerd (M. 459-484), oğlu Abdumenâf'ın ise Kubad b. Fîruz (M. 488-499 ve 498-531 R. N. Frye, "The Political History of Iran Under The Sasanians", *The Cambridge History of Iran*, Ehsan Yarshater (Ed.), Vol. 3(1), 2006, 187.) zamanlarında yaşadığına dair rivayetler dikkate alındığında Kusay'ın miladî. V. yüzyılın üçüncü çeğreğinde yaşadığı söylenebilir. Bkz. el-İsfahânî, *Tarihu Sinî Mulûk*, 116; Hicri II. yüzyılda yazılmış müellifi meçhul, *Nihâyetü'l-Ereb fî Ahbâri'l-Furs ve'l-Arab*, 305. Kusay'ın 480 yılında öldüğüne dair bkz. Caetani, *İslam Tarihi*, I/250.

[455] el-Belâzurî, *Ensâb*, I/59.

yardımcı olacak veriler, cahiliye dönemi kabile yönetim anlayışı olacaktır. Kabile tipi örgütlenmede güç, tek kişinin tekelinde olmamakla birlikte kabilenin yaşadığı bölgede tüm kabilenin işlerini çekip çevirecek bir kişinin olduğunu görmekteyiz. Bu kişi ya yönetimde bulunan kişinin büyük kardeşi ya da kardeşi yoksa çocuklarından en büyüğü olmaktadır. Kaynaklarda Kusay'ın da yönetimi kendisinden sonra kardeşi olmadığı için çocuklarından en büyüğü olan Abduddâr'a bıraktığı zikredilmektedir. Kusay'ın torunları döneminde Kureyş boyları arasında ortaya çıkan ihtilafların ve yeni görev dağılımlarının veya Abduddâr döneminde Abdumenâf'ın, Kureyş'in işleri söz konusu olduğunda daha etkin bir faaliyet içerisinde bulunması, sanki Mekke yönetiminin Kusay tarafından çocukları arasında paylaştırıldığına dair bir kanaat oluşmasına yol açmıştır. Ancak Kusay'ın çocukları döneminde, Abdumenâf'ın faaliyetleri dışında Abduddâr'ın Kureyş yönetimindeki icraatları hakkında kaynaklarımız pek fazla bilgi vermemektedir. Bu yüzden Abdumenâf ile Abduddâr arasında –varsa bile- bir ihtilaf olduğunu gösteren her hangi bir işarete de rastlamamaktayız.

Bu dönemde Ehâbiş kabileleri ile Huzâa kabilesinden bir grubun Abdumenâf ile bir anlaşma yaptığı söylenmektedir. Ya'kubî'de bulunan bir rivayete göre Kusay öldükten sonra yerine geçen Abdumenâf Mekke'de iktidarını sağlamlaştırdığı zamanlarda Huzâa kabilesi ile Ehâbiş kabilelerinden el-Hâris b. Abdimenât b. Kinâneoğulları'ndan bir grup Abdumenaf'a gelerek bir antlaşma/hilf yapmayı teklif ettiler. Bunun üzerine Kureyş ve Ehâbiş kabilelerinden birer kişi ellerini rüknün üzerine koyarak Kıyamet gününe kadar geçerli olacak şekilde *el-beyt, el-makâm, er-rükn* ve haram ayların kutsiyeti ve bütün canlılara yardım etme hususunda Allah adına savaşacaklarına dair yemin ettiler. Kureyş ile bahse konu olan kabileler arasında akdedilen bu anlaşmaya "Ehâbiş antlaşması" (hilfu'l-Ehâbîş) denmiştir.[456]

Yakûbî'nin, Kusay'ın *sikaye* ve *rifâde* görevlerini Abdumenâf'a, *dârunnedve*yi Abduddâr'a, *rifâde*yi Abduluzzâ'ya ve Mekke vadisinin iki tarafındaki yerleri ise Abdukusay'a verdiğini söyledikten[457] başka "*Abdumenâf'ın Mekke'de iktidarını sağlamlaştırmasından* söz etmesi, Abdumenâf'ın iktidar erkinde, sonradan daha etkili olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

[456] el-Ya'kubî, *Tarih*, I/241; el-Belâzurî, *Ensâb*, I/59.
[457] el-Ya'kubî, *Tarih*, I/241.

Her ne kadar Mekke yönetimi Abduddâr'ın elinde olsa da Abdumenaf'ın Ehâbiş kabileleri ile antlaşmalar yapması[458] ve Mekke'nin Kureyş'e ait yerleşim yerlerinin sınırlarını yeniden oluşturması,[459] isminin ön plana çıkmasına sebep olmuştur. Ancak yönetim Abduddâr'ın elinde kalmaya devam etmiştir.

Kaynaklarımızda Abduddâr'ın çocuklarının isimleri Osman, Vehb, Kelede, Abdumenâf ve es-Sebbâk olarak geçmektedir.[460] Mekke'nin riyaseti Abduddâroğulları'nın elinde olmasına rağmen Abdumenâfoğulları kadar Kureyş kabilesi içerisinde şöhret sahibi olamamışlardır. Hatta onlar, İslamî dönemde Hz. Peygamber ve arkadaşlarının en büyük muhalifleri olmuşlardır. Hicretten önce birkaç kişi dışında Müslümanların saflarına katılan olmamıştır.[461]

Abdumenâf'ın Hâşim (Amr), Abduşems, Muttalib, Nevfel, Ebû Ubeyd ve Ebû Amr adında altı erkek ve Tumâdir, Berre, Hâle, Gilâbe, Hayye ve Rayta adında altı kız çocuğu olmuştur. Abdumenâf'ın çocuklarının Kureyş adına zamanın etkili devletleri ve ticaret yolları üzerindeki kabileler ile ticari antlaşmalar yapmış olmaları Kureyş toplumunda itibar sahibi olmalarına sebep olmuştur. Abdumenâf'ın en büyük oğlu olan Muttalib Kureyş adına Necaşi ile; asıl adı Amr olan Hâşim Şam'da bulunan Heraklious ile, Nevfel ise Irak'ta bulunan Kisra ile serbest ticaret anlaşmaları yapmışlardır.[462] Kur'an-ı Kerim'de de bahsi geçen Kureyş adına ticaret maksadıyla yaz ve kış yolculuklarını[463] ilk başlatan kimsenin, Hâşim b. Abdimenâf olduğu söylenmektedir.[464] Hâşim'e kadar -daha doğrusu Abdumenâf'ın çocuklarına kadar- Kureyş kabilesi mahalli çapta bir ticaret ile meşgul olmaktaydı. Ancak Hâşim ile birlikte ticari faaliyetleri Arap yarımadasının en önemli ticaret merkezlerine doğru kaymaya başlamıştır. Bu faaliyetler, Abdumenâfoğulları'nın, hem Kureyş içinde ve hem de çevre şehirlerde kutsal mekân olarak tanınan Kâbe'nin koruyucuları olarak itibarlarının artmasına neden olmuştur. Abduddâr ve Abdumenâfoğulları hakkında kaynaklarımızda geçen bilgiler hemen hemen bunlardan ibarettir.

---

[458] el-Ya'kubî, *Tarih*, I/241; el-Belâzurî, *Ensâb*, I/59.
[459] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/55.
[460] İbnu'l-Kelbî, *Cemhere*, 63; el-Belâzurî, *Ensâb*, IX/403.
[461] İbnu'l-Kelbî, *Cemhere*, 67.
[462] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/56; Haşim'in Şâm, Rûm ve Gassaân kralları ile anlaşmalar yaptığına dair bkz. et-Taberî, *Tarih*, II/252.
[463] Kureyş (106), 1-4.
[464] el-Ya'kûbî, *Tarih*, I/242; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/57.

2.4. KUREYŞ SİYASETİNDE YENİDEN YAPILANMA: HÂŞİM

M. 443 yılında dünyaya gelen[465] ve asıl adı *Amru'l-'Ulâ* olan Hâşim Kureyş kabilesi içerisinde seçkin bir kimse olarak ön plana çıkmıştır. Ona Hâşim denmesinin sebebi, Kureyş kabilesinin şiddetli bir kıtlık zamanında veya ekonomik anlamda sıkıntıda oldukları bir dönemde, Hâşim'in Şam taraflarına gidip ekmek yaptırarak Mekke'ye getirtmesi ve kurumuş bu ekmekleri ufalayarak bir çeşit yemek yapıp halkına dağıtmasıdır. Aynı zamanda develer kestirerek etlerini bu ekmeklere katık yapmıştır. Ufalayan anlamına gelen "*Hâşim*" isminin toplumu açlıktan kurtardığı zamandan beri onun için kullanılan bir lakap olduğu rivayet edilmektedir.[466]

Hâşim'in Mekke toplumundaki yeri *rifâde* ve *sikâye* hizmetleriyle sıkı sıkıya ilişkilidir. Dedesi Kusay b. Kilâb gibi Arap yarımadasından kutsal belde Mekke'ye gelen hacılar için Kureyş kabilesinin nüfuzlu kişilerinden aldığı gelirlerle/vergilerle hac ibadetini yeniden organize etmiştir. Kureyş'in seçkin kişilerinden topladığı mallara kendi malından da büyük bir miktar katarak Mekke'ye gelen hacıları en iyi şekilde ağırlamaya çalışmıştır. Hac zamanında mensubu bulunduğu Kureyş kabilesine karşı, "*Ey Kureyş halkı, siz Allah'ın komşuları ve onun evinin sahiplerisiniz. Hac mevsiminde Allah'ın ve onun evinin ziyaretçileri gelir. Onlar ikram edilmeye en layık olan Allah'ın misafirleridir. Hacıların burada geçirecekleri günlerde yiyecek hazırlamaya yetecek kadar para toplayınız. Allah'a yemin ederim ki bu malı tek başıma toplamaya gücüm yetseydi bu işi sizin üzerinize yüklemezdim*" diyerek yardım çağrısında bulunmuştur. Bunun üzerine Kureyş kabilesine mensup olan kimseler güçlerinin yettiği kadar mallarından bir kısmını Allah'ın evini ibadet maksadı ile ziyarete gelen insanların Mekke'den ayrılışlarına kadar ihtiyaçlarını gidermek için Hâşim'e vermişlerdir.[467]

Ayrıca Hâşim Mekke'de yaşayanların ve bu beldeye gelen misafirlerin su ihtiyaçlarını karşılamak için bazı çalışmalar da yapmıştır. Ebu Tâlib mahallesinin girişinde *el-Müstenzer* denilen yerde bulunan *Bezzer*[468] ve Cübeyr b. Mut'im'in kuyusu

---

[465] Bkz. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/280.

[466] es-Sedûsî, *Kitâbu Hazf min Nesebi Kureyş*, 3-4; Zübeyr b. Bekkâr, *Cemheretü Nesebi Kureyş*, II/186; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/57; et-Taberî, *Tarih*, II/251-252.

[467] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 134; el-Ya'kûbî, *Tarih*, I/242; Zübeyr b. Bekkâr, *Cemheretü Nesebi Kureyş*, II/186; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/59.

[468] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 145; el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/111-112.

olarak bilinen *sicille/secle*[469] kuyusunu kazdırmıştır. Hâşim, dedesi Kusay gibi sonraki dönemde yeri Abdulmuttalib tarafından keşfedilecek Zemzem kuyusunun bulunduğu bölgede deriden havuzlar yaptırıp kazdırdığı kuyulardan develerle taşıttığı suları insanların hizmetine sunmuştur.[470]

2.4.1. Hâşim ve Îlâf

Haşim'in en önemli faaliyeti Kureyş kabilesini ekonomik anlamda destekleyecek antlaşmalar yapmasıdır. Hâşim, Kur'an'da da bahsedilen kış aylarında Güney Arabistan'da bulunan Habeşistan'a, yaz aylarında Kuzey Arabistan'da bulunan Şam taraflarına ticaret yolculuklarına çıkıp çevre kabile ve devletlerle ticaret antlaşmaları yapmıştır.[471] Hâşim'den önce Kureyş kabilesi yerel anlamda küçük bir ticarî faaliyeti içerisinde bulunmaktaydı. Onlar çevreden getirilen çeşitli malların satıldığı nispeten küçük, kendi halinde bir ekonomik düzen içerisinde ticari bir faaliyet gerçekleştiriyordu. Hâşim ve kardeşlerinin çevre devletler ve kabilelerle yaptıkları ticaret antlaşmaları (îlâf) sayesinde çeşitli yerlerden Mekke'ye gelen ve burada üretilen (özellikle deriden mamül ürünler) ticaret malları büyük kervanlarla Arap yarımadasının birçok yerine ulaştırılmaktaydı. Bu aracılık faaliyetleri ile Kureyş kabilesi yarım adanın ekonomisinde önemli bir yer edinmeye başlamıştı.

Kureyş kabilesinin Hâşim'e kadar, Şam ve Habeşistan ile ticari faaliyetleri olmadığını söylemek mümkün müdür? İbn Habib'te geçen ifadelere bakarsak çok mümkün görünmemektedir. İbn Habib Haşim'den önce Kureyş kabilesinin yaz ve kış yolculukları olarak bilinen ticarî yolculuklara yabancı olmadıklarını ve zamanla bu yolculukların onlara zor gelmeye başladığını söylemektedir. Mekke ile Yemen arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunan Tebâle ve Cüreş halkının ve Yemen'in sahil bölgesinden olan insanların ticaret mallarının Mekke'ye kadar naklini gerçekleştirdiklerini söylemektedir. Bu ticari faaliyet hem karadan hem de denizden yapılmaktadır. Karadan gelenler Mekke'nin güney doğusunda bulunan el-Muhassab'a, deniz yolu ile gelenler ise Cidde'ye kadar ticaret mallarını taşıyorlardı. Kureyş toplumunun Şam ve Yemen ile ticarî

---

[469] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/112. Bu kuyuyu Kusay b. Kilâb'ın kazdırdığı da söylenmektedir. es-Süheylî, *Ravdu'l-Unuf*, I/267.
[470] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/59.
[471] el-Ya'kûbî, *Tarih*, I/244; et-Taberî, *Tarih*, II/252.

faaliyetleri devam ederken muhtemelen Mekke'de ekonomik istikrarsızlık sonucu bir kıtlık meydana gelmiştir. Tamamen dışarıya bağımlı bir ekonomi politikasına sahip olan Mekke'nin çevre kabilelerle olan ticarî ilişkilerinde herhangi bir sebeple bir kopma yaşanması, bu durumun sebebi olarak gösterilebilir. Bu nedenle dışarıdan mal temin edemeyen Mekkeliler, satacak bir şey bulamayınca fakirlik ve açlıkla yüz yüze kalmış olabilirler. Bunun üzerine Mekke'nin içine düştüğü bu ekonomik çöküntü döneminden sonra Hâşim'in çevre devletler ve kabilelerle bazı antlaşmalar yaptığı söylenmektedir.[472] M. Hamidullah, Hâşim'in bu antlaşmaları m. 467 yılında gerçekleştirdiğini kaydetmektedir.[473]

Rivayetlere göre Hâşim Şam'a giderek Kayser'in misafirhanesine konuk olduğu zaman her gün bir koyun keserek büyük bir kazanda tirid yemeği yaptıktan sonra etrafındakilere dağıtıyordu. Hâşim'in bu hareketi Kayser'e kadar ulaşınca Kayser Hâşim'i huzuruna davet etmiştir. Hâşim'in Kayser ile diyaloğu onunla yakın bir ilişki içinde olduğunu göstermektedir. Kayser'in nezdindeki itibarının bilincinde olan Hâşim ticaretle geçimini sağlayan bir Arap kabilesine mensup olduğunu, eğer kendilerinin ticaretlerinin güvenliğini sağlayacak bir eman/güven mektubu yazmayı uygun görürse, Hicaz yapımı deriden yapılmış elbiseler getirip çok ucuza ülkesinde satacağı teklifinde bulunmuştur. Bunun üzerine Kayser'den bir eman (güvenli yolculuk belgesi-îlâf) almayı başarmıştır. Daha sonra kaynaklarımızda Hâşim'in Şam'dan dönerken yol güzergâhı üzerinde bulunan Arap kabile şeflerinden de emanlar/îlâf aldığına dair rivayetler bulunmaktadır.[474]

Kaynaklar bize Hâşim'in Mekke toplumunda fakirlik ve sıkıntılar sonucu ortaya çıkan bir geleneği ortadan kaldırdığından da bahseder. *İhtifâd* veya *i'tifâd* olarak isimlendirilen bu adet, Mekke toplumundaki zengin tacirler veya fakir durumda olan kimseler ile ilgilidir. Suyutî'nin bize aktardığına göre Zübeyir b. Bekkar, *Muvaffakiyyât* adlı eserinde Ömer b. Abdulaziz'den şöyle bir rivayet nakletmektedir: Kureyş kabilesi cahiliyye döneminde *i'tifâd* yapardı. Kureyş ileri gelenleri iflas ettiklerinde veya herhangi

---

[472] İbn Habib, *el-Münemmak*, 219; Hâşim'in Yaz ve kış yolculuklarını ilk defa yapan kimse olduğu ile ilgili bkz. et-Taberî, *Tarih*, II/252.

[473] Muhammed Hamidullah, "el-Îlâf veya İslam'dan önce Mekke'nin İktisadi-Diplomatik Münasebetleri", (Çev. İsmail Cerrahoğlu), *AÜİF Dergisi*, IX, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1961, 218.

[474] el-Ya'kûbî, *Tarih*, I/242-243; İbn Habib, *el-Münemmak*, 42-43. Kabile şefleri ve diğer devletlerle Haşim'in yaptığı antlaşmaları Kureyş'in ekonomik organizasyonu bölümünde ayrıntılı bir şekilde anlatmaya çalışacağız.

bir sebeple fakirleştiklerinde belli bir yere giderek çadırlar kurar, bir gün yemek yiyerek bir gün de su içerek –muhtemelen son erzaklarını idareli bir şekilde kullanarak- münavebeli bir şekilde yanlarında bulunan erzakları tüketirlerdi. Sonunda ellerindeki erzak bitince açlıktan çadır kurdukları yerde toplumun gözünden uzak bir şekilde veya gizlenerek ölümü beklerlerdi. Hâşim b. Abdimenâf döneminde de bu gelenek devam etmekteydi. Kabilesinde seçkin bir yer edinen Hâşim, bir gün Kureyş kabilesini toplayarak onlara, "*Ey Kureyş topluluğu! Güç, sayı bakımından çok olmakla ölçülür. Siz Araplar içinde daha çok mala ve sayı bakımından da daha çok insana sahip olabilirdiniz. Ancak bu i'tifâd geleneğiniz sizin kökünüzü kazıyacak."* diye hitap ettiğinde, Kureyş topluluğu Hâşim'in bu görüşüne katılarak kendilerine bu hususta tavsiyeler vermesini istediler. Bunun üzerine Hâşim, "*fakirlerinizi zenginlerinize katın; her zenginin yanına bir fakir katınki ticari yolculuklarında birbirlerini desteklesinler*" dedi. Hâşim'in bu sözleri üzerine toplumda fakir olanlar zengin olanların malının gölgesinde yaşamaya başladı. Böylece Kureyş kabilesi *i'tifâd* yapmayı yani fakirlik sebebiyle ölümü bekleme âdetini terkettiler.[475]

Kurtubî ise bu konuda İbn Abbas kanalıyla gelen bir rivayeti kullanır. İbn Abbas'ın anlattığına göre Kureyş'ten birisine açlık veya fakirlik isabet ettiğinde ailesi ile beraber bilinen bir yere gider ve kendilerine ölünceye kadar yaşayacakları bir çadır kurarak ölümü beklerlerdi. Amr (Hâşim) b. Abdimenâf gelinceye kadar bu durum böyle devam etmiştir. Daha sonra Hâşim ile ilgili şu anekdotu aktarır: Hâşim'in Esed adında bir çocuğu vardı. Esed'in çok sevdiği ve beraber oynadıkları bir arkadaşı ona, "*biz yarın i'tifâd yapacağız*" deyince, Esed ağlayarak annesinin yanına gelmiş ve ona arkadaşı ile ilgili durumu anlatmıştır. Annesi de onlara yardımcı olmak için yağ ve un göndermiş ve Esed'in arkadaşının ailesi de bir süre bu yiyeceklerle idare etmişler. Bir müddet sonra Esed'in arkadaşı yine, "*biz yarın i'tifâd yapacağız*" deyince, Esed bu sefer ağlayarak babası Hâşim'e durumu anlatmış, bunun üzerine Hâşim'de hiddetle Kureyş halkına şöyle seslenmiştir: "*Kureyşliler! Sizi azaltan, (bizim dışımızdaki) Arapları çoğaltan, sizi zayıf bırakan, Arapları ise güçlü duruma getiren yeni bir iş ortaya çıkardınız. Siz aziz ve Celîl olan Allah'ın hareminin ehli ve Âdemoğullarının en şereflisisiniz. İnsanlar size tabi oluyorlar. Siz de kendinizi bu İ'tifâd geleneği ile yok ediyorsunuz.* " Bunun üzerine

[475] es-Suyutî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, (Tahkîk. Abdullah b. Abdi'l-Muhsin et-Türkî), Kahire 2003, XV/674-675.

Kureyşliler Hâşim'e, "*Biz sana tabiyiz*" demişler ve Hâşim de onlara, "*bu adamdan – Esed'in arkadaşının babasını kastederek- başlayarak onu i'tifâd yapmaktan kurtarın*" demiştir. Sonra Hâşim develer, koçlar ve keçiler kestirerek herkese büyük bir ziyafet vermiş ve ekmeği ufalayarak insanlara yedirmiştir. Bu sebeple Amr, *Hâşim* olarak isimlendirilmiştir.[476]

Bu iki rivayeti göz önünde bulundurarak Kureyş toplumunda *i'tifâd* geleneğinin sadece Kureyş soylularına özgü bir durum olmadığını söyleyebiliriz. Her ne sebeple olursa olsun Kureyşliler fakirleştiklerinde veya kıtlık sebebiyle yiyecek bulamayacak duruma geldiklerinde geçmişten tevarüs ettikleri bu geleneği uygulamışlardır. Kaynakların özellikle *Hâşim*'le ilgili kaydettiği bu hikâyemsi anlatılar aslında onun sonradan aldığı Hâşim lakabı ile ilgili olduğunu ima etmektedir. Kaynaklarımız ufalayan anlamına gelen *Hâşim* kelimesini açıklayabilmek ya da Mekke'de yaşanan kıtlık veya Mekke toplumundaki *i'tifâd* geleneği sebebiyle Haşim'in toplumdaki önder kişiliğini de ön plana çıkaracak bu tür haberlerden bahsetmiştir. Özellikle *i'tifâd* geleneği ile ilgili bilgiler, araştırdığımız kadarıyla ilk dönem İslam tarihi kaynaklarında bulunmamaktadır. Ulaşabildiğimiz en erken kaynak, Kurtubî'nin tefsirinde, Ebu'l-Huseyin Ahmed b. Fâris ez-Zekeriyyâ'nın eserinden naklettiğini söylediği rivayettir. Bu eser ise günümüze ulaşmamıştır. Suyutî ise bu bilgiyi Zübeyir b. Bekkar'ın *Muvaffakiyyât* isimli eserinden naklederek bizlere anlatmaktadır. Ancak elimizde bulunan *Muvaffakiyyât*[477] adlı eserde de böyle bir bilgi bulunmamaktadır.

Haşim'in Mekke toplumunun ekonomik dar boğazdan geçerken başlattığı ticari anlaşmalar Gazze'ye gerçekleştirdiği bir ticari yolculukta orada vefat etmesi sonucu kardeşleri tarafından hem yenilenmiş hem de yeni antlaşmalar yapılmıştır. Hâşim'in ölümünden sonra kardeşi Muttalib b. Abdimenâf Yemen'e giderek daha önce Hâşim'in yaptığı antlaşmayı Kureyş adına bölgenin meliki ve Mekke-Yemen arasında bulunan kabilelerin reisleri ile eski hal üzere yenilemiştir. Yemen'den dönerken Redmân denilen bir yerde ölmüştür. Hâşim'in diğer kardeşi Abduşems b. Abdimenâf ise Habeş meliki ve Mekke ile Habeşistan arasındaki yolda bulunan Arap kabile reislerinden yol emniyeti için yazılı eman belgesi almıştır. Mekke'de ölmüş ve *el-Hacûn*'a gömülmüştür. [478]

[476] el-Kurtubî, *el-Câmî li Ahkâmi'l-Kur'an*, XXII/502-503.
[477] Zübeyir b. Bekkar, *Ahbâru'l-Muvaffakiyyât*, Alemu'l-Kütüb, Beyrut 1996.
[478] Abduşems'in Ecyâd'a gömüldüğüne dair bkz. et-Taberî, *Tarih*, II/254.

Abdumenâf'ın en küçük çocuğu olan Nevfel ise Irak'a giderek Kureyş tacirleri adına Kisrâ'dan ve Mekke-Irak arasında bulunan Arap kabile reislerinden yol emniyeti için eman belgesi almıştır. Sonra Irâk'a yaptığı bir yolculukta Selmân'da ölmüştür. [479] Bu rivayetlerden Abdumenâf'ın çocuklarının Mekke toplumunda ve çevre kabileler arasında ticari faaliyetler açısından ne kadar önemli bir rol oynadıkları daha net ortaya çıkmaktadır.

Hâşim b. Abdimenâf'ın Kureyş kabilesi ve Mekke toplumu için yaptığı faaliyetlere baktığımızda *rifâde* ve *sikâye* görevlerini kardeşlerinin de yardımıyla yürüttüğünü açıkça görebiliriz. Her ne kadar bu görevler Kusay tarafından Abduddâr'a verilmişse de Haşim tıpkı babası Abdumenâf gibi Kureyş siyasetinde ve yönetiminde inkâr edilemeyecek derecede belirgin bir rol oynamaktadır. Dolayısıyla Abduddâr'a verilen görevlerin bir kısmı fiili olarak Abdumenâfoğulları'nın eline geçmiştir. Sonradan meydana çıkan bu görünüme bakarak ve Abduddâroğulları'nın Mekke'deki konumlarını ve belirgin olmayan faaliyetlerini göz önüne alarak aslında Kusay'ın tek adam olarak üstlendiği görevleri sadece Abduddâr'a vermeyip çocukları arasında paylaştırdığı ile ilgili rivayetlerin daha doğru olduğu söylenebilir. Ancak Abdumenâf'ın çocukları Hâşim, Abduşems, Muttalib ve Nevfel'in, amca çocukları Abduddâroğulları'nın Mekke'deki yönetimlerine ortak olmak istemeleri, Kusay'ın uhdesinde bulunan görevleri çocukları arasında paylaştırdığı iddiasını kabul etmemizi zorlaştırmaktadır. Rivayetlere göre Hâşim zamanında Abdumenâf'ın çocukları bir araya gelerek Abduddâroğulları'ndan dedeleri Kusay'ın Abduddâr'a verdiği *hicâbe, rifâde, sikâye* ve *nedve* görevlerinin kendilerine verilmesini istemişler, ancak Abduddâroğulları bu teklifi kabule yanaşmamışlardır.[480] Bu rivayeti göz önünde bulundurduğumuzda iki kardeş boy arasında Mekke'yi yönetme hususunda bir çatışmanın olduğu açık bir şekilde söylenebilir. Dolayısıyla her ne kadar Mekke siyasetinde ve ekonomik örgütlenmesinde Abdumenâfoğulları'nın fiili bir hâkimiyeti olsa da bu görevler, *-emirleri din olarak telakki edilen*[481] Kusay tarafından Abduddâr'a verildiği düşünüldüğünde- Abduddâroğulları'nın uhdesinde kalmıştır. Abdumenâfoğulları bu görevleri bir şekilde almak için uğraşmış olsalar da *ahlâf* ve *mutayyebûn* çatışmasına kadar resmen ele geçirememişlerdir.

---

[479] İbn Habib, *el-Münemmak*, 34-35; et-Taberî, *Tarih*, II/254.
[480] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 130; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/58.
[481] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 126.

Hâşim'in yürüttüğü vazifeleri ölümünden sonra Muttalib'in üstlendiğini görmekteyiz. Kaynaklarımız Muttalib'in Hâşim'in yaptığı anlaşmaları/îlâf yenilemek üzere Yemen'e gittiğinden bahsetmektedir.[482] "Muttalib niçin anlaşmaları yenileme ihtiyacı hissetmiştir?" gibi bir soru akla gelebilir. Bu hadiseye Müslümanlara Hz. Peygamber hayatta iken bağlılıklarını bildiren Arap kabilelerinin Hz. Peygamber'in vefatından sonra antlaşmalarını bozmalarını örnek gösterebiliriz. Çünkü Araplar bir antlaşmanın süresinin antlaşmayı yapan kişilerin kayd-ı hayat şartı ile bağlı olduğunu düşünüyorlardı. Taraflardan birisi ölünce anlaşma hükümsüz kalmakta idi. Muttalib'in antlaşmayı bu sebeple yenileme ihtiyacı duyduğunu söyleyebiliriz.[483]

Ayrıca Muttalib zamanında Zâtu Nekîf savaşında Ehâbiş kabilelerinden olan el-Hâris b. Abdimenât b. Kinâneoğulları, el-Hûn/Hevn b. Hüzeymeoğulları'ndan olan Azl ve ed-Dîş, Huzâa'dan Mustalik kabilesi Kureyş ile antlaşma yaparak Bekr b. Abdimenâtoğullarına karşı birlikte savaşmışlardır. Bu savaşta Kureyş ve Ehâbiş kabilelerinin kumandanlığını Muttalib yapmıştır. [484] Cömertliği ve faziletinden dolayı kabilesi tarafından *el-Feyz* olarak isimlendirilen Muttalib, Yemen'den dönerken Redmân denilen yerde ölmüştür.[485]

Muttalib ile ilgili rivayetlere baktığımızda Mekke toplumu adına Hâşim kadar önemli antlaşmalar yaptığı gözlemlense bile, kaynaklarımız onun hakkında çok fazla bilgi vermemektedir. Hâşim'in ölümünden sonra Hâşimoğulları'nın reisi olarak karşımıza çıkan Muttalib kısa bir müddet bu vazifeyi yürütmüş ve nihayet bu görevini kardeşi Hâşim'in oğlu Abdulmuttalib'e devr etmiştir.[486]

2.4.2. Hâşim: Ahlaf ve Mutayyebûn

Abduddâr ve Abdumenâf zamanında iki Kureyş boyu (Abduddâr ve Abdumenâfoğulları) arasındaki ihtilaflar kendisini hissettirmişse de çok fazla gün yüzüne çıkamamıştı. Çıkmışsa bile bize ulaşan kaynaklarda Kusay'ın çocuklarının Mekke ve çevresindeki faaliyetleri ile ilgili herhangi bir bilgi ulaşmamıştır. Ancak Kusay'ın

---

[482] İbn Habib, *el-Münemmak*, 34.
[483] ed-Durî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, 83; M. Salih Arı, *Hz. Ebubekir ve Ridde Savaşları*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996, 96.
[484] İbn Habib, *el-Muhabber*, 246; el-Belâzurî, *Ensab*, I/76.
[485] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 135-136.
[486] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/64; el-Belazurî, *Ensâb*, I/57; et-Taberî, *Tarih*, II/251.

çocukları döneminde pek gün yüzüne çıkmayan bu ihtilaflar zamanla kabilenin büyümesi ve Mekke ve çevresinde tanınır duruma gelmesi ile gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Neticede bu ihtilaflar çatışmaya varacak düzeyde bir mücadeleye dönüşmüş ve Abdumenâf'ın Kureyş içerisindeki nüfuzu, doğal olarak Abduddâroğulları ile yönetim konusunda bir mücadelenin başlamasına neden olmuştur.

Abdumenafoğulları yaptıkları ticari antlaşmalarla Mekke ekonomisinde önemli bir yer elde etmelerine ilaveten Abduddâroğulları'nın elinden iktidarı almak için hazırlıklar yapmaya başlamışlardı. Kusay'ın Huzâa kabilesine karşı üstünlük iddiasında bulunduğu gibi Abdumenâfoğulları da kendilerinin Mekke'yi yönetmeye daha layık olduklarını iddia etmeye başladılar.[487] Bu durum, Kusay'ın bir araya topladığı Kureyş kabileler federasyonunun çatırdamaya başladığı anlamına gelmektedir. Fâkihî, bu ihtilafın Abduddâr'ın ölümünden sonra ortaya çıktığına dair bir rivayetten bahsetmektedir. Rivâyete göre Abduddâr ölmeye yakın *nedve, livâ* ve *rifâde* vazifelerini oğlu Osman b. Abdiddâr'a bırakmıştı. Bunun üzerine Ümeyye b. Abdişems b. Abdimenâf, Osman b. Abdiddâr'dan elinde bulunan üç vazifeden birisini kendisine vermesi talebinde bulunmuş ve neticede Osman bu isteği geri çevirerek Kureyş kabilesini bu hususu görüşmek için toplantıya çağırmıştır. Kureyş'in alt boylarından olan Mahzûm, Cumah, Sehm ve Adiyoğulları, "*Biz seninle beraberiz*" diyerek Osman b. Abduddâr'ı desteklediler.[488] Kaynaklarımıza baktığımızda Osman ile Abduşems arasında gerçekleşen bu çekişmelerin sonucunda ahlâf ve mutayyebûn olarak iki grubun çıktığını görmekteyiz.

Bunlardan "antlaşmalılar veya yeminliler" anlamına gelen *ahlâf*[489] grubuna *la'akatu'd-dem* (لعقة الدم) yani "kan yalayıcılar" da denilmektedir. Bu ittifak içerisinde bulunan kabileler, Kâbe'nin önünde birbirlerini yalnız bırakmamak üzere yeminleşip "ellerini içi kan dolu bir kaba batırarak" ittifaklarını sağlamlaştırdıkları için "kan yalayıcılar" şeklinde isimlendirilmişlerdir. Bu grup içerisinde Abduddâroğulları'nı destekleyen Mahzûm, Sehm, Cumah ve Adiy aileleri birleşerek Mutayyebûn'a karşı *"biz*

---

[487] el-Belâzurî, *Ensâb* I/62.

[488] el-Fakihî, *Ahbâru Mekke*, V/178.

[489] Ahlaf "halîf" veya "hilf" kelimelerinin çoğulu olarak kullanılmaktadır. Sözlükte "*antlaşma, akid ve yemin*" anlamlarına gelen hilf kelimesi, İslam öncesi ve sonrası Araplarında kabilelerin veya kişilerin yardımlaşma ve himaye amacıyla yaptıkları antlaşma ve ittifakları ifade eder. Hilf yapan kimselere "halîf" denilmektedir. Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, III/231-232; Özkuyumcu, Nadir, "Hilf", *DİA*, XIII/30.

her kabileye karşılık bir kabile hazırladık" demek suretiyle bir ittifak oluşturmuşlardır.[490]

Diğer grup olan mutayyebûn ise, muhaliflerine karşı, Kâbe'nin yanında Abdumenâfoğullarına mensup kadınların (Ümmü Hakîm el-Beyzâ bt. Abdilmuttalib) temin ettiği içinde "koku bulunan bir kaba" ellerini batırıp Kâbe'nin duvarına sürerek ittifaklarını perçinledikleri için kendilerine mutayyebûn yani "kokulular" denmiştir. Bu grup içerisinde Abdumenâfoğulları'nı destekleyen Esed b. Abdiluzza b. Kusay, Zühre b. Kilâb, Teym b. Mürre b. Ka'b ve el-Hâris b. Fihr b. Mâlik b. en-Nadr b. Kinâneoğulları bulunmaktadır. Mutayyebûn grubu ittifakı bozmamak ve birbirlerini karşı tarafa teslim etmemek üzere anlaştılar.[491] Ancak Kureyş boylarından Âmir b. Lüeyoğulları, Muhârib b. Fihroğulları ve Edrem b. Gâliboğulları bu iki gruptan her hangi birine katılmayarak tarafsız olmayı tercih etmişlerdir.[492]

Mekke yönetiminde daha çok söz sahibi olmak isteyen bu iki grup, kendi aralarında rakip aileler olarak aşağıdaki tabloda olduğu şekilde eşleştiler. Abdumenâfoğulları Sehmoğulları ile; Esedoğulları Abduddâroğulları ile; Teymoğulları Mahzûmoğulları ile; Zühreoğulları Cumahoğulları ile; Hâris b. Fihroğulları Adiyoğulları ile herhangi bir çatışma meydana geldiğinde karşılıklı rakip olarak mücadele edeceklerine dair antlaşma yaptılar.[493]

MUTAYYEBÛN		**AHLÂF**		**TARAFSIZLAR**	
1	Abdumenâfoğulları (bitâh)	1	Sehmoğulları (bitâh)	1	Âmir b. Lüeyoğulları (zevahir)
2	Esedoğulları (bitâh)	2	Abduddâroğulları (bitâh)	2	Muhârib b. Fihroğulları (zevahir)
3	Teymoğulları (bitâh)	3	Mahzûmoğulları (bitâh)	3	Edrem b. Gâliboğulları (zevahir)
4	Zühreoğulları (bitâh)	4	Cumahoğulları (bitâh)		
5	Hâris b. Fihroğulları (zevahir)	5	Adiyoğulları (bitâh)		

Mekke yönetiminde söz sahibi olmak için iktidar mücadelesine giren bu Kureyş boyları arasında her hangi bir savaş çıkmamıştır. Rivayetlerde kim tarafından öne

[490] İbn Habib, *el-Muhabber*, 166-167; el-Ya'kûbî, *Tarih*, I/248.
[491] İbn Habib, *el-Muhabber*, 166; el-Ya'kûbî, *Tarih*, I/248.
[492] el-Fâkihî, *Ahbaru Mekke*, V/176.
[493] el-Ya'kûbî, *Târih,* I/248; İbn Habîb, *el-Münemmak*, 33, 51-52 ve 190.

sürüldüğü bilinmeyen bir anlaşma fikri ortaya atılmıştır. Bu anlaşmaya göre *hicâbe* ve *livâ*nın eskiden olduğu gibi Osman b. Abduddâroğulları'ndan Ebu Talha b. Abdiluzza b. Osman b. Abdiddâr'a; *nedve*nin aynı aileden Âmir b. Hâşim b. Abdimenâf b. Abdiddâr'a; *sikaye*nin Abdumenâfoğulları'na ve *rifâde*nin ise Esedoğulları'na verilmesi kararlaştırılmıştır.[494] Her iki taraf da bu taksimatı kabul ederek çatışmaya son vermişler; ancak bu ihtilaf görev paylaşımı ile tatlıya bağlanmış ise de sonraki dönemde bu bloklar arası sürtüşmelerin devam ettiğine dair işaretler de bulunmaktadır. Bunları yeri geldikçe anlatmaya çalışacağız.

Ahlâf ve *mutayyebûn* ayrımının ne zaman meydana geldiği veya böyle bir ayrımın olup olmadığı ile ilgili kaynaklarımızda çelişkili ifadeler vardır. Daha önce Kusay b. Kilab'ın Mekke yönetimini çocukları arasında nasıl paylaştırdığını anlatırken bu konuda farklı rivayetlerin olduğundan bahsetmiştik. Ezrakî, Kusay'ın iktidarı altı yönetim birimi altında toplayarak Abduddâr ile Abdumenâf arasında paylaştırmasının[495] son derece normal ve problemsiz olduğunu kabul etmesinden dolayı eserinin hiçbir yerinde *ahlâf* ve *mutayyebûn* çatışmasından bahsetmemiştir.

Ancak Ya'kubî, Kusay'ın Mekke yönetimini çocukları arasında paylaştırarak *sikâye* ve *riyâse* görevini Abdumenâf'a, *dârunnedve*yi Abduddâr'a, *rifâde*yi Abduluzzâ'ya ve Mekke vadisinin iki tarafındaki yerleri[496] ise Abdukusay'a verdiğini Abdumenâf'tan sonra *sikâye, rifâde* ve *riyâse*yi oğlu Hâşim'in yürüttüğünü ve nesilden nesile devam ederek Hâşimoğulları'nın elinde kaldığını ifade etmektedir.[497] Ayrıca Kureyş içerisindeki çatışma olarak bahsedilen ahlâf ve mutayyebûn ayrışmasının, Abdulmuttalib b. Hâşim zamanında ortaya çıktığını da ilave etmektedir. Ya'kubî eserinde bu hususta şöyle bir bilgi aktarmaktadır: *"Kureyş, Abdulmuttalib'in Zemzem kuyusunu bulmasıyla itibar kazanması üzerine güçlü görünmek için Kureyş'e mensup olan boylara anlaşma/hilf teklif etti. Bu teklifi ilk ortaya atan Abduddâroğulları, Sehmoğulları'na giderek kendilerinin Abdumenâfoğulları'ndan korunması hususunda bir antlaşma teklif ettiler. Bunu işiten Abdumenâfoğulları'nın Abduşemsoğulları hariç biraraya geldiklerini ifade eder. "Bizi Abdumenâfoğulları'ndan koruyun" dediler. Bunu işiten*

[494] İbn Habib, *el-Münemmak*, 34,190.
[495] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/108.
[496] Vadinin iki tarafı şeklindeki açıklamadan nerelerin kastedildiğinin bilinmediği ile ilgili bkz. el-Fâsî, *Şifâü'l-Ğarâm*, II/150.
[497] el-Ya'kûbî, *Tarih*, I/241.

Abdumenâfoğulları -Abduşemsoğulları hariç- bir araya toplandılar. Zübeyrî ise bu konuda Abduşemsoğulları'nın *mutayyebun* ittifakına katılmadığını, fakat Abdumenâfoğulları'ndan Hâşim, Muttalib ve Nevfeloğulları'nın katıldığını söylemektedir. Kimi tarihçiler de bu ittifakta Abduşemsoğulları'nın da bulunduğunu ifade etmektedirler.[498]

Ahlaf ve Mutayyebûn Çatışmasının Ortaya Çıkış Zamanı

Bu anlatılanlardan yola çıkarak Ya'kubî'ye göre ahlâf ve mutayyebûn çatışmasının Abdulmuttalib zamanında meydana geldiği söylenebilir. Ancak böyle bir çatışmanın meydana gelmesinin sebebi, Abduddâroğulları'nın Abdulmuttalib'in yerini bulduğu zemzem kuyusundan dolayı toplumda kazanabilecekleri itibarı kıskanmaları olarak gösterilmiştir. Biz yukarıda, Kureyş kabilesi içerisinde ortaya çıkan bu çatışmanın Abdumenâfoğulları'nın, Abduddâroğulları'nın uhdesinde bulunan Mekke yönetimi ile ilgili işleri ele geçirmeye çalışmaları sonucu ortaya çıktığından bahsettik. Ya'kubî'nin aktardığı bu rivayet sanki diğer rivayetlerle arasında bir çelişki varmış gibi görünmektedir. Fakat onun, "*Abduddâroğulları, Sehmoğullarına giderek* '*bizi Abdumenâfoğulları'ndan' koruyun*" şeklindeki ifadesi, aslında Abdumenâfoğulları'nın, Abduddâroğulları'nın elinden Mekke yönetimi ile ilgili görevleri alma yönünde bir çabalarının olduğunu göstermektedir. Fakihî'de geçen rivayette Ümeyye b. Abdişems b. Abdimenâf, Osman b. Abdiddâr'ın elinde bulunan vazifelerden *nedve, livâ* ve *rifâde*den birisini almak istemiş, ancak Osman b. Abdiddâr bu isteği geri çevirerek Kureyş kabilesini toplantıya çağırmıştır. Kureyş'in alt boylarından olan Mahzûm, Cumah, Sehm ve Adiyoğulları, "*Biz seninle beraberiz*" diyerek Osman b. Abduddâr'ın tarafını tutmuşlardı.[499] Ya'kubî'de geçen rivayetle Fâkihî'de geçen rivayeti karşılaştırmalı bir şekilde okursak aslında *ahlâf-mutayyebûn* çatışmasında Mekke yönetiminin elde edilmesi veya en az bir görevin kendilerine verilmesi talebinin Abdumenâfoğulları'ndan geldiğini açıkça görebiliriz.

Ayrıca İbn Habib, Kureyş kabilesinin ahlâf-mutayyebûn şeklinde ayrılmasından bahsederken bu mücadeleyi ilk ortaya çıkaranların Abdumenâfoğulları olduğunu söylemektedir. Rivayete göre Abdumenâfoğulları şeref ve sayı bakımından

---

[498] el-Ya'kûbî, *Tarih*, I/248.
[499] el-Fakihî, *Ahbâru Mekke*, V/178.

Abduddâroğulları'ndan üstün olduklarını ileri sürerek *Beyt*'in yönetimini ve Kâbe'nin anahtarlarını Abduddâroğulları'nın reisi olan Abdullah b. Abdiluzzâ b. Osman b. Abdiddâr'dan almayı istemişler, bunun üzerine Abduddâroğulları Sehmoğulları'ndan yardım alarak Abdumenâfoğulları'na karşı bir blok oluşturmuşlardır. Neticede Kureyş kabilesi *ahlâf* ve *mutayyebûn* şeklinde her birinde beşer boyun bulunduğu iki gruba ayrılmışlardır.[500]

Yukarıda Ya'kubî'nin bu olayı zemzemin bulunmasından sonraki bir tarihe yani Abdulmuttalib'in Hâşimoğulları'nın reisi olduğu bir zamana tarihlendirdiğini görmüştük. Fâkihî ise *ahlâf* ve *mutayyebûn* arasında ortaya çıkan ihtilaf zamanında Abduddâroğulları'nın reisinin Âmir b. Hâşim b. Abdimenâf b. Abdiddâr olduğunu, Abdumenâfoğulları'nın reisinin ise Abduşems b. Abdimenâf b. Kusay olduğunu söylemektedir.[501] İbn Sa'd ise Abdumenâf'ın oğulları Hâşim, Abduşems, Muttalib ve Nevfel'in Kusay tarafından Abduddâr'a verilen *hicâbe, livâ, rifâde, sikâye* ve *nedve* görevlerini Abduddâroğulları'ndan almak için toplandıkları bilgisini aktarmaktadır.[502] Buna göre aşağıdaki tablo ortaya çıkmaktadır.

	Abduddâroğulları'nın Temsilcisi	Abdumenâfoğulları'nın Temsilcisi
İbn Sa 'd	x	Haşim, Muttalib, Nevfel, Abduşems
Ya'kûbî	x	Abdulmuttalib
Fâkihî	Âmir b. Hâşim	Abduşems b. Abdimenâf
İbn Habîb	Abdullah b. Abdiluzzâ	x

Daha sonra ahlâf ve mutayyebûn ayrışmasının bir göstergesi olarak Abdüşems ve Adiyoğulları arasında ortaya çıkan bir anlaşmazlık ile ilgili rivayet önemlidir. Rivayete göre Abduşems'in Buhtiye isimli, cins bir dişi devesi kayboldu. Abduşems devesini bulanı ödüllendireceğini duyurunca, bu işi Adiyoğulları'ndan Âmir b. Abdillah b. Uvec b. Adiy b. Ka'b'ın yaptığı haberini aldı. Bu haber üzerine Âmir'in evine giden Abduşems onu rehin alarak tüm servetine el koyacağını ve ceza olarak da elini keseceğini ifade etti. Ancak Adiyoğulları Abduşems'ten Âmir'in tüm servetine el koymasını ve sürgüne

[500] İbn Habib, *el-Münemmak*, 50-51.
[501] el-Fakihî, *Ahbâru Mekke*, V/176.
[502] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/58-59.

göndermesini, elinin ise kesilmemesini talep etti ve Abduşems de buna razı oldu. Âmir ve ailesi şehri terk edecekleri bir sırada Sehmoğulları onların kendi mahallelerinde kalabileceklerini söylediler. Bunun üzerine Adiyoğulları ile Sehmoğulları arasında yakın bir birliktelik/hilf oluştu.[503] Rivayeti *ahlâf* ve *mutayyebûn* çatışması ekseninde değerlendirdiğimizde Abduşems, Abdumenâfoğulları'ndan olmakla *mutayyebûn* ittifakı içerisinde, Adiy ve Sehmoğulları ise *ahlâf* ittifakı içerisinde bulunduklarından, Mekke yönetimiyle ilgili anlaşmazlıkların dışındaki tehditler karşısında da *ahlâf*tan olan kabilelerin birbirlerine olan desteğini göstermesi açısından önemlidir.

Kaynaklarımızda anlatılan rivayetlerde ihtilaf varsa da Kureyş kabilesi içerisindeki ayrışmanın gün yüzüne çıkması, Abdumenâfoğulları'nın kabile içerisindeki nüfuzlarının arttığı bir döneme rastlamaktadır. Bu dönemin, özellikle Hâşim ve kardeşlerinin içeride Ehâbiş kabileleri ile dışarıda ise Bizans, Habeşistan, Yemen Devletleri ve ticâret yolları üzerinde bulunan kabilelerle yaptıkları ticari antlaşmaların/îlaf akdedildiği zamana denk geldiğini söylemek mümkündür.

2.4.3. Abdumenâfoğulları Arasındaki İlk Husumet: Hâşim b. Abdimenâf ile Ümeyye b. Abdişems Çekişmesi

Kureyş kabilesi içerisinde *ahlaf* ve *mutayyebûn* çatışması ve nedenleri ile ilgili kaynaklarımızda geçen rivayetleri ayrıntılı bir şekilde irdeledikten sonra, bu başlık altında Abdumenâfoğulları içerisinde İslam tarihi ve siyasetinin şekillenmesinde çok önemli sonuçlar doğuran Emevî-Haşimi ayrışmasının, İslam öncesi dönemdeki ilk izleri olarak gösterilen Hâşim ve Ümeyye arasındaki çatışma ile ilgili rivayetleri tartışmaya çalışacağız.

Kaynaklarımızda Abdumenâf'ın, babası Kusay zamanında kardeşleri ve kabilesi içerisinde seçkin bir kimse olduğuna dair her hangi bir ihtilaf yoktur. Ancak Kusay'ın Mekke yönetimini Abduddâr'a mı yoksa Abdumenâf'a mı verdiği noktasında farklı rivayetler olduğuna daha önce değinmiştik. Burada tartışacağımız konu Kusay'ın çocukları arasındaki ihtilaftan ziyade Abdumenâf'ın çocukları ve daha sonra gelen torunları arasındaki ihtilaf ile ilgilidir.

---

[503] İbn Habib, *el-Münemmak*, 80-81.

Abdumenâf'ın Âtike bt. Mürre b. Hilâl'den olma çocukları Hâşim, Abduşems (Hâşim ile Abdüşems ikiz olarak dünyaya gelmişlerdir) ve Muttalib ile Mâzin b. Sa'sa'aoğulları'ndan Vâkide ile evliliğinden olma Nevfel'in,[504] Kureyş kabilesinin hem Mekke'de hem de Arap yarımadasında tanınmasında çok önemli bir rol üslendiklerinden daha önce bahsetmiştik. Zamanla bu kardeşlerin aileleri çoğalıp toplum içerisinde dikkate değer bir konum kazandıkça araralarında bir takım ihtilaflar da kendini göstermeye başlamıştır. Daha sonra İslam tarihi'nde Emevî ve Hâşimî-Abbasi çekişmesi olarak karşımıza çıkacak bu ihtilafların ilki, Hâşim ile kardeşi Abduşems'in oğlu Ümeyye arasında meydana gelmiştir.

Kaynaklarımızda anlatıldığına göre Hâşim b. Abdimenâf'ın hem Mekke toplumunda hem de çevre ülkelerde dikkate değer bir saygınlığı vardı. Mekke'de Kâbe merkezli şehir yapılanmasında *sikâye* ve *rifâde* görevlerini üstlendiği için birçok yerde açtırdığı su kuyularından Mekke'ye su taşıyor ve Hac ibadeti için gelenlerin beslenmelerini Kureyş'in zengin seçkinlerinden topladığı vergiler ile karşılıyor ve ayrıca herhangi bir sebeple iflas etmiş olan tâcirleri destekliyordu. Toplumunda önemli bir konumda olan Ümeyye b. Abdişems de amcasının icraatlarını görüyor ve onun topluma yaptığı hizmetleri çekemiyordu. Çünkü aynı amcası gibi kendisi de bu hizmetleri yapmak istiyor; ancak servetinden harcamaya kıyamıyordu. Bu sebeple de akrabaları ve Kureyşliler onunla alay ediyorladı. Bu aşağılamalardan ve alaylardan bıkan Ümeyye b. Abdişems, Hâşim ile mufâhara/münâfere (neseb, şan ve şeref hususunda övünme) yapmaya karar verdi. Hâşim ise yaşı ve konumu sebebi ile böyle bir çekişme içerisine giremeyeceğini beyan etse de, Kureyşlilerin teşvik ve tahrikleri ile kaybeden tarafın, değeri yüksek elli siyah deveyi Mekke'de boğazlayıp halka yedirmesi ve on yıl süre ile şehri terketmesi şartı ile bu mufâhareye katılmaya razı oldu. Bunun üzerine aralarında hakemlik yapmak üzere Usfân'da bulunan Huzâalı bir kâhinin yanına gittiler. Ümeyye'nin yanında kayınpederi Hemheme b. Abdiluzzâ da şahit olarak bulunuyordu. Neticede Huzâalı kâhin, Hâşim'in Ümeyye'den üstün olduğunu söyleyerek, onu galip ilan etti ve Kureyşliler'in huzurunda develer kesilerek halka ikram edildi. Ümeyye de on yıl süre ile Mekke'den ayrılarak Şam'a gitti. Bu olay Hâşim ile Ümeyye arasındaki ilk

[504] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/56; İbn Hazm, *Cemhere*, 14.

düşmanlık olarak kabul edilmektedir.[505]

Kaynaklarımızda Emeviler ve Haşimiler arasındaki ihtilafların ilki olarak gösterilen bu olayın gerçekliği ile ilgili birçok tartışma vardır. Zaten rivayet dikkatli bir şekilde incelendiğinde "Hâşim'in yaşı" ve yeğeni "Ümeyye ile münâferesi" ile ilgili bir takım şüpheleri akla getirmektedir. Bu sebeple de çağdaş araştırmacılar tarafından eleştirilmiştir. Caetani'ye göre İslam tarihi kaynaklarının hemen hemen hepsi Hâşim'in kardeşlerinden önce öldüğünü, Abduşems hala hayatta iken oğlu Ümeyye'nin amcası Hâşim ile böyle bir münâfere içerisine giremeyeceğini, bu rivayetin hicretin birinci asrının sonunda Emevi-Haşimi çekişmelerinin İslam öncesi dönem de de var olduğunu göstermek için üretilmiş olduğunu söylemektedir.[506]

Watt, Hâşim ile Ümeyye arasında yaşanan bu hadisenin sonraki dönemde ortaya çıkan saltanat rekabetlerinin bir yansıması olduğunda şüphe bulunmadığını söylemektedir. [507] Sarıçam ise eserinde bu rivayeti geniş bir şekilde tartışarak Caetani'nin iddialarının asılsız olduğunu, kaynakları çok dar bir çerçevede kullandığını, eski zamanlardan beri Mekke'de nüfuz ve üstünlüğün Abbasi ailesinde olduğunu ispatlamak için Abbasîler'in böyle bir rivayet uydurduklarının kabul edilmesinin mümkün olamayacağını çünkü Abbasîler döneminde Ali ve ailesine iyi gözle bakılmadığını, Ali ailesinin de atası olarak kabul edilen Hâşim'in tebcil edilmesinin Abbasiler'in aleyhine olacağı için Abbasiler'in böyle planlı bir uydurma teşebbüsünde bulunmayacaklarını belirtir. Ayrıca kaynaklarımızda İslam öncesi dönemde Ümeyye ve Hâşim arasındaki çekişme gibi birçok örnek olayın mevcut olduğunu belirttikten sonra Hâşim'in Abduşems'ten önce vefatı hakkında kaynaklarda geçen rivayetlerin kabul edilemeyeceğini, Hâşim ile Ümeyye arasında geçen münâfere olayının gerçekte vuku bulduğunu, Hâşim ile Abduşems'in ikiz olduklarına dair rivayetlerin söylenti olarak kabul edilmesi gerektiğini ifade etmektedir.[508]

Mu'nis ise Watt'ın söylediklerine benzer bir şekilde Hâşim ve Abduşems arasında meydana geldiği söylenen bu çatışmanın bi'setten hemen önce ortaya çıkmış ve

---

[505] İbn Habîb, *el-Münemmak*, 97-100; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/57-58; el-Belazûrî, *Ensab*, I/60-61; et-Taberî, *Tarih*, II/253.
[506] Caetani, *İslam Tarihi*, I/263.
[507] Watt, "Hâshim b. 'Abd Manâf", *EI²*, III/260. G. Levi Della Vida'da aynı kanaati paylaşmaktadır. G. Levi Della Vida, "Ümeyye", *İA*, XIII/99-100.
[508] Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, 92-94. Aynı yazar, "Hâşim b. Abdümenâf", *DİA*, XVI/405-406.

Bedir'deki savaşla birlikte güçlenerek sonraki dönemlerde ciddi bir boyuta ulaşmış olabileceğini söylemektedir. Dolayısı ile İslam öncesi dönemde böyle bir olayın yaşandığına dair kaynaklarımızda geçen bilgilerin İslam'dan sonraki zamanlarda ortaya çıkan Hâşimî ve Emevî çekişmelerinin bir yansıması olarak kabul edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. [509]

Kanaatimize göre İslam öncesi dönemde meydana geldiği söylenen böyle bir olayın olup olmadığını tesbit etmek mümkün görünmemektedir. Çünkü kaynaklarımız ısrarla Hâşim'in diğer kardeşlerinden önce yirmi veya yirmibeş yaşında iken Şam tarafına yaptığı ticari bir yolculuk esnasında Gazze'de hastalanarak öldüğünü[510] söylemektedirler. Ayrıca kaynaklarımızda Abduşems ile Hâşim'in ikiz kardeş oldukları, alınlarının veya birinin parmağının diğerinin alnına yahut Hâşim'in ayağının Abduşems'in alnına yapışık olarak dünyaya geldikleri ve birbirlerinden kesici bir alet vasıtası ile ayrılmaları sonucu kan aktığı ve bunun uğrsuzluk belirtisi olduğu, bu sebeple iki kardeşin nesli arasında kaçınılmaz olarak kanlı mücadelelerin olacağına dair yapılmış öngörüler bulunduğuna dair ayrıntılar da yer almaktadır.[511]

Abdumenâf'ın çocuklarından hangisinin büyük hangisinin küçük olduğu ile ilgili kaynaklarımız çelişkili bilgiler vermektedir. İbn Habib'e göre Muttalib, Abdumenâf'ın en büyük oğlu, Nevfel ise en küçükleridir. Abduşems ise Hâşim'den daha büyüktür. [512] Belâzurî ve Fâkihî ise Muttalib'in Hâşim ve Abduşems'ten daha büyük olduğunu söylemektedirler.[513] Ancak Fâkihî başka bir yerde Abdumenâf öldüğünde *sikâye* görevinin en büyük oğlu Hâşim'e geçtiğini söyleyerek öncekinin aksine bir rivayet nakletmektedir.[514] Taberî'ye göre ise Abdumenâf'ın en büyük oğlu Abduşems, en küçüğü ise Muttalib'tir. Ancak başka bir rivayette Taberî, Abdumenâf'ın ilk ölen oğlu Hâşim, sonra sırasıyla Abduşems, daha sonra Nevfel ve en son olarak da Muttalib olduğunu söylemektedir.[515]

Bu çelişkili rivayetlere rağmen Kureyş içinde çok önemli bir konumda bulunan,

---

[509] Mu'nis, *Tarihu Kureyş*, 118.
[510] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/63; el-Belazûrî, *Ensab*, I/60
[511] et-Taberî, *Tarih*, II/252; İbn Hazm, *Cemhere*, 14; el-Makrîzî, "et-Tenâzu' ve't-Tehâsum", 23.
[512] İbn Habib, *el-Münemmak*, 44.
[513] el-Belazûrî, *Ensab*, I/62; el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, V/181.
[514] el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, V/183.
[515] et-Taberî, *Tarih*, II/252,254.

Kureyş'in ticaretini çevre devletlerin sınırlarına kadar ulaştıran, dedesi Kusay'ın Mekke'de kurumsallaştırdığı siyasi ve ekonomik düzeni tahkim eden Hâşim'in kaynaklarda belirtildiği kadarı ile yaklaşık yirmibeş yaşlarında iken ölmüş olması mümkün görünmemektedir. Ayrıca Kusay'ın Mekke'deki siyasi iktidarını en büyük oğlu Abduddâr'a bırakması ve Fâkihî'deki, "Abdumenâf ölünce *sikâye* vazifesinin en büyük oğlu Hâşim'e geçtiğine" dair rivayeti ile Ümeyye b. Abdişems ile Hâşim arasında geçtiği söylenen münâferede "yaşı sebebi ile onunla münâfere etmek istememesine" dair bilgiler bir araya getirildiğinde Hâşim'in Abdumenâf'ın en büyük oğlu olduğu sonucuna ulaşılabilir. Bu sebeple kaynaklarımız "Abdumenâf'ın oğullarından ilk önce ölenin Hâşim olduğunu" ısrarla vurgulamaktadırlar. Öyleyse Hâşim'in kaynaklarımızda söylenenin aksine daha geç bir yaşta öldüğünü söylememiz ihtilafların çözümlenmesi açısından dikkate alınması gereken bir durumdur. Yani Hâşim yaşının ilerlediği ve kardeşi Abdüşems'in hayatta olmadığı bir zamanda Ümeyye'nin münâfere daveti ile karşı karşıya gelmiştir. Hatta Hâşim b. Abdimenâf ile Ümeyye b. Abdişems arasında geçtiği söylenen münâfere ile ilgili rivayetlerin gerçeği yansıttığını da düşünmekteyiz. Ancak Abduşems ile Hâşim'in ikiz kardeş oldukları, alınlarının veya birinin parmağının diğerinin alnına yahut Hâşim'in ayağının Abduşems'in alnına yapışık olarak dünyaya geldikleri ve birbirlerinden ayrılmalarının ancak kesici bir alet ile mümkün olduğu, tabii olarak ayrılma işleminde kan akmasının uğursuzluk belirtisi kabul edildiğinden iki kardeşin nesli arasında kaçınılmaz olarak kanlı mücadelelerin olacağına dair[516] kaynaklarımızda bulunan gelecek projeksiyonlarının, Emevî-Hâşimî çatışmalarının doruk noktalara ulaştığı hicrî birinci yüzyılın iktidar mücadelelerinin bir yansıması olduğunu söylememiz mümkündür. Bu hadise bize hem Tevrat'ta[517] hem de İslamî kaynaklarda geçen Ya'kub Peygamber ile ikizi olan el-'Îs arasında anne rahminde gerçekleşen olayı hatırlatmaktadır.[518] Buna göre Hz. Yakub ve kardeşi arasında geçtiği söylenen bu masalsı anlatılar, kardeşler arasında ileride çıkan çatışmaların çocukluk zamanlarından beri var olduğunu ispat için toplumlarının ürettiği ortak hafızanın ürünü

[516] et-Taberî, *Tarih*, II/252; İbn Hazm, *Cemhere*, 14; el-Makrîzî, et-Tenâzu' ve't-Tehâsum, 23.

[517] Yaratılış, 25/20-34, ayrıca bkz. R. Firestone, "Ya'ḳūb", *EI²* (İng.), XI/254; Harman, "Ya'kûb" *DİA*, XLIII/274-276.

[518] Hz. Ya'kub ve kardeşi el-'Îs ikiz olarak dünyaya gelmişlerdir. Ana rahminde iken Hz. Yakub'un ilk önce doğması gerekirken, kardeşi el-'Îs rahim yolunu kapatarak annesinin ölümüne sebebiyet verme tehdidinden dolayı Hz. Ya'kub'dan önce dünyaya gelmiştir. Bu sebeple daha sonraki dönemlerde kardeşler arasında ciddi çatışmalar ortaya çıkmıştır. Bkz. et-Taberî, *Tarih*, I/319-320.

olarak kabul edilmelidir.

2.5. KUREYŞ SİYASETİNİN PARÇALI YAPISI: ABDULMUTTALİB

Kaynaklarımız Abdulmuttalib hakkında genel anlamda aynı rivayetleri tekrar etmektedir. Medineli bir anneden doğması, Zemzem kuyusunu bulması, Fil hadisesinde takındığı tavır, oğlu Abdullah'ın kurban edilmesi onun hayatında ve Kureyş toplumunda önemli olaylar olarak görünmektedir. Ancak Abdulmuttalib'in Mekke yönetimindeki pozisyonu ile ilgili aktarılan rivayetlerin satır aralarında bazı problemler göze çarpmaktadır. Burada Abdulmuttalib'in Mekke'deki rolü ile ilgili rivayetleri aktardıktan sonra onun Mekke yönetimindeki pozisyonu ile ilgili haberleri inceleyeceğiz.

Hâşim'in erkek çocuklarının Abdulmuttalib, Esed, Sayfiy, Nadle ve Ebu Nadle, kız çocukları ise Şifâ, Hayye, Hâlide, Zaife ve Hanne olduğu söylenmektedir.[519] Hâşim'in Abdulmuttalib dışındaki oğullarının nesli devam etmemiştir.[520] Dolayısıyla "Hâşimîler" tabiri Abdulmuttalib'in soyundan gelenleri içine aldığından yeryüzünde onun soyundan gelenlere alem olarak kullanıldığını söyleyebiliriz.[521]

Abdulmuttalib, Haşim'in Yesrib'de yaşayan Hazrec kabilesine mensup Neccâroğulları'ndan Selma bt. Amr b. Zeyd b. Lebîd b. Hidâş b. Âmir b. Ğanm b. Adiy b. Neccâr[522] ile yaptığı evlilik neticesinde dünyaya gelmiştir. Rivayetlere göre Hâşim, Kayser'in ülkesine Kureyş adına ticaret maksadıyla gidip gelme antlaşmasını yaptıktan sonra, Şam'a doğru içinde Kureyşli tâcirlerin bulunduğu bir ticaret kervanı çıkarmıştır. Bu kervanda Abdumenâf, Sehm ve Mahzumoğulları bulunmaktaydı. Kervanda bulunanlar Yesrib'e doğru giderken *Nebat* pazarında dinlenmek ve alışveriş yapmak amacıyla konaklamışlardı. Kureyşli tâcirler pazarda gezerken Hâşim, Neccâroğulları'na mensup daha önce evlenip boşanmış ve evliliği neticesinde Amr ve Ma'bed adında çocukları olan ve ticaretle geçimini sağlayan Selma bt. Amr'ı görmüş ve onunla evlenmeyi talep etmişti. Bunun üzerine Selma, onun "Mekke'nin ulularından ve temiz bir nesebe sahip olması" sebebiyle teklifini geri çevirmemiştir. Hâşim, Yesrib'de halkın katıldığı bir ziyafet vererek Selma ile evlendi. Bu evlilik neticesinde Abdulmuttalib isimli

---

[519] Ebû Ubeyd, *Kitâbu'n-Neseb*, 196; ez-Zübeyrî, *Nesebu Kureyş*, 16-17; İbn Hazm, *Cemhere*, 14-15.
[520] İbn Habib, *el-Münemmak*, 3; İbn Hazm, *Cemhere*, 14-15.
[521] İbn Kuteybe, *el-Mearif*, 71.
[522] Ayrıca Selmâ'nın Zeyd b. Hidâş b. Lebîd b. Harâm b. Adiy b. en-Neccâr'ın kızı olduğuna dair bkz. es-Sedûsî, *Kitâbu Hazf,* 4.

çocuğu dünyaya geldi.[523] Saçındaki beyazlık sebebi ile Hâşim'in oğluna, *Şeybe* ismi verilmiştir. Hâşim bir müddet Yesrib'de kaldıktan sonra kervandaki arkadaşları ile birlikte Şam'a doğru hareket etmiş; ancak Gazze'ye geldiklerinde Hâşim hastalanıp ölmüş ve arkadaşları onu Gazze'de bir yere defnetmişlerdir. Bu esnada yirmi yaşında olduğu söylenen Hâşim'in geriye bıraktığı malları da arkadaşları tarafından oğluna teslim edilmiştir. [524]

Belazurî ise Hâşim'in sık sık Şam'a ticaret amacıyla gittiğini ve bu seyahatlerinde yol güzergâhı üzerinde bulunan Yesrib'e de uğradığından bahsetmektedir. Hâşim bu seyahatlerinden birinde babasının da arkadaşı olan Amr b. Zeyd b. Lebîd'e misafir olduğunda kızı Selma'yı görüp beğenir. Selma ise bu esnada eşi öldüğünden iki çocuklu dul bir kadındır. Babası kızı Selma'yı ileride doğacak çocuğunu Yesrib'de dünyaya getirmesi şartıyla Hâşim ile evlendirir. Hâşim evlendikten sonra Selma ile birlikte Mekke'ye döner. Bir süre sonra Selma hamile olup doğum yapması yaklaşınca Hâşim onu babasının evine getirdikten sonra ticaret yapmak maksadıyla Şam'a doğru giderken Filistin'de bulunan Gazze şehrinde vefat eder. Sonra Selma doğum yapar ve çocuğuna başında bulunan beyazlık sebebiyle Şeybe adını verir.[525]

Aktardığımız iki rivayet Hâşim'in Selma ile evliliğinin nasıl gerçekleştiğinden bahsetmektedir. Evliliğin nasıl gerçekleştiği ile ilgili rivayetler tam birbiri ile örtüşmese de bahse konu olan isimler ve nispet edildikleri yerde herhangi bir farklılık bulunmamaktadır.

Kaynaklarımızda Şeybe'nin niçin Abdulmuttalib olarak isimlendirildiğine dair bilgiler de bulunmaktadır. Ancak bu bilgiler, onun Kureyş kabilesi içerisinde önemli bir pozisyona nasıl geldiğini açıklamak üzere hikâyemsi bir üslupla sunulmaktadır. Rivayetlere göre Yesrib'de dünyaya gelen Şeybe yedi sekiz yaşlarına veya büluğ çağına gelince onun temizliği ve babası Haşim'e olan benzerliği ile ilgili haberler amcası Muttalib b. Abdimenâf'a ulaşınca Yesrib'e giderek Şeybe'yi çocuklarla beraber oynarken görmüştü. Şeybe oyun esnasında okunu her isabet ettirdiğinde, "*Ben Hâşim'in oğluyum, ben el-Bathâ'nın seyidinin oğluyum*" diyordu. Muttalib ona kim olduğunu sorduğunda,

[523] Hâşim'in Selma'dan Şifâ isimli bir çocuğu olduğuna dair bkz. ez-Zübeyrî, *Nesebu Kureyş*, 15.
[524] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/60.
[525] el-Belâzurî, *Ensâb*, I/64.

"*Ben Şeybe b. Abdimenâf'ım"* demiş ve buna karşılık Muttalib de, "*Ben de senin amcan Muttalib b. Abdimenâf'ım. Bana tabi olursan seni şehrine, kabilene, babanın yaşadığı yere, Allah'ın evinin yanına götürürüm*." demiştir. Şeybe, Mekke'ye gideceğini duyunca sevinerek, "*Amcacığım ben seninle beraberim*" demiştir. Neccâroğulları'ndan bir adam Muttalib'e, "*Onun amcası olduğunu biliyorum. Eğer şu anda onu beraberinde götürmek istiyorsan bundan annesinin haberi olmasın*" demiştir. Bunun üzerine Muttalib yeğenini bineğinin terkisine alarak Mekke'ye geri dönmüştür. Belazurî ve İbn Hişâm'ın rivayeti bu noktada farklılaşmaktadır. Belazurî'ye göre Mekke'de Kureyş'ten hangi topluluğa uğramışsa onlar Muttalib'e şu soruyu sormuşlar: "*Ey Ebu'l-Hâris! Senin yanındaki çocuk da kim?* Muttalib ise, "*Satın aldığım kölemdir*" diye cevap vermiştir. Muttalib evine gelince eşi Hatîce bt. Saîd b. Sa'd b. Sehm, Şeybe'yi temizlemiş; kokular sürmüş ve amcasının aldığı yeni elbiseleri ona giydirmiş. Bunun üzerine Muttalib yeğenini Abdumenâfoğulları'nın toplandıkları meclise tanıştırmak için getirmiş ve neticede Kureyş toplumu, Hâşim'in oğlu Şeybe'ye *Abdulmuttalib* olarak hitap etmeye başlamıştır.[526] İbn Hişâm'daki rivayete göre ise Muttalib, annesi Selma'dan izin alıp yeğenini devesinin terkisine atarak Mekke'ye götürmüştür. Muttalib ile Şeybe Mekke'ye girerken Kureyş kabilesine mensup olanlar Şeybe'yi Muttalib'in devesinin terkisinde görünce, "O, Muttalib'in satın aldığı kölesidir/Abdulmuttalib" demişler. Ancak Muttalib onlara, "Yazık size! O ancak benim kardeşim Hâşim'in oğludur. Onu Yesrib'den getirdim" demiştir. Bunun üzerine Şeybe *Abdulmuttalib* olarak isimlendirilmiştir.[527]

Belazuri'deki rivayet ile İbn Hişâm'da geçen rivayetleri karşılaştırdığımızda Muttalib mi Şeybe için, "*Benim kölemdir*" demiştir yoksa Kureyşliler mi? diye bir sorunun cevabını vermek pek mümkün değildir. Abdulmuttalib'in Mekke'ye getirilmesi meselesi üzerinde durmamızın nedeni onun Hâşim'in oğlu değil de gerçekten bir köle olduğu iddiasında bulunanların olmasıdır. Ancak nesebe bu kadar düşkün olan bir toplumda bir kölenin kabilenin lideri olmasına izin verilmeyeceği gerçeğinin de göz önünde bulundurulması gerektiği aşikârdır. Ayrıca Kusay'ın bir oğluna Abdukusay ismini vermesi çocukların babalarının isimlerine nisbet edilerek isimlendirildiğine dair bir geleneğin Kureyş toplumunda var olduğu düşünüldüğünde amcası Muttalib'in

[526] el-Belâzurî, *Ensâb*, I/64-65; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 136. Benzer bir rivayet için bkz. et-Taberî, *Tarih*, II/247-248

[527] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 136.

yanında yetişen Şeybe'ye amcasına nisbetle böyle bir ismin verildiğini de söylemek için hiçbir sebep yoktur. Belazurî'de, "Şeybe'nin kölesi olduğu" cevabı şöyle de değerlendirilebilir. Rivayetlerin devamından anlaşıldığına göre çocuğun vaziyeti, yeğeni olduğunu söylemeye uygun değildir. Bu yüzden soranlara böyle cevap vermiş olmakla beraber az sonra çocuğun temizliğini yapmış, onu giydirmiş, kokulamış ve Kureyşliler'in karşısına yeğeni olduğunu söylemek için çıkarmıştır. Bu şekilde bakınca rivayetlerin birbiri ile uyumlu olduğunu da söyleyebilirirz.

Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla Muttalib, buluğ çağında olan Şeybe'yi Mekke'ye getirdikten sonraki dönemde Yemen'e çıktığı bir ticari seferde yol üzerinde bulunan Redmân şehrinde vefat etmiştir. Kaynaklarımız, çıkış zamanı hakkında bir şey söylememekte ancak onun Redman'da ölmesinden sonra *rifâde* ve *sikâye* görevlerini Abdulmuttalib'in yürütmeye başladığına dair bilgiler nakletmektedir.[528]

Burada Abdulmuttalib'in bu görevleri tevarüsen amcası Muttalib'den aldığı ifade edilmektedir. Fakat neden kendi çocukları değil de yeğeni bu görevi tevarüs etmiştir? Bununla ilgili kaynaklarımızda hiçbir bilgi yer almamaktadır. Babası Hâşim'in reislik görevinin bu tevarüste etkisi olabileceğini düşünsek de bunun da ortaya konamayacağını kabul etmek durumundayız. Yine Abdulmuttalib'in bu görevleri tevarüs ettiğinde kaç yaşlarında olduğu da problem olarak ortadadır. Kureyş'in kabile örgütlenmesinde reislik görevinin en yaşlı kimseye veya reisin en büyük çocuğuna geçtiğine dair[529] bilgilerimizle meseleyi ele aldığımızda, Abdulmuttalib bu görevleri ya aradaki bir başkasından devralmalıdır veyahut daha sonraki bir dönemde yani Zemzem kuyusunu bulduktan sonra elde ettiğini, belki de amcasının da bu döneme yakın bir zamanda vefat etmiş olabileceği de gözükmektedir.

Rivayetlerde Abdulmuttalib'in Mekke toplumunda saygın bir yer edinmesi, Zemzem suyunu bulması ve Fil olayındaki tutumu ile yakından ilişkilendirilmiştir. Zemzem kuyusu Abdulmuttalib zamanından önce de Kureyş toplumu tarafından bilinmekteydi. Ancak Cürhüm ile Huzâa kabilesi arasında meydana gelen savaşta yenilen

---

[528] el-Ya'kûbî, *Tarih*, I/246; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/64.

[529] Bu konu ile ilgili Fâkihî şöyle demektedir: Abd b. Kusay ölünce *livâ* görevini en büyük kardeş olarak Abduddâr aldı. Diğer kardeşleri ona hased edince Mahzum ve Adiy oğulları ile hilf/ittifak yaptı. Abdumenâf ölünce *sikâye* vazifesi en büyük oğlu Hâşim'e geçti. Esed ölünce *nedve* görevi en büyük oğlu olan Muttalib'e geçti. el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, V/183.

Cürhümîler giderken değerli eşyalarını Zemzem kuyusunun içine atarak kapatmışlardı.[530]

Kaynaklarımızın verdiği bilgiye göre Abdulmuttalib gördüğü bir rüya üzerine Zemzem kuyusunu oğlu Hâris ile birlikte kazmaya başlamıştır. Burada mezkûr rüyayı ele alan çok sayıdaki rivayet üzerinde durmak istemiyoruz. Fakat Abdulmuttalib'in bu işi yaparken Kureyş'in ulları ile arasında meydana gelen anlaşmazlıktan bilhassa yukarıda söylediğimize delil olarak Abdulmuttalib'in bu dönemde toplumun her hangi bir kişisi olduğuna, kabul edilebilir herhangi bir saygınlığı olmadığına delil sayılabilecek rivayetlerden bahsetmek istiyoruz. Abdulmuttalib'in *Zemzem'*i kurbanlıkların kesildiği İsaf ve Naile putlarının bulunduğu yerde aramaya başlaması, Kureyş'in diğer boylarını rahatsız etmişti. Kureyşliler Abdulmuttalib'e, "*Senin, kurbanlıklarımızı kestiğimiz bu iki putun yanında kuyu açmandan memnun değiliz*" dediklerinde, Abdulmuttalib onların bu isteğine aldırmayarak kazmaya devam etmişti. Kureyşliler Abdulmuttalib'i ikna edemeyeceklerini anlayınca onu işi ile baş başa bıraktılar. Abdulmuttalib, oğlu Hâris ile bir miktar kazdıklarında kuyunun üzerine Cürhümîler tarafından kapatılmış olan taşa ulaştılar. Kazma işi devam ettikçe kuyunun içinden altın iki geyik, kılıçlar ve zırhlar ortaya çıkmıştı. Kureyşliler ortaya çıkan bu eşyalar üzerinde hak iddia etmeye başladılar. Abdulmuttalib de bu isteği kabul etmeyince fal oku çekmeye karar verildi. Abdulmuttalib Kureyş'ten eşyalar üzerinde hak iddia edenlere, oklardan kura çekmeyi teklif etmiş ve Hubel putunun yanında çekilen oklarda Kureyş hiçbir pay alamamıştır. Bunun üzerine Abdulmuttalib kendisine düşen kılıçlar ile Kâbe'nin payına düşen malları birleştirerek Kâbe kapısını altın ile donatmıştır. Bu olaydan sonra Abdulmuttalib hacıların su ihtiyacının giderilmesi/sikâye görevini üstlenmiştir.[531]

Abdulmuttalib'in Taif'te *zü'l-herim* isminde bir su kuyusuna sahip olduğundan da bahsedilmektedir. Sakîf kabilesinin reisi Cündeb b. el-Hâris es-Sekafî, kabilesinden bir grup ile beraber bu kuyuyu sahiplenmek istemişlerdi. Abdulmuttalib de onları Kudâa kabilesine mensup bir kâhinin hakemliğine davet ederek kuyunun asıl sahibinin kim olduğunun tespit edilmesi teklifinde bulunmuş ve neticede kâhin kuyunun

[530] İbn Hişam, *es-Sîre*, 77; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/66.
[531] İbn İshak, *Sîre*, 80-81; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 141-144. Abdulmuttalib'in kendi payına düşen kılıçlar ve zırhları aldığı ve Kâbe'nin kapısına sadece altından olan geyikleri astığına dair bkz. İbn İshak, *Sîre*, 81; et-Taberî, *Tarih*, II/251.

Abdulmuttalib'in hakkı olduğuna hükmetmişti.[532]

Abdulmuttalib'in Kureyş kabilesindeki nüfuz sahipleri ve Taif şehrinin reisiyle girdiği bu diyaloglar, o sıralarda Mekke yönetiminde çok önemli bir mevkiye sahip olmadığının açık göstergesidir. Hatta Abdulmuttalib'in *sikâye* ve *rifâde* görevlerini bu hadiselerden sonraki bir zamanda elde etmiş olduğu kanaatindeyiz.

Arabistan çöllerinde suyun çok hayati bir öneme sahip olduğu, suyu olmayan yerlerde insanların yaşama imkânı bulamamalarından anlaşılmaktadır. Mekke şehri de yüzyıllardır insanların ticaret veya hac maksadı ile geldikleri önemli şehirlerden birisidir. Bu kadar önemli bir pozisyonda olan Mekke şehrinde de su, en önemli ihtiyaçlardan birisidir. İnsanların sürekli bu şehre gelip dini ibadetlerini yerine getirmesi ve belirli ticari faaliyetlerde bulunması şehirde, su kaynaklarının da fazla olduğunun göstergelerindendir. Bu sebeple ilk dönem kaynaklarımızda Mekke şehrinden bahsedildiğinde mutlaka su kuyuları ile ilgili müstakil başlıklar görmekteyiz. İbn Hişam'ın eserinde olduğu gibi Ezrakî'nin eserinde de Mekke'deki su kuyuları arasında Taviy, Bezzer, Secle, Hafer, Sukayye, Ümmü Ahrad, Sünbüle, Ğamr, Rüm, Humm, Hafr gibi birçok kuyudan bahsedilmektedir.[533] Mekke'deki su kuyuları, Kureyş kabilesine mensup olan kimselerin malı sayılmaktaydı. Bu kuyulardan sadece, Mekke şehrindeki sahipleri istifade edebiliyorlardı. Dışarıdan dini ibadetlerini yapmak ve ticari faaliyetlerde bulunmak üzere gelen birçok insan, bu kuyulardan onların izni ile istifade edebiliyorlardı. Zaten sikâye gibi bir görevin bulunması da bu sebepledir. Özellikle İbn Hişam'da geçen bir rivayet Abdulmuttalib'in Zemzem kuyusunu bulmasının toplum nezdinde ne kadar önemsendiğini ortaya koymaktadır. Abdulmuttalib rüyasında kendisine şöyle söylendiğini ifade etmektedir: "*Zemzemi kaz. Eğer kazarsan pişman olmazsın. Zemzem büyük babandan sana mirastır. Onun suyu asla bitmez. Hacılara içirirsin de artık güvercinler gibi dağılmazlar.* "[534]

Yukarıdaki rivayette "*hacıların güvercinler gibi dağılmalarına*" işaret edilmesi, Abdulmuttalib'in zemzemi bulmasının ve herkese yetecek büyük bir su kaynağı olarak sunmasının Mekke'ye gelen hacıların susuzluk sebebiyle ibadetlerini yapıp bir an önce

[532] Belazurî, *Ensâb*, I/74; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/68-69; İbn Habib, *el-Münemmak*, 94-95.
[533] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 144-146; el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/111-113.
[534] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 146-147.

şehri terk etmeye başlamaları ile ilişkisi olsa gerektir. Çünkü Mekke'de su kıtlığının olması, gelen insanların şehri "*güvercinler gibi*" hemen terk etmelerine yol açacak, bu da Kureyşliler'in Mekke'ye gelen insanlardan elde edecekleri gelirlerin azalmasına sebebiyet verecektir.

2.5.1. Abdulmuttalib ve Fil Hadisesi

Fil hadisesi ile ilgili en eski kaynağımız olan Kur'an-ı Kerim'de olay Fil suresinde anlatılmaktadır. Kur'an'da bu hadise şöyle anlatılır:

1. Ey Peygamber! Rabb'in fillerle Kâbe'yi yıkmaya gelenlere neler yaptığını görmedin mi?

2. Rabbin onların tuzağını boşa çıkarmadı mı?

3-4. Onların üstüne pişmiş çamurdan taşlar atan kuş sürüleri göndermedi mi?

5. Neticede Rabbin onları adeta ezilip çiğnenmiş ekin yaprakları haline getirmedi mi?[535]

Fil Yılı Üzerindeki Tartışmalar

Abdulmuttalib'in Fil olayındaki rolüne değinmeden önce bu seferin ne zaman meydana geldiği ile ilgili bazı tespitlerde bulunmamız gerekmektedir. Çünkü Fil olayının tarihi Hz. Peygamber'in doğum tarihiyle birebir ilişkilidir. Kaynaklarımızda Hz. Peygamber'in fil yılında dünyaya geldiğine dair bilgiler bulunmaktadır.[536] Hz. Peygamber, Kisrâ Enûşirvân I. Hüsrev b. Kubâd'ın (ö. 579) hükümdarlığının 40.[537] veya 42.[538] senesinde dünyaya gelmiştir. Enuşirvan'ın miladi 531'de,[539] babası Kubad'ın tahtına oturduğunu göz önünde bulunduracak olursak Hz. Peygamber'in miladi 571 veya 573 yıllarında doğduğu söylenebilir. Fil ordusu, Muharrem ayının ortasında, Hz. Peygamber'in doğumundan elli küsür gün önce (iki aydan birkaç gün eksik) Mekke'ye gelmiştir.[540] Ebû Hanife ed-Dîneverî'ye göre ise Hz. Peygamber, Enûşirvan'ın hükümdarlığının sonlarında dünyaya gelmiştir. Kendisine peygamberlik verilene kadar (kırk yaşında) Mekke'de ikamet etmiştir. Bu kırk yıllık dönemin 7 yılı Kisrâ Enûşirvân'ın

---

[535] el-Fîl, 105/1-5.
[536] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/81; et-Taberî, *Tarih*, II/155.
[537] el-Belâzurî, *Ensab*, I/103.
[538] et-Taberî, *Tarih*, II/155.
[539] Ahmed Tefazzülî, "Enûşirvân" *DİA*, XI/255.
[540] el-Belâzurî, *Ensab*, I/68.

hükümdarlığı zamanına rastlamaktadır.[541] Bütün bu rivayetlere rağmen Hz. Peygamber'in Fil olayının gerçekleşmesinden yaklaşık iki ay sonra Rebiulevvel ayında dünyaya geldiği açık olmakla birlikte, senesi hakkında herhangi bir bilgi sunulmamaktadır.

Watt ise Hz. Peygamber'in fil yılında doğduğu rivayetlerine değinerek ve Güney Arabistan'daki son keşiflerde Yemen'deki Habeş hâkimiyetinin fil yılından birkaç yıl sonra vuku bulduğuna dair bilgileri karşılaştırarak, Fil yılının genelde kabul edilen 570 yılından birkaç yıl geriye tarihlendirilmesi gerektiğini iddia etmektedir.[542]

Belazûrî'nin Vâkıdî'den naklettiği rivayete göre, Fil olayı ile Ficâr savaşı arasındaki süre 20 yıldır.[543] Ficâr savaşı ile Ka'be'nin Peygamber zamanındaki yeniden inşası arasında geçen zaman 15 yıldır. Kâ'be'nin inşa edilmesi ile Hz. Muhammed'e vahyin nazil olduğu zaman arası 5 yıldır. Hz. Peygamber Rükn'ü yerine koyduğunda ise 35 yaşında idi.[544] Bu rivayete göre Fil olayı 570, Ficâr savaşı 590, Kâbe'nin Hz. Peygamber zamanındaki yeniden inşası 605 ve Hz. Muhammed'e Peygamberliğin geldiği tarih 610 yılı olarak tespit edilmektedir.

Zührî'den gelen bir rivayete göre Kureyş, Allah Rasülü'nden önceki zamanı Fil yılından başlayarak sayardı. Kureyşliler Fil olayı ile Ficâr savaşı arasında 40, Ficâr savaşı ile Hişâm b. Muğire'nin ölümü arasında 6, Hişâm b. Muğîre'nin ölümü ile Kâbe'nin inşası arasında 9, Kâ'be'nin inşası ile Allah'ın Rasulü'nün Medine'ye hicreti arasında da 15 yıl sayarlardı.[545] Hz. Peygamber'in hicretini miladi 622 yılı olarak düşündüğümüzde bu rivayete göre –tarihlendirmelerde birkaç yılı hata payı olarak göz önünde bulundurmak kaydıyla- Kâ'be'nin yeniden inşası 607, Hişâm b. Muğire'nin ölümü 598, Ficâr savaşı 592, Fil olayı ise 552 yılına denk gelmektedir. Kaynaklarımızda geçen bu rivayet, fil olayı ile ilgili farklı bir tarihlendirmeden bahsetmektedir.

Kister, Ebrehe'nin Hulubân seferi üzerine yazdığı bir makalesinde G. Ryckmans'ın yolculuğu esnasında Murayğan kuyusu yakınlarında kaya üzerine kazılı bir kitabede Ebrehe'ye ait olduğu düşünülen iki sefere değinen arkeolojik bir keşiften

---

[541] Ebû Hanife ed-Dîneverî, *Ahbâru't-Tıvâl*, 124-125.
[542] W. Montgomery Watt, *Peygamber ve Devlet Adamı Hz. Muhammed*, (Çev.: Ünal Çağlar), Yöneliş, İstanbul 2001, 17.
[543] Aynı rivayet için bkz. İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 150.
[544] Belazurî, *Ensâb*, I/103.
[545] İbn Asâkir, *Târihu Medineti'ş-Şâm*, I/33.

bahsetmektedir.[546] Mevcut kitabeye göre Ebrehe, bu seferi 563 veya 552 yıllarında gerçekleştirmiştir.[547] Özellikle 552 yılı, Zührî'den aktardığımız Fil yılı hakkındaki tarihlendirme ile birebir uyum sağlamaktadır. Fakat Ebrehe'nin bahse konu olan seferlerinden başka bir sefer daha yapmış olabileceği de ihtimal dâhilinde düşünülmelidir. Ancak her ne kadar bu şekilde tarihlendirmeler yapılsa da fil yılı ile ilgili kaynaklarımızın genel anlamda 560'lı yılların sonu ile 570'li yılların başını verdiğini söyleyebiliriz.

Fil Olayı

Fil hadisesinin sebeplerini anlamak için olay meydana gelmeden önce Mekke ile Habeşistan arasındaki ilişkilerden bahsetmek istiyoruz. Tarihin en eski zamanlarından beri Güney Arabistan'da yaşayan kabileler ve devletlerle Mekke'de yaşayanların yakın ilişkileri olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle Arap kabilelerinden bahsederken Güney Arabistan da bulunan kabilelerin, Arabistan'ın orta ve kuzey bölgelerine yapmış oldukları göçlerden bahsetmiştik. Kureyş kabilesinden önce Mekke şehrine hâkim olmuş kabilelerden Cürhümîler, Katuraoğulları ve Huzâa kabilesi güneyden kuzeye göç eden Kahtânî kabilelerdendir. Mekke'de yaşayan bu kabilelerin Güney Arapları ile ilişkilerini kestiklerini düşünmenin mümkün olmadığını söyleyebiliriz. Hâşim'den önceki dönemde Yemen'de bulunan kralların Mekke ile yakın ilişkileri ile Hâşim'in kendi zamanında çevre kabileler ve devletlerle kurduğu ticari ilişkiler, Mekke'nin Habeşistan ve Yemen bölgesi ile yakın ilişkileri olduğunu göstermesi açısından önemlidir.[548]

Ayrıca Güney Arapları ile Habeşliler'in milattan önceki zamanlara giden yakın ilişkileri bulunmaktadır. MÖ. X. yüzyılda Sebeliler Kızıldeniz üzerinden göç ederek Kuzey Habeşistan'da bulunan Hâmî halkları himayeleri altına almışlardı. Daha sonra MÖ. VII. yüzyılda Güney Arabistan'dan Habeşistan'a göç eden Yemenli Araplar'dan bahsedilmektedir. Güney Arabistan'dan Habeşistan'a yapılan bu göç hareketleri ile bölgede farklı kabilelerin birleştirilmesi ve asimilasyonu neticesinde Habeşistan'ın kurulduğu söylenmektedir. Ancak daha sonraki dönemlerde Habeşliler'in Güney

---

[546] Kitabe ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Sidney Simith, "Events in Arabia in the 6 th century A. D", *Bulletin of the School of Oiental and African Studies*, University of London, Vol. 16, No: 3 (1954), ss. 425-468; İhsan Abbas, *Şerhu Lebîd b. Rebi'a*, Kuveyt 1962, 7-9; Kister, "Huluban Seferi", (Çev.: Fatih Erkoçoğlu), *C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas 2010, XIV, sayı: 2, ss. 575-586.

[547] Kister, "Huluban Seferi", 577-578.

[548] Hicri II. yüzyılda yazılmış müellifi meçhul, *Nihâyetü'l-Ereb fî Ahbâri'l-Furs ve'l-Arab*, 308.

Arabistan'a yaptıkları seferlerden de bahsedilmektedir. Tarihi kayıtlardan anlaşıldığına göre Habeşliler'in Yemen'e yaptıkları ilk sefer MS. 277-290 yıllarına tarihlenmektedir. Bu tarihten Yemen krallarının kayıtlarının görüldüğü MS. 378 yılına kadar Yemen, Habeşliler'in hâkimiyetinde kalmış olmalıdır. Fakat daha sonra MS. 525 yılında Habeşliler Yemen'i tekrar idareleri altına almışlardır. Habeşliler ile Güney Arabistan arasındaki askeri münasebetler dışında ekonomik açıdan da yakın ilişkiler bulunmaktaydı. Hindistan'dan deniz yolu ile gelen mallar Habeşliler'in ülkesine indiriliyor; oradan Basra Körfezi yoluyla Fırat'ın döküldüğü yerlere kadar ulaştırılıyordu. Ayrıca Baharat ticaretini ellerinde bulunduran Habeşliler Hicaz sahillerindeki *Şuaybe*[549] ve *Câr* limanlarına kadar geliyorlar ve kafilelerle mallarını Basra Körfezi'ne kadar taşıyabiliyorlardı. Bu limanlardan Basra Körfezine götürülen malların geçiş güzergâhları üzerinde en önemli konaklama merkezlerinden birisi de Mekke şehriydi. Bu sebeple Mekkeliler ile Habeşliler arasında yakın ticari ilişkiler kurulduğunu söyleyebiliriz.[550]

Hz. İbrahim'den Kusay zamanına kadar Mekke şehrinde yönetimi ellerinde bulunduran Güney Arapları ile Habeşliler'in yakın ilişkileri, Mekke şehrini de önemli anlamda etkilemiştir. Kanaatimizce dini, siyasi ve ekonomik anlamda Güney Araplarının etkisinde bulunan Mekke şehri, antik dönemden beri Kuzey Araplarından ziyade Güney Araplarının etkisinde kalmıştır.[551]

Şimdi Fil hadisesinden önce Mekkeliler'in Habeşliler ile ilişkilerini incelemeye başlayabiliriz. Kaynaklarımızda Hâşim'in Habeşistan Necaşî'sinden bazı ticari imtiyazlar aldıktan sonra ona bağlı olarak Yemen'de hüküm süren Ebrehe b. el-Eşrem ile de ticari bir ittifak yaptığına dair bilgiler bulunmaktadır. Hâşim'in yaptığı bu ittifaklar ile Kureyş toplumu gözle görülebilir bir refaha ve zenginliğe kavuşmuştur. Bu ticari faaliyetler Abdulmuttalib zamanında da artarak devam etmiştir. Hicaz bölgesinde yaşayan Kureyş

---

549 Arap yarımadasının batısında bulunan limanlarından birisi olan Şuaybe, Afrika-Hicaz arası denizciliğinde gemilerin su ve gıda temini ve Afrika'dan getirilen ticari malların indirilmesi yönüyle bölgesel açıdan önemli bir limandı. Mekke'nin güneyinde bulunan Şuaybe limanı, İslam öncesi dönemde Habeş ve Bizanslı tacirlerin demir attkları bir yerdi. 605 yılında sel suları sebebiyle zarar görmüş olan Kâbe'nin tamiri için kullanılan kerestelerin bu limanda karaya vuran Bizanslı bir tâcir'in gemisinin enkazından alındığı söylenmektedir. Bkz. Cevad Ali, *el-Mufassal*, VII/272-273. Ayrıca bkz. İbn Hişâm, *es-Sîre*, 182; İbn Sa'd, *et-Tabakat*, I/145.

550 Daha geniş bilgi için bkz. Cevad Ali, *el-Mufasal*, III/449-507; Trimingham, *Christianity among the Arabs*, 287-303; Levent Öztürk, *Etiyopya'da İslamiyet I*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001, 19-27; Nabia Abbott, *The Rise of the North Arabic Script*, 11.

551 Güney Araplarının Mekke'ye etkisi ile ilgili olarak çalışmamızın Kureyş Kabilesi'nin Ekonomik Yapılanması ile ilgili bölüme bakılabilir.

kabilesine mensup toplulukların yarımadada gittikçe artan ticari faaliyetleri, komşu devlet ve kabilelerin ticari faaliyetlerini sekteye uğratacak kadar büyümüş olmalı ki Yemen'e hâkim olan Ebrehe'nin Kâbe'nin fonksiyonunu icra edecek bir kilise inşa etmesine neden olmuştur. Ebrehe'nin böyle bir kilise/kulleys/el-Quallis[552] inşa ettirmesinin diğer bir sebebi insanların Kâbe'ye yaptıkları dini ziyaretlerini kendi ülkesine yönlendirmekti. Ancak Ebrehe'nin Mekke'de bulunan Kâbe'nin icra ettiği fonksiyonu ortadan kaldıracak bu girişim, Kâbe'nin kutsiyetini kabul eden *hums*a[553] mensup Milkân b. Kinâneoğulları'ndan veya Nesi' görevini yürüten Fukaymoğulları'ndan[554] bir kişinin kiliseyi kirletmesi ile büyük bir çatışmanın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ebrehe yaptırdığı kiliseye yapılan bu saygısızlığı haber alınca büyük bir ordu hazırlayarak Mekke üzerine yürümüştür.[555]

Ebrehe'nin inşa ettirdiği mabede yapılan saygısızlığın faillerine baktığımızda bu kimselerin bir şekilde Kureyş kabilesi ile ilişki içerisinde olduklarını görmekteyiz. Bu kişiler tarafından yapılan saygısızlık hakkındaki rivayetlere baktığımızda onların Kureyş ile anlaşmalı olan kabilelere mensup kimseler olduklarını söylememiz mümkündür.[556]

Başka bir rivayette Ebrehe'nin Kâbe'yi yıkmak üzere harekete geçmesine sebep olarak, Kureyşli bir topluluğun, acıktıkları bir sırada kendilerine et pişirmek üzere yaktıkları ateşin, sıcak hava ve rüzgârın etkisiyle kilisenin yanmasına yol açtığından bahsedilmektedir.[557] Taberî'de geçen bir rivayette ise Ebrehe bu sefere, Hıristiyanlığı yaymak ve inşa ettirdiği kilisesinde Arapların hac yapmalarını sağlamak için taç giydirip Mudar kabilesine emîr olarak gönderdiği Muhammed b. Huzâî'nin Kinâne kabilesine mensup kimselerce öldürülmesini bahane ederek çıkmıştır.[558]

İsbehânî, Ebrehe'nin Mekke'ye karşı düzenlediği seferin başka bir sebebinden bahsetmektedir. Ebrehe'nin kızının oğlu Aksûm b. es-Sabbâh el-Himyerî Mekke'ye hacca gider. Mekke'den dönerken Necrân'da kaldığı bir kilisede Mekkelilerin saldırısına uğrar. Bu kimseler onu soyar ve kiliseyi de yağmalarlar. Aksûm bu kızgınlıkla dedesi

---

[552] Necrân Kâbe'si için bkz. İbn Hurdâzbeh, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 133.
[553] İbn İshak, *Sîre*, 38.
[554] et-Taberî, *Tarih*, II/130; el-İsbahânî, *Delâilu'n-Nübüvve*, 151.
[555] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 59; et-Taberî, *Tarih*, II/230-231.
[556] Kister, "Mekke İle İlgili Bazı Rivayetler", 43.
[557] Mukatil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV/847-848.
[558] et-Taberî, *Tarih*, II/131.

Ebrehe'nin yanına gelerek başından geçen olayı anlatır. Bunun üzerine Ebrehe Mekkeliler'in kutsal evini yıkmaya yemin eder.[559]

Kaynaklarımızda Ebrehe'nin Kâbe'yi yıkmak amacıyla Mekke üzerine bir sefer düzenlemesinin nedeni olarak, genelde, yaptırdığı kiliseye Arapların yapmış oldukları saygısızlık ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Ancak 20 bin[560] veya 60 bin kişilik bir orduyla Mekke'ye yürüyen Ebrehe'nin tek amacının Kâbe'yi yıkmak olduğunu düşünmek çok doğru olmasa gerektir. Çünkü bu zamanda Bizans-Roma devleti ile Sasaniler arasında Arap yarımadası üzerinde büyük bir hâkimiyet savaşı vardı. Zû Nuvas'ın mağlup edilmesi ile Güney Arabistan'daki Hristiyan Habeş hâkimiyeti, bölgenin Bizans ile ilişkilerini de oldukça geliştirmişti. Habeşliler güney Arabistana hâkim olduklarında dinlerini ve dillerini yaymak için büyük çabalar harcamışlardı. Hristiyanlığın bölgedeki yayılışının çok eski zamanlarda başladığını, çeşitli yerlerde inşa edilmiş kiliselerden anlamak mümkündür. Buradaki kiliselerin en meşhuru, Necran Kâbe'si olarak bilinen Abdulmeddânoğulları'nın yaptırdığı kilisedir. Ayrıca San'a, Zafâr, Me'rib ve Aden'de de kiliseler inşa edilmiştir.[561] Bizans imparatorluğu, güneydoğu sınırında bulunan Kuzey Arabistan bölgesini siyasi açıdan güvenli bir hale getirmeye çalışırken özellikle Güney Arabistan bölgesinde Hristiyanlığın yayılması için önemli faaliyetlerde bulunduğu görülmektedir. Hristiyanlığın Necran'da yayılması için din adamları göndererek yukarıda isimlerini belirttiğimiz şehirlerde kiliseler yaptırmıştır.[562]

Yemen, San'a gibi Güney Arabistan şehirlerine hâkim olup bölgedeki Hindistan deniz ticaretini ele geçirdikten sonra dinî ve ekonomik hedeflerini Arap yarımadasına yaymak üzere gözünü kuzeye çeviren Ebrehe, Mekke'yi ele geçirerek Araplar'ın gittikçe gelişen ticarî faaliyetlerdeki hâkimiyetlerine son vererek, San'a'yı Arabistan'ın dinî, ticarî ve siyasî merkezi haline getirmek istemekteydi. Bu arada Arap yarımadasındaki kuzey-güney bölgeleri arasında kilit noktada bulunan Mekke'yi ve orada yaşayan putperest Arapları saf dışı bırakmak suretiyle Suriye'ye ulaşması ve Sâsânîler'le uzun zamandır savaşan Bizans'a yardım etmesi de mümkün olacaktı.[563]

---

[559] el-İsbehânî, *Delâilü'n-Nübüvve*, 144.
[560] el-İsbehânî, *Delâilü'n-Nübüvve*, 144.
[561] Mustafa Fayda, *İslamiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı*, Ankara 1982, 9-19.
[562] Trimingham, *Christianity among the Arabs*, 287-293. Ayrıca bkz. Casim Avcı, *İslam Bizans İlişkileri*, 30.
[563] Cevad Ali, *el-Mufassal*, III/517-519; Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, 3.

Ebrehe'nin büyük bir ordu hazırlayarak Mekke'deki Kâbe'yi yıkmak için yola çıktığını haber alan ve Kâbe'nin kutsiyetine inanmış kabileler, orayı müdafaa etmek için Ebrehe ile savaştılar. Kaynaklarımız Ebrehe'ye karşı savaşanlardan birisi olarak Yemen halkının meliklerinden Zû Nefr'i göstermektedirler. Zû Nefr, kabilesini ve müttefiklerini Ebrehe'ye karşı savaşmak üzere çağırdı. Ancak Ebrehe'nin ordusuna karşı herhangi bir mukavemette bulunamadan esir düştü. Neticede Zû Nefr, Ebrehe ile işbirliği yaparak ölmekten kurtuldu. Ebrehe'nin ordusu ilerlerken Has'am kabilesine mensup Nüfeyl b. Habib el-Has'amî ve ona tabi olan Şehrân ile Nahis kabileleri de Ebrehe'nin kuvvetleriyle savaştılar. Ancak Nüfeyl de Zû Nefr gibi Ebrehe'ye esir düştü. Nüfeyl ve müttefikleri Ebrehe ordusuna Arap topraklarında rehberlik yapma sözü vererek hayatlarını kurtarmışlardır.[564]

Ordusu ile birlikte Kâbe'ye doğru ilerleyen Ebrehe, Tâifliler'e ait Vec vadisine gelince karşısına Sakif kabilesine mensup kimseler çıkarak, "*Ey Melik! Biz senin kullarınız. İlahımız –putları el-Lât'ı kastederek- yıkmayı istediğin şey değildir. Senin aradığın bütün Arapların ziyaret ettiği Kureyş kabilesinin kutsal evidir.* " diyerek[565] Ebrehe'ye klavuzluk yapması için Ebu Riğal'i[566] görevlendirdiler. Ordu *Muğammes*[567] denilen yerde karargâh kurduğunda Ebrehe öncü kuvvetlerini Esved b. Maksud[568] liderliğinde Mekke ve Tihame'ye doğru gönderdi. Bu kuvvetler Mekke ve Tihâme bölgesinde, içinde Abdulmuttalib'e ait 200 devenin de bulunduğu birçok sürüye ordunun ihtiyaçlarını gidermek amacıyla el koydular. Bunun üzerine Kureyş, Kinâne, Hüzeyl ve diğer kabilelerden Mekke'de bulunan kimseler Ebrehe ordusu ile savaşmak istedilerse de karşı koyamayacaklarını anlayarak vazgeçtiler.[569]

---

[564] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 59-60; Hicri II. yüzyılda yazılmış müellifi meçhul, *Nihâyetü'l-Ereb fî Ahbâri'l-Furs ve'l-Arab*, 309; et-Taberî, *Tarih*, II/132.

[565] İbn İshak, *Sîre*, 38; et-Taberî, *Tarih*, II/232.

[566] Kaynaklarımızda Sakîf kabilesi ile ilgili anlatılan bilgilere ihtiyat ile yaklaşmak gerekmektedir. Çünkü Emeviler ile yakın ilişkileri sebebiyle Sakîf kabilesi mensuplarına, Semud kavminden oldukları ve Ebû Riğâl'in Tâif halkına çokça zulmeden bir yönetici olduğu veya Mekke'yi yıkmak için gelen Ebrehe'nin ordusuna klavuzluk yaptığı ve daha sonra Hz. Peygamber'in Ebû Riğâl'in mezarına uğradığı ve taşlanmasını emrettiğine dair olmayacak isnatlarda bulunulmuştur. İrfan Aycan, "Sakîf Kabilesi ve Taif Şehrine İslam Tarihi Açısından Bir Bakış", *AÜİFD*, XXXIV, 209-213. Ayrıca bkz. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, XI/454-455.

[567] Muğammes, Tâif ile Mekke arasında bir yer olup Mekke'ye uzaklığı yaklaşık olarak 40 km'dir. Ya'kut el-Hamevî, *Mu'cem*, V/188-189.

[568] Ebrehe'nin 100 atlı ile Esved b. Masfûr'u gönderdiğine dair bkz. Hicri II. yüzyılda yazılmış müellifi meçhul, *Nihâyetü'l-Ereb fî Ahbâri'l-Furs ve'l-Arab*, 310.

[569] İbn Hişam, *es-Sîre*, 60-62.

Ebrehe *Muğammes*'te konakladığında Hunâta el-Himyerî'yi şehrin meliki ve seyidinin kim olduğunu öğrenmesi ve ondan Mekke halkına kendisinin savaşmak niyetinde olmadığını sadece Kâbe'yi yıkmaya geldiği ile ilgili bir mesaj iletmesi için gönderdi. Hunâta Mekke'ye geldiğinde ona Mekke'nin efendisinin Abdulmuttalib b. Hâşim b. Abdimenâf b. Kusay olduğu söylenince, Ebrehe'den almış olduğu mesajı Abdulmuttalib'e iletti. Abdulmuttalib ise Hunâta'ya, "*Allah'a and olsun ki biz Ebrehe ile savaşmaya niyetli değiliz. Savaş yapmak için de herhangi bir gücümüz bulunmamaktadır. Burası Allah'ın ve onun halîli olan İbrahim'in kutsal evidir. Eğer Allah Ebrehe'yi bu işten men ederse kendi evinden men etmiş olur. Eğer Allah kendi kutsal evini Ebrehe'ye karşı savunmaz ise bizim yapacak hiçbir şeyimiz yoktur*" dedi. Bunun üzerine Hunâta, aldığı emir üzerine Abdulmutalib'i Ebrehe ile görüşmeye götürdü. Abdulmuttalib birkaç oğlu ile birlikte Ebrehe'nin elinde tutsak olan Zû Nefr'den kendisine aracılık yapmasını istediğinde Zû Nefr tutsaklığını ileri sürerek onu aynı zamanda filin de bakıcısı olan Üneys'e gönderdi. Üneys ise Abdulmuttalib için aracılık yapmayı kabul ederek Ebrehe'ye şöyle dedi: "*Ey Melik, bu kimse Mekke develerinin sahibi ve Kureyş'in seyyididir. Senin kapında huzuruna girmek için izin istemektedir. Bu kimse ovada insanları, dağların tepelerinde ise vahşi hayvanları doyurur. Huzuruna girmesine izin ver de ihtiyacı hakkında seninle konuşsun.*" Bu görüşme üzerine Ebrehe, Abdulmuttalib ile görüşmeyi kabul etti.[570]

Ebrehe, Abdulmuttalib'i huzuruna kabul ettiğinde onun görünüşünden etkilenerek hürmet gösterdi. Hatta yerinden kalkarak Abdulmuttalib'in kilimi üzerinde onunla yan yana oturdu. Ebrehe ona ihtiyacının ne olduğunu sorduğunda Adulmuttalib kendisine ait olan 200 devesinin geri verilmesini istedi. Ebrehe ise bu kadar hürmet gösterdiği kimsenin kendisinden basit bir ricada bulunduğunu görünce hayretini gizleyemedi. "Ben senin babalarının dininin bir nişanesi olan beyti yıkmaya geldiğim halde sen benden sadece develerini istiyorsun" diyerek şaşkınlığını belirtti. Bunun üzerine Abdulmuttalib ona, "*Şüphesiz ben develerin sahibiyim. Muhakkak ki Beyt'in de bir sahibi vardır ve yakında kendi evini koruyacaktır.*" dedi. Bu konuşma üzerine Ebrehe Abdulmuttalib'e develerinin iade edilmesini istedi.[571]

---

[570] İbn İshak, *Sîre*, 39; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 62; Hicri II. yüzyılda yazılmış müellifi meçhul, *Nihâyetü'l-Ereb fî Ahbâri'l-Furs ve'l-Arab*, 310; et-Taberî, *Tarih*, II/233.

[571] İbn İshak, *Sîre*, 39; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 63; et-Taberî, *Tarih*, II/234.

İbn Hişam'da Abdulmuttalib'in Ebrehe'nin huzuruna tek olarak girdiğine dair rivayetin dışında o esnada Bekroğulları'nın reisi olan Ya'mer/Amr[572] b. Nufâse b. Adiy b. Dîl/Dü'il b. Bekr b. Abdimenât b. Kinâne ve Hüzeyl kabilesinin reisi olan Hüveylid b. Vâsile el-Huzelî ile birlikte gittiklerine dair bir rivayet bulunmaktadır. Rivayete göre Abdulmuttalib bahse konu olan kimselerle birlikte Kâbe'yi yıkmaması ve geri dönmesi için Ebrehe'ye Tihâme bölgesinin mallarının üçte birini teklif etmişler; ancak Ebrehe bu tekliflerini kabul etmemiştir.[573]

Ebrehe'nin ordusu *Muğammes*'ten Mekke'ye doğru hareket ettiğinde Kureyş kabilesi ve Mekke toplumu kendilerine bir zarar gelmesin diye yüksek yerlere, dağların tepelerine çıkmışlardı. Mekke'de *sikâye* işini yürüten Abdulmuttalib ile Kâbe örtüsünün bakım görevlisi Şeybe b. Osman b. Abdiddâr'dan başka kimse kalmamıştı. [574] Abdulmuttalib bu esnada Kâbe'nin kapısında bulunan halkaya tutunarak Allah'a şöyle yalvardı:

"Ey Allahım! Her insan evine sahip çıkar. Sen de evine sahip çık.

Yarın onların *haçı* ve kuvveti senin gücüne üstün gelmesin.

Ey Allah'ım *kıblemizi* onlardan korumaz isen sen bilirsin. …"

Abdulmuttalib Kâbe'de duasını yaptıktan sonra yanında bulunan kimselerle birlikte dağlara sığınarak Ebrehe ve ordusunun Mekke'ye girdiğinde ne yapacaklarını beklemeye başladılar.[575] Başka bir rivayete göre Abdulmuttalib, Amr b. 'Âiz b. 'Umrân b. Mahzum, Mut'im b. 'Adiy b. Nevfel b. Abdimenâf ve Mes'ûd b. Amr (Umeyr) es-Sekafî ile birlikte Hirâ dağına sığınmışlardır.[576]

Ebrehe, Abdulmuttalib ile girdiği bu diyalogdan sonra ordusu ile birlikte Kâbe'yi

---

[572] Bu isim et-Taberî'de Amr olarak geçmektedir. et-Taberî, *Tarih*, II/234.

[573] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 63; el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/144-145; et-Taberî, *Tefsir*, XXIV/640; et-Taberî, *Tarih*, II/234.

[574] İbn İshak, *es-Sîre*, 38-39. Mekke'de Kâbe merkezli din hizmetlerinden olan *sikâye* görevini üstlenen Abdulmuttalib ile *hicâbe* görevini yürüten Şeybe b. Osman'ın Ebrehe ordusu Mekke'ye doğru hareket edinceye kadar şehri terk etmemeleri ile Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın ve Şeybe'nin hicret etmemesini bir arada düşündüğümüzde bu hizmetleri yürüten kimselerin cahiliyeden beri şehirlerini tamamıyla terk etmemek gibi bir gelenekleri olduğunu söyleyebiliriz. Hz. Abbas ve Şeybe'nin de Müslümanlar ile hicret etmemelerinin sebeplerinden birisinin bu anlayış olabileceği ile ilgili bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX/15. Ayrıca bkz.Kister, *Mekke İle İlgili Bazı Rivayetler*, 51.

[575] İbn Hişam, *es-Sîre*, 63-65; el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/145; et-Taberî, *Tarih*, II/134-135.

[576] et-Taberî, *Tarih*, II/138; el-İsbahânî, *Delâilu'n-Nuübüvve*, 149, Abdulmuttalib, Hakîm b. Hizâm ve Kureyş'in önemli kişleri ile birlikte Ebû Kubeys dağına çıktıkları ile ilgili rivayetler için bkz. Hicri II. yüzyılda yazılmış müellifi meçhul, *Nihâyetü'l-Ereb fî Ahbâri'l-Furs ve'l-Arab*, 311.

yıkmak için Mekke'ye doğru hareket ettiğinde, kaynaklarımızda *ebabil* olarak tarif edilen kuşların taşıdıkları küçük taşlar ile bozguna uğratılmışlardır. Bazı âlimler İbn İshak'ta geçen "*İlk defa fil senesinde ortaya çıkan kızamık ve çiçek hastalığı*"[577] rivayetini esas alarak fil ordusunun bahse konu olan bu hastalıklı mikropları taşıyan sinek veya sivrisinek gibi uçucular (tayr) tarafından mikropların atılması sebebiyle hezimete uğradığını söylemektedirler.[578] Mikail Bayram ise Hicaz bölgesinin volkanik bir arazi yapısına sahip olması nedeniyle Mekke yakınlarında patlayan bir volkandan püsküren lavların fil ordusunu hezimete uğrattığını iddia etmektedir.[579] Ebrehe'nin kumandasında Kâbe'yi yıkmaya gelen fil ordusunun akıbeti hakkında kaynaklarımızda uzun uzadıya anlatılan rivayetlerden bahsetmek konumuzun sınırlarını aşacağı için uygun görülmemiştir.

Ebrehe kumandasındaki fil ordusunun hezimete uğradığını gören Abdulmuttalib, Hz. Osman'ın babası Affân ve Mesud es-Sekafî'nin babası bulundukları dağdan inip Habeş ordusunun bulunduğu yere ilk olarak gelenlerdir. Ordudan arta kalan ganimetleri toplamış ve bu sebeple Kureyş'in en zengin kişileri olmuşlardır. Affân ölünce bütün malını oğlu Osman'a bırakmıştır.[580]

Hristiyan Bizansın etkisinde bulunan Ebrehe'nin Mekke'deki Kâbe'yi yıkma teşebbüsüne hem dinî (misyonerlik) hem de ticâri maksatlarla giriştiğini söylemek mümkündür. Ancak bunun, bölgesinde önemli ticari faaliyetleri ile dikkat çeken Mekke'nin nüfuzunun kırılması için Bizans'ın yardımı ile gerçekleştirilmiş bir sefer olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Çünkü daha sonraki bir zamanda Osman b. el-Hüveyris'in Mekke emiri olma teşebbüsünden bahseden rivayette Bizans'ın Mekke'yi kontrol altına alma isteği oldukça bariz bir şekilde görülmektedir. Bu rivayete göre Mekkeliler tarafından Patrik olarak isimlendirilen ve risaletten 30 yıl önce öldüğü söylenen Osman b. el-Huveyris, Kayser'in yanına giderek Hristiyan olmuştur. O, Kureyş'ten gördüğü eziyetleri anlatarak Kayser'den veya Bizans'ın kontrolündeki Şam meliki İbn Cefne'den yardım istemiş bunun üzerine Mekke'nin kralı olarak tayin

---

[577] İbn İshak, *Sîre*, 42; et-Taberî, *Tarih*, II/139.

[578] Muhammed Abduh, *Tefsîru Kurâni'l-Kerim –Cüz'ü Amme-*, (3. Baskı) Matbaatu Mısır, h. 1341, 158; Muhammed Hüseyin Heykel, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, (Çev.: Vahdettin İnce), Kitabevi, 2001 İstanbul, 76.

[579] Geniş bilgi için bkz. Mikail Bayram, *Fil Olayının Mahiyeti ve Fil Suresi*, Damla Ofset, Konya 1998. Ayrıca benzer yorumun tefsirdeki tartışması için bkz. *http://www.kurandersi.com/kuran-sohbetleri/2009/fil-suresi-fil-olayi-ve-yanardag-patlamasi.html*

[580] el-Halebî, *es-Sîretü'l-Halebiyye*, I/100.

edilmişti. Bu görevlendirme üzerine Mekke'ye gelen Osman, herkesten haraç almak suretiyle krallığının tanınmasını istemişse de Kureyşliler bu zamana kadar herhangi bir melikin emrine girmediklerini ve bundan sonra da girmeyeceklerini söyleyerek bu talebi reddetmişlerdir. Bunun üzerine tekrar Şam'a dönen Osman orada ölmüş veya öldürülmüştür.[581] Bu rivayetten anlaşıldığı kadarıyla Hristiyan dinine girmiş olan Osman b. Hüveyris Bizans'ın Hicaz'ı kontrol altına almasını ve Mekke'nin idaresinin de kendisine verilmesini ummaktaydı ve bu nedenle Kayser'in bölgeyi ele geçirmesini istiyordu.

2.5.2. Abdulmuttalib ve Seyf b. Zî Yezen

Bu hadiseden yaralı kurtulan Ebrehe San'a'ya kadar ulaşmışsa da orada ölmüştür. Ebrehe ölünce Habeşliler onun yerine oğlu Yeksûm'u daha sonra da diğer oğlu Mesruk'u melik yapmışlardır. Mesrûk, Yemen'deki Habeş hâkimiyetinin son melikidir.[582] Mesruk'un iktidarı döneminde, Güney Arabistan'da bulunan ve bölgedeki Himyerîler ve diğer Yemen kabileleri çok zulme uğradıklarında, Himyerî meliklerinin soyundan olan Seyf b. Zî Yezen bu kabileler için bir umut olmuştur. Ebrehe ve ordusunun Mekke yakınlarında *Muğammes* mevkiinde bozguna uğraması ve Habeş ordusunun büyük oranda güç kaybetmesi ile Seyf'in Habeşli istilacıları ülkesinden atma düşüncesini hayata geçirmesi için çok önemli bir fırsat yakalamış olduğunu da söylememiz gerekmektedir.[583] Seyf öncelikle Habeşlilere karşı Antakya'da bulunan Bizans İmparatoru'ndan yardım istemiş; ancak ondan dindaşı olan Habeşlilere karşı yardım alamayacağını anlayan Seyf, Sâsânîler'in vassalı olan Hîre Emîri (aynı zamanda Irak bölgesinde bulunan Araplar'dan sorumlu) Nu'mân b. Münzir vasıtasıyla Sâsânî Kisrâsı I. Hüsrev'den yardım istemiştir.[584] Kisra, Seyf'in yardım talebine karşılık kumandanlarından Vehriz'in komutasında, mahkûmlardan oluştuğu söylenen 600,[585] 800[586] veya 7500[587] kişilik bir gücü Aden

---

[581] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 207; İbn Habib, *el-Münemmak*, 154-160; Zübeyr b. Bekkâr, *Cemhere*, 427; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, III/331.
[582] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/148.
[583] Nuha N. N. Khoury, "The Dome of the Rock, the Kaʿba, and Ghumdan: Arab Myths and Umayyad Monuments", *Muqarnas*, Vol. 10, Essays in Honor of Oleg Grabar (1993), 61.
[584] Hicri II. yüzyılda yazılmış müellifi meçhul, *Nihâyetü'l-Ereb fî Ahbâri'l-erebve'l-Arab*, 316-317; et-Taberî, *Tarih*, II/139-140; İbn Kuteybe, *Ahbâru't-Tıvâl*, 112.
[585] Süheylî, *Ravdu'l-Unuf*, I, 131.
[586] İbn Hişam, *es-Sîre*, 75; et-Taberî, *Tarih*, II/141.
[587] İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 353. Diğer rakamlar birbirine yakın olmakla beraber İbn Kuteybe'nin verdiği rakam çok abartılı görünmektedir.

körfezinden Yemen'e göndermiştir.[588] Bölgedeki yerli kabilelerin de Kisrâ tarafından gönderilen kuvvetlerle birleşmesi sonucu Habeşliler bozguna uğratılarak melikleri Mesrûk b. Ebrehe öldürülmüştür.[589] Bu olay ile birlikte Habeşliler'in Yemen ve çevre kabileler üzerindeki hâkimiyetleri son bulmuştur. Kisrâ'nın kumandanı olan Vehrîz, Seyf b. Zî Yezen'i Sâsanîler'e yıllık vergi ödemek şartıyla bölgenin meliki yaparak ülkesine dönmüştür.[590]

Seyf'in Yemen'e hâkim olması bütün Arapları sevindirmiştir. Yarımadada bulunan Kureyş, Sakîf, Hevâzin, 'Advân, Fehm, Gatafân, Temîm, Esed, Kudâa ve Ezd kabileleri Seyf'i tebrik etmek için birer elçi göndermişlerdir. Seyf kendisini tebrike gelen bütün elçileri kabul ederek onlara ikramlarda bulunmuştur. Harem bölgesinin sakini ve Beytullah'ın komşuları olmaları hasebiyle Kureyş kabilesi heyetini diğer kabilelerden üstün tutmuştur. Kureyş kabilesini temsilen gidenler arasında Abdulmuttalib b. Hâşim, Ümeyye b. Abdişems, Huveylid b. Esed ve Ümeyye b. Ebi's-Salt bulunmaktaydı.[591]

Mekke ehlinden ve Kureyş'in ileri gelenlerinden oluşan bu topluluk o esnada San'â'daki *Ğâmdân* isimli sarayda bulunan Seyf'in huzuruna girdiler. Seyf'in sağında ve solunda devlet erkânı ve çocukları bulunmaktaydı. Abdulmuttalib konuşmak üzere söz isteyince Seyf, "*Melikler önünde konuşabilecek kimselerdensen buyur*" diyerek izin verdi. Bunun üzerine Abdulmuttalib, "*Ey Melik! Şüphesiz aziz ve celil olan Allah seni yüksek ve yüce bir mevkiye yükseltti. Seni aslı iyi ve şerefli, kökü sabit dalları göğe doğru uzayan iyi ve güzel bir vatanda yarattı. Sen Arapların ebedi reisi ve bolluk getiren ilkbaharısın. Sen Arapların boyun eğdikleri başkanı, dayanılan direği ve insanların sığınağısın. Selefin, diğer seleflerin en hayırlısıdır. Sen o seleflerin en hayırlı halefisin. Selefi bulunduğun kimselerin hatıraları hiç kaybolmayacak, senden sonra sana halef olacak kimseler hiç helak olmayacak. Ey Melik! Biz Allah'ın hareminin sakinleri ve evinin hizmetçileriyiz. İçine düştüğümüz sıkıntılardan bizleri kurtaracağına dair olan sevincimiz, bizleri senin yanına kadar gelmeye sevk etti. Bizler seni tebrik etmek için gelen*

[588] Yüzer kişilik mürettebata sahip toplam sekiz gemi gönderilmiştir. Ancak gemilerden ikisi seyir halinde iken batmıştır. et-Taberî, *Tarih*, II/141.

[589] İbn Kuteybe, *Ahbâru't-Tıvâl*, 112-113; et-Taberî, *Tarih*, II/141.

[590] Mustafa Fayda, "Seyf b. Zûyezen", *DİA*, XXXIX/29.

[591] Vehb b. Münebbih, *Kitabu't-Tîcân*, 307; Kureyş kabilesinden Seyf'in yanına giden heyette Abdulmuttalib, Ümeyye b. Abdişems, Abdullah b. Cüd'ân, Huveylid b. Esed ve Vehb b. Abdimenâf b. Zühre'nin bulunduğuna dair bkz. Hicri II. yüzyılda yazılmış müellifi meçhul, *Nihâyetü'l-Ereb fî Ahbâri'l-Furs ve'l-Arab*, 320.

elçileriz. Kıtlık dolayısıyla herhangi bir şey talep etmek için gelmedik" dedi. Abdulmuttalib ile Seyf b. Zî Yezen arasındaki diyalog, Seyf'in gelecek bir peygamberden bahsettiği rivayetle devam etmektedir.[592]

Aynı konuda gelen başka bir rivayete göre Seyf b. Zî Yezen, Yemen'e melik olduğunda, oğlunu vali olarak Mekke'ye gönderdiği zaman Kureyş'in ileri gelenlerinden olan Abdulmuttalib, Utbe b. Rebîa, Velîd b. Muğîre, Ukbe b. Ebî Mu'ayt, Ümeyye b. Halef *dârunnedve*de Seyf'i tebrik ve ona tabi olma kararını almışlardı.[593] Vâkıdi'den nakledilen, bu rivayet her ne kadar ilk dönem kaynakları ile doğruluğunu teyit edemediysek de Kureyş kabilesinin Yemen veya Güney Arabistan ile yakın ilişkisini anlamamız açısından önemlidir. Ancak Kusay ve sonraki dönemde Mekke'de çevre devletler tarafından görevlendirilmiş her hangi bir vali veya yöneticiden kaynaklarımız bahsetmemektedir.

Abdulmuttalib'in Mekke'deki siyasi rolünü, kendinin altı evliliği ve çocuklarının evlilikleri üzerinden de değerlendirmek istiyoruz. Abdulmuttalib'in çeşitli eşlerinden 12 erkek 6 tane de kız çocuğu dünyaya gelmiştir. Ebu'l-Hâris olarak künyelendiği büyük oğlu el-Hâris, Âmir b. Sa'sa'a kabilesinden Safiyye bt. Cüneydeb ile evliliğinden; Abdullah (Hz. Peygamber'in babası), ez-Zübeyr (kendisinden sonra Hâşimoğulları'nın lideri), Ebû Tâlib (asıl ismi Abdumenâf), Abdulkâbe (soyu devam etmemiştir), Ümmü Hakîm (el-Beyzâ olarak meşhur), 'Âtike, Berre, Ümeyme ve Ervâ, Mahzumoğulları'ndan Fâtıma bt. Amr ile evliliğinden; Hamza, el-Mukavvem ve el-Muğîre (Hacl), Zühre b. Kilâboğulları'ndan Hâle bt. Vüheyb ile olan evliliğinden; Safiyye, Abdumenâf b. Kusayoğulları'ndan Ayyile bt. el-Muttalib ile evliliğinden; Abbas, Dırâr ve Kusem ise Zeydumenât b. Âmiroğulları'ndan Nüteyle bt. Cenâb ile evliliğinden; Ebû Leheb (asıl ismi Abduluzzâ) Huzâa kabilesinden Lübnâ bt. Hâcir b. Abdimenâf ile evliliğinden ve el-Ğaydâk (asıl ismi Mus'ab) ise Huzâa kabilesinden Mümenni'a ile evliliğinden dünyaya gelmişlerdir.[594] İbn Sa'd'dan naklettiğimiz bu rivayet küçük farklarla başka kaynaklarda

---

[592] Vehb b. Münebbih, *Kitâbu't-Tîcân*, 306-310; Hicri II. yüzyılda yazılmış müellifi meçhul, *Nihâyetü'l-Ereb fi Ahbâri'l-Furs ve'l-Arab*, 321; el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/148-153; İbn Habîb, *el-Münemmak*, 427-433. Ayrıca bkz. el-Asmaî, *Tarihu'l-Arab Kable'l-İslam*, 88-93; İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, I/289-293.

[593] el-Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, XV/146.

[594] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/73-74.

da geçmektedir.[595]

Abdulmuttalib'in kızlarından Safiyye, İslam öncesi dönemde Ümeyye b. Abdişems b. Abdimenâfoğulları'ndan Harb b. Ümeyye ile sonra da Esed b. Abdiluzzâoğulları'ndan el-'Avvâm b. Huveylid ile; 'Âtike ise Mahzumoğulları'ndan Ebu Ümeyye b. el-Muğîre ile; Ervâ, Cahiliye'de Abdumenâf b. Kusayoğulları'ndan 'Umeyr b. Vehb ile daha sonra da Abdumenâf b. Abdiddâr b. Kusayoğulları'ndan Ertât b. Şurahbil ile; Ümmü Hakîm (Beyzâ), Cahiliye'de Abduşems b. Abdimenâf b. Kusayoğulları'ndan Küreyz b. Rebîa ile; Berre, Mahzûmoğulları'ndan Abdulesed b. Hilâl ile ve daha sonra Âmir b. Lüeyoğulları'ndan Ebû Ruhm b. Abdiluzzâ ile; Ümeyme ise Harb b. Ümeyye b. Abdişems'in müttefiki (halîf) Esed b. Huzeymeoğulları'ndan Cahş b. Riyâb ile evlenmiştir.[596]

Abdulmuttalib'in oğullarından Hâris, el-Hâris b. Fihroğulları'ndan Ğuzeyye bt. Kays;[597] Abdullah, Zühre b. Kilâboğulları'ndan Âmine bt. Vehb b. Abdimenâf;[598] Zübeyr, Mahzûmoğulları'ndan Âtike bt. Ebî Vehb b. Amr b. Âiz b. İmrân;[599] Ebû Tâlib, Hâşim b. Abdimenâfoğulları'ndan Fâtıma bt. Esed[600] ile evlenmiştir.

Abdulmuttalib ve çocuklarının evlilikleri bize onun el-Hâris b. Fihr, Âmir b. Sa'sa'a, Hâşim b. Abdimenâf, Mahzum, Zühre b. Kilâb, Zeydumenât b. Âmir, Abduşems b. Abdimenâf, Esed b. Abdiluzzâ, Abdumenâf b. Abdiddâr, 'Amir b. Lüey, Harb b. Ümeyye'nin müttefiki Esed b. Huzeymeoğulları ve Huzâa kabilesi ile hısımlık yönünden ilişkilerinin bulunduğunu göstermektedir.

Abdulmuttalib'in öldüğünde kaç yaşında olduğu ile ilgili kaynaklarımızda ihtilaflı bilgiler bulunmaktadır. Abdulmuttalib'in vefatında Hz. Peygamber'in sekiz yaşında olduğuna dair kaynaklarımız birleşmektedir. Ancak Abdulmuttalib'in o esnada yaşının 82, 95, 110, 120, 140 ya da 144 olduğuna dair farklı rivayetler bulunmaktadır. Hatta Abdulmuttalib'in Ficâr savaşından önce öldüğüne dair bir rivayet de nakledilmektedir. Abdulmuttalib öldüğünde Hz. Peygamber'in onun tabutunun arkasından ağladığı ve

[595] İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, 68-69.
[596] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, X/41-42, 44-46.
[597] İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, 35; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV/43.
[598] İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, 29; İbn Hazm, *Cemhere*, 17.
[599] İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, 34-35.
[600] İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, 30; İbn Hazm, *Cemhere*, 14; el-Belazûrî, *Ensâb*, II/290.

Kusay'ın da gömülü olduğu el-Hacûn'a defnedildiği söylenmektedir.[601] Ancak genelde kabul gören görüş Abdulmuttalib'in 82 yaşında miladi 577 yılında vefat ettiğidir.[602]

Abdulmuttalib'in kaynaklarımızda abartılı bir şekilde ele alınmış olmasına rağmen Ebrehe karşısındaki konumu dikkate alındığında Mekke'nin ileri gelenlerinden birisi olduğu açıkça görülmektedir. Özellikle ileri bir yaşta olan Abdulmuttalib'in geçmişte elde ettiği nüfuzunu kullanarak Kâbe'ye yapılacak saldırıyı önlemeye çalışması Kureyş toplumu içerisinde önemli kişilerden birisi olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak Kusay gibi Mekke'nin tek hâkimi olduğunu söylememiz vakıaya çok uygun düşmemektedir. Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla Abdulmuttalib, gençlik ve orta yaş çağlarında Mekke'de çok belirgin bir şahsiyet değildir. Seksenli yaşlarında vefat ettiğini düşünürsek Fil olayı sırasında yaklaşık olarak yetmişli yaşlarda olduğunu söyleyebiliriz. Hz. Peygamber sekiz yaşında iken dedesini kaybettiğine dair rivayetlerle, Hz Peygamber'in Fil yılında doğduğuna dair rivayetleri göz önünde bulundurduğumuzda, Fil yılında Abdulmuttalib'in yetmişli yaşlarında olduğunu söyleyebiliriz. Kabile örgütlenmesinde kabilenin önemli şahsiyetleri arasında olabilmenin sebeplerinden birisinin yaş olduğunu daha önce de izah etmeye çalışmıştık. Muhtemelen yaşı ve Mekke'ye gelen hacıların özellikle içme suyu temini noktasında gerçekleştirdiği faaliyetleri ve rivayetlerde nakledilen fil hadisesinden sonra daha da zenginleşmesi onun Mekke'nin itibarlı şahsiyetleri arasına girmesine sebep olduğunu söyleyebiliriz.

2.5.3. Abdumenâfoğulları Arasındaki Husumetin Derinleşmesi: Abdulmuttalib b. Hâşim ve Harb b. Ümmeye Çekişmesi

Daha önce Hâşim'den bahsederken Abdumenâfoğulları arasındaki ilk çekişme olarak Hâşim ile Ümeyye arasındaki rekabetten bahsetmiştik. Burada ise İslam öncesi dönemde Abdumenâfoğulları'ndan Hâşim ile Abduşems ailelerine mensup Abdulmuttalib ve Harb arasındaki husumeti incelemeye çalışacağız.

Kaynaklarımızda Hâşimoğulları ile Ümeyyeoğulları arasında meydana gelen ikinci çatışmanın Abdulmuttalib zamanında meydana geldiği söylenmektedir. Rivayetlere göre, Abdulmuttalib ile hem hısım hem de sofra/meclis arkadaşı olacak kadar

[601] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/97; İbn Habîb, el-Muhabber, 174; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XVI/63; el-Halebî, *es-Sîretü'l-Halebiyye*, I/184.
[602] H. Ahmet Sezikli, "Abdülmuttalib", *DİA*, I/272-273; Ağırman, *Abbas İbn Abdilmuttalib*, 37.

yakın olan Harb b. Ümeyye arasında bir ihtilaf ortaya çıkmıştır. Kaynaklarımızın anlattığına göre Abdulmuttalib'in güvencesi (civâr) altında Tihâme pazarlarında ticaret yapan Necranlı Uzeyne isminde Yahudi bir tâcir vardı. Harb ile Uzeyne arasında pazar yerinde sözlü bir tartışma meydana geldi. Bu duruma sinirlenen Harb, Kureyşli bazı gençleri Uzeyne'nin aleyhine kışkırttı. Bunun üzerine Hâşim b. Abdimenâf b. Abdiddâr ile Teym b. Mürreoğulları'ndan Sahr b. Amr bir komplo neticesinde Uzeyne'yi öldürdüler. Durumu haber alan Abdulmuttalib, Harb'den öldürülen kişinin kan bedelini ve katillerini teslim etmesini istedi. Gerçekleşen olayı inkâr eden ve suçun faillerini teslim etmeyi reddeden Harb, Abdulmuttalib ile Necaşî'nin hakemliğinde münâfere yapmak üzere anlaştı. Ancak Necâşi hakemlik yapmayı kabul etmeyince Adiyoğulları'ndan Hz. Ömer'in dedesi Nüfeyl b. Abdiluzzâ'nın hakem olması üzerinde anlaştılar. Nüfeyl, Harb'e karşı Abdulmuttalib'in kişiliğini, yakışıklılığını, korkusuzluğunu, güzel konuşmasını ve çocuklarının çokluğunu ön plana çıkararak Abdulmuttalib'in ondan daha üstün olduğuna karar verdi. Bu neticeyi beğenmeyen Harb, "*Seni hakem olarak kabullenmemiz zamanın bozulduğunun bir kanıtıdır*" diyerek Nüfeyl'in verdiği karardan memnuniyetsizliğini dile getirmiştir.[603]

Abdulmuttalib ile Harb arasındaki münâferede hakemlik yapan Nüfeyl'in Harb'e karşı söylediği şiir Abdumenâfoğulları içerisinde *sikâye* ve *rifâde* görevlerini icrâ eden Hâşim ve Muttaliboğulları ile Ümeyyeoğulları arasında bir çekişme olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Nüfeyl'in şiirine göre;[604]

"Halk arasında önceliği olan korkak ve zayıfların ilerisine geçen bir topluluğa ne mutlu!

Yıldızların ışığının otlağa fayda vermediği bir zamanda Allah onlara kendisi ile aydınlanan bir nur verdi!

Onlar İsmail'in neslinden, bizim soyumuz da onlardandır. Onların toprağında bugün dilenci ve zayıf bulunmaz!

Artık onların ne evlerinin direkleri yıkılır ve ne de tavanları çatlar!

Onlar şanlı Şeybeoğulları'dır. Onları zayıflık ve zillet sarsmadığı sürece Mead'ın şereflisi olarak tanınırlar!

Korku, ateşe götürdüğünde, Şeybetü'l-Hamd (Abdulmuttalib) kendisi ile

---

[603] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/68; İbn Habîb, *el-Münemmak*, 90-92; Aynı müellif, *el-Muhabber*, 174-175; el-Belâzurî, *Ensab*, I/72-73.

[604] İbn Habib, *el-Münemmak*, 92-93. Şiirin çevirisi ve daha geniş bilgi için bkz. Sarıçam, *Emevi-Hâşimi İlişkileri*, 97-98.

aydınlanılan bir nurdur!

Ey Harb! Yürüyüşünüz merkebinki kadar bile olamıyor. Hacıları sulayacaksın ama kalpazan eşek ne taşır!

Babanız birdir. Fakat aranızda bir kol vardır. Onlardan biri boştur. Parlak olgun meyve açmış bir çiçek vardır!

Onların sizden üstün olduğunu biliyorum. Fazla verdiklerinden dolayı sana onların mallarının şerri dokunmaz!

Onlar Kureyş'in en yücesidir. Onlar kuraklık olmadıkça yedirenlerdir!

Ey Harb! Şüphesiz sen burada zulüm yaptın. Şeref sahibi kimseler hedeflere ulaşmakta seni geçti!"

Sarıçam'a göre Nüfeyl'in Harb'e hitaben söylediği bu şiirde İslam öncesi dönemde *sikâye* ve *rifâde* görevlerini üstlenmiş olan Hâşimoğulları ile *kıyâde* görevini yürüten Abduşemsoğulları arasında bir çatışmanın olduğuna dair bazı emareler bulunmaktadır. Belki de Harb b. Ümeyye, *sikâye* ve *rifâde* hizmetlerini elde etmek istiyordu. Şiirde geçen, "*Hacıları sulayacaksın ama kalpazan eşek ne taşır!*" ile "*Fazla verdiklerinden dolayı sana onların mallarının şerri dokunmaz!*" mısraları muhtemelen Harb'in *sikâye* ve *rifâde* görevlerini elde etme çabalarını ima etmektedir.[605]

Sarıçam, şiirden hareketle ihtiyatla böyle bir sonuca vardığını söylese de şiirin bütününe bakıldığında İslam'dan sonraki dönem'in çatışmalarını da yansıtıyor olabileceğini aklımızdan çıkarmamamız gerekmektedir. Sarıçam'ın belirttiği gibi şiirin tamamı sadece İbn Habib'in *el-Münemmak* edlı eserinde bulunmaktadır. Bu bilgi de bize gösteriyor ki, sadece bu şiirden hareketle bile Emevîler ve Hâşimîler arasındaki düşmanlıkların bu dönemden daha evvel başladığını söylememiz mümkündür.

Nüfeyl'in Abdulmuttalib ile Harb arasındaki münâfere'de Abdulmuttalib'i üstün göstermesi, Harb tarafından ciddi bir tepki ile karşılanmıştır. Çünkü Harb münâfereden sonra kendisini destekleyen Nevfeloğulları ile birlikte Nüfeyl'in kabilesi Adiyoğullarını Mekke'den çıkarmaya teşebbüs etmişse de Hâşim, Muttalib, Zühre ve Sehmoğulları Adiyoğlları'nı destekleyince bu teşebbüsünden vaz geçmek zorunda kalmıştır.[606]

---

[605] Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, 99. Watt'a göre İslam öncesi dönemde Abdulmuttalib ile Harb arasında meydana geldiği söylenen münâfereden hareketle bu ailelerin Mekke'de bir güç savaşı içerisinde olduklarını söylemek oldukça güçtür. Çünkü kaynaklar, aralarındaki çatışma ile ilgili ayrıntılı bilgi vermemektedir. Bu sebeple bu çatışma hakkındaki bilgiler şüpheli ve sonraki dönem rekabetlerin bir yansıması olarak kabul edilmelidir. Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, 37.

[606] İbn Habib, *el-Münemmak*, 94.

Bu münâfereden sonra Harb'in Adiy kabilesini Mekke'den atmak için bir girişimde bulunması Abdulmuttalib döneminde Abdumenâfoğulları'nın iki gruba ayrıldıklarının bir göstergesidir. Kaynaklarımızda bulunan Hâşim ve Muttaliboğulları'nın Muttalib zamanından beri herhangi bir tehdit karşısında "*tek el*" gibi, Abduşems ve Nevfeloğulları'nın da aynı şekilde "*tek el*" gibi birleşerek hareket ettiklerine dair rivayetler[607] göz önünde bulundurulduğunda bu ayrışmanın daha önceki zamanlarda yani Abdulmuttalib'in Mekke'ye gelişinde de var olduğu düşünülebilir.

Abdumenâfoğulları arasında çıkan anlaşmazlıklardan bir diğeri ise Abdulmuttalib ile amcası Nevfel b. Abdimenâf arasında meydana gelmiştir. Muttalib'in ölümünden sonra Abdulmuttalib'e babası Hâşim'den kalan bir mülke amcası Nevfel el koymuştu. Bunun üzerine Abdulmuttalib Kureyş kabilesinden kendisine yardım etmelerini istemiş; ancak herhangi bir destek bulamayınca Yesrib'de bulunan dayıları Neccâroğulları'ndan yardım istemek zorunda kalmıştı. Abdulmuttalib'in yardım talebine hemen cevap veren dayıları seksen kişilik bir kuvvetle Mekke'ye gelerek Nevfel'den gasbettiği malı geri vermesini istemişler, Nevfel de bu güç karşısında korktuğu için gasbettiği malı asıl sahibine iade etmek zorunda kalmıştı.[608]

Netice olarak İslam öncesi dönemde Abdumenâfoğulları arasında Mekke yönetimini ve idari hizmetleri elde etme konusunda bir rekabetin var olduğu söylenebilir. Fakat bu rekabet kardeşler ve oğulları arasında Abdumenâf hayatta iken herhangi bir fiili çatışmaya dönüşmeden son bulmuş görünmektedir. Ancak Hâşim zamanında yeğeni Ümeyye ve Abdulmuttalib zamanında hem amcası Nevfel hem de kuzeni Harb ile çatışmaların yaşanmış olması Hâşim ve Muttaliboğulları'nın toplum içerisindeki ağırlıklarının zamanla azaldığını ve Abduşems-Ümeyyeoğulları'nın Kureyş kabilesi içerisindeki nüfuzlarının arttığını göstermesi bakımından dikkate değerdir.

2.6. ABBULMUTTALİB SONRASI: HÂŞİMOĞULLARI'NIN MEKKE'DEKİ NÜFUZLARININ AZALMASI

Hâşim b. Abdimenâf ve Ümeyye b. Abdişems ile Abdulmuttalib b. Hâşim ve Harb b. Ümeyye arasındaki münâferelerden anlaşıldığı kadarıyla Abdumenâf ailesi içerisinde

---

[607] el-Belazûrî, *Ensab*, I/61; İbn Habîb, *el-Münemmak*, 83; el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, V/180.
[608] İbn Habîb, *el-Münemmak*, 83-85; eb-Belazûrî, *Ensab*, I/79-80.

Abduşems ile Hâşimoğulları arasında önceden beri bir çatışma durumu bulunmaktaydı. Kaynaklarımızda bu çatışmalar amca çocukları arasındaki çekememezlikler olarak sunulsa da, kanaatimizce Mekke'deki iktidar çatışmalarının bir yansıması olarak görülmesi daha doğru alacaktır. Îlâf anlaşmaları sebebiyle yarımadada ekonomik açıdan güçlü bir yapıya kavuşan Mekke'deki aile reisleri arasında, *ahlâf* ve *mutayyebûn* çatışması şeklinde kendini gösteren iktidar mücadeleleri, genelde Hâşimoğulları'nın lehine sonuçlanmış görünmektedir. Ancak Abduşemsoğulları'nın zaman içerisinde zenginleşerek Hâşim ve Muttaliboğulları'na karşı toplum içinde belli bir konuma gelmeleri, onları Arap geleneğinde olduğu üzere üstünlük iddialarında bulunmaya sevk etmiştir. Bu durum aslında Abduşemsoğulları'nın statülerinin de yükseldiğinin bir göstergesidir. Her ne kadar hakemler Abduşemsoğulları'nın aleyhinde karar verse de zaman onlardan yana işlemiştir. Ancak kaynaklarımızın Hâşim ve Muttaliboğulları'na nispetle Abduşemsoğulları'nın Kureyş kabilesi içerisindeki konumları üzerinde çok fazla söz söylememeleri, eserlerin İslâmî dönemde yazılmaları ve daha çok Hz. Peygamber'in neslinde ön plana çıkan kişilerin faaliyetleri üzerinde yoğunlaşmalarındandır. Bunun en önemli göstergesi Abdulmuttalib'e kadar Kureyş aristokrasisi içerisinde dikkate değer bir statüye sahip olan Hâşimoğulları'nın Abdulmuttalib sonrası zenginliklerinden ve toplum içerisindeki ağırlıklarından bahsedilemiyor olmasıdır. Îlâf anlaşmalarını Kureyş'e kazandırarak Mekke'nin yarımada da önemli bir ticaret merkezi haline gelmesine neden olan Hâşim'in büyük bir tâcir olduğu yadsınamaz. Ancak daha sonra onun yerine geçtiğini gördüğümüz Abdulmuttalib'in Kureyş'in reisi olduğuna dair kaynaklarımızda geçen rivayetler dikkate alındığında, arkasında önemli dercede bir servet bırakmış olması gerekmekteydi. Fakat Abdulmuttalib'in ölümünden sonra Abbâs[609] dışındaki çocuklarının Kureyş içerisindeki konumlarına baktığımızda, onlar Kureyş'in büyük ticâret yapan ve ciddi anlamda gelirler elde eden tâcirleri arasında görünmemekte, hatta tam aksine Abduşemsoğulları'nın Kureyş'in en zenginleri arasına yerleştikleri görülmektedir.

Abdumenâfoğulları'ndan Abduşems ve çocuklarının Mekke'deki statülerinin arttığını gösteren rivayetler bulunmaktadır. Kaynaklarımız üstü örtülü bir şekilde aktarsa da Hâşim zamanından beri onların, Kureyş kabilesi içindeki konumlarının güçlendiği ve

[609] Abbas'ın Fil hadisesinden üç yıl önce doğduğu ve Abdulmuttalib öldüğünde on bir yaşında olduğu ile ilgili rivayet için bkz. el-Belâzurî, *Ensab*, I/89.

Abdulmuttalib sonrası daha da belirginleştiği söylenebilir. Ümeyyeoğulları'na, Ficâr harplerinde gösterdikleri başarılarından dolayı arslanlara benzetilerek *el-Anâbis*[610] denilmesi ve İbn İshak'ın, Abdulmuttalib'in ölümünden sonra Abdumenâfoğulları içerisinde yaş ve şeref bakımından en üstün konumda bulunan Harb b. Ümeyye'nin Abdumenâfoğulları'nın reisliğini yürüttüğünü[611] ifade etmesi, Ümeyyeoğulları'nın Kureyş kabilesi içerisinde önemli bir statüde bulunduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

İslam tebliğinin başladığı dönemde Kureyş kabilesinin en nüfuzlu ve zengin ailelerinden birisi olan Abduşemsoğulları, bu konumlarına Kureyş kabilesinin *kıyâde* (ordu komutanlığı) görevini yerine getirmeleri, sayıca fazla olmaları ve önemli miktarda mala sahip olmaları nedeniyle ulaşmışlardır.[612]

Abdulmuttalib sonrası dönemde en önemli Kureyş ailelerinden birisi de Mahzûmoğulları'dır. Mahzumoğulları'nın nesebi, Kusay'ın babası Kilâb'ın kardeşlerinden olan Yakaza'dan başlayıp Fihr'e kadar ulaşmaktadır. Mahzumoğulları haremin dışındaki Mekke topraklarına sahiplerdi.[613] Bu sebeple Hişâm b. Muğîre'ye Mekke'nin sahibi anlamında *rabbu Mekke*[614] denilmekteydi. Bedir'de öldürülen ve Ebû Cehil olarak tanınan Amr, Hişâm b. Muğîre'nin çocuklarındandır.[615] Hişâm b. Muğîre'nin ölümünün takvim başlangıcı olarak kullanılması,[616] Kureyş içerisinde ne kadar önemli bir rolü olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca, Ebû Cehil'in, Abdumenâfoğulları hakkında söylediği sözler İslam tebliğinin başlangıcında Mahzumoğulları'nın statülerini yansıtması açısından önemlidir. Rivayete göre Ebu Cehil, "*Abdumenâfoğulları ile şeref hususunda anlaşmazlığa düştük. Onlar halka yemek yedirdiler biz de yedirdik. Onlar yaya kalmış kimselere binek verdiler biz de verdik. Onlar halka bağışta bulundular biz de bulunduk. Sonunda aynı dereceye ulaşıp kulak kulağa giden iki yarış atı durumuna geldiğimizde onlar, işte bizden, 'semâdan kendisine vahiy gelen bir peygamber çıktı', dediler. Biz buna ne zaman ulaşacağız? Allah'a andolsun ki ona asla inanmayız ve tasdik*

---

610 İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, 38; ez-Zübeyrî, *Nesebu Kureyş*, 100.
611 İbn İshak, *Sîre*, 47.
612 Bkz. Kehhâle, *Mu'cem*, I/103; Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, 81.
613 Lammens, "Mahzûm", *İA*, VII/195.
614 İbn Düreyd, *el-İştikâk*, 101.
615 ez-Zübeyrî, *Nesebu Kureyş*, 302; İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, 86.
616 ez-Zübeyrî, *Nesebu Kureyş*, 301.

etmeyiz." demiştir. [617]

Kaynaklarımız genel olarak tarandığında neredeyse bütün anlatılanların Hâşimoğulları, Muttaliboğulları ve Ümeyyeoğulları eksenli olduğunu görüyoruz. O toplumda Mahzumoğulları bunlar kadar etkin değil midir? Esedoğulları'nın değeri bunlardan daha mı azdır? Kusay'ın Abduddâr'dan gelen nesli hakkında –ki *dârünnedve* onların elindedir- neden sanki hiç yoklarmış gibi davranmaktadırlar. Kanaatimizce çalışmamızın en zayıf noktasını kaynaklarımızın bu muhtevası oluşturmaktadır. Yani kahramanlar merkezli bir tarihyazıcılığının yansımasıyla karşı karşıyayız. Kahramanlar ve onlara çok yakın olanlardan bahsedilirken diğerlerinden ya bahsedilmez ya da onlarla ilişkileri nispetinde bahsedilmektedir.[618]

Kaynaklarımız Abdulmuttalib'in ölümünden risalet dönemine kadar Kureyş kabilesinin siyasi görünümü ile ilgili çok az bilgi vermektedir. Genelde rivayetler Hz. Peygamber'in doğumu, babasının vefatı, sütanneye verilişi, annesinin vefatı, dedesinin ölümünden sonra Ebû Talib'in himayesinde yetişmesi ve Şam'a yolculukları, Peygamberlik alametleri, Ficâr savaşlarına katılması, Hz. Hatice ile evliliği, Hilfu'l-Fudul, Kâbe'nin yeniden inşası gibi Hz. Peygamber merkezli konular üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu nedenle Abdulmuttalib sonrası kabilenin siyasi durumunu yansıtması açısından Ficâr savaşları, hilfu'l-fudûl ve Kâbe'nin yeniden inşası süreçlerinde Kureyş kabilesinin siyasi yapısını incelemeye çalışacağız.

2.6.1. Kureyş Kabilesi ve Ficâr Savaşları

İslam öncesi ve İslam'ın ilk dönmelerinde Arap kabileleri arasında meydana gelen savaş ve çatışmalar *eyyamü'l-arab* edebiyatı içerisinde değerlendirilmektedir. Bu savaşlar Adnânî ve Kahtânî gibi ana kabileleri arasında olduğu kadar bizzat ana kabileler içerisindeki boylar arasında da meydana gelmiştir. Savaşlar genelde at yarışı, üstünlük iddiası, sarkıntılık ve su kuyuları üzerinde hak iddiası gibi basit sebeplerden meydana gelmekle beraber siyasi, ekonomik, sosyal ve psikolojik sebepler de bu savaşlara neden olmaktaydı. Bu çatışmalar genelde kişiler veya kabileler arasında ortaya çıkan tartışmalar

[617] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 281-282.
[618] Konu ile ilgili ayrıntılı bilgiler için bkz. Thomas Carlyle, *Kahramanlar*, (Çev.: Behzat Tanç), Kutluğ Yay. İstanbul 1976.

ile başlar sonra da uzun yıllar süren savaşlara dönüşürdü.[619] Bunların en meşhurları, Evs ve Hazrec kabileleri arasında Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden 5 veya 6 yıl önce meydana gelen Buâs;[620] ilk olarak Abs ve Zübyan kabileleri arasında ortaya çıkan daha sonra Esed, Fezare ve Gatafan kabilelerinin de iştirakiyle büyüyen Dâhis ve'l-Gabrâ;[621] Bekr b. Vâil ile Tağlib b. Bekr kabileleri arasında meydana gelen Besûs[622] savaşlarıdır.

Ficâr savaşları ise *eyyamü'l-arab* edebiyatı içerisinde değerlendirilmekle birlikte Araplar'ın haram olarak kabul ettikleri aylarda (Zilkade, Zilhicce, Muharrem, Receb) meydana gelmeleri sebebiyle bu isimle anılmışlardır. Araplar haram aylarda her türlü düşmanlık ve çatışmadan uzak durarak kan dökmek ve kötülük yapmanın yasak olması gerektiğini düşünmekteydiler.[623] Kaynaklarımızda anlatıldığına göre birbirini takip eder şekilde dört yıl süren bu savaşlar I. ve II. Ficâr savaşları adı altında incelenmektedir. I. Ficâr savaşları üç, II. Ficâr savaşları ise beş muharebeden ibarettir. Bu savaşların en büyüğü ve etkilisi ise II. Ficâr savaşları olarak bilinenlerdir.[624] Bu savaşlar Kinâne kabilesi ile Kays-Aylan[625] kabileleri arasında meydana gelmiştir. Kureyş kabilesi kendisi ile aynı soydan geldiği Kinâne kabilesi yanında bu savaşlara katılmıştır. Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla bu savaşların ilk müsebbibi Kinane ve Kureyş kabilesine mensup kimselerdir. Hz. Peygamber II. Ficâr savaşlarından "Yevmu Nahle" olarak bilinen savaşın dışındaki savaşlardan dördüne katılmıştır. Rivayetlere göre Hz. Peygamber bu

---

[619] Mehmet Ali Kapar, "Eyyamü'l-Arab" *DİA*, XII/14; Alan Jones, "Ayyâm al- 'Arab", *Encyclopaedia of Islam, THREE*. Brill Online, 2012, http://referenceworks. brillonline. com/entries/encyclopaedia-of-islam-3/ayyam-al-arab-SIM_0259. Ayrıca bkz. Demirayak, *Cahiliye Dönemi*, 27-29.

[620] Muhammed Ahmed Câde'l-Mevlâ Beg-Ali Muhammed el-Bicâvi-Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, *Eyyâmü'l-Arab fi'l-Cahiliyye*, Beyrut, tarihsiz, 73-84.

[621] Câde'l-Mevlâ ve arkadaşları, *Eyyâmü'l-Arab fi'l-Cahiliyye*, 246-277.

[622] Câde'l-Mevlâ ve arkadaşları, *Eyyâmü'l-Arab fi'l-Cahiliyye*, 142-168.

[623] en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XV/324; Hüseyin Algül, "Ficâr", *DİA*, XIII/52. Câhız'a göre ise Araplar ve özellikle Kureyş kendi aralarında meydana gelen savaşları ficâr olarak isimlendirmezlerdi. Ancak bu savaşlar haram yer (el-beledü'l-harâm) veya haram ayda (eş-şehru'l-harâm) meydana gelirse Ficâr savaşı olarak isimlendirilirdi. el-Câhız, *Kitâbu'l-Hayavân*, I/165.

[624] Ficâr savaşlarının dört tane olduğu iddiası yukarıda aldığımız rivayete ters düşmemektedir. I. Ficâr savaşını üç farklı savaş olarak değerlendirenler son ve en büyük Ficâr savaşını 4. savaş olarak zikretmektedirler. Dolayısı ile Ficâr savaşlarının iki tane olduğunu söyleyenler ile Ficâr savaşlarının dört tane olduğunu söyleyenler farklı bir savaştan bahsetmemektedirler. Bkz. İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, VI/101-109.

[625] Bu kabilenin soyu, Kays-Aylân b. Mudar b. Nizâr b. Mead b. Adnân şeklinde sıralanan bir neseb silsilesiyle Adnân'a ulaşır. Kays Aylân'a bağlı kabileler (Kaysiyyûn, Kaysiyye) Kays'ın Amr, Sa'd ve Kâ'b (Hasafe) adlı oğullarının soylarından gelmektedir. Fehm (Cedîle) ve Advân Amr'ın; Gatafân, Bâhile, Eşca', Abs, Zübyân, Muhârib, Enmâr ve Fezâre Sa'd'ın; İkrime, Mâzin, Hevâzin, Süleym, Sakīf, Sa'saa, Âmir b. Sa'saa ve Hilâl Kâ'b'ın soyuna mensuptur. Sayı ve güç itibariyle hâkimiyeti ellerinde bulunduran Kaysîler, çok defa bütün Mudar kabilelerini ve hatta Adnânîler'in tamamını temsil ve ifade etmişlerdir. Bkz. Ahmet Önkal, "Kays Aylân" *DİA*, XXV/91-92. Ayrıca bkz. Kehhâle, *Mu'cem*, III/74-75.

savaşlara katıldığında 14 (nübüvvetten 26 yıl önce)[626] veya 15,[627] 17,[628] 18[629] başka bir rivayete göre ise 20[630] yaşındaydı. Bu rivayetlerden anlaşıldığına göre, Hz. Peygamber'in katıldığı Ficâr savaşları miladi 580 ile 590 yılları arasında bir tarihte meydana gelmiştir. Hz. Peygamber Ficâr savaşlarına amcalarının yanında katılmıştır. Bu savaşlarla ilgili olarak, "*Amcalarımla beraber bu savaşlara katıldım. Bu savaşlarda ok da attım. Eğer yapmasaydım memnun kalmazdım*" demiştir.[631] Başka bir rivayette Hz. Peygamber, "*Düşmanların amcamlara attıkları okları kalkan ile karşılıyordum*" demektedir.[632] Süheylî ise Hz Peygamber'in bu savaşlara katıldığını, ancak savaşmadığını, amcalarına atılan okları toplayarak yardımcı olduğunu, savaşanların hepsinin kâfir olduklarını Allah'ın ise mümin bir kimseye ancak *i'lâ-yı kelimetullah* için savaşma izni verdiğini söylemektedir.[633]

II. veya *son Ficâr* savaşları olarak bilinen çatışmalar Kinâne-Kureyş ve müttefik kabileleri ile Kays-Aylan kabileleri arasında meydana gelmiştir. Kinâneoğulları'ndan el-Berrâd b. Kays b. Râfi'nin, Hevâzin (Kays-Aylan kabilesinin alt boyu) kabilesinin reislerinden Urve b. Utbe b. Ca'fer b. Kilâb'ı öldürmesi bu savaşa sebep olmuştur. Berrâd, Kinane kabilesi içerisinde çok içen ve devamlı huzursuzluk çıkaran birisi olduğundan kovulmuştu. Kabilesinden atılan Berrâd savunmasız kalınca Mekke'de bulunan Harb b. Ümeyye'nin himayesi altına girmişti. Aynı taşkınlıklarını Mekke'de de çıkarınca Harb onu himayesinden çıkarmak istemiş; o da başka bir himaye bulmak umuduyla Sasâniler'in müttefiki olan Hire hükümdarı Numan b. Münzir'in yanına gitmişti. Numan her yıl *Ukaz*, *Mecenne* ve *Zü'l-mecaz* panayırlarına kumaş ve koku yüklü ticari kervanlar (latîme) gönderirdi. Bu kervanlar taşıdıkları malları pazarlarda satar ve yeni aldığı mallarla Hire'ye geri dönerdi. Anacak Nu'man mevcut kervanları Arap topraklarında her hangi bir kabilenin saldırısından korumak için başına Arapların arasında nüfuz sahibi bir kimseyi de görevlendirmekteydi. Her yıl adet olduğu üzere bir kervan hazırlatan Numan kervanını en iyi şekilde koruyacak bir kimse aramaya başladı. Bunu haber alan Berrâd bu

---

[626] en-Nüveyrî, Nihâyetü'l-Ereb, XV/324.
[627] İbn Hişam, *es-Sîre*, 175; ed-Diyârbekrî, *Tarihu'l-Hamîs*, I/485.
[628] el-Ya'kubî, *Tarih*, II/15.
[629] el-İsfahânî, *Kitâbu'l-Egânî*, XXII/58-61.
[630] İbn İshak, *Sîre*, 84.
[631] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/106.
[632] İbn Hişam, *es-Sîre*, 177.
[633] es-Süheylî, *er-Ravdü'l-Unuf*, I/319.

işe talip olduğunu hükümdara bildirdi. Ancak Nu'man, kervanı bilhassa Necid ve Tihâmeliler'e karşı koruyacak birini arıyordu. O esnada Kays-Aylan kabilesinin alt kollarından Hevâzin kabilesine mensup çok gezen birisi olduğu için *rehhâl* olarak tanınan Urve b. Utbe, bu görevi üstlenebileceğini söyleyince Numan bu işi ona verdi. Berrâd sinirlenerek, "*Sen bu kervanı Kinâne'ye karşı da koruyacak mısın?*" diye sormuş, Urve de, "*Evet, bütün kabilelere ve herkese karşı koruyacağım*." cevabını vermişti. Ancak Berrâd, Urve'nin bu görevi almasını içine sindiremediği için fırsatını bulduğu bir anda onu öldürdü.[634]

Kitabu'l-Muhabber'de geçen bir rivayet Nu'man'ın kervanının güvenliği için niçin Araplar nezdinde saygın birisini araştırdığını göstermesi açısından önemlidir. Rivayere göre Nu'man, Ukaz panayırının olduğu zamanda büyük kervanlarla ticaret yapardı. Yine bir panayır zamanı Tihâme bölgesine gittiğinde Bel'â b. Kays el-Kinânî'nin kardeşini öldürmüştü. Bunun üzerine Bel'â, Nu'man'ın kervanının yolunu kesmiş ve iki defa mallarını yağmalamıştı. Tekrar yağmalanacağı endişesi ile kervan götürmekten korkan Nu'man, Tihâme bölgesinde kervanına eşlik edecek ve güvenli bir şekilde mallarının satılmasını sağlayacak, Araplar arasında özellikle Tihame bölgesinde nüfuz sahibi bir kimseyi aramaktaydı.[635]

Berrâd'ın Urve'yi öldürdüğü haberi o esnada Ukaz panayırında bulunan Harb b. Ümeyye, Hişâm b. Muğire ve el-Velîd b. Muğire'ye ulaşınca Kureyş ve Kinâne'den olan kimseler Hevâzinliler'e hissettirmeden panayırdan ayrıldılar. Hevâzin kabilesine mensup olanlar bu haberi alınca Kureyşliler'i takip ederek harem bölgesine girmeden onlara yetiştiler. Akşam oluncaya kadar savaştılar. Akşam olunca Kureyşliler hareme girdiler. Harem bölgeye giren Kureyşliler'i gören Hevâzinliler onlara dokunmadılar. Sonraki günler bu çatışmalar devam etti. Savaş esnasında her kabilenin alt kollarının ayrı ayrı reisleri bulunmaktaydı. Kureyş ve Kinâne'nin reisi ise Harb b. Ümeyye b. Abdişems idi. Savaşın ilk günü Kayslılar'ın üstünlüğü ile sonuçlanmışsa da sonraki günlerde Kureyşliler Kaysîler'e üstün gelmişlerdir.[636]

Savaşın sonunda Harb b. Ümeyye'nin yanında yetim olarak büyümüş olan Utbe

---

[634] el-İsfahânî, *Kitâbu'l-Egânî,* XXII/61-62; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb,* XV/324-325, ed-Diyarbekrî, *Tarihu'l-Hamîs*, I/485.
[635] İbn Habib, *el-Muhabber,* 195-196.
[636] İbn Hişâm, *es-Sîre,* 176-177.

b. Rebia kimseye danışmadan devesiyle iki tarafın safları arasına girerek, "*Ey Mudarlılar, niçin savaşıyorsunuz?"* deyince Hevâzinliler, "*Sen bizi neye davet ediyorsun?"* diye karşılık verdiler. Utbe de, "*Ölülerinizin diyetini verelim ve bizden ölenlerin kanını affedelim de barışalım"* dedi. Kays-Aylan kabileleri Utbe'nin bu teklifini kabul ettiler. Kureyş ve Kinane kabileleri karşı tarafa rehine vermeyi kabul edince savaş karşılıklı anlaşma ile sona erdi. Kureyşliler, Kays-Aylan kabileleri birliğine kırk kişiyi rehine olarak verdiler. Bu rehineler içerisinde Hakîm b. Hizâm b. Huveylid de vardı. Âmir b. Sa'sa'aoğulları rehinelerin teslim edildiğini görünce onların kanlarını affederek serbest bıraktılar. Böylece Ficâr savaşları sona erdi.[637]

Bu savaş neticesinde Ümeyyeoğulları'nın Mekke toplumundaki statülerinin arttığı söylenebilir. Ficâr savaşlarında gösterdikleri başarılarından dolayı arslanlara benzetilerek *el-Anâbis*[638] denmesi Kureyş kabilesindeki konumlarını göstermesi açısından önemlidir.

İbn Abdirabbih'e göre ise Kureyş ve Kinane kabileleri yaklaşık dört yıl süren ficâr savaşlarında beş kez karşı karşıya gelmişlerdir. *Yevmü Nahle* denilen ilk çarpışmada iki taraf birbirine üstün gelememiştir. *Şemta*'da yaptıkları savaşta Hevâzinliler Kureyşlilere üstün gelmişlerdir. *Yevmü'l-Ablâ* ve *Yevmü Şerib* savaşında ise Kureyş kabilesi üstün gelmiştir. Son savaş olan *Yevmü'l-Hureyre*'de[639] ise Hevâzin kabilesi Kureyşlilere üstün gelmiştir.[640]

Rivayetlere göre Ebu Tâlib, haram aylarda oldukları için Haşimoğulları'ndan herhangi birisinin bu savaşa katılmasına müsaade etmemişti. Ancak Harb b. Ümeyye ile Abdullah b. Cüd'ân, "*Hâşimoğulları bu savaşa katılmazlarsa biz de katılmayız*" deyince Hâşimoğulları, Zübeyr b. Abdilmuttalib kumandasında savaşa katılmak zorunda kalmışlardır.[641]

Bu olayı haber alan Kinane kabilesi Kureyş kabilesinden Hevâzinlilere karşı kendilerine yardım etmelerini istediler. Neticede kan akıtmanın haram kabul edildiği Recep ayında Kinâne ve Kureyş kabileleri ile Kays Aylan'dan Hevâzin kabilesi

---

[637] es-Süheylî, *er-Ravdü'l-Unuf*, I/321.
[638] ez-Zübeyrî, *Nesebu Kureyş*, 100.
[639] Harre kelimesinin ismi tasğiri olan hureyre Nahle'nin yakınında Mekke ile Ebvâ arasında bir yerdir. Bkz. Yâkût el-Hamevi, *Mu'cem*, II/288.
[640] İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, VI/109.
[641] el-Ya'kûbî, *Tarih*, II/15.

savaştılar. Bu savaşta Kureyş kabilesine mensup her boyun başında bir reis bulunmaktaydı. Haşimoğulları'nın reisi ise Zübeyr b. Abdilmuttalib idi.[642]

Kureyş ve Kinane kabilesi Hevâzinliler ile *Ukaz*[643] panayırının kurulduğu yere yakın bir yer olan[644] Şemta'da karşı karşıya geldiklerinde Hâşimoğulları'nın reisi ez-Zübeyr b. Abdilmuttalib; Abdüşems ve anlaşmalılarının reisi Harb b. Ümeyye; Abduddâr ve anlaşmalılarının reisi İkrime b. Hâşim; Esed b. Abdiluzzaoğulları'nın reisi Huveylid b. Esed; Zühreoğulları'nın reisi Mahreme b. Nevfel; Teymoğulları'nın reisi Abdullah b. Cüd'ân; Mahzûmoğulları'nın reisi Hişâm b. Muğire; Sehmoğulları'nın reisi el-Âs b. Vâil; Cumahoğulları'nın reisi Ümeyye b. Halef; Adiyoğulları'nın reisi Zeyd b. Amr b. Nüfeyl; Âmir b. Lüeyoğulları'nın reisi Amr b. Abdişems; el-Hâris b. Fihroğulları'nın reisi Abdullah b. Cerrâh; Bekr b. Abdimenât b. Kinâneoğulları'nın reisi Bel'â b. Kays el-Kinânî; Muhârib b. Fihroğulları'nın reisi Dırâr b. el-Hattâb b. Mirdâs ve Kureyş'in müttefiki olan Ehâbiş kabilelerinin reisi ise el-Hâris b. Abdimenât b. Kinâneoğulları'ndan el-Huleys b. Yezid idi.[645]

Kays-Aylan kabileler birliği içerisinde ise Nasr b. Muaviyeoğulları'nın reisi Utbe b. Afif en-Nasrî veya Ebû Esmâ b. ed-Darîbe; Bekroğulları'ndan olan Cüsem ve Sa'doğulları'nın reisi el-Hüneysak el-Ceşmî; Sakîfoğulları'nın reisi Vehb b. Muattib ve kardeşi Mesud; Âmir b. Rebiaoğulları ve onların anlaşmalıları olan Cisr b. Muhâriboğulları'nın reisleri Seleme b. İsmail ve Hâlid b. Hevze; Hilâl b. Âmir b. Sa'sa'aoğulları'nın reisi Rebia b. Ebi Zubyân b. Rebia b. Ebî Rebia b. Nüheyk b. Hilâl b. Âmir idi.[646]

Kaynaklarımızda ayrıntılı olarak verilen bu isimler kabile örgütlenmesindeki parçalı iktidar yapısının boyutlarını açıkça yansıtmaktadır. Kureyş kabilesinin, Harb b. Ümeyye komutasında olduğunu bildiren kaynaklar aynı zamanda savaşa katılan Kureyş'in alt boylarının komutanlarının isimlerini de vermektedir. Bu sebeple her ne kadar kaynaklarımız Harb b. Ümeyye'yi Kureyş kabilesinin komutanı olarak zikretse de

---

642 el-Ya'kubî, *Tarih*, II/15; el-Belâzurî, *Ensâb*, XI/88.
643 Ukâz İslam öncesi dönemde Nahle ile Tâif arasında kurulan en önemli panayırlardan birisidir. Bkz. Yâkût el-Hamevi, *Mu'cem*, IV/160.
644 Yâkût el-Hamevi, *Mu'cem*, III/412.
645 İbn Habib, *el-Muhabber*, 169-171; el-Belâzurî, *Ensâb*, I/102, XI/88-89; el-İsfahânî, *Kitâbu'l-Egânî*, XXII/67-68.
646 el-İsfahânî, *Kitâbu'l-Egânî*, XXII/68.

Zübeyr b. Abdilmuttalib'in istemeyerek de olsa bu savaşa katılması kabilenin alt boylarının kendi kararlarını özgür olarak verdiğini ve kendi liderlerinin komutasında savaşa katıldıklarını göstermesi açısından önemlidir.

Watt'a göre Ficâr savaşları, Arap yarımadasında Habeşliler'in güney Arabistan'daki hâkimiyetlerinin sona erdirilmesinden sonra Kureyş ve müttefiklerinin ticari alandaki güçlerinin artması üzerine Sasanîler'in vassalı konumundaki Hîre krallığının hâkimi Numan b. Münzir'in Taif yolu ile Hîre'den Yemen'e giden kervanına Mekke'nin bir müttefikinin saldırması sonucu meydana gelmiştir. Ekonomik bir ifadeyle bu saldırı Mekkeliler'in ya ticaret yolunu tamamen kapatması veya yol güzergâhı üzerinde bir bakıma söz sahibi olmak istemesi anlamına gelmektedir.[647]

Watt'ın bu iddiasını kaynaklarda bire bir doğrulamak mümkün değildir. Ancak Ficâr savaşlarının tamamına bütünlüklü bir açıdan baktığımızda bu görüşleri destekleyecek bilgiler bulmak hiç de zor olmayacaktır. Genel anlamda Ficâr savaşları ticaretin yoğun bir şekilde yapıldığı panayır günlerinde meydana gelmektedir. Nu'man b. Münzir'in Kureyş kabilesinin de müttefiki olan Kinâne kabilesine mensup Bekr b. Abdimenâtoğulları'ndan Bel'â'nın kardeşini öldürmüş olması Tihame bölgesinde rahatça ticaret yapmasına engel teşkil etmekteydi. Bu sebeple onun bu bölgede rahatça ticaret yaptırabileceği Kays-Aylan kabilesine mensup, korkusuz bir kimseyi bulması gerekmekteydi. Kays-Aylan kabileleri Kinâne ve Kureyş kabileleri ile bir arada bulunsalar da çok fazla anlaşamıyorlardı. Kureyş kabilesi Berrâd'ın Urve'yi öldürdüğü haberini Ukaz panayırında aldığında Kayslılar'ın haberi öğrenmesinden önce gizlice panayır yerini terk etmişlerdi. Daha sonra Urve'nin öldürülme haberi Kayslılar'a ulaşınca reisleri Ebû Berra, "*Zaten biz Kureyş kabilesini hileden başka bir şey yaparken görmedik*"[648] demesi aralarında önceye dayanan bazı sorunların olduğunu göstermektedir. Kanaatimizce savaşların Araplar'ın kutsal saydıkları haram aylarda meydana gelmesi çok basit sebeplerle ortaya çıktıklarını söylemeyi mümkün kılmamaktadır. Çünkü II. Ficâr harplerinin çıkış sebebi olarak, kabilesi tarafından dışlanmış ve başka kimselerden de himaye alamamış bir kimse olan Berrâd'ın Kays-Aylan kabileleri liderlerinden Urve'yi öldürmesi neticesinde ortaya çıktığını söylemek

[647] Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, 21-22.
[648] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/105.

mümkün değildir. Sahipsiz bir kimseyi himayelerinden attıkları halde bütün Kinâne, Kureyş ve Ehâbiş kabileleri ile anlaşmalılarının hem de haram aylarda yani ekonomik canlılığın en fazla olduğu zamanlarda aynı şahsı korumaları nedeniyle Kays-Aylan kabileleri ile büyük bir çatışma içerisine girmelerini düşünmek kanaatimizce doğru olmasa gerektir. Bu rivayetler de göstermektedir ki mezkûr savaşlar genel anlamda siyasi, ekonomik ve ticari anlaşmazlıklar neticesinde meydana gelmekteydi. Ayrıca Ficâr savaşlarını sadece Araplar arasındaki basit anlaşmazlıklar neticesinde ortaya çıkan "intikam savaşları"[649] olarak nitelendirmek de çok mantıklı görünmemektedir.

İslam tarihi ve ensab kitaplarından elde ettiğimiz bilgilere göre Ficâr savaşlarında Kureyş'i Kinaneoğulları'nın yanında Kays-Aylan kabilelerine karşı bir pozisyon almaya teşvik eden ve bu işin liderliğini üstlenen Harb b. Ümeyye'nin yanında Abdullah b. Cüd'ân, Hişâm b. Muğire ve el-Velîd b. Muğire gibi Kureyş'in önde gelen liderleri bulunmaktadır. Kaynaklar, bu savaşlarda Harb b. Ümeyye'nin Kureyş ve Kinane kabilelerinin reisi olduğunu söylerlerse de hem Kaysî kabileler hem de Kureyş ve Kinane kabilelerinin alt kollarının kendi reislerinin himayesinde savaşlara katıldığını ısrarla vurgulamaktadırlar. Hâşimoğulları'nın Zübeyr b. Abdulmuttalib komutasında savaşa katıldıklarını söyleyen rivayetleri göz önünde bulundurursak Haşimîler'in Mekke'nin tamamını temsil eden bir konumda olduklarını söylememiz mümkün görünmemektedir. Bu esnada Kusay'dan sonra Mekke yönetimindeki parçalı yapının hala devam ettiğini Kusay gibi tek bir yöneticinin varlığından bahsetmenin imkân dâhilinde olmadığı söylenebilir. Harb b. Ümeyye'nin Ficâr savaşlarında Kureyş ve Kinâne kabilelerinin reisi olması ise tevarüs yoluyla elde ettiği *kıyâde* görevi sebebiyledir. Ezrâki'de geçen bir rivâyete göre Kureyş içinde *kıyâde* (kumandanlık) Abdümenâf'ın oğullarından Abdüşems'in uhdesinde bulunmaktaydı. Bu vazife ondan sonra oğlu Ümeyye'ye Ümeyye'den sonra oğlu Harb'e geçmiştir. Harb b. Ümeyye *Ukaz*'da meydana gelen birinci ve ikinci Ficâr savaşları ile Kureyş kabilesi ve Bekr b. Abdimenât b. Kinâneoğulları arasında meydana gelen *Zâtu Nekîf*[650] savaşında Kureyş kabileleri

---

[649] Ella Landau-Tasseron, "The Sinful Wars, Religious, Social, and Historical Aspects of Ĥurūb al-Fijār", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam,* VIII, Jerusalem 1986, s. 37-59.

[650] Nekîf, Mekke yakınlarında Yelemlem'de (Mekke'ye iki gecelik mesafede bulunan Yemen bölgesinden gelenlerin mikat sınırı bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, V/504.) bulunan bir yerdir. Bu savaşa yevmü Nekîf veya Zû Nekîf isimleri de verilmektedir. Zâtu Nekîf savaşında Kureyş kabilesinin komutanının Abdülmuttalib b. Hâşim olduğu da söylenmektedir. (Bkz. el-Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, V/350; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, I/466.) Bu savaşta Kureyş'in komutanının Muttalib b. Abdimenâf olduğunu

komutanı konumunda bulunmaktaydı.[651]

Bu savaşlarda Hâşim ve Muttaliboğulları'nın sıradan bir yeri olmakla beraber, *kıyâde* (komutanlık) nedeniyle Abduşemsoğulları'nın daha etkili olduğu görülmektedir. burada dikkati çeken ayrıntılı tek rivayet Zübeyr'in inisiyatif kullanarak harbe iştirak etmemeyi düşünmesidir. Kanaatimizce rivayetin kabile geleneği açısından kabul edilmesi pek mümkün değildir. Çünkü kabileye yapılan saldırı tepeden tırnağa herkesi ilgilendiren olağanüstü ve acil bir durumdur. Böyle bir durumda, çekimserlik korkaklık veya hainlikten başka bir şey ifade etmeyeceğine göre Zübeyr ailesi de savaşa tereddütsüz katılmış olmalıdırlar. Uydurma olduğunu kabul ettiğimiz bu rivayetin hedefi ise Hz. Peygamber'in nübüvvet öncesi de olsa kavmiyet hedefi güden basit sebepli bu harplere iştirak ettirilmemesidir. Bunun en güzel göstergesi de en az delikanlılık çağlarında olduğu kabul edilen Hz. Peygamber'e bir çocuk gibi savaşın geri hatlarında ok toplatılmasıdır.

Buraya kadar anlatılanlardan Abdulmuttalib'den önce olduğu gibi sonra da Kureyş kabilesi ve Mekke'nin yönetim yapısının parçalı bir görünüme sahip olduğu söylenebilir. Abdülmuttalib nasıl Hâşim ve Muttaliboğulları'nın liderliğini üstlenmiş ve ailesinin elinde bulunan görevleri tevarüsen almışsa, ölümünden sonra da bu iki ailenin liderliği ve ellerinde tuttukları *rifâde* ve *sikâye* hizmetleri, çocuklarından önce Zübeyr sonra Ebu Tâlib ve en sonunda da Abbas'a intikal etmiştir.[652]

2.6.2. Kureyş Kabilesi ve Hilfu'l-Fudûl

Kaynaklarımızda bu isimle iki tane anlaşma olduğundan bahsedilmektedir. Mekke şehrinin ilk sakinlerinden olan, Cürhüm kabilesine mensup, Fazl b. Fedâle, Fazl b. Vedâa ve Fudayl b. Hâris'in bir araya gelip yerli veya yabancı olmasına bakmaksızın, kimsesiz birine herhangi birisi tarafından bir haksızlık yapıldığında, onun hakkını geri alıncaya kadar kabileleri ile birlikte yardımcı olacaklarına dair antlaşma (hilf) yapmışlardır. Antlaşmayı yapanların isimlerinde yer alan *fazl* kelimesine nispetle bu ittifaka

söyleyenler için bkz. İbn Habîb, *el-Münemmak*, 115 ve *el-Muhabber*, 246. el-Belâzurî'nin yazma nüshasında Abdülmuttalib olarak geçmektedir. Ancak eseri tahkik edenler İbn Habib'in *el-Münemmak* ve *el-Muhabber* adlı eserlerinde geçen Muttalib ifadesinin doğru olduğunu söyleyerek bu ismi tercih ettiklerine dair bir açıklama yapmışlardır. Bkz. el-Belâzurî, *Ensâb*, I/76.

[651] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/114.

[652] İbn Habîb, *el-Münemmak*, 89.

"*faziletlilerin ittifakı*" anlamında "*hilfü'l-fudûl"* denmiştir. [653] İkinci *hilfu'l-fudûl,* Şevval ayında Kureyş-Kinâne kabileleri ile Kays-Aylan kabilelerinin anlaşması ile son bulan Ficâr savaşlarından sonra, bi'setten yirmi yıl önce[654] muhtemelen miladi 590 yılının Zilkade ayında yapılmıştır. Kureyş kabilesi içerisinde böyle bir birlik kurulmasının sebebi ise, Ficâr savaşlarının ortaya çıkardığı sosyal ve ekonomik problemlerdir. Bu savaşlardan sonra Mekke'de yabancı ve koruyucusuz kimselerin güvenlik içerisinde ticaret yapabilecekleri bir ortam kalmamıştı.[655]

Mezkur *ikinci hilfu'l-fudûl* ittifakının kurulmasına neden olan olayın detayları kaynaklarımızda şu şekilde anlatılmaktadır. Zübeyd kabilesine mensup bir kimse haram aylardan Zilkade ayında bir miktar mal ile Mekke'ye geldi. Elindeki malları el-Âs b. Vâil es-Sehmî[656] satın aldı; ancak Zübeydî sattığı malın ücretini istemesine rağmen el-Âs'dan alacağını almayı başaramadı. Bunun üzerine Zübeydî, Mekke'nin nüfuzlu ailelerinden Abduddâr, Mahzûm, Cumah, Sehm ve Adiy boylarının ileri gelenlerine başvurup el-Âs b. Vâil'den alacağına karşılık kendisine aracı olmalarını istedi. Fakat bu aileler, Zübeydî'ye yardım etmekten kaçındıkları gibi onu azarladılar. Bunun üzerine Zübeydî Kureyş ileri gelenlerinin Kâbe'nin etrafında toplandıkları bir esnada, Ebû Kubeys dağına çıkarak uğradığı haksızlığı Mekke halkına duyurarak yardım talebinde bulundu. Hz. Peygamber'in amcası ez-Zübeyr b. Abdilmuttalib[657] haksızlığa uğrayan bu kimsenin durumuna şahit olunca[658] kendi ailesine yakın kimseleri alarak, yaşlı ve Kureyş'in sözü dinlenen kişilerinden olan Abdullah b. Cüd'ân'ın evinde toplandılar. Kureyş kabilesinden bu antlaşmaya katılan aileler, Hâşim, Muttalib, Esed b. Abdiluzzâ,[659] Zühre b. Kilâb ve Teym b. Mürreoğulları'dır.[660] Bu aileler, Allah'a yemin ederek bundan sonra Mekke şehrinde birine zulüm ve haksızlık yapıldığı zaman ittifaka katılan herkesin, o kimse ister iyi ister kötü, ister bizden ister yabancı olsun, kendisine hakkı verilinceye kadar tek bir el

---

[653] Süheylî, *er-Ravdu'l-Unuf*, I/232; el-Kelâ'î, *el-İktifâ*, I/74. *Hilfu'l-fudûl* antlaşmasını yapan bu üçlü gruba ait zikredilen diğer isimlerin el-Fazl b. Şürâ'a, el-Fazl b. Kudâ'a ve el-Fazl b. Sümâ'a olduğuna dair rivayet için bkz. el-İsfehânî, *el-Egânî*, XVII/289.

[654] Bi'setten beş yıl önce meydana geldiği ile ilgili bkz. İbn Habib, *el-Münemmak*, 53.

[655] Asım Köksal, *İslam Tarihi*, II/132.

[656] İbnü Ebî Sâbit'ten gelen rivayete göre Zübeydî'nin malını Huzeyfe b. Kays b. Sa'd b. Sehm'e satmadığı ile ilgili bkz. İbn Habîb, *el-Münemmak*, 275.

[657] Toplantı çağrısı yaparak şahısları evinde toplayanın Abdullah b. Cüd'ân olduğuna dair bkz. İbn Habib, *el-Münemmak*, 189. Ayrıca Abdullah b. Cüd'ân ile ez-Zübeyr b. Abdilmuttalib'in kabilelerini böyle bir ittifak yapmak için çağırmaları ile ilgili bkz. İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 332.

[658] İbn Habib, *el-Münemmak*, 186-187.

[659] Esed b. Abdiluzzâ yerine el-Hâris b. Fihroğulları kaydı için bkz. el-Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, 213.

[660] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 132-133; el-İsfehânî, *el-Egânî*, XVII, 289.

gibi hareket edeceklerine, deniz tek bir tüyü ıslattığı ve Hira ile Sebîr dağları yerlerinde kaldığı sürece bu yemine aykırı davranmayacaklarına ve birbirlerine malî yardımda bulunacaklarına dair anlaştılar.[661]

Hz. Peygamber'in bu anlaşma ile ilgili "*Ben Abdullah b. Cüd'ân'ın evinde bulundum. Bu ittifakı güzel ve kızıl develere değişmem. İslamiyet'te böyle bir ittifak için çağrılırsam derhal ona katılırım*" demiştir.[662]

Hilfu'l-fudûl birliğinin sonraki dönemde ifa ettiği fonksiyonlar hakkında kaynaklarımızda birçok bilgi bulunmaktadır. Biz konumuzun sınırlarını aşacağını düşünerek meseleyi burada sonlandırmak istiyoruz. Ancak *hilfu'l-fudûl* ile daha önce değindiğimiz *ahlâf* ve *mutayyebûn* ayrışması arasında kurulan irtibatlardan bahsetmek, ileride ele alacağımız, sonraki dönemlerde ortaya çıkan birçok siyasi meselenin anlaşılması bakımından önem arz etmektedir.

Watt, *hilfü'l-fudûl* olarak isimlendirilen ittifakın Mekke'de meydana gelen haksızlıklara karşı oluşturulmuş bir birlikten ziyade, *mutayyebûn*un sonraki dönemdeki yeni bir gelişmesi olduğunu söylemektedir. Çünkü Abdüşems ve Nevfeloğulları hariç Hâşim, Muttalib, Esed, Zühre, Teym ve el-Hâris b. Fihroğulları Mutayyebûn ittifakında hep bir arada idiler. *Hilfu'l-fudûl* ittifakında da aynı kabileleri görmekteyiz. Hz. Peygamber'in nübüvvetinden hemen önce ve sonraki dönemlerde bu ittifaka bazı eklemlenmeler olabileceğinden de bahsedilir. Sonraki dönemde Esed'in ittifaktan ayrılıp Adiy kabilesinin ittifaka katılması, Hz. Ömer'in İslam'ı seçmesi ile veya Adiy kabilesinin Abdüşems ile uyuşmazlığının bir neticesi olduğu düşünülebilir.[663] Çünkü Abdulmuttalib ile Harb arasında meydana gelen münâferede hakemlik görevini üstlenen Adiy kabilesinden Hz. Ömer'in dedesi olan Nevfel'in, Abdulmuttalib lehine karar vermesi, Harb'i sinirlendirmiş, Adiy kabilesine mensup olan kimseleri Mekke'den çıkarmaya teşebbüs etmiş ve bunun üzerine Hâşim, Muttalib, Zühre ve Sehmoğulları'nın mukavemeti ile karşılaşmıştır.[664]

Mu'nis de *mutayyebûn* ile *hilfu'l-fudûl* arasında bir ilişki olduğunu ve aslında bu hilfe katılan kabilelerin daha önce de *mutayyebûn* ittifakı içerisinde bulunduklarından

---

[661] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/106-107; İbn Habib, *el-Münemmak*, 187; es-Süheylî, *er-Ravdu'l-Unuf*, I/243.
[662] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 133, İbn Habîb, *el-Münemmak*, 53.
[663] Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, 13-14.
[664] İbn Habib, *el-Münemmak*, 94.

bahsetmektedir. Abdulmuttalib'den sonra Mekke'de zenginleşen ve bölgeye gelen tacirlere zulmeden Abduşems, Mahzûm, Sehm, Cumah ve Abduddâroğulları'na –ki onlar daha önce *ahlâf* grubunda idiler- karşı *mutayyebûn* ittifakında bulunan Hâşim, Muttalib, Zühre, Teym ve el-Hârisoğulları yeni bir ittifak yapmışlar. Bu kabileler yaptıkları ittifakla Mekke'de ekonomik istikrarı yeniden tesis etmeyi amaçlamışlardır. [665]

Yukarıdaki iddiaları destekleyecek rivayetler kaynaklarımızda bulunmaktadır. Zübeydî'nin çağrısına cevap veren kişiler, *mutayyebûn* grubuna mensupturlar. Yukarıda zikrettiğimiz rivayete dikkat edilecek olursa Zübeydî'nin çağrısını reddeden Abduddâr, Mahzûm, Cumah, Sehm ve Adiyoğulları ise *ahlâf* grubuna mensuptur.[666] Borcunu ödememekte ısrar eden el-Âs b. Vâil, Sehm kabilesine mensup olduğundan *ahlâf* grubuna dâhil olan diğer kabileler Sehmoğulları'nın kendi ittifaklarından çıkabileceği ve böylece *mutayyebûn*un daha da güçleneceği endişesiyle ona herhangi bir yaptırım uygulamaktan kaçınmış olmalıdırlar. Ancak Yemenli'nin bu feryadını duyan *mutayyebûn* ittifakı, -Abdüşems ve Nevfeloğulları hariç- ez-Zübeyr b. Abdilmuttalib'in çağrısı ile Abdullah b. Cüd'ân'ın evinde bir araya gelmişlerdir.[667]

Kaynaklarımızın *hilfu'l-fudûl* ittifakında Abduşems ile Nevfeloğulları'nın bulunmamasına yaptıkları vurgu dikkat çekicidir. Abdumenâfoğulları'ndan sadece Abduşems ve Nevfeloğulları'nın bu ittifaka katılmadıklarına dair İbn Habib, bize şöyle bir bilgi aktarmaktadır: "*Kureyş kabilesini en iyi tanıyanlardan birisi olan Muhammed b. Cübeyr b. Mut'im b. Adiy b. Nevfel b. Abdimenâf'a, Abdulmelik b. Mervân b. el-Hakem 'Ey Ebû Saîd, biz Abduşems oğulları ile siz Nevfel oğulları hilfu'l-fudûl anlaşmasına katılmamış mıydık?' diye sorunca, Muhammed b. Cübeyr, 'Allah'a yemin olsun ki hayır. Biz bu antlaşmaya katılmadık. Biz de siz de bu anlaşmanın dışında kalmıştık' demiş, Abdulmelik b. Mervân da 'doğru söyledin' diyerek onunla aynı görüşte olduğunu belirtmiştir.*"[668]

Bu anlatılanlara göre yukarıda Abduşemsoğulları'nın toplumsal statülerinde meydana gelen değişiklik kendini daha iyi göstermektedir. Ortaya çıkan bu kopuş baştan beri birlikte bulunduğu *mutayyebûn*un yeni bir kararına uymamakla kendini

[665] Mu'nis, *Tarihu Kureyş*, 169.
[666] Bkz. İbn Habib, *el-Münemmak*, 189; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 332.
[667] Muhammed Hamîdullah, "Hilfü'l-Fudûl", *DİA*, XVIII/32.
[668] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 134.

göstermektedir. Kaynaklarımızın Abduşems ve Nevfeloğulları'nın bu ittifaka sıcak bakmamalarına dair vurgusunun bu hususa bir gönderme olduğunu düşünmekteyiz. Abduşemsoğulları'nın *hilfu'l-fudûl* ittifakına girmemelerinin arkasında Hâşim ve Muttaliboğulları'na muhalefetlerinin yattığını da söyleyebiliriz.

2.6.3. Kâbe'nin Yeniden İnşası

Kâbe'yi Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmâil'in inşâ etmesinden sonra zamanla mukavametini kaybetmesi veya sel sularının tahrip etmesi nedeniye Amalika ve Cürhüm kabileleri ile Kusay b. Kilâb zamanında birkaç kez tamir gördüğü söylenmektedir.[669] İslam öncesi dönemde Hz. Peygamber yaklaşık 35 yaşında[670] iken Kureyşli bir kadının Harem'de ateş yakması sonucu Kâbe'nin örtülerinin tutuşması ve daha sonra da büyük bir selin Kâbe'ye zarar vermesi nedeniyle yeniden inşâ edilmesi gündeme gelmiştir. Bu esnada Bizans taraflarından gelen bir geminin *Şuaybe* limanında karaya vurduğu haberini alan Kureyşliler, gemiden arta kalan keresteleri satın alarak Kâbe'yi yıkıp yeniden inşa etmeye karar verdiler. Rivayetlerden anlaşıldığına göre Kureyş kabilesine mensup olan boylar Kâbe'nin hangi duvarını yapacağına dair anlaşmazlığa düşmeleri üzerine, bölüşümün fal oklarının yardımıyla sağlanmasına karar verdiler. Fal oklarının çekilmesi neticesinde Kâbe'nin kapısının bulunduğu taraf (doğu) Abdumenâf ve Zühre; Hicr-Hatîm (kuzey) tarafı Abduddâr b. Kusay, Esed b. Abdiluzzâ ve Adiy b. Ka'b; batı duvarı Sehm, Cumah ve Âmir; Yemen tarafı (güney) ise Teym, Mahzûmoğulları ve anlaşmalılarına/halîf düşmüştür.[671]

Kâbe'nin yeniden inşâsı tamamlanınca bu defa *hacerü'l-esved*in yerine yerleştirilmesi hususunda bu kabileler arasında ihtilaf çıkmış ve Kureyş'in en yaşlısı olan Mahzûmoğulları'ndan Ebû Ümeyye b. Muğîre, bulundukları meclise ilk gelen kimsenin ihtilaf edilen konuda aralarını bulması teklifinde bulunmuştur. Diğer kabileler de bu çözümü kabul etmişler ve meclise ilk giren kimse Mekke'de *el-Emîn* olarak bilinen Hz. Muhammed olmuştur. Hz. Muhammed'in çözümü ise şöyle olmuştur: O ridâsını yere sererek *hacerü'l-esved*i içine koymuş ve Kureyş'in her ailesinden bir kişinin gelip

---

669 Daha geniş bilgi için bkz. el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/58-102.
670 Hz. Peygamber'in bu esnada 25 yaşında olduğuna dair bkz. el-Ya'kûbî, *Tarih*, II/19.
671 İbn İshak, *Sîre*, 83-85; el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/156-160; el-Ya'kûbî, *Tarih*, II/19; İbn Sa'd, *et-Tabakat*, I/

ridasının bir ucundan tutmasını istemiştir. Bunun üzerine Abdumenâf oğullarından Utbe b. Rebîa, Esed b. Abdiluzzâoğulları'ndan[672] Ebû Zem'a b. Esved, Sehmoğulları'ndan[673] el-Âs b. Vâil[674] ve Mahzûmoğulları'ndan[675] Ebû Huzeyfe b. Muğîre peygamberin ridası ile beraber *hacerü'l-esved*i yerine taşımışlar ve rüknün hizasına kaldırdıklarında Hz. Muhammed de taşı yerine yerleştirmiştir.[676]

İbn İshak ve İbn Hişâm bu olayda yukarıdaki isimlerden bahsetmemekle birlikte Kureyş kabilesinin Kâbe'yi yeniden inşa sürecinde çıkan ihtilaflardan dolayı neredeyse savaşacaklarına dair bilgiler aktarmaktadırlar. Hatta bu nedenle Abduddâroğulları'nın içi kan dolu bir kab getirerek Adiyoğulları ile yeminleşip *hacerü'l-esved*i yerine koyma hususunda diğer boylara karşı savaş ittifakı yaptıklarını söylemektedirler.[677] Bu hususta Abduddâroğulları'ndan İkrime b. Âmir b. Hâşim, "*Allah'a yemin olsun ki biz sizin istediğiniz şeyi yapmayız. Biz bütünüz, kana bulanmayız. Bizim, Kâbe'nin yöneticileri olduğumuzu inkâr edemezsiniz. Halkın efendilerine nasıl zulm edilir. ... Ya bizim ve babalarımızın evini terkedin ya da o rüknü Harem'e götürün."* demiştir. Bunun üzerine Vehb b. Abdimenâf da, "*Kureyşliler'e söyle! Geldiğimde onlara ikram ederim. Biz yüz çevirdiğimizde kahrederek size gelmeyiz. ... Biz şerefli kimseleriz. Hiçbir kabile bize yaklaşamaz. Biz yöneticileriz, ataları en şerefli olan kimseleriz. ..."* diye karşılık vermiştir.[678]

Ancak daha sonra yukarıda bahsettiğimiz gibi mesele sulh yolu ile çözülmüştür. Meselenin konumuz açısından buradaki önemi şudur. İhtilafın çıkmasından sonra duvarın yapılmasında taraf olan gruplar, Kâbe'nin doğusu Abdumenâf ve Zühre; Hicr-Hatîm (kuzey) tarafı Abduddâr b. Kusay, Esed b. Abdiluzzâ ve Adiy b. Ka'b; batı duvarı Sehm, Cumah ve Âmir; Yemen tarafı (güney) ise Teym ve Mahzûmoğulları olarak belirlenmiştir. Aynı şekilde *hacerü'l-esved*in yerine konulmasında da öne çıkan isimlerin aynı kabilelere ait isimler olduğunu söyleyebiliriz.

Bu durum bize Hz. Peygamber'in hicretine kadar Mekke'de en önemli kabile ve

---

[672] İbn Hazm, *Cemhere*, 117-118.
[673] el-Belazûrî, *Ensab*, I/102; İbn Hazm, *Cemhere*, 163;
[674] el-Âs b. Vâil yerine Sehmoğulları'ndan Kays b. Adiy olduğuna dair bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/121; el-Ya'kûbî, Târih, II/20; el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/123.
[675] İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, 85.
[676] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/121; el-Ya'kûbî, *Târih*, II/20; el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/123.
[677] İbn İshak, *Sîre*, 86-87; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 185.
[678] İbn İshak, *Sîre*, 86-87.

isimlerin hangisi olduğuna dair de ipucu vermektedir. İlaveten şunu da söylemek isterizki bu ihtilaf Mekke'deki yönetimin parçalı yapısını ortaya koyması açısından da önemlidir.

2.7. İSLAM ÖNCESİ MEKKE'DE İKTİDARIN SEMBOLLERİ

İslam öncesi Mekke'de iktidar, göçebe Araplar'ın kabile yönetimi şekliyle kendini göstermektedir. Aynı soydan gelen kişi veya kişilerle yönetilen kabile iktidarında güç, parçalı bir yapı görünümündedir. Mekke'de daha önce göçebe bir şekilde Hicaz ve Tihame bölgelerinde yaşayan Kinâne ve onların alt kollarından olan Kureyş kabilesi mensupları Kudâa kabilesi ile işbirliği yaparak Huzâa kabilesinin hâkimiyetine son vermişlerdir. Yönetimde bulunan kabileye karşı, Kusay b. Kilâb liderliğinde başlatılan isyan hareketi amacına ulaşarak kutsal bir şehir olan Mekke'de iktidar değişikliğine neden olmuştur. Kusay ile birlikte Kureyş kabilesinin Mekke'ye yerleşmesi ile yönetim anlayışında çok bariz değişiklikler olmamıştır. Mekke'ye Kureyş kabilesi gelmeden önce hâkim olan Cürhüm ve Huzâa kabilelerinin Kâbe merkezli yönetim anlayışları, Kusay ile birlikte büyük oranda değişikliğe uğratılmadan aynen devam ettirilmiştir. İktidar, Kâbe merkezli hizmetlerle bir arada yürütülmektedir. Mekke'de Kâbe'nin anahtarlarına sahip olmak, ister istila ister tevarüs yoluyla gerçekleşsin Mekke'ye hâkim olmak anlamına gelmektedir. *Tarih kitaplarında Mekke'deki iktidarın tevarüs şekli daima Kâbe'ye sahip olma şeklinde kendini göstermektedir.* Bu anlamda Mekke'nin ilk yöneticisi Kâbe'yi babası Hz. İbrâhim'le birlikte *temellerinden* inşa eden Hz. İsmail olarak karşımıza çıkmaktadır. Cürhüm kabilesi, İsmailoğulları ile kurdukları sıhriyyet ilişkisi ile Mekke'nin yöneticileri olmuşlardır. Huzâa kabilesi ise her ne kadar Mekke'yi Cürhümîler'den istila yoluyla ele geçirmişlerse de, bu kabilenin lideri olan Rebîa (Luhay) b. Harise, Cürhüm kabilesinin son reisi olan Hâris b. Mudâd'ın kızı Füheyre ile evlenmesi yoluyla elde ettiği iktidarını meşrulaştırmıştır. Kusay b. Kilâb ise Huzâa kabilesinin lideri olan ve sembolik anlamda Kâbe'nin anahtarlarını elinde bulunduran Huleyl b. Hubşiyye'nin kızı Hubbâ ile evlendiği[679] için Mekke'de geleneklere uygun meşru bir otorite elde ettiğini düşünerek yönetimi Huzâa kabilesinin elinden savaşarak almıştır. Mekke'deki iktidarın tevarüs şekline bakarak yönetimin meşru olması için önceki liderler ile sıhri bir yakınlık içerisinde olmak şeklindeki bir geleneğin devam ettirildiği

[679] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/103-104; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/49.

görülmektedir.

Biz çalışmamızın bu kısmında Mekke'deki iktidarın sembolleri olarak Kâbe merkezli idari yapıdan bahsetmeye çalışacağız. Ancak yukarıda Kusay b. Kilâb zamanından risâletin başlangıcına kadar Mekke'deki siyasi yapı hakkında yönetimle ilgili kullandığımız bazı rivayetlere kaçınılmaz olarak yeniden değinmek zorunda kalacağız. Bu nedenle konunun bütünlüğü açısından yer yer tekrarlara girilecek olsa da daha önce ayrıntılarından bahsedilmeyen bazı kurumlar eklenecek; ayrıca, Mekke'deki siyasi yapının anlaşılması açısından kaçınılmaz olarak başvurulan rivayetler zenginleştirilerek incelenmeye çalışılacaktır.

2.7.1. Kureyş Kabilesinden Önce Mekke'deki Görevler

Yukarıda konumları belirlemek için Kusay zamanında Mekke'deki görevlerden kısmen bahsetmiştik. Burada ise daha önce bahsetmediğimiz Kusay öncesi Kâbe hizmetlerinden ve özetle sonrasından bahsetmek istiyoruz.

Kusay öncesi dönemde Mekke'de *hicâbe, sidâne, rifâde, sikâye, ifâze* ve *icâze* gibi hizmetler yapılmaktaydı. Bu vazifeler Kâbe'nin inşası ve orada hac ibadetinin yerine getirilmesi ile ilişkili olarak başlamış olmalıdır. Kur'an-ı Kerim'de Allahu Teâla'nın Hz. İbrahim'e, "*İnsanlara hac için izin ver*"[680] ayetinin verdiği talimatla *ifâze* ve onunla ilgili olan *icâze* görevinin başladığı söylenebilir. Kâbe'nin perdedarlığı ve koruyuculuğu anlamına gelen *hicâbe* ve *sidâne* görevlerinin de, Hz. İbrahim döneminde başlamış olabileceği düşünülebilir. Çünkü Kâbe'nin inşası Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail tarafından gerçekleştirildiğine göre bu vazifelerin de onların zamanında başlamış olması gerekmektedir. Aynı şekilde hacılara yemek ve su dağıtılması anlamlarına gelen *rifâde* ve *sikâye* (Hz. İsmail ile ortaya çıkan zemzem suyu) görevleri de Hac ibadeti ile ilgili olduklarından Hz. İsmail ve onun çocukları zamanında ortaya çıkmış olma ihtimali oldukça yüksektir. Bu görevler ilk zamanlarda doğrudan Hz. İsmail ve onun oğullarının himayesinde olmakla birlikte zamanla Cürhüm kabilesinin yönetimi ele geçirmesi ile İsmailoğulları'nın elinden çıkmıştır.

Ezrakî'de geçen bir rivayet hacılara yemek dağıtma (rifâde) geleneğinin ilk kez

[680] Hac, 22/27.

Amr b. Luhay (m. 200?-225?) tarafından gerçekleştirildiğini göstermektedir. Rivayete göre Amr b. Luhay, Mekke'de deve hörgücü ve eti ile tirid yapıp yemek veren ilk kimsedir. Ayrıca aynı sene bütün hacılara *Yemen bürdü* olarak isimlendirilen kumaşlardan yapılmış kıymetli elbiselerden üçer adet dağıtmıştır.[681]

Kureyş kabilesinin Mekke'ye hâkim olmasından önce var olan görevlerden birisi de *nesi'* uygulamasıdır. Bu uygulamanın ilk olarak ne zaman başladığına dair kesin bir bilgi yoktur. Bîrunî'ye göre ilk kez *nesi'* yapan kimse Abd b. Fukaym b. Adiy b. Âmir b. Sa'lebe b. Mâlik b. Kinâne'nin oğlu Huzeyfe'dir. Daha sonra bu vazife Huzeyfe'nin neslinden gelen ve *kalâmis* olarak bilinen Ebu Sümâme Cünâde b. Avf b. Ümeyye b. Kala' b. Abbâd b. Kala' b. Huzeyfe'ye kadar devam etmiştir. Bîrunî'ye göre bu görev İslam'dan yaklaşık 200 yıl önce Yahudiler'den alınmıştır.[682] İbn Hazm ise bu uygulamayı İslam öncesi dönemde ilk olarak Serîr b. Sa'lebe b. el-Hâris b. Mâlik b. Kinâne'nin başlattığını, ondan sonra da kardeşinin oğlu Adiy b. Âmir b. Sa'lebe'nin devam ettirdiğini, İslâmî dönemde ise bu görevin Cünâde b. Ümeyye b. Avf b. Cezîme b. Abdinuaym b. Adiy b. Âmir b. Sa'lebe b. el-Hâris b. Mâlik tarafından yerine getirildiğini ve bu görevi yapanlara *el-Kalemmes* denildiğini söylemektedir.[683] Ezrakî ise bu vazifenin Kinâne kabilesinden önce Yemen kökenli Kinde kabilesinin elinde olduğunu, daha sonra Kinde kabilesinin reisinin kızı ile evlenen Mâlik b. Kinâne'ye geçtiğini ve bu görevi ilk kez onun yerine getirdiğini, oğlu Hâris'in de *nâsi* yani *kalemmes* olarak isimlendirildiğini ve İslam'ın ortaya çıktığı zamanda ise mezkûr görevin Ebu Sümame Cünâde b. Avf tarafından yürütüldüğünü söylerken, Bîrûnî ile hemen hemen aynı rivayeti aktarmaktadır. Ancak âlimlerin, bu uygulamanın ilk kez kim tarafından başlatıldığı ve *kalâmis* olarak ilk kez kimin isimlendirildiği noktasında fikir ayrılığına düştükleri görülmektedir. Zübeyrî'ye göre ise ilk defa *nesi'* uygulayan kimse Kilâb b. Mürre'nin annesi Hind'in babası Serîr b. Sa'lebe b. el-Hâris b. Mâlik b. Kinâne b. Hüzeyme b. Müdrike b. İlyâs b. Mudar'dır. Serîr'den sonra bu görev kardeşinin oğlu el-*Kalemmes* diye meşhur Adiy b. Âmir b. Sa'lebe b. el-Hâris b. Kinâne'ye geçerek oğulları arasında tevarüsle en son Cünâde b. Avf b. Ümeyye b. Kala' Abbâd b. Hüzeyme b. Abd b. Fukaym b. el-Kalemmes (Adiy)'e kadar ulaşmıştır.[684] *el-Kalamus* veya *el-Kalemis* (Calamus) kelimeleri latince

[681] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/98-99.
[682] el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye ani'l-Kurûni'l-Hâliye*, Tahkîk: C. Eduard Sachau, Leipzig 1878, 12.
[683] İbn Hazm, *Cemhere*, 189.
[684] ez-Zübeyrî, *Nesebü Kureyş*, 13.

kökenli olup "kalem" anlamına gelmektedir. Yani "kalemle yazı yazan (ashâbu'l-Aklâm), hesap yapan,[685] yazıyla tarih hesaplayıp kamerî takvimi şemsî takvime uyarlayan" anlamlarına gelmektedir. Hamidullah'a göre ise, hem *nâsi* hem de *kalammas* adının kullanılması farklı zamanlarda farklı ay metodlarının kullanıldığını göstermektedir.[686]

"Arafat'tan hacıları sevketme görevi" anlamına gelen *ifâze*, "Arafat'tan inen hacıların Müzdelife'de toplanmalarına, Mina'da şeytan taşlandıktan sonra Mekke'ye veya yurtlarına dönmelerine izin verme" görevini ifade eden *icâze* kelimesiyle aynı anlamda kullanılmaktadır.[687] Bu görev, Kureyş kabilesi Mekke'ye yerleşmeden önce *Sûfe* olarak isimlendirilen Mudar kabilesinden Gavs b. Mürr b. Üdd tarafından yerine getirilmekteydi. Kusay b. Kilâb, Mekke'yi ele geçirme işine bu görev sahiplerinin yetkilerini ortadan kaldırarak başlamıştır.[688] Bu görev Cürhüm ve Huzâa kabilelerinin Mekke'de hüküm sürdükleri zamandan beri dini bir gelenek olarak yürütülmekteydi.[689]

2.7.2. Kusay b. Kilâb Zamanında Mekke'deki Görevler

Kusay b. Kilâb Mekke'de yönetimi ele geçirdikten sonra önceden var olan *hicâbe* ve *sidâne*, *ifâze* ve *icâze*, *rifâde*, *sikâye*, *livâ* ve *nesi'* görevlerini eskiden Mekke yönetiminde bulunan Cürhüm ve Huzâa kabileleri zamanında olduğu gibi devam ettirmiştir. Ancak tarih kitaplarında söylendiğine göre Kusay'ın yönetim metodunu öncekilerden ayıran en önemli husus Mekke'de kurumsal bir yapı oluşturarak mevcut görevleri tek elden yürütme anlayışıdır.

Kaynaklarımızda Kusay b. Kilâb'ın Mekke'deki görevleri kendi uhdesinde topladığına dair çelişkili rivayetler de vardır. Bu rivayetlerden en belirgini *icâze* ve *ifâze* görevleri ile ilgilidir. Fâsî'ye göre Kusay'dan önce Mekke de hac hizmetleri ile ilgili bazı görevleri ellerinde bulunduran aileler vardı. Bu hizmetler kendilerine Sûfe de denilen Gavs b. Mürr b. Üdd b. Tâbiha b. İlyas b. Mudar'ın uhdesinde bulunan "Arafat dağında hacca başlama" anlamına gelen *ifâze* görevi[690] ve Advan b. Âmir'in uhdesinde bulunan "Müzdelife'den hacıları indirme" görevi anlamına gelen *icâze* görevleridir. Kusay bu

---

[685] Mu'nis, *Tarihu Kureyş*, 90-91.
[686] Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/790.
[687] Ahmet Önkal, "İfâza", *DİA*, XXII/505.
[688] İbn Hişam, *es-Sîre*, 120-121.
[689] el-Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, 105.
[690] İbn Hişam, *es-Sîre*, 120.

hizmetlerin yürütülmesi işini tamamen kendi uhdesinde toplamakla beraber geçmişten beri gelen bu geleneğe bağlı olduğundan hizmetlerin yürütülme işini eski sahiplerine geri vermiştir.[691] Ancak İbn Hişam'a göre Kusay Mekke'yi ele geçirme işine Sûfeliler'in uhdesinde bulunan *ifâze* görevini tanımamakla başlamıştır. Kusay, Kureyş, Kinâne ve Kudâa kabilelerinden oluşturduğu destekçileri ile Sufeliler'e bu görevi yerine getirme hususunda onlardan daha layık olduklarını söyleyerek savaş ilan etmiştir. Bunun üzerine iki taraf güç ve çetin bir savaşa girişmişlerdir. Neticede Sûfeliler yenilerek savaş meydanını terk etmişler ve Kusay, Sûfeliler'in elinde bulunan görevleri kendi üzerine almıştır.[692]

Ezrakî ise *Sûfe* olarak isimlendirilen kişinin Ahzem b. Âs b. Amr b. Mazin b. Esed olduğu, bu kişinin Cürhümlü bir kadınla evliliği neticesinde Gavs isminde bir erkek çocuğunun olduğunu ve annesinin bu çocuğu Kâbe'nin hizmetine vakfettiğini Huzâa kabilesi zamanında *ifâze* görevinin Gavs b. Ahzem ve onun soyundan gelenler tarafından yürütüldüğünü ve Kureyş kabilesinin hâkimiyeti ve Kusay b. Kilâb'ın idareciliği zamanında bu görevin Advan b. Amr b. Kays b. Aylan b. Mudar'a verildiğini söylemektedir.[693] Yani bu görevi yapma işi Kusay tarafından *Sûfeliler* olarak isimlendirilen kişilerden Mudar kabilesine mensup Advan b. Amr'a verilmiştir.

Bu rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla Mekke'yi ele geçiren Kusay'ın *nesi'* vazifesini yerine getirenlere herhangi bir müdahalesinden kaynaklarda bahsedildiğine dair bir bilgiye ulaşamadık. Muhtemelen bu görev Kureyş'in müttefiklerinden olan Kinâne kabilesinin uhdesinde kalmaya devam etmiştir.

Kusay b. Kilâb'ın Mekke idaresindeki yetkileri tek elde toplamasının yanında *dârünnedve*yi inşa etmesi, Mekke şehir devletinin yönetim şeklinde bir dönüm noktası olmuştur. Normal olarak kabile yönetiminde şef veya lider olan kimse kabileyi oluşturan alt boyların liderleri ile birlikte istişare ederek belirli kararlar alırlar. Kureyş kabilesinin yönetiminden önce de karar alma mekanizmasının bu şekilde yürütüldüğü tahmin edilebilir. Kusay ile birlikte kurulmuş olan *dârunnedve* ise, bu yönetim anlayışının kurumsal bir statüye çıkarıldığını, Kureyş kabilesiinin kabile özelliğinden çıkıp şehir

[691] el-Fâsi, *Şifâu'l-Ğarâm*, II/124.
[692] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 124; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/50.
[693] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/186-187.

devletine dönüşmesinin bir işareti olarak algılanmalıdır. Gerçek anlamda *dârünnedve* Kusay b. Kilâb'ın yaşadığı evin ismidir.[694] Zamanla bu yer Kureyş boylarının Mekke'deki işlerini yürüttüğü toplanma yeri olmuştur.

Kusay Mekke yönetimini ele geçirdikten sonra Kâbe'nin yanında kapısı ona bakacak şekilde bir ev inşa ettirmiştir. Mekke'yi Huzâa kabilesinden aldığı için kabilesi içerisinde kahraman olarak saygı ve hürmet görüyor ve bir reis gibi karşılanıyordu. Öyle ki zamanla Kusay'ın Mekke'de yapmış olduğu hemen hemen her şey hem kendi zamanındaki hem de sonraki nesiller arasında yerine getirilmesi gerekli olan bir gelenek olarak kabul edilmiştir. Bu sebeple *dârünnedve*de Kusay'ın yaptığı her iş "*dinsel bir kural*"[695] gibi uygulanmaktaydı. Kusay'ın yapmış olduğu işler kabilesi tarafından o kadar sahiplenilmişti ki, o kavmi için hem dini hem de siyasi anlamda karizmatik bir lider olarak kabul edilmekteydi.

İbn Sa'd'a göre Kureyş kabilesinin hemen hemen bütün işleri *dârünnedve*de görülmekteydi. Araplar bir kabile veya boyun toplandığı yeri "*nediyy*" olarak isimlendirirler. Kusay'ın evinin dârunnedve olarak isimlendirilmesinin nedeni ise Kureyşliler'in gerekli olan her işi burada görüşerek bir karara bağlamalarıdır. Burada, evlilik akdi, savaş kararları, liderliğe veya herhangi bir göreve getirilecek kimsenin ta'yini, ergenliğe girmiş bir kız çocuğuna gömlek giydirme merasimi, savaş durumunda sancağı taşıyacak birliğin tespiti ve ayrıca ticaret maksadıyla kervan çıkarma ve gelen kervanı karşılama merasimleri ve evlilik törenleri yapılmaktaydı. Bütün bu toplantıların başkanlığını da yerine getiren Kusay'ın sözleri ve yaptıkları, kabilesi tarafından hem sağlığında hem de öldükten sonra bir "din" gibi benimsenmiştir.[696]

Ancak *dârunnedve*de Kusay zamanında yapıldığı söylenen bu işler gerçekten Kusay zamanında da yapılmakta mıydı? Bu soruya cevap vermek oldukça güçtür. *Dârünnedve*yi Kusay'ın kurduğu noktasında kaynaklarımız birleşse de, yukarıda sayılan tüm işlerin Kusay zamanında da yapıldığı tartışmalıdır. Ezrakî'den gelen rivayetler *dârünnedve*de gerçekleştirilen merasimlerin bir kısmının Kusay'dan sonraki zamanlarda gelenek haline geldiğini ve *dârünnedve*nin bahse konu olan fonksiyonlarının zamanla

[694] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 129; el-Belâzurî, *Ensâb*, I/59.
[695] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 126; el-Ya'kubî, *Tarih*, I/240.
[696] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/52;el-Belâzurî, *Ensâb*, I/52.

Kureyş kabilesinin seçkin kimseleri tarafından geliştirildiğini göstermektedir. Mesela ergenlik çağına gelen bir kız çocuğuna *dârünnedve*de gömlek giydirme merasimini yapan kişi Abdümenâf b. Abdiddâr oğullarından Âmir b. Haşim olduğu ve bu sebeple kendisine *muhayyız* (evlilik çağına gelen kızları tescil eden) dendiği söylenmektedir.[697]

*Dârünnedve*ye, Kusay'ın çocukları hariç asgarî kırk yaşına gelmiş kimseler katılma hakkına sahip olmakla birlikte, Kureyş müttefiklerinin saygın kişileri de katılmaktaydılar.[698] Kusay bu meclise çok önem verdiğinden dolayı oğullarından birine *Abduddâr* ismini vermiştir.[699]

Kusay zamanında var olan önemli görevlerden birisi de "Mekke'ye hac ibadetlerini yapmaya gelenlere su temin etme" görevi olan *sikâye*dir. Diğer önemli görevler gibi bu görevi de yaşadığı müddet içinde kendi idaresinde yürütmüştür. Kusay bu hizmeti Kâbe'nin etrafına deriden yapılmış havuzlara develer vasıtasıyla civar yerlerde bulunan tatlı su kuyularından su taşıtmak suretiyle gerçekleştirmekteydi.[700] Ancak Belazurî'ye göre deriden yapılmış olan havuzlar Kusay zamanından önce de bulunmaktaydı. Rivayete göre Kusay zamanından önce Kâbe'nin avlusunda derilerden yapılmış havuzlara şehir dışındaki kuyulardan -özellikle Lüey b. Gâlib'in Mekke dışındaki kuyusundan- şehre gelen halkın su ihtiyacı develerle su taşınarak karşılanıyordu. Kusay da *el-acûl* olarak isimlendirilen kuyu ile birlikte Eban b. Osman'ın evinin bulunduğu *Redmu'l-A'lâ*'da bir kuyu kazdırmıştır. Kusay'ın açtırdığı bu kuyu, Kureyş kabilesine mensup olan kimselerin Mekke'de açtıkları ilk kuyu olarak bilinmektedir.[701]

Bu rivayetten anlaşıldığına göre Kusay daha önce Kâbe'nin etrafına yapılmış olan deriden havuzlara su taşımıştır. Çünkü Mekke'de Kâbe yakınlarında bulunan zemzem kuyusu Cürhümîler zamanında kapatılmış, bu kuyu ancak Abdulmuttalib zamanında yeniden açılabilmiştir. Dolayısı ile bu süre zarfında Mekke sakinleri ve Mekke'ye gelen hacıların su ihtiyaçları deriden yapılmış bu havuzlara develerle taşınan sular ile

---

[697] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*,/109.
[698] el-EzrakÎ, *Ahbâru Mekke*/108.
[699] İbn Hişâm, *es-Sîre*, İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/51; İbn Habib, *el-Münemmak*, s. 32; el-Belazurî, *Ensab*, I/59; et-Taberî, *Tarih*, I/505.
[700] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/108.
[701] el-Belâzurî, *Ensâb*, I/58.

sağlanmıştır. Kusay b. Kilâb da bu hizmeti aynı şekilde devam ettirmiştir.

Kusay b. Kilâb'ın kendi uhdesinde yürüttüğü diğer bir görev ise Mekke'ye gelen hacıların "yiyecek ihtiyacını karşılamak ve vergi (haraç) toplamak",[702] anlamına da gelen *rifâde* görevidir. Önceki zamanlardan beri Mekke'ye hâkim olan kişiler tarafından uygulanan bu görevi yerine getirmek için Kusay, Mekke halkından toplanacak bir fon oluşturmuştur. Kusay da bu fonda biriken para ve mallarla hacılara Minâ günlerinde yemek ve su dağıtıyordu.[703]

Yakubî'ye göre Kusay, Mekke'ye gelen kimselere yemek ikram ederek iktidarına destek sağlamak ve Kureyş kabilesinin Mekke'ye tam anlamıyla hâkim olduğunu göstermek istemektedir. Çünkü cömertlik soy düzenli toplumlarda iktidara kolay yoldan meşruiyyet sağlamaktadır. Yani Kusay'ın cömertliği çıkar gütmeyen bir cömertlikten ziyade hesap yapan siyasi bir cömertlik olarak algılanmalıdır. Cömertlik toplum içerisindeki sosyal konumları belirlemekle beraber son tahlilde iktidarı elde etmenin bir aracı olarak da algılanabilmektedir.[704]

Kusay b. Kilab, Kâbe'yi koruma görevi olan *sidâne* ile Kâbe'nin kapısını açma görevi anlamına gelen *hicâbe* görevlerini de kendi uhdesinde toplamıştır.[705] Bu sebeple Kusay, Kâbe binasını yıkıp daha önce kimsenin yapmadığı kadar sağlam bir şekilde yeniden inşa etmiştir.[706]

Kusay b. Kilâb'ın Hac hizmetlerinin yürütülmesi ile ilgili yaptığı icraatlarına baktığımızda genel anlamda kendisinden önce bu işler nasıl yürütülmekteyse, o da aynı şekilde -ufak tefek düzenlemelerle- bu görevleri yerine getirmiştir. Kusay'ın mahareti bu görevlerin tamamını ölene kadar kendi uhdesinde taşıması ve kurumsal hale dönüştürmesidir. Bu vazifeler İslami döneme kadar Kusay'ın kurduğu düzen içerisinde uygulanmaya devam etmiştir.

Dârünnedve, *livâ* ve *kıyâde* gibi görevler, Kusay tarafından ihdas edilmiş görünmektedir.[707] Ancak bayrak veya kabileyi tanıtan bir işaretin ya da savaşlarda

---

[702] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 129; İbn Habib, *el-Münemmak*, 32-33.
[703] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 129; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/54; el-Ya'kubî, *Tarih*, I/239; el-Belazurî, *Ensâb*, I/58.
[704] Balandier, *Siyasal Antropoloji*, 71.
[705] el-Fâsi, *Şifâu'l-Ğarâm*, II/124.
[706] el-Ya'kubî, *Tarih*, I/240.
[707] Caetani, *İslam Tarihi*, I/ 247.

kabileyi yönlendirecek bir komutanın ve bilhassa kabile işlerinin görüşüldüğü bir mekânın, kabilevi bir hayat yaşayan her topluluğun tecrübeleri arasından çıktığını söylemek daha doğru olur kanaatindeyiz. Buna göre bu vazifelerin çok daha önceleri ortaya çıktığını söylemek mümkündür.

2.7.3. Kusay b. Kilâb Sonrası Mekke'deki Görevler

Hâkimiyet alanı Mekke şehri ve yakın bölgeleri olan Kâbe (mabed) merkezli bu iktidar yapısı, bir takım sembolik hizmetlerle varlığını sürdürmektedir. Bu hizmetler aynı zamanda tapınak merkezli Mekke şehir devletinin idare sistemini de bizlere göstermektedir. Kaynaklarımızda Mekke'deki görev taksimatı ile ilgili bilgiler risaletten hemen önceki zamanla ilişkili olarak anlatılmaktadır. Bunun örneğini Hz. Peygamber ve sonraki dört halife döneminde etkinliklerini daha bariz bir şekilde görebildiğimiz Hz. Ömer'in *sifâre* ve Hz. Ebû Bekr'in *eşnak* görevlerini İslam öncesi dönemde de yerine getirdiklerine dair rivayetlerdir. Kaynaklarımızda bu görevleri Hz. Ömer ve Hz. Ebû Bekr'den önce yerine getirenler hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Burada daha önce de sözünü ettiğimiz hizmetler ile birlikte, İslam öncesi dönemden risalete kadar geçen süre içerisinde Mekke'de var olan hizmetlerin neler olduğunu, hangi ailelerin ellerinde bulunduğunu ve fonksiyonlarını açıklamaya çalışacağız. Bu vazifeleri idâri, dinî ve askerî hizmetler olarak üç başlık altında inceleyeceğiz.

2.7.3.1. İdâri Hizmetler

Kusay ile birlikte dağınık ve göçebe bir şekilde Mekke ve çevresinde yaşayan Kureyş kabilesi ve müttefikleri, Mekke şehrini ele geçirdikten sonra yerleşik hayata adım atmışlardır. Ancak önceden tevarüs ettikleri örf, adet ve geleneklerini de sürdürmeye devam etmişlerdir. Zamanla yerleşik hayata geçen, ticaret ve hayvancılıkla ekonomilerini ve etki alanlarını genişleten Mekke sakinleri, yönetim işlerini hem göçebe hayatın getirdiği zorluklar hem de yerleşik hayatın imkânları ile kurumsallaştırmışlardır. Zamanla nüfuz alanını genişleten Kureyş kabilesi, önceden var olan görevleri belirli bir düzen içerisinde ve kabileler arası olası çatışmaları engelleyecek şekilde kendi aralarında paylaştılar. Önemli görevleri kendi uhdesinde toplayan Kusay, Kureyş kabilesinin karizmatik lideri olarak karşımıza çıkmaktadır. Mekke'deki kritik görevler onun neslinden gelenlerin himayesinde Mekke'nin fethine kadar korunarak gelmiştir. Kusay

tek elde topladığı önemli görevleri bir rivayete göre Abduddâr'a;[708] başka bir rivayete göre ise, bütün oğulları arasında[709] paylaştırdıktan sonra vefat etmiştir.

Dârünnedve ve Nâdîler

Kusay b. Kilâb tarafından Kâbe'nin yanına inşa ettirilmiş olan *dârünnedve* Kureyş kabilesinin her türlü işinin görüşüldüğü bir toplantı yeridir. İbn Sa'd'a göre *nediy* kabilenin toplandığı yere denilmektedir. Kusay'ın oğullarını istisna edersek Mekke'de kırk yaşına gelmiş ayrıcalıklı insanların katıldığı bu meclis, Mekke'yi yöneten boyların liderlerinin bir araya geldiği ve görüş alışverişinde bulundukları bir yer olarak temayüz etmiştir. *Dârünnedve*de evlilik akdi, savaş kararı, liderliğe veya herhangi bir göreve getirilecek kimsenin ta'yini, ergenliğe girmiş bir kız çocuğuna gömlek giydirme merasimi, savaş durumunda sancağı taşıyacak birliğin tespiti ve ayrıca ticaret maksadıyla kervan çıkarma ve gelen kervanı karşılama merasimleri yapılmaktaydı.[710] Hamidullah'ın "*şehir parlamentosu*"[711] olarak isimlendirdiği *dârünnedve,* Kureyş ve müttefiklerinin aristokrat kesiminin karar alma yeri olarak görünmekle birlikte, ergenliğe giriş, sünnet ve evlilik gibi merasimlerin yapıldığı yer olarak da hizmet vermesi halka açık bir yer olduğunu göstermektedir. Ayrıca Kusay'ın çocukları ile Ebû Cehil[712] ve Hakîm b. Hizâm[713] gibi kişilerin kırk yaşından küçük oldukları halde *dârünnedve*ye katılmış olmaları yaş sınırının olmazsa olmaz bir kural olmadığını da göstermesi bakımından önemlidir.

Kusay b. Kilâb yaşlılığı esnasında Mekke'deki görevleri çocukları arasında paylaştırmıştır. İbn Hişâm, Ezrâkî, İbn Habîb, İbn Sa'd ve Ya'kubî'ye göre Kusay'ın tek adam olarak elinde bulundurduğu iktidarını altı yönetim birimi altında toplayarak *dârünnedve* görevini en büyük oğlu olan Abdüddâr'a vermiştir.[714] *Dârünnedve* Emevi devletinin kurucusu Muaviye b. Ebî Süfyan zamanına kadar Abduddâroğulları'nın elinde

---

[708] İbn Habib, *el-Münemmak*, 32.
[709] el-Ya'kubî, *Tarih*, I/241.
[710] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/52.
[711] Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/851.
[712] Ebû Cehil'in zekâsı ve ileri görüşlülüğü sebebiyle otuz yaşında Dârünnedve'ye katıldığına dair bkz. İbn Düreyd, *el-İştikâk*, 155.
[713] Hakîm b. Hizâm'ın 15 yaşında dârünnedve'ye katıldığı ve bu görevi Mansûr b. Âmir b. Hâşim 'den satın aldığı veya Esed b. Abdiluzza b. Kusay'dan sonra onun yerine geçtiğine dair rivayetler için bkz. Zübeyr b. Bekkâr, Cemheretü *Nesebi Kureyş*, I/228,303; İbn Asâkir, *Tarihu Dimaşk*, XV/115.
[714]İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 129; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/55; el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/108; el-Ya'kubî, *Tarih*, I/241; İbn Habib, *el-Münemmak*, 32.

kalmıştır. Muaviye *dârünnedve*yi İkrime b. Âmir b. Hâşim b. Abdimenâf b. Abdiddâr b. Kusay'dan satın alarak vilayet konağına dönüştürmüştür.[715]

Kabilenin toplandığı yere "nedy" denmesi ve Alak suresindeki "*O, kendi nâdisini toplasın…*" ayeti,[716] Mekke'de *dârünnedve*nin dışında şehirde yaşayan ailelerin de bazı konuları görüşüp karara bağladıkları yerleri olduğunu göstermektedir.[717] Ancak Kur'an'daki "nâdi" kelimesinin, her boyun nâdisi olduğuna dair iddiaları desteklemeyeceği ve bu kelimenin *dârünnedve*ye de işaret edebileceğini düşünüyoruz. Kaynaklarımızda kabilelerin meclislerinden söz edilmesi, *nâdi* ile *meclis*lerin bir arada ele alınması gereken kavramlar olduğunu akla getirmektedir.

Meclisü'l-Mele'

Sözlükte "doldurmak, dolmak, zengin olmak, birine yardım etmek" manalarına gelen *mele'* kelimesi ıstılahi anlamda "toplumun ileri gelenleri, idarecileri, başkanları, görüşlerine başvurulan kimseler" anlamlarına gelmektedir.[718] Kur'an-ı Kerim'de sıkça geçen *mele'* kelimesi[719] "Peygamberler'e karşı tavır alan mevcut yönetimlerin asilzadeleri, hükümdarların danışmanları, kabile veya boyların reisleri" anlamlarında kullanılmıştır. Bu tariflerden anlaşıldığı kadarıyla en genel anlamıyla *mele',* "yaşadıkları toplumda yaptıkları işlerle öne çıkmış, akıllı, zengin, yaş itibariyle tecrübe sahibi, meseleri çözmede mahir ve ileri görüşlü, kabilesinin veya boyunun lideri veya önderi konumunda olan insanlar" olarak tanımlanabilir. İslam öncesi Mekke'de *mele'* sınıfından olarak gösterilen kimseler, *dârünnedve*de kabilelerini temsil eden mal ve nufûz bakımından zengin olmakla beraber asaletleri ve bireysel özellikleri ile ön planda olan kişilerdir. Bu kişiler, olgunluk çağları olan kırklı yaşlarında *dârünnedve*ye kabul edilirlerdi. Mekke'nin yönetimini elinde bulunduran kimselerle yakın ilişkileri yanında toplumu yönlendirebilecek bir yeteneğe sahip insanlardı. Bu kişiler kurulu düzenin ve geleneğin destekçileri olarak temayüz etmiş kimselerdir.[720]

---

[715] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/59; el-Belazurî, *Ensâb*, I/60.
[716] Alak Suresi, 95/19.
[717] Konunun ayrıntıları için bkz. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/195; Lammens, "Mekke", İA, VII/632; Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke*, 232-235.
[718] İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, XIII/165-166; ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, I/434-436 (Mele' maddesi)
[719] Mu'minun, 23/24,33; Hûd, 11/25-27; A'râf, 7/88-92¸Kasas, 28/20; Neml, 27/29-30.
[720] Bunu ifade eden ayaetler için bkz. el-İsrâ 17/16; el-Ahzâb 33/67; Yûsuf 12/43; en-Neml 27/29, 32, 38;

Watt'a göre *mele'* hükümet teşkilatı olarak Atina'daki senato ile benzer özellikler göstermektedir. Ancak Arap demokrasisi olarak isimlendirdiği bu yönetim anlayışının Atina'daki anlayıştan daha az eşitlikçi olduğunu vurgular. Mekke *mele'*sinin Atina *ekklesia*sından daha sorumlu bir idare şekli olduğunu, bu sebeple kötünün daha iyi gösterilmesi üzerine yapılan konuşmalar yerine, Mekke *mele*'sinin kişilerin gerçek liyakatleri ve siyasetlerini ön plana çıkardığını ifade etmektedir.[721]

Mele' sınıfı yani Mekke'yi idare eden boyların ileri gelenleri, başında bulundukları grupları *dârünnedve*de aldıkları kararlar ile yönetirlerdi. Mekke'de daha önce de üzerinde durduğumuz gibi tek adam yönetimi olarak tanımlanabilecek bir iktidar anlayışı yoktu. Kusay'dan sonra şehir, Kureyş kabilesinin alt kollarının liderleri tarafından ortaklaşa yönetilmekteydi. Boyların liderleri kendi klanlarının problemlerini üst meclis pozisyonunda olan *dârünnedve*de tartışır ve bir karara varırlardı. İslâmi dönemde Hâşim ve Muttalib oğullarına karşı alınan yazılı boykot kararı[722] *mele'*nin karar alma yöntemini göstermesi açısından önemlidir.[723] Toplum dışı ilan etmek, bir şahıs veya grubun yola gelmesi için yaptırımlar uygulamak ve her türlü cezayı tatbik etmek boyların ittifakı ile gerçekleştirilmekteydi.

İslam öncesi dönemde *dârünnedve*nin işlevini göstermesi açısından Abdulmuttalib ile Huzâa kabilesi arasında akdedilen anlaşma ile ilgili rivayet önemlidir. Huzâa ileri gelenleri Abdulmuttalib'e gelerek, "*Biz sizinle komşu olan bir toplumuz. Gelin bir antlaşma yapalım.*" dediler. Tekliflerini olumlu karşılayan Abdulmuttalib oğullarından yedi kişiyi, el-Erkam b. Nadle b. Hâşim ile Ebû Sayfî b. Hâşim'in çocuklarından ed-Dahhâk ve Amr'ı yanına alarak *dârünnedve*ye girdiler. Bu antlaşmaya Abdüşems ve Nevfel oğullarından katılan olmamıştır. Huzâalılarla eşitlik ve yardımlaşma temeli üzerine yaptıkları antlaşmayı imzalayarak Kâbe'nin duvarına astılar. Bu antlaşma üzerine Abdulmuttalib'in şöyle dediği rivayet edilmektedir:

Eğer ölecek olursam Zübeyr'e (oğlu) vasiyet ediyorum,
Benimle Amr oğulları arasında yapılan anlaşmaya uymasını,

---

el-Mü'minûn 23/33-38; el-A'râf 7/75, 88; el-A'râf 7/103; Yûnus 10/83; Hûd 11/27; Yûnus 10/88; el-Kasas 28/32; Sâd 38/6; Hûd 11/38; el-Mü'minûn 23/24-25; el-A'râf 7/88, 90.

[721] Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, 16.

[722] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 309; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/177-178.

[723] Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, 15.

Lideri yaşlanmış olanın anlaşmayı korumasını,

Onu, bir zulüm ve haksızlıkla değiştirmemesini istiyorum.

Onlar (Huzâa) kadim akrabalığı korudular,

Ve babanla antlaşma yaptılar.

Onlar babamız Fihr'den beri senin akrabandırlar.

Abdulmuttalib'in bu antlaşmayı oğlu Zübeyr'e, Zübeyr'in'de Ebû Tâlib'e, Ebû Tâlib'in de Abbâs b. Abdilmuttalib'e vasiyet ettiği rivayet edilmektedir.[724] Bu rivayetten Kureyş kabilesi ile diğer kabileler arasında eşitlik ve yardımlaşma esasına dayanan anlaşmaların (hilf), *dârünnedve*de imzalandığını görmekteyiz. Ancak Abdüşems ve Nevfeloğulları'nın bu antlaşmaya katılmamaları, antlaşmanın sadece Hâşimoğulları ile Huzâa kabilesi arasında gerçekleştiğini göstermektedir. Bu antlaşma aynı zamanda Kureyş'e mensup boyların başka kabile veya boylarla yaptıkları tek taraflı anlaşmaları *dârünnedve*de gerçekleştirdiklerini göstermesi açısından da önemlidir.

Kaynaklarımızda Kureyş'in *mele'* sınıfından kabul edilen kimselerden de bahsedilmektedir. Ehl-i kitaptan bir adam, Kureyş'in *mele*' sınıfından sayılan Hişâm b. el-Muğîre, el-Velîd b. el-Muğîre ve Utbe b. Rebîa'ya gelerek ismi *Ahmed* olan bir peygamberin doğumundan bahsetmiştir.[725] Hz. Peygamber, Kâbe'nin yanında ibadet ederken Ukbe b. Muayt'ın secde esnasında üzerine hayvan işkembesi koyması üzerine Kureyş'in *mele*sinden olan kişiler için Allah'a şöyle yalvarmıştır: *"Allahım! Kureyş'ten olan bu topluluğun (mele') yaptıklarını sana havale ediyorum. Ebû Cehil b. Hişâm'ı, Utbe b. Rebîa'yı, Şeybe b. Rebîa'yı, Ukbe b. Ebî Muayt'ı, Ümeyye b. Halef'i*[726] *sana havale ediyorum."*[727] Ayrıca Hz. Peygamber 35 yaşında iken Kureyş kabilesinin aristokrat takımının *hacerü'l-esvedi* yerine koyma hususunda anlaşmazlığa düşmeleri sorununu suhuletle çözdüğü esnada orada bulunan Kureyş'in önemli simalarını da mele' sınıfından saymak gerekmektedir. Bunlar; Utbe b. Rebia, el-Esved b. Muttalib,[728] Ebû Huzeyfe b. el-Muğîre ve Kays b. Adiy'dir.[729] Kureyş kabilesinde mele' sınıfından kabul

[724] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/66-67.
[725] el-Yakubî, *Tarih*, II/9.
[726] Başka bir rivayette bu kişinin Übey b. Halef'te olabileceğine dair bkz. Buhârî, Kitâbu Menâkibi'l-Ensâr, 29; Müslim "Cihad", 108.
[727] Buhârî, "Cizye", 21; Müslim "Cihad", 108.
[728] el-Mes'udî'de Abdülmuttalib olarak geçen bu isim aslında Muttalib'tir. Bkz. İbn Hişâm, *es-Sîre*, 240, el-İsfehânî, *el-Egânî*, IV/208.
[729] el-Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, II/287. İbn Sa'd'da geçen aynı rivayette el-Esved b. Muttalib yerine Ebû Zem'a ismi geçmektedir. Ebû Zem'a ise el-Esved b. Muttalib'in künyesidir. İbn Hişâm, *es-Sîre*, 240;

edilen kişiler hakkında kaynaklarımızın verdiği isimlerin bunlardan ibaret olması başkalarının olmadığı anlamına gelmemektedir.

el-Meşvere

Kaynaklarımızın *meşvere* kelimesi ile kasdettiği "bu işi yürüten kimse" anlamında *sâhibü'l-meşvere*dir. *Meşvere, şûra* kelimesinden türetilmiş bir isimdir. *Şurâ* ile aynı anlama gelen *meşvere, meşûre, müşâvere, istişâre* ve *teşâvür* kelimeleri genel olarak "danışma, görüş alışverişinde bulunma" anlamlarına gelmektedir.[730] İslam öncesi dönemde görüş alışverişinde bulunulan yerlerden birisi de *dârünnedve*dir. Kâbilelerin küçük meclislerinde (nâdi) görüşülen meseleler nihai olarak *dârünnedve*de toplanan mecliste karara bağlanırdı. Ancak bu toplanma işi bir görevlinin huzurunda gerçekleştirilmekteydi. Bu görevliye de *sâhibü'l-meşvere* veya *meşûre* denilmekteydi. Konuşulacak mesele *sâhibü'l-meşvere*ye (meclis başkanı gibi) getirilir, eğer o uygun görürse yapıp yapmama da muhayyer kalınırdı. Bu görevlinin yapılacak toplantıda bir de oy hakkı bulunmaktaydı. İslam öncesi dönemde bu işi Esedoğulları'ndan Yezid b. Zem'a b. el-Esved yerine getirmekteydi. [731]

el-Eşnâk

İslam öncesi dönemde "kan diyeti ve zararların giderilmesi işi"[732] olan *eşnâk* vazifesi, Teymoğulları'ndan olan Ebûbekr b. Ebî Kuhâfe tarafından yerine getirilen bir görevdir. Diyetler ve zararlar hususunda kendisine görev verilmiş olan bu kimse, kabilesi adına bir neticeye vardığında Kureyşliler'e bilgi verir eğer haklı görülürse vermiş olduğu karar tüm şehir halkı tarafından tanınırdı. Eğer bu görevi üzerine vazife olmayan bir kimse üstlenmeye kalkacak olursa yani Kureyşliler'in atamadığı birisi üstlenirse onun verdiği karar şehir halkı tarafından uygulanmazdı.[733] Bu rivayetten *eşnâk* görevinin mahiyeti hakkında çok fazla bilgi elde edilememektedir. "Bu görevi İslam öncesi dönemde sadece Hz. Ebû Bekr mi icra etmektedir yoksa her Kureyş kabilesinin her boyunun bu görevi yerine getiren bir memuru mu vardır?" soruları cevapsız kalmaktadır.

---

el-İsfehânî, *el-Egânî*, IV/208.

[730] İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, XIV/235(ş-v-r maddesi); ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, XII/257. (ş-v-r maddesi)

[731] İbn Abdirabbih, *İkdü'l-Ferîd*, III/267, 271.

[732] İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, XIV/217. (ş-n-k maddesi)

[733] İbn Abdirabbih, *İkdü'l-Ferîd*, III/267; el-Alûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, I/247; Cevad Ali, el-Mufassal, V/248

İslam öncesi Arap yarımadasında siyasi birlik ve devlet otoritesinin olması insan öldürme gibi büyük suçların cezası olarak *kan bedeli* (diyet) veya *kısas* uygulaması bulunmaktaydı. Özellikle bu uygulamalar kan bağına bağlı kabile örgütlenmesinde sosyal düzenin sağlanması açısından büyük bir öneme sahiptir. Herhangi bir cinayet vakasında kabilenin önemli kişileri toplumda kaosun önlenmesi adına iki tarafın da kabul edeceği bir bedel karşılığında aralarındaki husumeti gidermek adına herkesin kabul edeceği bir ceza belirlemekteydiler.[734] Muhtemelen Hz. Ebû Bekr'de İslam öncesi dönemde kendi kabilesi veya ailesi adına böyle bir görevi üstlenmişti.

el-Ezlâm

Mekke'de yaşayan insanlar yarımada da yaşayan diğer kabileler gibi çok tanrılı bir inanca sahiplerdi. Yapacakları bütün işleri kendilerine ait tanrılarına danışırlardı. Ticari bir işe girişecekleri zaman veya herhangi bir işi yapmaya teşebbüs etmeden önce bu işin kendilerine faydalı olup olmayacağı noktasında putlarının önünde bu işle görevli kişinin huzurunda fal oku çekerlerdi. Araplar *ezlâm* dedikleri, üzerinde demir parçası ve kanat bulunmayan ince çubuklar halindeki fal oklarını bir torba (ribâbe) içerisine atıp karıştırarak niyet ettikleri iş için birini çekerlerdi. Neticede olumlu bir cevap alınca tasarladıkları işe girişirlerdi.[735]

Kur'an-ı Kerim'de iki yerde geçen "ezlâm",[736] "zulem" kelimesinin çoğuludur. Bu kelime "kesme, inceltme ve düzeltme" anlamlarına gelmektedir. Ezlâm kelimesinin eş anlamlısı olarak *kıdâh* ve *aklâm*[737] kelimeleri de kullanılmaktadır.[738] Fal oku çekme geleneği İslam öncesi Mekke'de ve tüm yarımadada, öldürülen kişinin diyetini kimin ödeyeceği, yolculuk, savaş, ticaret, evlenme, babası tanınmayan bir kişinin nesebinin belirlenmesi ve su kuyusu açma gibi yaşamın her alanında görülmekteydi. Ezlâm, hem fal okları hemde kumar okları olarak çeşitli alanlarda kullanılmaktaydı. Fal okları üçlü ve yedili şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Üçlü fal oklarından birinin üzerinde "Rabbim bana emretti", diğerinde, "Rabbim bana yasakladı" şeklinde yazılar bulunmakta, üçüncüsünde ise hiçbir yazı ve işaret bulunmazdı. Şans eseri çekilen okta ne çıkarsa ona göre hareket

---

[734] Cevad Ali, *el-Mufassal*, V/592-602. Ayrıca bkz. Ali Bardakoğlu, "Diyet", *DİA*, IX/473-474.
[735] İbn Abdirabbih, *İkdü'l-Ferîd*, III/268.
[736] el-Mâide, 5/3,90.
[737] Âl-i İmrân, 3/44
[738] İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, VI/75-76.

edilirdi. Eğer üzerinde yazı bulunmayan ok çekilirse ok çekme işi tekrarlanırdı. Yedili fal okları ise Hubel putunun sâdininin (sidâne görevlisi) yanında veya kâhin ve hakemlerin huzurunda, üzerinde, "evet", "hayır", "sizden", "başkasından", "açık değil", "diyet" ve "su" gibi yazıların bulunduğu kalem şeklindeki çubuklar olarak tanımlanmaktadır.[739] Fal oku çekme işi antik dönemden beri Mezopotamya ve Arap yarımadasında yaşayan Babilliler'den kalma bir gelenektir.[740] Kitab-ı Mukaddes'te Bâbil Kralı Buhtunnasr'ın Kudüs'ü ele geçirmek için giderken, "*iki yolun ayrıldığı yerde, yolların çatallaştığı yerde fala bakmak için durduğu, okları silkelediği ve aile putuna danıştığı*"[741] şeklindeki ibareler, herhangi bir işi yapmak isteyen kimsenin fal oku çekerek ilahına danışması geleneğinin çok eski zamanlara kadar götürülebileceğini göstermektedir. Ayrıca İbn Abbas'tan gelen bir rivayete göre, Hz. Peygamber'in, Hz. İbrahim ve oğlu İsmail'i ellerinde fal okları olduğu halde tasvir eden bir resmi gördüğünde, resmin imha edilmesini emrettiği ve onların asla fal oku kullanmadıklarını söylediğine dair Buharî'de geçen rivayet[742] dikkat çekicidir. Hz. İbrahim ve Hz. İsmail ile ilgili bu tasvir, fal oku çekme işinin Kureyşliler'in toplumsal algılarında ne kadar önemli ve köklü bir gelenek olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

İbn Hişâm, Hz. Peygamber'in babası Abdullah'ın kurban edilmesi hadisesinden bahsederken bu görevin nasıl yerine getirildiği hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Ona göre Kâbe'deki Hubel putunun yanında, üzerinde yazılar olan yedi ok bulunmaktaydı. Bu oklardan birinin üzerinde *diyet* yazılıydı. Bir insanın diyetini kimin ödeyeceği noktasında kararsızlığa düşen Araplar, Hubel'in yanında bulunan okları çekerler, eğer üzerinde evet yazılı olan oku çekerlerse o işi yaparlar, üzerinde hayır kelimesi yazılı olan oku çektiklerinde ise yapmazlardı. Bu görev tevarüs yolu ile Safvân b. Ümeyye'nin neslinden gelenler tarafından yürütülmektedir. Risaletle birlikte bu fiil ve görev kaldırılmıştır.[743] Başka oklar ise "sizdendir" ve "ilişiktir" yazmakta ayrıca "sular" kelimesinin yazılı olduğu bir ok da hazırlamışlardı. Araplar herhangi bir yerde su arayacakları zaman Hubel putunun yanında bulunan bu oklardan istifade ederlerdi. Bir çocuğun sünneti, nikâh kıyılması, ölü gömme ve nesebinden şüphe edilen kimselerin

---

[739] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 148-149; et-Taberî, *Tarih*, II/240-241. Ayrıca bkz. el-Alûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, III/64-65; Mustafa Öz, " Ezlâm", *DİA*, XII/67.
[740] Mustafa Öz, " Ezlâm", *DİA*, XII/67.
[741] Hezekiel, 21/21.
[742] Buhârî, "Enbiyâ", 8; el-Vâkıdî, *Meğâzî*, II/265.
[743] el-Mâide 5/90-91

soyu, Hubel putunun yanında bulunan okların kullanılması ile tespit edilmekteydi. Araplar yüz dirhem para ve genç bir deve karşılığında Hubel'in yanına gelelerek onları bu işle görevli kimseye veriyorlardı. Nesebinden şüphelenilen bir adamın nesebini öğrenmek istedikleri zaman onu putun yanına yaklaştırarak, "*Ey İlahımız! İşte falan oğlu filan, şu şu işleri yapmak istiyor. Hakkında doğru olanı bildir*" diyerek bu işle görevli olan kimseden onun adına ok çekmesini isterlerdi. Çekilen okta "*sizden değildir*" çıkarsa bahse konu olan adam soyca o kabileden kabul edilmez; ancak müttefiki sayılırdı. Fakat çekilen okta "*ilişiktir*" yazısı çıkarsa bahse konu olan adam ne soyca ne de müttefiklik yoluyla kabilesi ile ilişkili kabul edilmez; ancak eskiden olduğu gibi kabile içerisinde kalmaya devam ederdi. Ayrıca Araplar bazı işlerini üzerinde "*evet*" yazılı oku çektiklerinde yaparlar "*hayır*" yazılı olan oku çektiklerinde sonraki yıla ertelerlerdi. Yapmayı planladıkları iş için sonraki yıl yeniden ok çekerlerdi. Araplar yapmayı planladıkları hemen hemen bütün işlerinde ok çekerler ve onun neticesine göre hareket ederlerdi.[744] İslam öncesi Mekke'de bu işi Cumah oğullarından Safvân b. Ümeyye yerine getirmekteydi.[745]

es-Sifâre

Sifâre, herhangi bir savaş veya çatışmaya girildiğinde ya da girilecek olduğunda Kureyş kabilesini yabancılara karşı elçi olarak temsil eden kuruma verilen addır. Bu görev Adiyoğulları'ndan Ömer b. Hattab tarafından yerine getirilmekteydi. Kureyş kabilesi dışarıdan gelen tehditler sonucu bir savaş veya münafere[746] durumunda Ömer b. Hattab'ı elçi olarak görevlendirmekteydi. Onun kabul ettiği karar Kureyş kabilesi tarafından

[744] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 148-149. Benzer rivayet için bkz. et-Taberî, *Tarih*, II/240-241.
[745] İbn Abdirabbih, *İkdü'l-Ferîd*, III/268.
[746] İslam öncesi dönemde en yaygın geleneklerden olan *münâfere*, mutlaka bir hakemin nezaretinde ve kaybeden tarafın kazanana ödeyeceği bir ödül ortaya konarak yapılırdı. Bu şekildeki ihtilaflarda iki taraf ataları ile hasep-neseplerinin çokluğu, şeref ve değerlerinin yüceliği konusunda söz düellosuna tutuşurdu. Soyluluğu ayakta tutan ve devamını sağlayan husus bir bakıma mal mülk olduğundan tartışmada servet çokluğu da ana konulardan birini teşkil eder. Tartışma kızıştığında iş ölülerin sayılmasına kadar giderdi. Bu âdete Kur'ân-ı Kerim'deki Kehf (18/34) ve Tekâsür (102/1-2) sûrelerinde işaret edilmektedir. Münâferenin, "Ben insan (nefer) sayısı bakımından senden daha güçlüyüm" ifadesiyle başladığı için bu adla anılmış olması da muhtemeldir. (İsmail Durmuş, "Münâzara", DİA, XXXI/577; İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, XIV/232.) Münâferelerde görev alan Abdulmuttalib, Harb b. Ümeyye, Zübeyr b. Abdilmuttalib, Abdullah b. Cüd'ân, Velîd b. Muğîre ve Hz. Ömer'in dedesi Nüfeyl b. Abdiluzza (İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/68.) en tanınmış hakemler arasında sayılmaktadırlar. Bu kişiler yaşça büyük, neseb bakımından temiz, dürüst, güvenilir, kabilesinde liderlik pozisyonunda olan ve cömert kimseler oldukları için bu göreve seçilmektedirler. (el-Yakubî, *Tarih*, I/258.)

uygulanmaktaydı.[747] İslam öncesi dönemde sifâre görevini Hz. Ömer'in yürüttüğüne dair bilgiler bulunsa da ondan önceki dönemde böyle bir görevin olup olmadığına dair kaynaklarımız suskun kalmaktadır. Ancak Hâşim ve kardeşlerinin Bizans, Sâsânî, Yemen ve Habeş kralları ile yapmış oldukları antlaşmalar (îlâf) ile Kureyş kabilesinin eşrafından olan Abdulmuttalib, Utbe b. Rebîa, Velîd b. Muğîre, Ukbe b. Ebî Mu'ayt ve Ümeyye b. Halef'in Seyf b. Zî Yezen'in krallığını tebrik etmeye gitmeleri dikkate alındığında Mekkeli tâcirlerin Hz. Ömer zamanından önce de yabancı devlet ve kabilelele diplomatik ilişkiler kurduğunu söylememiz mümkündür.[748] Muhtemelen Hz. Ömer'in Müslüman olmasından sonraki zamanda Habeşistan'a hicret eden Müslümanları geri getirmeleri için Kureyşliler tarafından görevlendirilen Amr b. el-Âs, Abdullah b. Ebî Rebîa veya Umâre b. el-Velîd el-Mahzûmî bu hizmeti yerine getirmişlerdir.[749] Ayrıca Hâlid b. Velîd'in de *sifâre* hizmetini yerine getirdiği söylenmektedir.[750]

2.7.3.2. Askeri Hizmetler

Burada İslam öncesi dönem Kureyş kabilesinin askeri hizmetlerinden olduğunu düşündüğümüz beş görevinden bahsetmek istiyoruz. Bunlar *kıyâde, livâ, ukâb, kubbe* ve *e'inne* hizmetleridir.

el-Kıyâde

"Reislik, komutanlık" anlamlarına gelen *kıyâde* kelimesi İslam öncesi dönemde "ordunun sevk ve idaresinden sorumlu kumandanlığı" ifade etmek için kullanılmıştır. Kusay b. Kilâb zamanından beri var olan bu görev Kusay'dan oğlu Abduddâr'a intikal etmiştir. Sonraki dönemde Abduddâr ile Abdumenâfoğulları arasında Mekke'yi yönetme konusunda çıkan anlaşmazlık neticesinde bu görev Abdumenâfoğulları'nın eline geçmiştir. Abdumenâf'dan sonra bu görev aynı boydan Abdüşemsoğulları'na intikal etmiştir. Daha sonra bu görev sırayla Abduşems'ten oğlu Ümeyye'ye, Ümeyye'den oğlu Harb'e, Harb'den ise Ebû Süfyân'a geçmiştir. Ukâz'da Kureyş ve Kays-Aylan kabileleri arasında gerçekleşen birinci ve ikinci Ficâr savaşlarında Kureyş kabilesini ordu kumandanı olarak Harb b. Ümeyye idare etmiştir. Harb daha önce *zâtu Nekîf* savaşında

[747] İbn Abdirabbih, *İkdü'l-Ferîd*, III/268.
[748] Bkz. İsrafil Balcı, *Hz. Ömer Döneminde Diplomasi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006, 46-53.
[749] İbn İshak, *Sîre*, 194; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 295; el-Ya'kûbî, *Târih*, II/29.
[750] Cevad Ali, *el-Mufassal*, V/439.

da ordunun başında bulunmaktaydı. Harb'den sonra Kureyş ordusunun kumandanlığını oğlu Ebu Süfyân üstlenmiştir. Bedir savaşı hariç Kureyş ile Müslümanlar arasında vuku bulan Uhud ve Hendek savaşlarında Kureyş'in kumandanlığı ve reisliği görevinde Ebû Süfyân'ı görmekteyiz. Ebû Süfyân Bedir savaşında ticaret kervanının başında olduğu için Kureyşliler'in komutanlığını Utbe b. Rebîa b. Abdişems yürütmekteydi.[751]

el-Livâ' ve Ukâb

Kaynaklarımız *livâ*nın "savaş meydanlarında taşınan bayrak" anlamına geldiğini söylemektedirler. Kusay b. Kilâb zamanından beri var olan görevlerden birisidir. Kusay'dan sonra bu vazife Abduddâroğulları'nın eline geçmiştir. Uhud savaşına kadar bu vazife Abduddâroğulları'nın en yaşlıları ve şereflileri tarafından ifa edilmekteydi.[752] *Livâ* ile ilgili el-Vâkıdî'nin Uhud savaşı hakkında anlattığı olay dikkate değerdir. Rivâyete göre Müşrikler (Kureyşliler) Uhud savaşında sancağı Talhâ b. Ebî Talhâ'ya vermişlerdi. O gün Ebû Süfyân şöyle haykırmaktaydı: "*Ey Abduddâroğulları! Sancağı taşıma işinde bizden daha üstün olduğunuzu biliyoruz. Size Bedir günü de sancak verilmişti. İnsanlara sancakları sebebiyle gelinir. Sancağınıza sıkı sıkıya sarılın ve onu koruyun. Bizi Muhammed ile yalnız bırakın. Biz ölümü çokça isteyen insanlarız. Yakın zamanda bizlere yaptıkları yüzünden intikamımızı almak istiyoruz."* Ayrıca Ebû Süfyân, "*Sancaklar gidince insanlar kalır mı?* diye konuşmasına devam etti. Bu söz üzerine Abduddâroğulları kızarak şöyle dediler: "*Sancağımızı biz mi teslim edeceğiz? Böyle bir şey asla olmayacak. Sancağı korumaya gelince savaş esnasında görürsünüz."* Bu söz üzerine Ebû Süfyân "*Tamam öyleyse biz ayrı bir sancak edinelim.*" deyince Abduddâroğulları, "*Olur, o sancağı ancak Abduddâroğulları'ndan birisi taşıyabilir. Başka birisinin taşımasına asla izin vermeyiz.*" dediler.[753] Uhud savaşında Abduddâroğulları'ndan sancağı taşımakla görevli birçok insan Müslümanlar tarafından öldürülmüştür.[754]

"Kureyş'in sancağı" anlamına gelen *ukâb* (kartal) bir savaş durumunda bu işle görevli kimse tarafından ortaya çıkarılırdı. Eğer Kureyş bir kumandan üzerinde ittifak

---

[751] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/114; Cevad Ali, *el-Mufassal*, V/250-51. Ayrıca bkz. Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Kıyâde", *DİA*, XXV/507-508.
[752] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/110.
[753] el-Vâkıdî, *Meğâzî*, I/201.
[754] el-Vâkıdî, *Meğâzî*, I/204-206.

ederse *ukâb* onun tarafından taşınırdı. Ancak üzerinde ittifak ettikleri bir komutan olmaz ise bu görevi uhdesinde bulunduran kimse tabii lider olarak kabul edilirdi. İslam öncesi ve sonrası dönemde Kureyşliler arasında bu iş, Ebû Süfyan b. Harb tarafından ifa edilmekteydi.[755]

el-Kubbe ve el-E'inne

Kubbe ve *e'inne* kelimeleri sırasıyla *çadır*/*tahtırevan* ve *koşum takımı/dizginler* olarak çevrilebilir. İslam öncesi dönemde harp durumunda faal hale gelen bu görev Mahzûmoğulları'ndan Hâlid b. Velid tarafından yerine getirilmektedir. Askeri sefer hazırlıkları yapılırken gerekli teçhizatın alımı için *kubbe* (tahtırevan) toprak üzerine konur, savaşa iştirak edecek taraflar üzerlerine düşen payı nakit olarak *kubbe*ye atarlardı. *E'inneyi* (dizginler) elinde bulunduran kişi kabile tarafından başka bir komutan atanmadıkça savaşın kumandanlığını yapardı. Bu kimse Kureyş kabilesinin süvari kıtaları komutanı olarak tanınırdı.[756] İslam öncesi dönemde Mahzûmoğulları'nın yerine getirdiği bu vazifelerden *e'inne* "suvari kumandanlığı" anlamına da gelmektedir. Bu nedenle Bedir'de Mahzumoğulları'ndan Ebû Cehil, Uhud'da Hâlid ve daha sonra İkrime süvari birliklerinin başında bulunmaktaydılar.[757] Bu görevi yerine getiren kimseler savaş hali dışında vazifelerini dini ritüellerin yerine getirilmesine yardımcı olarak ifa ederlerdi. Hamidullah'a göre muhtemelen *tahtırevan* putlar için büyük bir şemsiye gibi kullanılmış, bu görevle vazifeli kimse (süvari komutanı) ise putu taşıyan atın dizginlerini tutarak töreni sevk ve idare işini üstlenmiş olmalıdır. Ayrıca ona göre savaş halinde tahtırevan kurularak içine bir put yerleştirilmiş ve düşman kabilenin puta karşı yapılacak saldırı ve saygısızlık sebebiyle dikkatlerinin dağıtılması düşünülmüş olabilir.[758] Bu konuda Lammens ile Hâmidullah'ın aynı fikirde olduğunu söylemek mümkündür. Lammens, *kubbe* ve *e'inne*nin İslam öncesi dönem Mekke'deki askeri vazifelerden olmadığını söylemektedir. Ona göre günümüzde mahiyeti tam olarak anlaşılamayan bu görevlerden kubbe, küçük ve taşınabilir bir çadırdan ibaret olup Kureyş'in alt boylarından birisinin devenin sırtında taşıdığı mahfedden başka bir şey değildir. Muhtemelen Mekke'nin reisleri veya ileri gelenleri mahfedi taşıyan devenin dizginlerini (e'inne)

[755] İbn Abdirabbih, *İkdü'l-Ferîd*, III/267.
[756] İbn Abdirabbih, *İkdü'l-Ferîd*, III/267. Ayrıca bkz. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/847.
[757] Mustafa Fayda, *Allah'ın Kılıcı Hâlid b. Velid*, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, 40.
[758] Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/857.

çekmekteydiler.[759]

2.7.3.3. Dini Hizmetler

el-Hicâbe ve es-Sidâne

Kelime olarak "*örtmek, birinin bir yere girmesine engel olmak*"[760] anlamlarına gelen *hicâbe* ile "*Kâbe'ye ve putların bulunduğu yere hizmet etmek*"[761] anlamına gelen *sidâne,* Kâbe'nin hizmet ve bakımını yapmak, Kâbe'yi dini merasimlere hazırlamak ve oraya yapılacak bağışları kabul etmek için oluşturulmuş vazifelerdir. *Sidâne*nin Kâbe ile ilgili bütün hizmetleri, *hicâbe*'nin ise yalnızca kapısı ile ilgili hizmetleri ifade ettiği de söylenmektedir.[762] Kâbe'nin içerisinde, içine kıymetli hediyelerin atıldığı bir kuyu da bulunmaktadır. Bu kuyuda bulunan kıymetli eşyaların zaman zaman çalındığı da söylenmektedir. Kâbe'nin bakıcılığı ve anahtarlarının korunması olarak ifade edilen bu görevler, Mekke'deki görevler arasında en fazla öneme sahip vazifelerdendir. Kâbe'nin yapıldığı dönemden beri bu hizmetleri elinde bulunduranlar, aynı zamanda şehrin de sahipleri konumunda bulunmaktadırlar. Daha önce de bahsettiğimiz gibi Mekke'nin önceki yöneticileri bu görevi üstlenmişlerdir. Kusay b. Kilâb bu görevi kayınpederinden bir rivayete göre *tevarüs* yoluyla başka bir rivayete göre kayınpederinin kardeşinden "*bir tulum şarap karşılığı*" satın alarak Mekke'nin yöneticisi olmuştur.[763]

Hayatı boyunca bu görevi yürüten Kusay, ölümünden önce görevi oğlu Abduddâr'a vasiyet etmiştir. Bu görev nesiller boyunca Abduddâr'ın oğlu olan Osman'ın soyundan gelenlerin uhdesinde kalmıştır. Osman b. Abdiddâr'dan sonra bu görev Abdüluzza'ya ondan oğlu Ebû Talha Abdullah'a geçmiştir. Ebû Talha'dan sonra Mekke fethine kadar bu görev oğlu Osman b. Talhâ'nın uhdesinde kalmıştır. Rivayetlere göre, Mekke fethedilince Hz. Peygamber Kâbe'nin anahtarlarını bizzat alarak içeriye girmiş, bir müddet Kâbe'de kaldıktan sonra elinde anahtarlar ile birlikte dışarıya çıkmış, Hz. Peygamber'in dışarı çıktığını gören Abbas b. Abdilmuttalib, "*Anam babam sana feda olsun Ey Allah'ın Resulü! Hicâbe ve su dağıtma görevlerini bize ver.*" dedikten bir

[759] Henri Lammens, "Mekke", *İA*, VIII/631.
[760] İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, IV/50-51. (h-c-b maddesi)
[761] İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, VI/220. (s-d-n maddesi)
[762] Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/854.
[763] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/49.

müddet sonra *"Şüphesiz Allah vazifeleri ehline vermenizi emreder."*[764] ayeti nazil olmuştur. Bu ayet üzerine Hz. Peygamber Osman b. Talhâ'yı çağırıp ona, "*Ey Ebû Talhâ oğulları! Kâbe'nin anahtarını Allah'ın emaneti olarak alın. Kâbe'de herkesin hoş karşılayacağı işler yapın. Bu anahtar sizde sonsuza kadar kalsın. Onları sizin elinizden zalim bir kişiden başkası alamaz.*" diyerek anahtarları Osman b. Talhâ'ya geri vermiştir.[765] Bu görevin bugün dahi aynı ailenin elinde bulunduğu söylenmektedir.[766]

Başka bir rivayete göre Hz. Peygamber, Mekke fethedildiğinde tavaf yaptıktan sonra Osman b. Talha'yı çağırmış ve Kâbe'nin kapısını açtırarak Beyt'i içerideki resim ve putlardan temizlettikten sonra Bilâl ve Üsâme ile birlikte Kâbe'nin içinde namaz kılmıştır.[767]

es-Sikâye

Arap yarımadasında su her şeyden çok ihtiyaç duyulan ve hayatın devam etmesini sağlayan bir maddedir. Hz. İbrahim eşi Hâcer ve oğlu İsmail'i Mekke şehrine yerleştirdiğinde en çok ihtiyaç duydukları şey su olmuştur. Bu sebeple kaynaklarımız Zemzem suyunun ortaya çıkmasını Kâbe'nin inşa edilmesi sürecinden önce yaşanmış bir olay olarak anlatmaktadırlar. Dolayısıyla Kâbe'nin inşasından önce suyun bulunması mabetlerin suyun bulunduğu yerlere inşa edildiği sonucuna bizi ulaştırmaktadır. İslam'da su hayat kaynağı olmasının yanında ibadetlerin yerine getirilmesinde olmazsa olmaz bir ehemmiyet taşımaktadır. Bu sebeple İslam öncesi dönemde Kâbe'yi ziyarete gelen hacılara su ikramının yapılması hem ziyaretçi sayısının artmasına hem de ibadetlerin hakkıyla yerine getirilmesine aracı olması bakımından oldukça önemlidir.

İslam öncesi dönemde Kureyş'in Mekke'ye yerleşmesi ile birlikte su dağıtma hizmetinin diğer görevlerde olduğu gibi Kusay b. Kilâb tarafından yerine getirildiği ve kurumsallaştırıldığına değinmiştik. Kusay'dan sonra bu görevin kimin eline geçtiğine dair kaynaklarımızda çelişkili rivayetler vardır. Her ne kadar Ezrakî ve Ya'kubî Kusay'ın

---

[764] en-Nisâ, 58.
[765] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/108-109; benzer rivayetler için bkz. Zübeyr b. Bekkâr, Cemheretu Nesebi Kureyş, I/296-297; ez-Zübeyrî, *Nesebu Kureyş*, 251-252; el-Vâkıdî, *Meğâzî*, II/263-266; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II/127.
[766] Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/854.
[767] Buhârî, "Salât", 81.

sikâye vazifesini oğlu Abdumenâf'a[768] vasiyet ettiğini söylese de gerçekte kaynaklarımız bu vazifeyi başlangıçta oğlu Abduddâr'a verdiği noktasında birleşmektedirler.[769]

Fakat Ezrakî, Kusay'ın *sikâye* vazifesini Abdumenâf'a vasiyet ettiğine dair rivayeti esas aldığından, bu görevin Abdumenâf tarafından yürütüldüğünü söylemektedir. Abdumenâf bu görevi uhdesine aldıktan sonra *Kerru Âdem* ve *Hum* kuyularından tulumlar ve yemek çanakları vasıtası ile suları develere yükleyerek Kâbe'nin yanında bulunan deri havuzlara boşaltıyordu. Deri havuzlarda zamanla tatlılaşan sular hacılar Mekke'den ayrılıncaya kadar dağıtılıyordu.[770]

Daha önce ayrıntılı bir şekilde incelediğimiz Kureyş arasındaki *ahlâf* ve *mutayyebûn* çatışması, Kusay'ın oğlu Abduddâr'a verdiği görevlerin diğer kardeşler arasında paylaştırılma isteği neticesinde çıkmıştır. Rivayetlerde kim tarafından öne sürüldüğü bilinmeyen bir anlaşma fikri ortaya atılmıştır. Bu anlaşmaya göre *hicâbe* ve *livâ* eskiden olduğu gibi Osman b. Abdiddâr oğullarından Ebu Talha b. Abdiluzza b. Osman b. Abdiddâr'a, *nedve* ise aynı aileden Âmir b. Hâşim b. Abdimenâf b. Abdiddâr'a, *sikâye* vazifesinin Abdumenâfoğulları'na ve *rifâde* görevinin ise Esedoğulları'na verilmesine karar verilmiştir.[771] Abdumenâf'ın oğlu Hâşim *sikâye* hizmetini uhdesine alınca Mekke'de yaşayanların ve bu beldeye gelen misafirlerin su ihtiyaçlarını karşılamak için bir takım kuyular kazdırıp, kuyulardan develerle taşıttığı suları insanların hizmetine sunmuştur.[772]

Hâşim'in ölümünden sonra *sikâye* vazifesi kardeşi Muttalib'e geçmiş; ondan da Hâşim'in oğlu Şeybe (Abdulmuttalib) bu görevi tevarüsen devralmıştır.[773] Abdulmuttalib'in *sikâye* vazifesini ifa etme noktasında önceki dedelerinden çok önemli bir ayrıcalığı vardır. Onun Cürhümîler zamanında kapatılan[774] ve kendi zamanına kadar meçhul kalan Zemzem kuyusunun yerini tespit etmesi[775] çok önemlidir. Artık Abdulmuttalib ile birlikte Mekke'deki insanların ve hacıların su ihtiyacının binbir

---

[768] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/108; el-Ya'kubî, *Tarih*, I/241.
[769] İbn Hişam, *es-Sîre*, 129; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/55; İbn Habib, *el-Münemmak*, 32.
[770] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/111.
[771] İbn Habib, *el-Münemmak*, 34,190.
[772] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 145; el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 111-112; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/59; es-Süheylî, *er-Ravdu'l-Unuf*, I/267.
[773] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/64; el-Belazurî, *Ensâb*, I/57; et-Taberî, *Tarih*, II/251.
[774] İbn Hişam, *es-Sîre*, 77; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/66.
[775] İbn İshak, *Sîre*, 80-81; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 141-144.

zahmetle bulunan ve açılan kuyulardan taşınarak temin edilme devri bitmiştir. Kâbe'nin yakınında bulunan zemzem suyu ile hemen hemen bütün *sikâye* hizmetleri yerine getirilmeye başlanmıştır.

Abdulmuttalib Hac mevsimi geldiğinde develerini toplayarak sütlerini sağar ve Zemzem kuyusunun yanına yerleştirilen deri havuzlara taşırdı. Zemzem suyunun tadı çok ağır olduğundan bal ve kuru üzüm ile karıştırılarak ikram edilmekteydi. Mekke'de tatlı su çok az olduğundan insanlar sularını kuyulardan çektikten sonra kovalarda bekletirler ve tadının yumuşak olması için kovalara kuru üzüm ile hurma atarak tatlandırırlardı. Bu dönemde *Bi'ru Meymun* ile Mekke'nin dışında bulunan bir kuyudan başka hiç tatlı su kaynağı bulunmamaktaydı.[776]

Daha sonra Abdulmuttalib'in uhdesinde bulunan *sikâye* görevinin kime geçtiğine dair kaynaklarımız farklı rivayetler sunmaktadır. Abdulmuttalib *sikâye* görevini oğullarından Ebû Tâlib'e,[777] Zübeyr'e[778] ya da Tâif'te bir üzüm bağı olmasından dolayı Abbas'a bırakmıştır. Rivayetlere göre Abbas buradaki bağından ve Taifliler'den üzüm satın alır hepsini zemzem ile karıştırarak hacılara dağıtırdı. Abbas bağında üzüm kalmayıncaya kadar bu şekilde devam etmiştir. Bu görev Mekke'nin fethine kadar onun elinde kalmıştır.[779] Muhtemelen Ezrakî, Abdulmuttalib'ten sonra *sikâye* vazifesinin oğlu Abbas'a geçtiğine inanmaktaydı. Çünkü Abbas b. Abdilmuttalib'in oğlu Abdullah b. Abbas ile Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye arasında *sikâye* hususundaki tartışmayı da eserine almıştır. *Sikaye*'nin kimin hakkı olduğuna dair tartışmada Abdullah b. Abbas muhatabına, "*Sen kim, sikâye kim? Hem cahiliyede hem de İslami dönemde biz bu işe sizden daha layığız. Senin baban da bu konuda ileri geri konuşarak hak talep etmişti. Fakat ben onu Talha b. Ubeydullah, Âmir b. Rebîa, Ezher b. Abd b. Avf ve Mahzeme b. Nevfel'i şahit tutarak deliller ile susturmuştum. Cahiliye döneminde de babam Abbas, dedem Abdulmuttalib sikâye işini elinde bulundurmaktaydı. Halbuki senin deden Ebû Tâlib o zaman çölde Urene denilen yerde develeri ile meşgul oluyordu. Mekke fethedilince de Allah'ın elçisi bu görevi Abdulmuttalib'in diğer oğullarına vermeyip yalnızca Abbas'a verdi*" demiştir.[780] Bu rivayetten anlaşıldığı kadarıyla Ezrakî *sikâye*

[776] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/112.
[777] el-Yakubî, *Tarih*, II/13.
[778] el-Belazurî, *Ensâb*, I/57.
[779] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/112.
[780] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/113.

görevinin Abdulmuttalib'ten oğlu Abbas'a intikal ettiği fikrinde ısrar etmektedir.[781] Ancak Abdulmuttalib'in vefatında Abbas'ın yaşının küçük olduğu (onbir yaşında)[782] düşünüldüğünde *sikâye* görevinin görevin sırasıyla Zübeyr, Ebû Tâlib ve daha sonra da Abbas'a geçtiğini söyleyebiliriz.

Belazurî'de geçen bir rivayete göre Ebû Talib bu hizmetleri yürütebilmek için kardeşi Abbas'tan bir yıl 10000, ikinci yıl ise 15000 veya 14000 dinar aldığı halde borçlarını üst üste iki yıl ödeyemeyince *sikâye* görevini Abbas'a bırakmak zorunda kalmıştır.[783] Vefatına kadar bu görevi yerine getiren Abbas b. Abdilmuttalib, görevi oğlu Abdullah'a devretmiştir. Abdülmuttalib'in diğer oğulları ise bundan faydalanamamışlardır.[784]

er-Rifâde

Mekke'ye gelen hacıların "yiyecek ihtiyacını karşılamak ve vergi (haraç) toplamak"[785] anlamına gelen *rifâde,* İslam öncesi dönemde Mekke'nin yönetici sınıfı içerisinde en fazla rağbet gören görevlerden birisidir. *Sikâye* ile birlikte *rifâde* görevinin Mekke siyasetinde önemli bir konumda olduğunun göstergesi Kureyş içerisinde ortaya çıkan *ahlâf* ve *mutayyebûn* çatışmasıdır. Kusay b. Kilâb bu görevi en büyük oğlu Abduddâr'a bırakmıştı. Bir süre Abduddâroğulları'nın uhdesinde yürütülen *rifâde* hizmeti özellikle Hâşim zamanında Abdumenâfoğulları'nın eline geçmiştir.[786]

Kaynaklarımızda Abdumenâf'ın oğulları Hâşim, Abduşems, Muttalib ve Nevfel'in Kusay tarafından Abduddâr'a verilen *hicâbe, livâ, rifâde, sikâye* ve *nedve* görevlerini Abduddâr'ın oğullarından almak için toplandıklarına dair bilgiler bulunmaktadır. Mevcut muhalefet bloğu bu görevleri kabile içerisindeki üstünlükleri ve şerefleri dolayısıyla istemekteydiler. Bu olay meydana geldiğinde Abdumenâfoğulları'nı Hâşim b. Abdimenâf, Abdudâroğulları'nı ise Âmir b. Hâşim b. Abdimenâf b. Abdiddâr

---

[781] Bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Ağırman, *Hz. Peygamber'in Amcası Abbâs b. AbdilMuttalib*, (Basılmamış çalışma), 2001 Erzurum, 85-87; Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Sikâye", *DİA*, XXXVII/177-178.

[782] Abbas'ın Fil hadisesinden üç yıl önce doğduğu ve Abdulmuttalib öldüğünde onbir yaşında olduğu ile ilgili rivayet için bkz. el-Belâzurî, *Ensab*, I/89.

[783] el-Belazurî, *Ensâb*, I/57.

[784] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/112.

[785] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 129; İbn Habib, *el-Münemmak*, 32-33.

[786] Rifâde ve sikâye görevlerinin Kusay b. Kilâb'ın oğlu Abdumenâf'tan Hâşim'e intikal ettiğine dair bkz. et-Taberî, *Tarih*, II/252.

temsil etmekteydi. Abduddâr oğulları bu görevleri onlara vermeyi reddettiler. Daha önce de değindiğimiz gibi Kureyş kabilesi içerisindeki bu çekişme *ahlâf* ve *mutayyebûn* çatışmasını ortaya çıkarmıştır.[787]

Hâşim b. Abdimenâf dedesi Kusay b. Kilâb gibi Arap yarımadasından kutsal belde Mekke'ye gelen hacılar için Kureyş kabilesinin nüfuzlu kişilerinden aldığı *rifâde* (gelir-vergi) ile hac ibadetini yeniden organize etmiştir. Kureyş'in ulularından topladığı mallara kendi malından da büyük bir miktar katarak Mekke'ye gelen hacıları en iyi şekilde ağırlamaya çalışmıştır.[788] Kaynaklarımızın bildirdiğine göre Hâşim *rifâde* için harcanan paranın dörtte birini kendi malından karşılamaktaydı.[789]

Rifâde görevinin Haşim tarafından yürütüldüğünün delillerinden birisi de ona verilen "hâşim" isminde kendini göstermektedir. Asıl adı *Amru'l-Ulâ* olan Hâşim b. Abdimenâf'a Hâşim denmesinin sebebi Kureyş kabilesinin şiddetli bir kıtlık zamanında veya ekonomik anlamda sıkıntıda oldukları bir dönemde onun Şam taraflarına gidip ekmek yaptırarak Mekke'ye getirtmesi ve kurumuş bu ekmekleri ufalayarak bir çeşit yemek yapıp halkına dağıtmasıdır. Aynı zamanda develer kestirerek etlerini bu ekmeklere katık yapmıştır. "ufalayan" anlamına gelen Hâşim ismi toplumu açlıktan kurtardığı zamandan beri ona söylenmeye başlanmıştır.[790]

Hâşim'in ölümünden sonra rifâde vazifesi kardeşi Muttalib'e geçmiş; ondan da Hâşim'in oğlu Şeybe (Abdulmuttalib) tevarüsen bu görevi üstlenmiştir.[791] Abdulmuttalib'ten sonra sırasıyla oğulları Zübeyr, Ebû Tâlib ve Abbas bu görevi yürütmüştür. Ebû Tâlib'in fakirliği sebebiyle bu görevi iki yıl üst üste borç alıp ödeyemediği Abbas'a devrettiği de söylenmektedir.[792]

Sarıçam, İslam öncesi dönemde Abdulmuttalib b. Hâşim ile Harb b. Ümeyye arasında meydana gelen anlaşmazlığın sebebini *sikâye* ve *rifâde* hizmetlerini yürütme işinde ortaya çıkan kıskançlığa bağlamaktadır. Bu kanaatini Nüfeyl b. Abdiluzza'nın Abdulmuttalib ile Harb arasındaki münâferede[793] hakemlik yapması neticesinde söylediği

---

[787] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 130; İbn Sa'd, *et-Tabakât,* I/58-59.
[788] İbn Hişâm, es-Sîre, 134; el-Ya'kûbî, *Tarih*, I/242; İbn Sa'd, *et-Tabakât,* I/59.
[789] İbn Habib, *el-Münemmak,* 27-28.
[790] İbn Sa'd, *et-Tabakât,* I/57.
[791] et-Taberî, *Tarih,* II/251.
[792] el-Belazurî, *Ensâb,* I/57.
[793] Bu olay ile ilgili bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/68; İbn Habîb, *el-Münemmak,* 94-95; el-Belazurî, *Ensâb,*

şiire dayandırdığından yukarıda bahsetmiştik. Ona göre, Nüfeyl'in şiirinde geçen, "*Ey Harb! Yürüyüşünüz merkeb yürüyüşüne varmıyor. Hacıları sulayacaksın ama kalpazan eşek ne taşır?*" ifadeleri Harb b. Ümeyye'nin *sikâye* vazifesine talip olduğunu, *"Onların (Abdulmuttaliboğulları'nın) sizden üstün olduğunu biliyorum. Fazla verdiklerinden ötürü onların mallarının şerri sana dokunmaz."*[794] ifadelerinden de *rifâde* hususunda Abdulmuttaliboğulları'nın yaptıkları ikramların Ümeyyeoğulları tarafından kıskanıldığını göstermektedir.[795]

Daha önce de Hâşim ile Ümeyye b. Abdimenâf arasında meydana gelen çekişmenin sebebi de *rifâde* görevidir. Hâşim *rifâde* ve *sikâye* görevlerini Abduddâroğulları'ndan aldıktan sonra kendine ait gelirleri de katarak Mekke'de büyük ziyafetler vermekteydi. Bu durumu çekemeyen Hâşim'in yeğeni Ümeyye b. Abdişems de zengin olduğu için aynı şekilde halka ikramlarda bulunmak istediyse de başarılı olamamıştı.[796]

Watt, Abdumenâfoğulları'nın Kâbe hizmetlerini üstlenme konusundaki çabalarını ve hizmetlerini maddî çıkar elde etme yarışı olarak tanımlamaktadır.[797] Ancak bu görevi elinde bulunduran Hâşimoğulları'nın İslam gelmeden hemen önce Mekke'de çok zengin olduklarını gösteren herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Aksine bu hizmeti yerine getiren Ebû Talib'in sırf bu sebeple fakirleştiği ve görevi kardeşi Abbas'a devrettiği bilinmektedir.[798] Ancak bu mesele İslam öncesi dönemde Kureyşliler için sadece maddi çıkar elde etmeye indirgenemeyecek kadar önemlidir. Çünkü Araplar her zaman cömertlikleri ile övünmektedirler. Kendilerine sığınan veya misafir olan herkese yardım etmekle temayüz etmişlerdir.[799]

Mekke'de kabilelerin yönetim ile ilgili vazifeleri elde etme çabalarının nedeni, toplum içerisinde ekonomik üstünlük elde etmeye çalışmalarının yanı sıra bu görevleri elde etmekle şan ve şereflerinin arttığına inanmalarıdır. Çünkü toplum içerisinde zengin olmak bir yere kadar üstünlük vesilesidir. Asıl zenginlikten elde edilen malın toplumla

---

I/72-73.
[794] İbn Habib, *el-Münemmak*, 96-98.
[795] Bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Sarıçam, *Emevi-Hâşimî ilişkileri*, 94-100.
[796] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/57-58; el-Belazurî, *Ensâb*, I/60-61.
[797] Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, 26.
[798] Bu konu ile ilgili bkz. Sarıçam, *Emevi Hâşimi ilişkileri*, 66-68.
[799] Bu konu ile ilgili örnekler için bkz. İbn Habîb, *el-Münemmak*, 371-386.

paylaşılması kişinin yaşadığı toplumdaki itibarını kat kat arttırmaktadır. Soydüzenli toplumlar zenginliğin mal biriktirme ile görünür hale gelmesinden ziyade, cömertliğin gerektirdiği meydan okumalara göre şekillenen toplumlar olduğundan cömertlik aslında toplum içerisindeki sosyal konumları belirlemeye yardımcı olur ve iktidar olmanın gereği ve aracı olarak kabul edilir. Buradaki cömertlik menfaat elde etmekten ziyade hesap yapan bir cömertlik olarak algılanmalıdır.[800] Bu sebeple Mekke'deki hizmetlerin yürütülmesi hususunda Kureyş kabilesi boyları arasındaki çatışmaların, siyasal ve ekonomik nüfuz elde etme çabaları ve ailenin iktidarını ön plana çıkarma uğraşları olarak görmek gerekir.

Rifâde ve *sikâye* gibi hizmetler görüntüde Mekke'ye gelen hacılara gösterilen hürmetle ilgili olması bakımından önemli olsa da bu vesile ile şehre gelen hacı ve tüccarların sayıları artmakta ve çok canlı bir ekonomik aktivite meydana gelmektedir. Ayrıca bu hizmeti yerine getiren ailenin, Araplar arasındaki itibarı artsa bile bütün kabile bu hizmetlerin yerine getirilmesi sebebiyle ekonomik açıdan itibar kazanmakta ve büyük menfaatler elde etmektedir.

el-İfâze ve el-İcâze

"*Çoğalıp taşmak, kalabalık olmak*"[801] anlamına gelen *ifâze* kelimesi "hacıların kalabalık gruplar halinde Arafat'tan Müzdelife'ye ve Müzdelife'den Mina'ya, oradan da Mekke'ye dönmeleri" anlamında Kur'an-Kerim'de kullanılmaktadır.[802] Hamidullah'a göre "Arafat'ta haccın erkânını yürütme ve oraradan çıkış izni verme" görevine *ifâze*, "Müzdelife'den Mina'ya çıkma iznini vermeye" ise *icâze* denilmektedir.[803] Kaynaklarımızda hem *ifâze* hem de *icâze* kelimeleri terim olarak "hacıların bir yerden başka yere hareket etmesine izin vermek" anlamında kullanılmaktadır. İslamın ilk zamanlarında bu vazifeler Ümeyye b. el-A'zel b. Hâlid b. Sâid b. el-Hâris b. Zeyd b. Advan'ın uhdesinde bulunmaktaydı.[804]

---

[800] Balandier, *Siyasal Antropoloji*, 71.
[801] İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, X, 366.
[802] el-Bakara 2/198-199.
[803] Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/855.
[804] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/186-187.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUREYŞ KABİLESİ VE EKONOMİK YAPI

3.1. ARAP YARIMADASI VE TİCARET

Üç milyon kilometre karelik bir yüzölçüme sahip olan Arabistan, İran'dan Basra körfezi Hindistan'dan Hint okyanusu, Afrika'dan Kızıldeniz ve Süveyş kanalı ile ayrılmış büyük bir yarımadadır. Antik dönemden beri bu bölgenin kuzey sınırının Fırat nehrinden Nil nehrine kadar uzandığı kabul edilmektedir. Ancak bu kadar geniş bir alana sahip olan Arabistan'ın üç tarafı denizlerle çevrili olduğundan daha çok kıyı şeridindeki bölgelerde meskûn mahaller bulunmaktadır. İç bölgeler zamanın bütün büyük devletlerine yabancı bir hüviyet arz etmektedir. Heredot'ta Araplar'dan beş on kelimeyi geçmeyecek bilgi dışında her hangi bir kayıt bulunmamakla birlikte Plinius, Strabon ve Diodoros Siculus gibi coğrafyacılar da yarımadanın iç bölgeleri hakkında suskun kalmışlardır. MS. II. yüzyılda yaşayan Batlamyus'a (**Ptolemaios, Ptolemy)** gelinceye kadar Arap yarımadası hakkında antik dünyanın bilgileri çok sınırlı iken Batlamyus ile birlikte bölge daha tanınır bir hale gelmiştir. Batlamyus'a göre Arap yarımadası Teyma, Huveyle, Dûmetü'l-Cendel ve Urâne (Havran) şehirlerini içerisine alan Arabia Deserta (çöl), Petra, Basra, Cureş, Ezru' ve Litra şehirlerini içine alan Arabia Petra (haceriye) ve Sebe, Me'rib, Zafâr, Hadramevt, Uman ve Hicr şehirlerini içine alan Arabia Felix (saide) olmak üzere üç bölgeye ayrılmaktadır.[805]

Müslüman coğrafyacılar ise yarımadayı beş bölgeye ayırarak incelemişledir. Bu bölgeler Yenbû'dan Yemen'de bulunan Necrân'a kadar Kızıldeniz'e paralel bir şekilde uzanan aynı zamanda el-Gavr da denen Tihâme bölgesi; Yemen'in kuzeyinde Tihâme'nin doğusunda bulunan Şam'dan Necran'a kadar uzanan Serat sıradağlarını zaman zaman kesen birkaç vadiden oluşmuş ve Mekke, Medine ve Taif gibi önemli yerleşim yerlerinin de bulunduğu Hicaz bölgesi; Güney'de Yemen, kuzeyde bâdiyetü's-semâve ve Arûd ile Irak sınırına kadar ulaşan Necid bölgesi; Necid bölgesinden batıda Kızıldeniz güneyde ise Hint okyanusuna kadar uzanan doğusunda Hadramevt, Şıhr ve Uman şehirlerinin yer aldığı Yemen bölgesi ve Yemâme, Umân ve Bahreyn'i kuşatan Yemen, Necid ve Irak

[805] Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 15-16.

bölgelerinin ortasında yükselen yer ise Arûd bölgesi olarak isimlendirilmiştir.[806]

Arap yarımadasının üç tarafı da denizler ile çevrili olduğundan uluslararası deniz taşımacılığının doğal limanı fonksiyonunu üstlenmiştir. Hem Kızıldeniz hem de Pers körfezine deniz yolu ile gelen ticaret mallarının karadan kervanlarla ilişkisini sağlayan kimseler, bölgede yaşayan Araplar olmuştur. Yani antik dönemden beri Mısır ile İran arasında taşımacılık işlerini Araplar yapmışlardır. Bu hizmetleri ile Araplar hem Kızıldeniz hem de Pers körfezinden gelen malların Nil, Fırat ve Dicle doğal kanalları ile Akdeniz ve Doğu Asya havzalarına kadar ulaşmasında ciddi bir rol oynamışlardır.[807]

Arap yarımadası işin uzmanı olamayanlar için tamamen kumlardan oluşmuş, insanların tarım yapamadıkları çorak arazileri ve çölleri akla getirmektedir. Bölgede çöller bulunmakla birlikte özellikle sahil kesimlerinde tarım ve hayvancılığa elverişli birçok yerleşim yeri bulunmaktadır. Arap yarımadasında yağmur -Yemen bölgesi hariç- bazı bölgelerde hemen hemen hiç yağmamaktadır. Ancak bu iklim şekli bölgede tarım ve hayvancılığın gelişmesine ve yayılmasına çok fazla da engel olmamıştır.

Arap yarımadasında bedevî ve hadarî tarzda yaşayan halkların geçim vasıtaları genelde tarım, hayvancılık ve ticarettir. Sanayi öncesi toplumlarda tarım ve sulamada kullanılan hayvanlar et, süt veya yününden tüketim maddesi olarak istifade edilen evcilleştirilmiş hayvanlar, coğrafi ve iklimsel koşulları sebebiyle büyük kısmı sürekli tarıma elverişli olmayan Arabistan'da geçim vasıtalarının ve ekonomik yaşantının en önemli kaynaklarından birisidir. Bölge insanı, yiyeceğini (et, peynir ve türevleri), içeceğini (süt), barınağını (yün ve deri), giysisini (yün ve deri), ulaşımını ve taşımacılık gibi temel ihtiyaçlarını hayvancılıktan karşılamaktadır.[808]

3.1.1. Güney Arabistan'da Ticari Durum

Güney Arabistan olarak adlandırılan ve Hz. Nuh'un soyundan geldiklerine inanan Kahtânî Arapların yaşadıkları bölgelerde antik dönemden beri suları tutmak ve bu vesile ile tarım yapmak amacıyla birçok barajlar inşa edilmiştir. Me'rib Seddi'nin topladığı sulardan oluşan bu baraj yüksek ve sağlam bir duvardan yapılmış set ile çevrelenmiştir.

---

[806] Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, I/20-21. Daha geniş bilgi için bkz. el-Bekrî, *Mu'cem me'sta'cem*, I/7-18.
[807] Hourani, *Arab Seafaring*, 4-5.
[808] Elnure Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Meslekler ve Çalışma Hayatı*, İSAM Yayınları, İstanbul 2011, 59.

Bu baraj, San‘a yakınlarındaki dağlardan inen sel sularının büyük bir kısmını toplayan Ezine vadisini boydan boya kesmekteydi. Zamanla baraja bazı ilaveler yapılmış, son şeklini ise miladi 300 yılında almıştır.[809] Yakın zamanda bulunan kitâbelerde su bentleri, kanallar, tarla sınırı meseleleri ve toprak mülkiyetinden sık sık bahsedilmesi, bölgede yüksek bir tarımsal hayatın varlığını göstermektedir.[810]

Güney Arabistanda yaşayan halklar antik dönemden beri güney ile kuzey Arabistan arasında kervanlar veya deniz yoluyla elde ettikleri büyük bir ticari potansiyele de sahiplerdi. Bölge Hindistan ve Roma-Bizans deniz yolu ticaretinde transit geçiş merkezlerindendir. Bu ticaret, Hint denizinden başlayıp Kızıldeniz yoluyla Akdeniz'den batıya kadar ilerlemekteydi. Kızıldeniz yoluyla doğudan gelen malları batıya götüren tüccarlar, özellikle bu deniz etrafında yaşayan Fenikeliler, İsraililer ve Mısırlılardı. Çin, Hindistan ve bölgede bulunan adalar, Mezopotamya ve Akdeniz'de yaşayan halkların ihtiyaç duydukları ürünleri deniz yoluyla Güney Arabistan'da bulunan Aden, Kane, Zafâr ve Maskat gibi limanlara taşır burada meskûn olan Yemenliler doğudan gelen bu malları iki yol vasıtası ile kuzeyde bulunan memleketlere ulaştırırlardı. Bu yollardan birisi Uman Denizi, Basra Körfezi, Fırat ve Dicle nehirleri vasıtasıyla Mezopotamya topraklarına; ikincisi ise Kızıldeniz yoluyla Akdeniz topraklarına kadar giderdi. Yemen limanlarına deniz yolu ile gelen mallar buradan San‘a ve Me'rib'e götürülür oradan da kara yoluyla büyük deve kervanları vasıtasıyla kuzeye, Suriye, Mısır, Irak ve Akdeniz şehirlerine ulaştırılırdı.[811]

Arap kabilelerinin Persler ile yakın ilişkileri vardı. Çölü güvenli bir şekilde geçebilmek için Arap kabilelerinden faydalanan Persler, bunun karşılığında Arap yarımadasının güney ucu ile hâkim oldukları Filistin limanları arasında kârlı kervan ticareti düzenleyen Arap kabilelerinden vergi almazlardı. Ancak bu kabileler Pers kralına düzenli olarak tütsü armağan ederlerdi.[812]

Yemen'den kuzeye doğru giden kara ticareti yolu muhafızların koruması ile ancak ilerleyebilirdi. Çünkü yol güzergâhında birçok kabile ticaret kervanını yağmalayabiliyordu. Bu kervanlar Kaydar Araplarının himayesinde Dehnâ çölünü

---

[809] Sâlih Ahmed el-Alî, *Muhâdarât*, 15.
[810] Yıldız, Arabistan (Tarih), *DİA*, III/253.
[811] Çağatay, *İslam Dönemine dek Arap Tarihi*, 29-32. Ayrıca bkz. W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi (2. Baskı)*, (Çev.: Enver Ziya Karal), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, 29-30.
[812] Amelie Kurt, *Eski Çağ'da Yakındoğu*, (Çev. : Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007, II/413.

geçerek Necid'e oradan da Hicaz bölgesine girerlerdi. Hicaz bölgesinden itibaren kervanların güvenliği Medyenliler, Edomlular veya Nebatlılar'a geçerdi. Hicaz şehirlerinden Mekke, Yenbu veya Yesrib'e uğrayan bu kervanlar Medain-i Sâlih'ten Petra'ya oradan ya kuzeyde bulunan Fenike, Filistin veya Tedmür'e (Palmir) ya da batıya ayrılan yol ile Mısır'a giderdi. Güneyden kuzeye doğru hem karadan hem de denizden gerçekleştirilen bu ticaret vasıtası ile tüccarlar genellikle altın, kalay, fildişi, baharat, devekuşu tüyü, pamuk ve kıymetli taşlar ile birlikte Yemen'in kendine mahsus ürünlerinden olan günlük ve tütsü bitkileri, kokular ve tutkal çeşitleri ile Hindistan'dan gelen dokumacılığa ait ham maddelerin Yemen'de işlenmesi vasıtası ile elde edilen *bürdü yemânî* denilen kumaşlar ve meşhur yemen kılıçları ve deriden mamül ürünlerin alışverişini yaparlardı. Buhur ve tütsü bitkileri herkesin alamayacağı çok pahalı ürünlerdi. Bu maddeler, genellikle tapınaklarda kullanırlardı. Bu malları kuzey bölgelerine taşıyan Yemenli tüccarlar bu bölgelerden buğday, yağ, şarap, kumaş, boya, kap-kacak ve gümüş levhalarını kendi ülkelerine götürmekteydiler.[813]

3.1.2. Kuzey Arabistan'daki Ticari durum

Arap yarımadasının kuzey mıntıkasının ticaret hayatında Roma-Bizans ve Sasanî gibi dönemin büyük İmparatorluklarının büyük bir nufûz alanları vardı. Ticari faaliyetler, bu iki imparatorluğun asıl oyuncu oldukları ve iç bölgelerde bu İmparatorlukların bir nevi vassalı konumunda olan ve konar-göçer tarzda bir hayat yaşayan Araplar ile büyük imparatorluklar arasında tampon devlet vazifesi görmüş Nebatî, Tedmür (Palmir), Gassanî, Hire ve Kinde devletlerinin kontrolünde gerçekleşmekte idi. Aslen Arap olan bu vassal devletler, zaman zaman bağımsız zaman zaman ise Roma-Bizans, Asur ve Sâsânî imparatorluklarının himayesinde hayatlarını devam ettirmişlerdir.

MÖ. IV. yüzyılda tarih sahnesine çıkan Nebatlılar göçebe Araplar gibi olmayıp tamamen tüccar devlet görünümüne sahiplerdir. Selefkuslar'dan sonra hâkimiyet İranlılara geçince Roma devleti ile Partlar arasındaki mücadelelerden yararlanan Nebatlılar, Basra Körfezi yolu, Yemen yolu ve Kızıldeniz yolu olmak üzere üç büyük ticaret yolu üzerinde hâkim pozisyona yükselmişlerdir. Mallar Basra Körfezi yolunda bulunan Gerha şehrine indirilip Arap yarımadasını Hayil yolu ile geçerek Medain-i

[813] Çağatay, *İslam Dönemine dek Arap Tarihi*, 32-33.

Salih'e (Teyma ve Hicr) ulaşmaktaydı. Yemen yolu ile mallar San'a'dan Mekke ve Medine'ye oradanda Hıcr'a ulaşmaktaydı. Üçüncü yol ise Kızıldeniz vasıtası ile mallar Akabe Körfezinde bulunan Eyle'ye (Aila) boşaltılıyor oradan Petra ve Löke Köme şehirlerine uğrayarak Hicr'e ulaşıyordu. Önemli ticaret merkezlerinden olan Petra ve Ariş'te toplanan mallar, Suriye, Gazze ve Mısır yolu ile Yunanistan ve İtalya'ya ulaştırılıyordu. Nebatî devleti yüzde 25 olarak aldığı gümrük vergileri ile önemli bir gelir kaynağına sahip olmaktaydı. Gazze şehri Akdeniz'de Nebatîler'in ihraç limanlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. MÖ. I. yüzyılda Nebatîler ile Roma İmparatorluğu arasında, Gazze'nin zengin ticarî potansiyeli sebebi ile büyük savaşlar meydana gelmekteydi. Roma İmparatoru Auguste'nin iktidarı döneminde doğu ticaret yolu Hind-Kızıldeniz ve Mısır yönüne doğru bir gelişme göstermiştir. Bu vesile ile Güney Arabistan'ı ele geçirmek üzere bir teşebbüste bulunan Romalılar, Nebatlılar'ın müdahalesi ile başarısız olmuşlardır. İmparator Neron zamanında ise Romalılar Yemen'deki önemli şehirlerden olan Aden'e saldırmışlarsa da burayı tamamen ele geçirememişlerdir. MS. 106 yılında Romalılar Petra şehrini ile geçirerek Nebatiler'in hâkim oldukları toprakları Arabistan eyaleti olarak hâkimiyet alanlarına dâhil ettiler. Fakat Eyle şehrinin alt kısımlarının kontrolünü ele geçiremediler. Medyen bölgesi ile Hicaz'ın kuzey tarafları özgür olarak kalmıştır. Nebatî devletinden geriye kalan unsurlar bir süre Yesrib'de yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Hz. Peygamber zamanındaki Nebat pazarı bu dönemden kalma bir yer olarak karşımıza çıkmaktadır.[814]

Gelişmeye elverişli bir bölgede kurulmuş olan Palmir (Tedmür) Devleti, Roma İmparatorluğu ile yakın ilişki içerisinde olan bir Arap devleti konumundaydı. Şam şehrinin 260 km kuzeydoğusunda Fırat nehrinin 140 km batısında, güneyde Uman şehrinden Rusaf'ın kuzeyinde bulunan Fırat nehrine kadar ulaşan "*Diyoklesyan*" ticaret yolu olarak meşhur olan bölgede kurulmuş önemli bir şehir olan Palmir ismi, MÖ. II. bin yılının başlarında Asurlular zamanına tarihlenen ticari anlaşmanın kazılı bulunduğu bir tablette geçmektedir. Palmirliler İran pazarlarından Hindistan ve Arabistan mallarını satın alarak Romalılar'a satmaktaydılar. Palmir şehri MS. 634 yılında Halid b. Velid tarafından fethedilene kadar Arabistan ticaretinde önemli bir rol oynamıştır. Tapınakları, tiyatroları ve ticarethaneleri ile diğer şehirlerden önemli ölçüde ayrılan Palmir şehrinin kervan

[814] Çağatay, *İslam Dönemine dek Arap Tarihi*, 44-45.

ticareti ve ticari sevkiyatları meşhurdur. Çin, Hindistan ve Arabistan'dan gelen mallar Palmirliler vasıtası ile Roma'ya gidiyordu. Bu mallar Doğu Akdeniz'in Efes, Rodos Piyeri Selökiya, Antakya ve özellikle İskenderiye limanlarından da batı bölgelere yayılmaktaydı. Bazı nehir yollarındaki ticari faaliyetleri ile Palmirliler bugünkü Medain-i Salih'in yerinde Petra'ya giden yolun üzerinde bir konak vazifesi gören Hicr şehrine oradan da Teyma ve Dûmetü'l-Cendel'e ulaşmaktaydılar. Nebatlılar'ın M. 106 yılında Romalılar'ın hâkimiyetine girmesi ile Palmirliler, ticaret güzergâhları üzerinde önemli bir konuma yükseldiler. 226 yılında Partlar ortadan kaldırılarak Sâsânî Devleti'nin kurulmuş olmasıyla Fırat ve Dicle nehirleri ağzındaki ticaret, Roma ve Suriyeli tüccarların elinden Sasaniler'in eline geçmiştir. Asya ticaret malları Kızıldeniz ve Basra limanları vasıtası ile Güney Arabistan'a taşınıyordu. Basra körfezinin yukarısında toplanan bu mallar deniz ve kara yolları vasıtası ile çevre bölgelere taşınmaktaydı. Güney Arabistan'ın önemli ticaret merkezlerinden olup bir antrepo görevini üstlenen San'a'da toplanan bu mallar Necran vadisi yolu ile Taif, Mekke, Yesrib, Hıcr, Tebük, Petra, Uman, Basra, Şam ve son olarak Karyeteyn gibi şehirlere ulaştırılarak bir kısmı doğuda Palmir, Erak, Rusafe ve Soura'ya oradan da kuzeye doğru Karkemiş yolu ile Anadolu'da Edessa'ya (Urfa) kadar uzanıyordu. Karyeteyn şehrinden batıya doğru ilerleyen yol ise Humus, Hama ve Antakya yolu ile Anadolu'da bugünkü Turgutlu yakınlarındaki Sard şehrine kadar ilerliyordu. Basra Körfezi'ndeki Susa şehrinden Sard'a kadar uzanan bu ticari yola (yaklaşık 2500 km) "*Kıral Yolu*" denmekteydi. Basra körfezinden çıkan başka bir yol ise Rumma vadisini izleyerek Necid bölgesinden bir yol ile Hayber'e diğer yol ile de Mekke şehrine ulaşmaktaydı. Palmirliler'in ticaret malları arasında, Mezapotamya ve Fenike'den gelen tunç ve bronz heykeller yanında kokulu yağlar, tutkallar, tapınaklarda kullanılan günlük, kıymetli taşlar, Fars körfezinden çıkarılan inciler, Medayin'den getirilen giyecekler, Fenike'den gelen rengârenk cam, altın ve gümüşten mamul vazolar, Palmir'de İskit limanlarından ve Barbarikum'dan gelen pamuklu kumaşlar, çivit ve kokular ile Lübnan ve Şam'dan gelen şaraplar gösterilebilir.[815]

Miladi II. asrın başlarında Me'rib Seddi'nin yıkılması sonucu Kuzey Arabistan'a göç eden ve bir müddet Tihâme bölgesinde yurt tutan Gassanîler, daha sonra yarımadanın kuzeyinde bulunan Havran ve Belka bölgesinde bir devlet kurmuşlardır. Bizanslılar, İran ile savaşmaya başlayınca bölgede bulunan Gassânîler'in yardımlarına başvurmuşlardır.

[815] Çağatay, *İslam Dönemine dek Arap Tarihi*, 59-61.

Aynı zamanda Sâsânîler'in Lahmîler ile ittifak kurduğunu gören Bizans imparatorları güneyde bulunan bedevi Araplar'dan gelecek tehlikeleri ve Sâsânîler'e karşı bir tampon vazifesi göreceğini düşündükleri Gassânî emirlerini Phylarc (filark) yani reis veya emir olarak MS. 497 yılında Petra şehrinin valisi olarak görevlendirmişlerdir.[816] Ticari bakımdan Gassanîler hakkında çok fazla bilgiye sahip olmasak da, daha önceki Arap devletlerinin ulaştıkları ticari hacme ulaştıklarını söyleyemeyiz. Gerçekte Gassânîler döneminde, Bizans ve Sâsânîler arasındaki rekabet nedeniyle ticari faaliyetlerde hissedilebilir oranda bir yavaşlama olduğu söylenebilir.[817]

Bizans'ın vassal devletlerinden olan Gassaniler'in aksine tarihleri hakkında daha fazla bilgiye sahip olduğumuz Hireliler (Lahmîler), Sâsânî imparatorluğunun vassalı konumunda bulunmaktaydılar. Kufe'nin güneyinde günümüzde tamamen kurumuş olan Necef gölünün kıyısında hüküm sürmüş olan Hireliler Arap yarımadsında ve özellikle başıboş bedevi kabileler üzerinde önemli bir nüfuza sahiplerdi. Dassaud'un Havran yakınlarında keşfettiği MS. 328 senesine tarihlenen Hire hükümdarlarından İmru'u'l-Kays b. Amr'ın mezar taşında, *"Bu mezar bütün Arapların hükümdarı olan, (hükümdarlık) tacını ele geçiren Esed ve Nizar kabileleri ile mülklerine hükmeden Mezhic kabilesini kendi gücü ile yenen İmru'u'l-Kays b. Amr'ındır. Bu hükümdar Necran bölgesinde Şemr'in şehri olan Bezci'ye geldi. Mead'ı hükümdar yaptı. Ulusların topraklarını kendi oğullarına paylaştırdı. Hem İranlılar hem de Roma onu vekil kıldılar. Hiçbir hükümdar saltanatta onun mertebesine ulaşamadı. O, 7 Aralık 233 yılında öldü. Dünyaya getirdiği kimseler yaşasın (mesud olsunlar)"* diye yazılıdır. Burada geçen tarih Nebat takvimine göre olup miladi yıl olarak 328'e tekabül etmektedir.[818]

Hire şehri antik dönemden beri ticari bakımdan önemli şehirlerden birisi olmuştur. Hindistan'dan gelen malların bir kısmı deniz yolu ile Dicle nehrinin ağzına getiriliyor ve orada bulunan Übülle'de (Apolopos) stoklanarak Rakka'ya götürülüyordu. Tâcirler buradan Fırat nehri yoluyla Hire'ye kadar gelmekteydiler. Miladi III. yüzyıldan miladi VII. yüzyıla kadar Hire şehri ticari anlamda önemli merkezlerden biri olmuştur. Yılda bir bölgede büyük bir panayır kurulmaktaydı. İran'ın Mekke yakınlarında kurulan panayırlara gönderdikleri kafileler, Hire yolunu kullanarak Hicaz bölgesine

---

[816] Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 186-191.
[817] Çağatay, *İslam Dönemine dek Arap Tarihi*, 65; Robert Simon, *Meccan Trade and Islam, -Problem of Orgin and Structure-*, (İngilizce'ye çev.: Feodora Sos), Budapest 1989, 55.
[818] Corci Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslam*, 226-228; Çağatay, *İslam Dönemine dek Arap Tarihi*, 67.

gelmekteydi.[819] Bu dönemde Hircaz Arapları ile İranlılar arasında karşılıklı olarak önemli ticari antlaşmalar (îlaf) yapılmıştı. İleride daha ayrıntılı anlatacağımız Abdumenâf'ın çocuklarından Nevfel ve Muttalib'in Sâsânîler ve bölgede yaşayan diğer kabilelerle birtakım anlaşmalar yapmaları, Kureyş ticaretinin nerelere kadar ulaştığını göstermesi açısından önemlidir.

[819] Çağatay, *İslam Dönemine dek Arap Tarihi*, 73.

Harita 3 Arabistan ve Ticaret Yolları[820]

[820] Harita için bkz. https://www.saudiaramcoworld.com/issue/201102/roads.of.arabia.htm

3.2. MEKKE TİCARETİ VE KUREYŞ KABİLESİNİN ROLÜ

Kureyş'in ekonomik organizasyonu derken kasdımız sanayi sonrası toplumlarda cârî olan ekonomik anlayış değildir. Eğer böyle bir olgudan bahsetseydik, Kureyş'in ekonomik davranış ve kurumlarını, kapitalist, sosyalist veya liberal ekonomik anlayışlardan hareketle tanımlamamız ve hangisi bu ekonomik anlayışa uyuyorsa onun metodolojisine uygun yorumlar yapmamız gerekecekti. Ekonomik davranış ve kurumlarından bahsedeceğimiz Mekke veya Kureyş kabilesini incelerken sanayi öncesi toplumların özellikle kabile örgütlenmesi şeklinde hayatlarını sürdüren yapıların ekonomik örgütlenme modelini esas almak ticari faaliyetleri anlamaya daha da yardımcı olacaktır. Kanaatimizce her şeyden önce göz önünde bulundurulması gereken şey, sanayi öncesi kabilevi toplumların ekonomik davranışları, toplumsal, dinsel ve politik bağlamlarından bağımsız ele alınamaz ve sadece ekonomik kavramlar mantığı ile açıklanması düşünülemez. Eğer ekonomik davranışlar sadece ekonomik kavramlar ile açıklanmaya çalışılırsa ekonomik olmayan ancak toplumda ekonomik ve sosyal yapı üzerinde derin etkileri olan olguların gerçek yaşamdaki işlevlerinin anlaşılması da mümkün olamaz.

Mekke'deki ekonomik yapı sadece hac ibadetine indirgenerek düşünüldüğü takdirde sanki burada yaşayan insanların veya dışarıdan Mekke'ye gelen hacıların sadece ilahlarına bir takım şeyler sunarak ibadet ediyorlarmış gibi bir görüntüyle karşı karşıya kalırız. Bu da açıkça bir yanılgıdır. Veya Kâbe hizmetlerinden olan *rifâde*, *sikâye* ve *sidâne* gibi görevler sadece dini içerikli görevler gibi algılanır ki, bu hizmeti yerine getirmek için ciddi anlamda rekabet içerisine bulunan *ahlâf* ve *mutayyebûn* ayrışmasının nedenlerini anlamak mümkün olmayacaktır. Bu sebeple sanayi öncesi toplumsal, ekonomik ve siyasi yapıları birbirlerinden bağımsız bir şekilde incelemek bizleri çok yanlış neticelere götürebilir.

İslam öncesi Mekke toplumunun ekonomik yapılanması Arap yarımadasında antik dönemden beri var olan ticaret yolları, kervan ticareti, aracılık hizmetleri, panayırlar, bedevi kabilelerin yaşam biçimleri, Bizans ve Sasanî gibi devletlerin veya onların vassalı konumunda bulunan Gassanîler, Lahmîler, Hireliler, Himyeriler ve Habeşistanlılar gibi daha küçük krallıkların yarımada üzerinde kurmaya çalıştıkları ticari, dini ve siyasi hegenomyaları göz önünde bulundurulmadan anlaşılması mümkün değildir.

Bu sebeple bu bölümün başlangıcında önce kuzey, güney ve orta Arabistan bölgelerinde antik dönemden beri hâkimiyet kurmuş devletlerin hangi tür ticari faaliyetler içerisinde bulunduklarından kısaca bahsedilmişti. Şimdi de Mekke ile Hicaz bölgesinde yaşayan kabilelerin ticari ilişkilerinden bahsettikten sonra Kureyş kabilesinin Mekke hâkimiyetini ele geçirmesinden itibaren çevre kabile ve devletler ile kurmuş olduğu ticari ilişkileri ve ekonomik yapıyı, îlâf, hilf, hums, eşhuru'l-hurum, nesi', panayırlar ve ticaret yolları üzerinden ortaya koymaya çalışacağız.

Güney ve Kuzey Arabistan'nın batı mıntıkasında Mekke, Yesrib ve Taif şehirlerinin bulunduğu yer Hicaz olarak isimlendirilmektedir. Hz. İbrahim zamanından beri yarımadada yaşayan Araplar'ın ticaret yolu üzerinde bulunan Mekke, toprakları üzerinde bulunan kutsal mabed Kâbe nedeniyle diğer şehirlerden ayrı bir statüye sahiptir. "*Ekin bitmeyen bir vadide*"[821] bulunan bu belde Araplar'ın ve sonraki dönem Müslüman milletlerin en önemli şehirlerinden birisi olmuştur. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi tarih kaynaklarının bildirdiğine göre sırasıyla Amalika, Cürhüm, Huzâa ve Kureyş kabilelerinin yaşam alanı olan Mekke şehri özellikle Kureyş kabilesinin hâkimiyeti döneminde çevre şehirlerden farklılaşmaya başlamıştır. Kureyş kabilesinin hâkimiyetinden önce Mekke tarihi ile ilgili bilgilerimiz yazılı bir geleneğin olmaması ve bölgede yaşayanların kurumsal bir devlete sahip olmaması nedeniyle yok denecek kadar azdır. Genel anlamda Mekke şehri ile ilgili bilgilerimiz İslami dönemde Müslüman tarihçilerin bildirdikleri kadardır. Bu sebeple Hz. İbrahim döneminden itibaren şehrin siyasi, ekonomik ve dini tarihi hakkındaki malumatımız büyük oranda boşluklar ile doludur.

Kuran-ı Kerim'de Kureyş özelinde Mekke'deki ticari hayata vurgu yapan bazı ayetler vardır. Bu ayetlerin tarihi gerçekler göz önünde bulundurulmadan anlaşılması pek mümkün görünmemektedir. İlgili ayetlerin İslam öncesi dönemde Mekke'den geçen ticaret yollarına ve Hâşim ve kardeşlerinin çevre devlet ve kabilelerle yaptıkları anlaşmalara telmihte bulunması bize Mekke ticareti hakkında çok önemli bilgiler sunmaktadır.

Mekkî surelerden olan Sebe' suresinin 18 ve 19. ayetlerinde Mekke toplumunun yabancısı olmadığı Güney Arabistan'da yaşamış Sebe halkından bahisle kanaatimizce Yemen ve Suriye arasında antik dönemden beri var olan ticari faaliyetlere açıkça bir atıf

[821] İbrahim, 14/37.

yapılmaktadır. Bu ayetlerde Allah, (Bir zamanlar Güney Arabistan'da yaşayan) *"Sebe' halkı ile bereketlendirdiğimiz kentler* (Şam ve Kudüs) *arasına* (her biri diğerinden) *görülen kentler oluşturduk. Oralarda gidiş-gelişi belirledik (seyahati kolaylaştırdık) ve onlara da şöyle dedik: 'Oralarda gece gündüz güvenlik içinde dolaşın.' Onlar ise, 'Ey Rabbimiz! Yolculuğumuzun konakları arasını uzaklaştır' dediler ve kendilerine zulmettiler. Biz de onları* (Arim selinin ardından Arabistan'ın kuzey bölgelerine göç etmek zorunda bırakarak) *ibretli hikayelere çevirdik ve kendilerini darmadağın ettik. Şüphesiz ki bunda çok sabreden, çok şükreden herkes için ibretler vardır. ..."*[822] buyurmaktadır.

Bu ayetler ile Kureyş suresinde zikredilen yaz ve kış yolculukları hakkındaki ifadeler, antik dönemden beri Doğu Afrika'da hüküm süren Aksum (Habeş) krallığı, Yemen-Suriye ve Yemen-Irak arasında var olan ticari faaliyetlere dair işaretler içermektedir. Önceki bölümde Fil ordusu seferinden bahsederken Yemen bölgesine hâkim olan Habeşliler'in Ebrehe komutasında Mekke'de bulunan Kâbe'yi yıkmaya yeltendiklerinden ve neticede büyük bir hezimet yaşayarak geri dönmek zorunda kaldıklarından bahsetmiştik. Kaynaklarımızda bu seferin tamamen dini bir heyecan ile yapıldığına dair birçok rivayet bulunmaktadır. Ancak bu seferin hem dini hem ekonomik hem de siyasi nedenlerle gerçekleştirildiğini birkez daha vurgulamamamız gerekmektedir.

Güney Hicaz bölgesi ve Mekke şehri, Antik dönemden beri, Güney Arabistan, Doğu Afrika ve Doğu Akdenize kadar ulaşan baharat yolu üzerinde gerçekleştirilen kervan ticareti güzergâhında çok önemli bir konuma sahiptirler. Antik dönem coğrafyacılarından Pilinus (Piliny the Elder) ve Ptolemy (Batlamyus)'nin eserlerindeki bilgiler Mekke şehri ile bahse konu olan yerler arasındaki ilişkilerin MÖ. II. yüzyıla kadar götürülebileceğini göstermektedir. Mekkeliler baharat yolu üzerinde diğer malların yanı sıra baharat ve tütsü ticareti ile uğraşan tâcirler olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Mekkeliler her ne kadar bu ticari faaliyetlerin içerisinde olsalar da baharat yolu üzerinde kendi mıntıkaları dışında önemli bir pozisyon elde edememişlerdi. MÖ. II. yüzyılın sonlarından itibaren Miladî VI. ve VII. yüzyıllara kadar önemini koruyan baharat yolu üzerindeki Mekkeliler'in gerçekleştirdikleri kervan ticareti, hem kara hemde deniz

[822] Sebe, 34/18-19.

yolunda gerçekleştirilen ticaretle bağlantısını koparmamıştır.[823]

Habeşliler'den önce Yemen'e hâkim olan Tubba'lar tarafından Mekke'ye ikisi Huzâa kabilesi diğeri ise Kureyş kabilesi zamanında olmak üzere üç sefer[824] yapıldığına dair rivayetler, Mekke şehrinin ve kutsal mabed Kâbe'nin Güney Arapları tarafından bilindiğine işaret etmektedir.

Ebrehe'nin Kâbe üzerine gerçekleştirdiği seferine kadar Yemen meliklerinin Mekke'ye olan bu ilgisini nasıl anlamamız gerekir? Bu olayları tamamen dini saikler ile gerçekleştiğini söylemek çok indirgemeci bir yaklaşım olur. Kanaatimizce bu seferlerin gayesi dini olmaktan çok Güney Arabistan'a hâkim olan Yemenliler'in ve daha sonra Habeşliler'in, Bizans'ın desteği ile ellerinde tuttukları buhur veya tütsü ticaret yolunun güzergâhı üzerinde bulunan Mekke ve çevresinde yaşayan, herhangi bir devletin otoritesini tanımayan, Bedevi hayatın tüm gereksinimlerini yerine getiren ve hayvancılığın yanında bölgede kervan ticareti yaparak ve kervanlara kılavuzluk ederek geçimlerini sağlayan kabileleri itaat altına alıp Suriye'ye kadar ulaşan ticaret yolunun emniyetini sağlamaktır. Bu sebeple özellikle Ebrehe'nin kuzeye doğru gerçekleştirdiği seferlerinin amacının Hristiyan dinini yarımada da yaşayan putperest kabilelere yaymak kadar hatta daha çok Şam'a kadar ulaşan ticaret yolunu elinde tutmak ve bu yolun güvenliğini sağlamak olduğunu düşünmekteyiz.

Miladi V. yüzyıl ile VI. yüzyılın başlarında Yemen ile Hicaz bölgesinin yakın ilişkileri hakkında İsfahanî önemli bir bilgi vermektedir. Bu rivayete göre Tebâbia'nın[825] son hükümdarı alan Tubba' b. Hasan, kız kardeşinin oğlu Hâris b. Amr b. Hucr el-Kindî'yi Mead kabilesine reis olarak atadı. Hâris yanında bulunan iki haham ile birlikte Mekke ve Yesrib (Medine) şehirlerinin efendisi oldu. Kâbe'yi giydirdi. Daha sonra Yahudiliği benimseyerek yanında bulunan iki haham ile beraber ülkesi Yemen'e geri döndü.[826]

---

[823] Bukharin, "Mecca on", 127-131.

[824] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/132-134.

[825] Güney Arabistan'da MÖ. 115 yılından MS. 525 yılına kadar hüküm süren Himyerî Devleti, birincisine krallar, ikincisine tebâbia denilen iki döneme ayrılmaktadır. Krallar devri IV. yüzyılın başına, tebâbia devri 525 yılına kadar devam etmiştir. Bu dönemde kendilerine tübba' adı verilen Himyerî kralları Güneybatı Arabistan'ın tamamına hâkim olmuştur. İslâm kaynaklarında Yemen krallarına, Sebe, Himyer ve Hadramut'a sahip olmadıkça *tübba'* denilmediği belirtilmektedir; dolayısıyla *tebâbia,* Yemen'in birliğini sağlayan kralların unvanıdır. Ömer Faruk Harman "Tübba' ", *DİA*, XLI/455.

[826] el-İsfahanî, *Târîħu Sinî Mülûk,* 104. Başka bir rivayette Himyerî devletinin gücünün zayıfladığı bir zamanda Suhbân b. Zî Harb isimli bir kişi Himyerî hükümdarlarından biri olan Amr b. Tubba'yı öldürerek krallığı ele geçirdi. Suhbân'ın iktidarı zamanında, bölgede yaşayan insanların isteği üzerine Mead b. Adnânoğulları'nın yaşadığı Tihâme'ye sefer düzenlediği söylenmektedir. Bu seferi

Yemen'in Hicaz ile ilişkisini göstermesi açısından önemli bir rivayeti Ğadr Haccı Olayı bağlamında Mesudî vermektedir. Rivayete göre "İslam'dan 150 yıl önce (yaklaşık olarak miladi 470 yılına tekabül ediyor) cahiliyede Eznam b. Ubeyd b. Sa'lebe b. Yerbu b. Hanzala b. Mâlik b. Zeydimenât b. Temim b. Üd b. Tâbiha b. İlyas b. Mudar b. Nizâr oğullarından iki boy olan Evs ve Hasba kabileleri, hac için bir grup insanla birlikte Mekke'ye geldiler. Onlar, Harem'in putlarının bulunduğu yerde, Mekke'ye kralları tarafından kendilerine verilen Kâbe'ye giydirilecek bir örtü ve beyt'in sâdinine (muhafızı-bakıcısı) verilecek bir miktar mal ile gelmiş olan Yemenli bir grup insanla karşılaştılar. Bu iki kabile'den olanlar, Yemenliler'i öldürdüler ve onların getirdikleri malları gasb ederek Mekke'ye sığındılar. Hac günlerinde Mina'da bu haber insanlar arasında yayılınca Kâbe'ye sığınan bu iki kabile mensupları ile orada bulunan diğer hacılar arasında bir çatışma meydana gelmiş ve neticede gasp edilen mallar geri alınmıştır.[827]

Bu rivayetleren de anlaşıldığı gibi Ebrehe'nin Fil seferinde hezimete uğramasından önce Mekke ile Yemenliler arasındaki ticari ilişkilerde Mekkeliler genel anlamda pasif konumda görünmektedirler. Belazurî'nin naklettiği bir rivayette, muhtemelen kurak geçen bir yılda Mekke'ye gelen Yemenli tüccarların mallarının Mekkeliler tarafından gasp edilmesi ve bu olay üzerine Mekkeliler'in Ebû Yeksum'a verdikleri rehineden bahsedilmesi bu zamanda Kureyş'in ticari konumu ile ilgili bize açıklayıcı bilgiler vermektedir. Rivayete göre, "Kureyş'in rehinesi olarak tanınan el-Hâris b. Alkame b. Kelede b. Abdimenâf b. Abdiddâr, Habeşli Ebû Yeksûm'a[828] rehin olarak verildi. Kurak geçen bir yıl da Yemenli tâcirlerinden bir topluluk Mekke'ye geldiklerinde bir grup Kureyşli genç onlara saldırarak mallarını gasp ettiler. Ancak Yemenli tâcirlerin mallarını gasp eden gençler arasında bir anlaşmazlık ortaya çıktı. Bir süre sonra Kureyş ulularından bir kısmı Ebu Yeksum'a giderek ondan yaşanan olay sebebiyle ülkesinden Mekke'ye gelecek tâcirleri engellememesini isteyerek ilişkilerin düzelmesi noktasında anlaşma yaptılar. Bu anlaşmaya binaen Hâris ve yanında bulunanlar, Ebû Yeksûm'a rehine olarak verilmiş, Ebû Yeksûm da bu heyete saygı ve yakınlık göstermiştir. Rehin

---

neticesinde Hâris b. Amr b. Hucr el-Kindî'yi dayıları olması hasebiyle Mead kabilelerinin yöneticisi olarak atadı. Daha sonra da Hâris, şâir İmri'u'l-Kays'ın babası Hucr b. Amr'ı Esed ve Kinâne'ye; Şurahbil'i Kays ve Temim'e; Ma'dîkerib'i ise Rebîa kabilelerinin valisi olarak atadı. ed-Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 97-98.

827 el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, 173.

828 Habeşli Ebû Yeksum Ebrehe'ye işaret etmektedir. Çünkü bu ifade onun nisbesi olarak bilinmektedir. Çünkü Ebrehe'nin ölümünden sonra idare oğlu Yeksum'un eline geçmiştir. Mekke'de saldırıya uğrayan tâcirler Habeşli olmaktan ziyade Yemenli tacirlerdir. Bkz. Kister, *Hulubân Seferi*, 580-581.

tutulan Mekkeliler, aileleri için Mekke'ye ticaret malları göndermişlerdir."[829] Belazurî'de geçen bu rivayet bize işlenen gasp olayı nedeniyle Mekkeliler'in muhtemelen ticari faaliyetlerinin sekteye uğramasından korktukları için telaşlandıklarını ve bu nedenle Yemenliler ile aralarındaki problemi çözmek için bir rehine anlaşması yaptıklarını göstermektedir.

Bu rivayetler gösteriyor ki Kusay zamanına kadar Mekke şehrine hâkim olan kabileler özellikle Güney Arabistan'dan Mekke'ye göç eden Huzâa kabilesi miladi V. yüzyıla kadar Yemen-Himyerî devletinin kontrolü altında kalmışlardır. Bu döneme kadar Mekke'nin, çevrede bulunan kabile ve devletler üzerinde herhangi bir politik gücü olduğuna dair elimizde tarihi malumat bulunmamaktadır. Aksine Hicaz bölgesinin siyasi ve ekonomik hayatı özellikle Yemenliler'in kontrolü altında görünmektedir. Ayrıca Mekke'nin kuzeyinde bulunan Yesrib ve yukarı Tihâme bölgelerinin de Sâsânîler'in kontrolünde olduğuna dair rivayetler bulunmaktadır. İbn Hurdazbih "İslam öncesi dönemde Yesrib ve Tihâme bölgesindeki badiyenin (zâre), merzubânın kontrolünde olduğunu, onun bölgede yaşayanlardan vergi aldığı ve aynı zamanda onun Yahudi Kurayza ve Nadîr kabileleri ile aslen Güney Arapların'dan olan Evs ve Hazrec kabilelerinin ve Yesrib'de yaşayanların meliki olduğunu" söyler. Daha sonra İbn Hurdazbih, Ensar'dan bir şair'in, "*Biz, Kisra'ya ödediğimiz haracdan (vergi) sonra Kurayza ve Nadîroğulları'na da haraç (vergi) verdik.*"[830] şiirini naklederek merzubândan sonra Evs ve Hazrec kabilelerinin mezkur Yahudi kabilelerine vergi (haraç) ödediklerini ifade eder.[831] Bütün bunlardan, Mekke ve çevresinde yaşayanların Yemen-Himyerî Devleti'nin, Yesrib ve Tihâme bölgesi sakinlerinin ise Sâsânîler'in vassalı konumunda olan Lahmîler'in idaresi altında olduklarını söylememiz mümkündür.

Miladi V. asırda Mekke'ye gelen Kusay b. Kilâb'ın Huzâa kabilesini etrafına topladığı, Kinâne ve Kureyş boylarının yardımıyla şehrin yönetimini ele geçirdiği zaman, Hicaz bölgesi hem Yemen Himyerileri'nin hem de Lahmîler'in nüfuzları altında bulunmaktaydı. Kureyş kabilesi Kusay'a kadar Hicaz bölgesinde dağınık bir halde yaşarken, muhtemelen diğer bedevî Arap kabileleri gibi ticaretle, kervan tacirlerine kılavuzluk yaparak veya hayvancılık ile geçimlerini sağlamaktaydılar.

---

[829] el-Belâzurî, *Ensab*, IX/412.
[830] İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 128.
[831] Bu şiirde bahse konu olan bilginin doğruluğu ile ilgili tartışmalar için bkz. Kister, "el-Hîre", (Çev. Ali Aksu), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX/1, Sivas 2005, 33.

Güney Arabistanda buluna Himyeriler ile Afrika'nın doğusunda yaşayan Aksum Krallığı'nın Hicâz'daki şehirler ile olan ticari ilişkileri MÖ. II. yüzyıla kadar tarihlenebilmektedir. Bu tarihlerden başlayarak İslam'ın ortaya çıktığı zamana kadar Mekkeliler veya güney Hicaz bölgesindeki Araplar, hem bölgede bulunan baharat yolu üzerinde hem de Kızıldeniz ticaretinde önemli bir rol oynamaktaydılar.[832] Özellikle karadan gerçekleştirilen kervan ticareti, güvenli olması ve yarımadanın her yerine ulaşabilmesi açısından bölgenin ekonomik yaşantısında çok önemli bir yere sahipti. Bu süreçte Aksum krallığının Himyerîler ile inişli çıkışlı ilişkilerinin temelinde ticaret yollarının kontrolünü ele geçirme teşebbüsleri olduğunu söylemek mümkündür.

Kusay ile birliklerini sağlayan ve yavaş yavaş yerleşik bir hayat tarzı benimseyen Kureyşliler, Mekke'nin Güney-Kuzey ticaret yolu üzerinde olması hasebiyle, bölgeden geçen ticari kervanlardan ve Mekke'deki Kâbe'yi ziyarete gelen hacılardan elde ettikleri kazançlar ile bölgede isimlerini duyurmaya başlamışlardır. Ancak yine de Mekke'deki ticari hayatın, Himyerîler ile Lahmîler'in etkisi göz önünde bulundurulduğunda ikinci planda kaldığını söylememiz gerekmektedir.[833]

3.2.1. Kureyş Kabilesi ve el-Îlâf: Yaz ve Kış Ticâri Yolculuklar

Kaynaklarımızda *îlâf* kelimesinin etimolojik kökeni ile ilgili birçok rivayet bulunmaktadır. Özellikle Kur'an'da Kureyş suresinde geçen bu kelime farklı şekillerde anlaşılmıştır. Biz burada önce kelimenin sözlük anlamını sonra da İslam öncesi Mekke'de Kureyş kabilesinin ticari faaliyetlerinin *îlâf* ile nasıl bir dönüşüme uğradığından bahsetmeye çalışacağız.

Sözlükte "*ahid, antlaşma, alıştırma, istek üzerine verilen berat, ısındırma, ülfet*"[834] gibi anlamlara gelen *îlâf* kelimesi *e-l-f* kökünden türemiştir. Müteaddî bir fiil olan *e-l-f* sözcüğü "*iki şahıs arasında dostluk yapmak*" anlamına gelmektedir. Bu kelimenin *ifal* ve *müfâale* bablarının masdarı olup "*ülfet etmek, anlaşmak, antlaşma yapmak"* gibi anlamlara geldiği de söylenmektedir. Ancak genel kabule göre kelime *ifal* babından geldiği için "*alıştırmak"* veya "*alıştırılmak"* gibi anlamları daha meşhur

---

[832] Mikhail D. Bukharin, "Mecca on the Caravan Routes in Pre-Islamic Antiquity", *The Qur 'ân in Context-Historical and Literary Investigations into the Qur'ānic Milieu-*, Angelika Neuwirth, Nicolai Sinai, Michael Marx (Ed.), Vol: 6, Brill, Leiden 2010, ss. 115-134.

[833] Mahmood İbrahim, "İslam'dan Öncekki Mekke'de Sosyal ve İktisadi Şartlar", (Çev. Mustafa Özel), *Piyasa Düşmanı Kapitalizm*, İz Yayınları, İstanbul 1993, 252.

[834] İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, 107-109.

olmuştur. Kelimenin *müfâale* babının mastarı olduğunu söyleyenler "*antlaşma*" anlamının daha isabetli olduğu görüşünü ileri sürmüşlerdir. Bu kelime ve başında bulunan lam harfi'nin muhtemel anlamları ile ilgili tefsir kitaplarında uzun uzadıya açıklamalar yapıldığı için daha fazla ayrıntıya girmeyeceğiz.[835]

Tarih kaynaklarında Kureyş'in *îlâfı*[836] *hilfi*[837] *ahd*[838] ve *emânı ısâm*ı, *hablı*[839] ve *haylı*[840] şeklinde geçen bu kelime, genel anlamda Abdumenâf'ın çocuklarından Hâşim başta olmak üzere Abduşems, Muttalib ve Nevfel'n çeşitli ülkeler ve kabilelerle yaptıkları ticari antlaşmalarına alem olarak kullanılmıştır. İbn Habib'te geçen bir rivayete göre *îlâf, "antlaşmalar*" anlamına gelmektedir. Bu *îlaf*ı gerçekleştirenler (Ashâbü'l-Îlâf) vasıtası ile Allah Kureyş'in şerefini yükseltmiş ve fakirlerini de düşkün durumdan kurtarmıştır.[841]

Yaklaşık olarak ilk dönem eserlerinin verdiği bilgiler hemen hemen ufak tefek farklılıklarla birbirinin aynıdır. Biz hepsini tek bir rivayete dönüştürerek aşağıdaki metinle rivayetleri vermek istiyoruz.

Rivayetlere göre ise Hâşim (sâhibu îlâf) kışın Yemen ve Habeşistan'a yazın ise Şâm, Gazze ve Ankara'ya olmak üzere iki ticari yolculuk geleneğini başlatan ilk kimsedir.[842] Haşim bu yolculuklarına başlamadan önce Kureyş'in ticari faaliyetleri Mekke'nin dışına ulaşamamaktaydı. Hatta Mekke'de yaşayan insanlar büyük sıkıntılar çekmekteydi. Mekkeliler'in büyük ekonomik zorluklar çektiği bir senede Hâşim, Şam'a doğru bir ticaret seyahatine çıktı. Kayser'in yaşadığı ülkeye gelince her gün bir koyun keserek, önünde bulunan bir kaba koyup çevredeki insanları yemeye davet etti. Bu haberi alan Kayser merakını gidermek için Hâşim'i huzuruna çağırdı. Hâşim Kayser'in huzuruna girince, "*Ey Melik! Arapların tâcirleri olan bir kabilem var. Ticaretlerini emniyet içerisinde yapabilecekleri bir güvence ver de, Hicâz bölgesinin derilerini ve*

---

[835] Bu konudaki tartışmalar için bkz. et-Taberî, *Tefsir,* XXIV/646-656; er-Râzi, *Tefsîr,* XXXII/103-110; Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, IX/486-497; Rubin, Uri, "The Īlāf of Quraysh: A Study of sūra CVI", *Arabica*, T. 31, Fas c. 2 (Jul. , 1984), ss. 165-188; Irfan Shahîd, "Two Qur'ânic Sûras: al-Fîl and Qurays", *Studia Arabica et-Islamica*, *Festschrift for Ihsân 'Abbâs*, ed. Wadâd al-Qâdî, Beirut: American University, 1981, 429-436. Ayrıca bu makale için bkz. Shahîd, Irfan, "Two Qur'ânic Sûras: al-Fîl and Qurays", *Byzantium and the Semitic Orient before the Rise of Islam*, Variorum Reprints, London 1988.

[836] İbn Habib, *el-Muhabber*, 162.

[837] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/60.

[838] Hicri II. yüzyılda yazılmış müellifi meçhul, *Nihâyetü'l-Ereb fî Ahbâri'l-erebve'l-Arab*, 308.

[839] et-Taberî, *Tarih*, II/252.

[840] el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, V/180.

[841] İbn Habîb, *el-Muhabber*, 162.

[842] Kureyş'in yaptığı ticari yolculukların –diğer rivayetlerin aksine- kışları Şam'a yazları ise Habeşistan'a olduduğuna dair bkz. el-Ya'kubî, *Tarih*, I/243.

memleketlerine gelen giyecekleri senin ülkende rahat bir şekilde ve daha ucuza satabilsinler" dedi. Kayser, Hâşim'e kendi topraklarında serbestçe ticaret yapması için yazılı bir emannâme verdikten sonra Habeş Necaşi'sine de Kureyş kabilesinin topraklarına güvenlik içerisinde girip ticari faaliyetlerde bulunmalarına izin vermesine dair yazılı bir emir göndermiştir. Bunun üzerine Kureyşliler Bizanslılar için derileri yükleniyorlar, Bizanslılar da malın sermayesini ve kârlarını karşılıyorlardı. Ayrıca Hâşim, yol üzerinde bulunan kabilelerle onların ticari mallarını herhangi bir ücret almadan taşıyacağına dair antlaşmalar da yapmıştır. Bunun üzerine Hâşim, Kureyşliler adına diğer Araplar'dan aldığı emanı yerine getirmek için ticari sefere çıkıyordu. Böyle bir seferde Hâşim, Şam yakınlarında Gazze'de öldü. Haşim'in ölümünden sonra Abdumenâf'ın oğlu Muttalib Yemen'e gitti. Kureyşliler'in ticaret yapmaları için orada bulunan hükümdarlar ile sözleşmeler yaptı. Mekke'ye ulaşıncaya kadar yol güzergâhı üzerinde bulunan Araplar'dan, Hâşim'in aldığı gibi emânlar aldı. Muttalib, Yemen'den gelirken Redmân denilen yerde öldü. Hâşim'in diğer kardeşi Abduşems ise Habeşistan'a giderek Habeş melikinden diğer kardeşlerinin aldığı gibi eman aldı. Ve Mekke'ye gelinceye kadar yol güzergâhı üzerinde bulunan Araplar ile antlaşmalar (îlâf) yaptı. Abdüşems, Mekke'de öldü ve el-Hacûn mezarlığına defnedildi. En küçük kardeş Nevfel ise, Irak'a giderek Kureyş tâcirleri için Kisrâ'dan izin aldı. Mekke'ye dönünceye kadar yol güzergâhı üzerinde bulunan Araplar ile anlaşmalar yaptı. Sonra Irak'a dönerek burada Selman denilen yerde öldü.[843]

Câhız ise Hâşim'in kabile liderleri ve melikler ile gerşekleştirdiği ticari antlaşmaların mahiyeti hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. Ona göre, Hâşim ticaret amacıyla birçok yolculuğa çıkan birisiydi. Bu ticari yolculuklarında Hâşim Arap kabile reislerini de ticaretine ortak ederdi. Hâşim aynı zaman da Rum melikleri (Şam), Habeşliler ve Yemenliler ile yaptığı ticaret sebebiyle elde ettiği kazançları paylaşma hususunda antlaşmalar yaptı. Hâşim, ticaret yolu üzerinde güvenli bir şekilde seyahat edebilmek ve ticari pazarlara rahat bir şekilde girebilmek için anlaşma yaptığı devlet ve kabile liderlerinin kervanlarını kendi kervanına katardı. Bu ticarette anlaşma yaptığı kabile reisleri hiçbir risk almaksızın kazançlarına kazanç katarken Hâşim'de yolculuklarını güven ve emniyet içerisinde hiçbir kısıtlama ile karşılamaksızın gerçekleştirmekteydi. Böylece iki taraf için de güvenilir bir ticari faaliyet yapılmaktaydı.

---

[843] el-Ya'kubî, *Tarih*, I/243-244; İbn Habib, *el-Münemmak*, 41-45; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/60.

Kureyş kabilesi bu ticari anlaşmalar sebebiyle çok büyük ticari kazançlar elde etti. İçinde bulunduğu ekonomik sıkıntılardan kurtuldu. Hâşim'in devlet ve kabile reislerinden aldığı güvenli geçiş izinleri ve bunun karşılığında onlarla yaptığı ticari ortaklıklar, Arap yarımadasının her tarafında duyuldu. Hâşim kabile liderlerinden aldığı vergiler (darâib) ile Mekke'de yaşayan kimseleri, Mekke'nin kutsallığını kabul etmeyen Tay, Has'am, Kudâa ve Belharis b. Ka'b gibi kabileler ile Sa'âlîk,[844] Arap kurtları olarak isimlendirilen bazı kabileler ve diğer saldırgan topluluklardan korumak üzere almıştır.[845]

Başka bir rivayette Hâşim'in bu yolculukları yapma sebebi şöyle açıklanmaktadır. "Hâşim kabile liderlerinden *îlâf*ı iki sebepten dolayı almıştır. Birincisi haremde yaşayan insanları Arap kurtlarının saldırılarından, bedevilerden ve uzun süreli intikam savaşçılarının eylemlerinden güvende tutmak; ikincisi de Tay, Has'am ve Kudâa gibi Harem'in ve haram ayların kutsallığına saygı göstermeyen kabilelerin tehditlerinden korunmaktır." Rivayeti aktaran Sealibi'ye göre *îlâf*, "*Hâşim tarafından kabile liderlerine bağışlanan kâr*" anlamına gelmektedir. Çünkü Hâşim antlaşma yaptığı kabilelerin ticâri mallarının güvenli bir şekilde nakledilmesi işini üzerine alarak, Kureyş'in kervanlarının ticaret yolu güzergâhında karşılaşabilecekleri saldırı ve yağmalardan korunabilmesi için bu kabilelerin develerini de kendi kervanına katmıştır.[846]

İbn Habib ise Haşim'den önce Kureyş kabilesinin yaz ve kış yolculukları olarak bilinen ticari yolculuklara yabancı olmadıklarını ancak zamanla bu yolculukların onlara zor gelmeye başladığını söylemektedir. Mekke ile Yemen arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunan Tebâle ve Curaş halkının, Yemen'in sahil bölgesinden gelen insanların ticaret mallarını Mekke'ye kadar nakletme işini gerçekleştirdiklerini söylenmektedir. Bu ticari faaliyet hem karadan hem de denizden yapılmaktadır. Karadan gelenler Mekke'nin güney doğusunda bulunan *el-Muhassab*'a deniz yolu ile gelenler ise *Cidde*'ye kadar ulaşmaktadır. Şam ve Yemen ile Kureyş toplumunun ticarî faaliyetleri devam ederken muhtemelen Mekke'de ekonomik istikrarsızlık sonucu bir kıtlık meydana gelmiştir.

---

[844] Cahiliye'de Su'lûk çoğulu se'âlik şeklinde isimlendirilen kimseler, kabileleri tarafından dışlanmış, her hangi bir himaye altında olmaksızın yaşamlarını sürdüren ve kervan baskınları ile zengin kimselerin mallarını yağma eden bağımsız topluluklardır. Bu topluluklar kendilerini özellikle şiirler ile ifade etmişlerdir. Daha geniş bilgi için bkz. Kadri Yıldırım, "Cahiliyye Dönemi Arap Edebiyatında "Su'lûk" Şâirler Hareketi", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. III, sayı: 1, Diyarbakır 2001, 177-209; Timur Aşkan, *Şenferâ ve Eseri (Dîvân'ı ve Lâmiyetü'l-'Arab'ı)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2012, 96-143.

[845] el-Câhiz, *er-Resâlilü's-Siyâsiyye*, Mektebetü'l-Hilâl, Beyrût 2010, 413-414; es-Sealîbî, *Simâru'l-Kulûb*, 115-117. Ayrıca bkz. Kister, "Mekke ve Temim", 337-338.

[846] es-Sealîbî, *Simâru'l-Kulûb*, 115-117; Kister, "Mekke ve Temim", 337.

Bunun sebebi dışarıya bağımlı bir ekonomik düzene sahip olan Mekke'nin çevre kabilelerle olan ticari ilişkilerinde herhangi bir sebeple bir kopma yaşanması ile ilgili olabilir. Dışarıdan mal temin edemeyen Mekkeliler, ekonomik durgunluk sebebiyle, satacak bir şey bulamayınca fakirlik ve açlıkla yüz yüze gelmiş olabilirler. İşte böyle bir dönemde Mekke'nin içine düştüğü bu ekonomik çöküntüden sonra Hâşim'in çevre devletler ve kabilelerle bazı anlaşmalar yaptığı söylenmektedir.[847]

Deri ve elbise ya da kumaş ticareti bu dönemde ticaret faaliyetleri içerisinde en önemli kazanç kaynaklarından birisidir. Genel anlamda hayvancılık ile geçinen ekonomik yapıların tamamında hayvan yetiştiriciliğinden elde edilen ürünlerin ihtiyaç fazlası olan kısmı, ticari faaliyetlere konu olan mamullerdir. Mekke ve çevresinde yaşayan halkın üretimini yaptıkları mamüllerin başında hayvancılıktan elde ettikleri ürünler gelmektedir. Hayvan derilerinden elde edilen ürünler günümüzde plastikten mamül ürünlerin hayatımızdaki kullanım alanlarında ne işlevi varsa bu dönemde de hemen hemen Hicâz ve tüm dünyada aynı işlevi görmekteydi. Deriden mamül çadırlar, kovalar, eyerler, leğenler, yağ ve su tulumları, kemerler, sandaletler ve ayakkabılar, sandallar, yastıklar ve minderler, yazı materyalleri ve giyim eşyaları vb. tamamında deri hammaddesi kullanılmaktaydı. Kureyşliler de bu ürünleri özellikle yakınlarında bulunan Tâif şehri ile Yemen bölgesinden gelen tacirlerden satın alarak bunları başka yerlerde satmak sureti ile ticaretini yapmaktaydılar.[848] Hâşim'in Bizans imparatoru ile görüşmesinden anladığımız kadarıyla, Mekkeliler ticaretini yapacakları bu ürünleri Bizans bölgesinde ticaret faaliyetleri içerisinde bulunan tacirlerden daha ucuza satacaklarına dair bir taahhütte bulunmuşlardır. Bu taahhüt neticesinde Bizans İmparatoru, Mekkeliler'in kendi topraklarında serbestçe ticaret yapmalarına izin vermiştir. Hâşim'in başkalarından daha ucuza mal satma sözü ile birlikte Kureyşlilerin ticareti, Arap yarımadasında önemli bir pozisyon elde etmiştir.[849]

Hâşim ve kardeşlerinin teşebbüsü ile Hicâz bölgesinden kuzey, güney ve doğu

---

[847] İbn Habib, *el-Münemmak*, 219.

[848] Lammens, *La Cite Arabe de Tâif*, 227; Patricia Crone, *Meccan Trade and The Rise Of Islam*, 100.

[849] Hâşim ve kardeşlerinin ticari faaliyetlerinin çok abartıldığına dair iddialar için bkz. Patricia Crone, "Quraysh and the Roman army: Making sense of the Meccan leather trade", *Bulletin of School of Oriental and African Studies (SOAS)*, 70, 1 (2007), 63–88; Ayrıca Crone'nin İslam öncesi Mekke ticareti hakkındaki iddialarının asılsız olduğu ve kaynaklardaki bilgileri hem görmezden geldiği hem de manüple ettiğine dair bkz R. B. Serjeant, "Meccan Trade and the Rise of Islam: Misconceptions and Flawed Polemics Meccan Trade and the Rise of Islam by Patricia Crone", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 110, No. 3 (Jul. - Sep. , 1990), ss. 472-486; Bukharin, Mecca on the Caravan Routes in Pre-Islamic Antiquity, ss. 115-134.

Arabistan sınırlarına kadar ulaşan Kureyşli tâcirler, aslında yarımadada meydana gelen büyük değişikliğin mimarları olarak da görülebilirler. Mekke ekonomisindeki bu değişim miladi V. yüzyılın ortalarında Himyeriler'in bir takım iç siyasi çekişmelerin içerisine girdiği döneme rastlamaktadır. Himyerîler'in yaşadıkları siyasi ve ekonomik istikrarsızlıklar, özellikle kuzey bölgelerde üretim ve ticaretin bir anda kesilmesine neden olmuştur. Bu durum da daha yeni Mekke'ye yerleşmiş Kureyşli tâcirler, ticârî faaliyetleri ile Himyerîler'in girdiği duraklama döneminde ortaya çıkan boşluğu doldurmuşlardır. Ancak Mekkeliler'in ticareti, yaşadıkları bölgenin dışında herhangi bir otoriteleri olmadığından yerel bir takım ticari işlemlerden ibaret görünmektedir. Ayrıca devletlerarası ticarette de hiç tecrübeleri olmadığından bu tür faaliyetlere girebilmeleri için ve sahip oldukları sermayelerini geliştirmek amacıyla bir takım kurumlar ihdas etmek mecburiyetinde kalmışlardır. İşte böyle bir ortamda Hâşim ve kardeşleri Kureyş kabilesi ile ticaret yolları üzerinde bulunan kabileler arasında Mekke kervanlarının emniyet içerisinde geçişini ve korunmasını sağlayacak bir anlaşma olan îlaf müessesesini devreye sokmuşlardır.[850]

Îlâf müessesesi ile çevrede bulunan bedevi kabileler için küçük bir pazar konumunda bulunan Mekke, önemli bir ticari nakil merkezi olma konumuna yükselmiştir. Bedeviler ile Tâif şehrinde yerleşik olan kabilelerin ürettikleri ticarî emtiaları Suriye, Habeşistan, Irak ve Yemen şehirlerine götüren Mekkeliler Hicâz bölgesinin ekonomik durumunun gelişmesine sebep olmuşlardır. Kister'e göre Abdumenâfoğulları'nın teşebbüsü ile oluşturulan *îlâf* müessesesi o zamana kadar bilinmeyen bir menfaat ticareti prensibine dayanmaktadır. Bu antlaşmalar, sıradan karşılılık esasına dayanan yardım ve eman mecburiyeti içeren bir ittifak (hilf) değildir. Bu yüzden kabileler, Sâsânîler'e bağlı Hîreliler'le ilişki içerisinde bulunan kabilelere ödeme yaparak, bunlara karşı Kureyş kervanlarını korumak zorunda da kalmamışlardır. *Îlâf* antlaşmalarında kabul edilen prensipler, kabile liderlerine pay verme ve kabileye mensup olan kimselerin, ticarî kervanlara koruyuculuk görevi yapmaları temeli üzerine kurulmuştur.[851]

Kureyş kabilesi *îlâf* anlaşmaları ile Batı Arabistanda önemli bir pozisyon elde etmiştir. Çünkü önceleri kervan koruyuculuğu yaparak geçimlerini sağlayan Kureyşliler daha sonra yaşadıkları bölgede ağırlıklarını hissettiren bir konuma yükselmişlerdir.

[850] İbrahim, "İslam'dan Önceki Mekke'de Sosyal ve İktisâdi Şartlar", 252-253.
[851] Kister, "Mekke ve Temîm", 338-339.

Çeşitli yerlerden Mekke'ye gelen malları yarımadada bulunan Suriye, Yemen ve Irak bölgelerine, kurmuş oldukları güvenli kara ticareti yoluyla taşımışlardır. Böylece Kureyşliler kısa zamanda yerel ticari faaliyetleri terk ederek, uluslararası ticari taşımacılığa başlayarak Hicaz topraklarında önemli bir mevkiye yükselmişlerdir. Ayrıca Kureyş, yarımada ekonomisinin merkezileşmesinde de önemli bir rol oynamıştır. Yol güvenliğinin olmadığı, sürekli başıboş kabilelerin saldırılarına uğranabilecek bir bölgede bütün riskleri üstlenerek ticari faaliyetler içerisine giren Kureyşliler, Mekke'yi, "*her taraftan gelenlerin doldurduğu huzurlu bir kente dönüştürmüşler bölgenin başkenti*"[852] konumuna yükseltmişlerdir.

Ticaretin gelişmesinden önce Mekke, sadece hac ve pazar şehri görünümü arz etmekteydi. *Îlâf*tan önce Mekke, bölgede ticari faaliyetlerde bulunan Himyerîler'in kontrolünde olan Yemen'in Habeşliler tarafından ele geçirilmesine kadar, Yemen ve Suriye arasındaki ticaret yolu üzerinde Hicaz bölgesinde bulunan diğer ticaret merkezleri ile önemsiz bir geçiş mahalli konumunda bulunmaktaydı.[853] İslamî kaynaklarda bu görüşü destekleyecek birçok delil bulunabilir. Ancak Nabia Abbott'un Güney Arabistanda hüküm süren Himyerîler ile Habeşliler arasındaki ilişkileri anlattığı çalışmasında, Mekke ticaretinin gelişmesinin miladi IV. yüzyılın ortalarında Habeşliler'in Yemen'e düzenledikleri istila hareketleri ile başladığını söylemektedir.[854] Habeşliler'in Yemen'e yaptıkları saldırılar bölgedeki ekonomik canlılığın azalmasına neden olmuş, bu sebeple Hicâz'da bulunan Mekke tacirlerinin bölgedeki etkinlikleri daha fazla artmıştır. Bu etkinliklerin en iyi örnekleri arasında Hâşim ve kardeşlerinin yaptıkları *îlâf* antlaşmalarını gösterebiliriz. Kara ticaretinde önemli bir oyuncu olan Güney Arapları arasında çıkan iç karışıklıklar Orta Arabistan'da özellikle Mekke'de ticari faaliyetlerin canlanmasına neden olmuştur. Böylece *îlâf* antlaşmaları ile birlikte Mekke'nin konumunun Hicaz bölgesinde bulunan diğer şehirlerden yavaş yavaş ayrışmaya başladığını söylememiz de mümkündür.

Îlâf antlaşmaları ile Kureyşliler, kutsal bir bölgeye sahip olmaları ve ekonomik becerileri ile Peygamber'den yaklaşık yüz yıl önce Batı Arabistan'ın hatta doğu Arabistan'ın da ekonomik patronları olmuşlardır.[855]

---

[852] Eric R. Wolf, "Mekke'nin Sosyal Organizasyonu ve İslam", (Çev.: Nuri Tuğlu), *Arayışlar-İnsan Bilimleri Araştırmaları*, yıl: 2, sayı: 3-4, Isparta 2000, 180.
[853] Simon, *Meccan Trade and Islam*, 60.
[854] Abbott, *The Rise of the North Arabic Script*, 11-12.
[855] Kister, "Mekke ve Temim", 339.

Kureyş kabilesi ve Mekkeliler'in ekonomik anlamda güçlerinin arttığını bölgenin patronları olduklarını gösteren delillerden birisi *hilfu'l-fudûl* anlaşmasının yapılmasına sebep olan hadisedir. Her ne kadar bu antlaşma Kureyş kabilesi içerisinde Hâşimîler ile Ümeyyeoğulları arasındaki ayrışmaya işaret etse de, aslında Mekkeliler'in yarımadadaki nüfuzlarının daha fazla arttığını göstermesi bakımından da önemlidir. Genel anlamda Zübeyd kabilesine mensup bir kimsenin haram olarak kabul edilen zilkade ayında bir miktar mal ile Mekke'ye gelip elindeki malları el-Âs b. Vâil es-Sehmî'ye kaptırması sonucunda oluşturulan bu ittifaka sebep olan olay[856] Mekkeliler'in ticari anlamda kendilerine olan güvenlerinin ne kadar güçlendiğine dair önemli bir işarettir.

Eyyâmü'l-Arab literatürü içerisinde değerlendirilen Ficâr savaşları da, Kureyşliler'in bölgelerinde ne kadar güçlendiklerini gösteren olaylardan birisi olarak anlaşılabilir. Çünkü bu savaşlar da her ne kadar Kays-Aylan kabileleri ile yapılmış ise de savaşların çıkmasına sebep olan olay, Sasânîler'in müttefiklerinden Numan b. Münzir'in ticaret kervanına yapılan bir saldırı ve gasp hadisesidir.[857] Habeşliler'in güney Arabistan'daki hâkimiyetlerinin sona erdirilmesinden sonra Kureyş ve müttefiklerinin ticari alandaki güçlerinin artması üzerine Sasanîler'in vassalı konumundaki Hire krallığının hâkimi Numan b. Münzir'in Taif yolu ile Hîre'den Yemen'e giden kervanına Mekke'nin bir müttefikince saldırılması sonucu *Ficâr* savaşları meydana gelmiştir. Bu durum, ekonomik bir ifadeyle Mekke'nin ya ticaret yolunu tamamen kapatması veya yol güzergâhı üzerinde bir bakıma söz sahibi olmak istemesi anlamına gelmektedir.[858] Hem *Ficâr* savaşları hem de *hilfü'l-fudul* anlaşmasına neden olan hadiseler, Kureyş kabilesinin, yaşadığı Hicaz bölgesi ile çevre bölgeler üzerinde dini ve ekonomik bir merkez olarak kendisini göstermeye başladığının işaretleri olarak kabul edilebilir.

Îlâf antlaşmalarının tarihlendirmesi kaynaklarımızda çok net bir şekilde belirtilmemektedir. Çünkü sözlü kültüre sahip olan bir havzada kurumları oluşmamış ve göçebe karakterini hala devam ettiren bir yönetim geleneğine sahip olan Kureyş kabilesi veya Mekkeliler tarihlendirme işini "Fil Yılı" gibi toplumda dikkate değer bir travma oluşturmuş hadiseleri anmakla belirlemekteydi. Yani bizim gibi ay gün ve yıllar ile tarih kaydı tutmadıklarından, tarihlendirmeleri önemli olaylar ile hafızalarında kayıt altına almaktaydılar. İbn Hişam'da *hums* ile ilgili bir rivayet, bu meseleyi çok bariz bir şekilde

---

[856] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/106-107; İbn Habib, *el-Münemmak*, 187; es-Süheylî, *er-Ravdu'l-Unuf*, I/243.
[857] Daha geniş bilgi için çalışmamız da bulunan "*Kureyş Kabilesi ve Ficâr Savaşları*" bölümü.
[858] Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, 21-22.

göstermektedir. İbn İshak'ın, "*hums*un ne zaman ortaya çıktığına" dair sorulan bir soru üzerine, "Fil hadisesindan önce mi yoksa sonra mı olduğuna dair kesin bir şey söyleyemeyeceğini"[859] ifade etmesi, Araplarda ve çağdaşı olan diğer kabilelerde kesin tarihlendirmelerin yapılmadığını göstermektedir. Aynı şekilde *îlâf* antlaşmalarının ne zaman meydana geldiği ile ilgili hem klasik hem de modern kaynaklarda net bir bilgiye sahip değiliz. Hâşim ve kardeşlerinin ne zaman veya hangi tarihler arasında yaşadığını verirsek kabataslak bir tarih çıkarmamız mümkün olabilir.

Hamidullah'a göre MS. 443[860] yılında dünyaya gelen Hâşim, *îlâf* antlaşmalarını 467 yılında gerçekleştirmiştir. O, bu tarihlendirmeyi Hz. Peygamber sekiz yaşında iken ölen Abdulmuttalib'in ilerlemiş yaşı nedeniyle kör olmasını da dikkate alarak bu esnada 110 yaşında olduğuna dair rivayeti[861] kabul edilebilir gördüğü için vermektedir. Dolayısı ile MS. 578 yılında 110 yaşında ölen Abdulmuttalip, takriben 468 yılında dünyaya gelmiş olacaktır. Hamidullah'a göre babası Hâşim'de, doğumundan yaklaşık bir yıl önce öldüğünden, 467 yılı, antlaşmaların gerçekleştiği tarih olarak kabul edilebilir görünmektedir.[862] Bu bilgilerden hareketle Hamidullah MS. 467 tarihinde Bizans, İran, Yemen ve Habeşistan hükümdarları ile ilgili bilgileri kaydetmektedir. Bu tarihlerde Bizans Devleti, MS. 457-474 tarihleri arasında hükümdarlık yapmış ve Afrika savaşları ile meşhur olmuş I. Leon'un (Büyük Leon) hâkimiyeti altındadır. Aynı tarihlerde Bizanslılar Mısır'ı işgal ederek ticari nakliyatı deniz yoluyla yürütmeye başlamışlar. Ancak Yemen, Hint ve genel anlamda doğu bölgelerden gelen ticari emtialara ihtiyaç duyulduğundan Yemen'den Şam'a kadar ulaşan ve durak yerlerinden birisi olan Mekke'ye de uğrayan kara ticaret yolunun yeniden planlanmış olduğu düşünülebilir. Bu esnada Bizans'ın vassalı konumundaki Gassânî devleti'nin başında, Basra ve Gazze pazarlarını kontrol eden Hârisler'den (Aretas) birisi bulunmaktadır. MS. 467 tarihinde Sâsanî imparatorluğu, Fîrûz (Peruz 459-484 tarihleri arasında) tarafından yönetilmekteydi. Aynı senede Yemen topraklarında Tubba b. Hasan b. Tubba hüküm sürerken Habeşistanda da Axoumite hanedanlığından birinin hâkim olduğu düşünülmektedir.[863]

Ancak Hamidullah'ın bu tarihlendirmesi Abdulmuttalib'in 110 yaşında iken

---

[859] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 187.
[860] Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/280.
[861] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/97; Ya'kubî, *Târih*, II/13.
[862] Hamidullah, "el-Îlâf", 218.
[863] Hamidullah, "el-Îlâf", 218-220.

öldüğü ile ilgili rivayetlere dayanmaktadır. Belazurî Abdulmuttalib'in 110 yaşında öldüğünü iddia eden rivayetlerin kabul edilemeyeceğini Vâkıdî'ye dayanarak onun 82 veya 88 yaşlarında iken öldüğüne dair rivayetlerin daha doğru olabileceği görüşündedir.[864] Eğer Belazurî'yi esas alarak Abdulmuttalib'in öldüğünde yaşının 82 veya 88 yaşında öldüğünü kabul edersek Hâşim'in *îlâf* antlaşmalarını yaptığı tarihin miladi 489 veya 495 olduğunu söyleyebiliriz. Fakat bu tarihlendirmede başka bir problem ile de karşı karşıya kalmaktayız. O da Hâşim'in dedesi olan Kusay'ın Mekke'ye geliş zamanının tarihlendirilmesidir. Kaynaklarımıza göre Kusay, Fîrûz b. Yezdicerd; oğlu Abdumenâf ise Kubad b. Fîruz zamanında yaşamışlardır. [865] Fîrûz b. Yezdicerd MS. 459-484; Kubâd b. Fîrûz ise ilk olarak 488-499 tarihleri ile daha sonra 498-531 tarihleri arasında Sasanî imparatorluğunu yönetmişlerdir.[866] Bu tarihlendirmeleri doğru kabul edersek Kusay'ın MS. V. yüzyılın üçüncü çeyreğinde[867] oğlu Abdumenâf'ın ise V. yüzyılın sonu ile 6. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış olmaları gerekmektedir. Bütün bu bilgilerden hareketle 20 veya 25 yaşında öldüğüne dair rivayetleri de göz önünde bulundurursak, Hâşim'in V. yüzyılın sonu ile VI. yüzyılın başlarında[868] *îlâf* antlaşmalarını yaptığına dair kabataslak bir fikre sahip olabiliriz. Ancak Mu'nis ise, Hâşim'in *îlâf* antlaşmalarını miladi beşinci yüzyılın ilk yarısında gerçekleştirmiş olabileceğini söyleyerek çok erken bir tarihi işaret etmektedir.[869] Öylese Hâşim'in çok genç yaşta 20 veya 25 yaşlarında öldüğüne dair rivayetlerin gerçeği yansıtmadığını söylememiz gerekmektedir. Muhtemelen Hâşim daha geç bir zamanda ölmüştür.

3.2.2. Kureyş Kabilesi ve Pagan Haccının Ekonomik Görünümü

Sanayi öncesi toplum yapılarında dinî, siyasî ve ekonomik örgütlenmeler iç içe geçmiş bir şekilde karşımıza çıkmaktadırlar. Yani dini, siyaseti ve ekonomiyi tanımlayan kavramlar toplumsal yapının farklı alanlarını işaret etseler de net çizgilerle birbirlerinden

---

[864] el-Belâzurî, *Ensâb*, I, 84.
[865] el-İsfahânî, *Târîhu Sinî Mulûk,* 116.
[866] R. N. Frye, "The Political History of Iran Under The Sasanians", *The Cambridge History of Iran*, Ehsan Yarshater (Ed.), Vol. 3(1), 2006, 187; Parvaneh Pourshariati, *Decline and Fall of The Sasanian Empire*, 70-78.
[867] Kusay'ın V. yüzyılın son çeyreğinde yaşamış olabileceğine dair bkz. Lammens, *La Mecque a la Veille De L'hegire*, 1924, 149.
[868] Îlâf anlaşmalarının VI. yüzyılın ortalarında yapılmış olabileceğine dair bkz. Simon, *Meccan Trade and Islam*, 70.
[869] Mu'nis, *Tarihu Kureyş*, 124.

ayrılmaları mümkün değildir. Örneğin Kâbe Hz. İbrahim zamanından beri Mekke toplumunda tamamen dinî bir mâbed olarak karşımıza çıksa da Kâbe merkezli örgütlenmiş Kureyş kabilesinin siyasi ve ekonomik yaşantısında çok önemli bir yer işgal ettiği yadsınamaz. Hz. İsmail'in çocuklarından sonraki dönemden Mekke'nin fethine kadar putperest hacıların ibadet merkezi olan Kâbe aynı zamanda görevlerini yürüten kabilenin siyasi hâkimiyetinin de sembolü olmuştur. Cürhüm, Huzâa ve Kureyş kabilelerinin iktidarlarını simgeleyen Kâbe aynı zamanda Mekke ekonomisinin de temel taşıyıcısı konumundadır. Mekke şehrine hâkim olan kabileler İslam öncesi dönemde tapınak merkezli bir idari yapılanmaya sahip olmakla beraber ticâri ilişkilerini de tapınağın ruhani otoritesi üzerine bina etmişlerdir. Ancak tapınak merkezli şehir örgütlenmesi sadece Mekke'ye özgü bir özellik değildir. Necran Kâbe'si, Hârisoğulları'nın Necran'da bulunan Kâbe'si, Tâif Kâbe'si ve İyâd kabilesinin Kûfe ile Basra arasında Zahr denilen yerde ve Sindâd'daki Kâbe'si[870] gibi isimlendirmeler Mekke dışında da bu şekilde ibadet merkezleri olduğunu göstermektedir.

Mekke şehrinin tapınak merkezli dini ritüelleri, aynı zamanda burada yaşayan toplulukların en başta gelen geçim kaynaklarından birisidir. Hz. İbrahim döneminden beri her yıl düzenli bir şekilde yarımadanın dört bir tarafından gelen insanların iştiraki ile yapılan hac ibadeti bölge ekonomisinin lokomotifi konumunda bulunmaktaydı. Hac ibadetinin sadece Mekke'ye özgü dini bir ritüel olduğu söylemek mümkün değildir. Yukarıda ifade edildiği gibi başka şehirlerin Kâbeler'i olarak isimlendirilen yerlerde de pagan hac ritüelleri icra edilmekteydi. Genelde bu ritüellerin yerine getirildiği yerler de bir put ve hemen yanında inşâ edilmiş bir beyt bulunmaktaydı. Örneğin Tâif'te Lât putu için inşa edilmiş bir *beyt*, Tebâle'de Zül'l-Halasa için yapılmış başka bir *beyt* vardı. Araplar putları adına inşa ettikleri bu beytlerin bulunduğu yerde hac ibadetinin, tavaf, saç tıraşı, kurban ve sa'y gibi bütün ritüellerini aynen ugulamaktaydılar.[871] Söz konusu beytler, başta Kâbe (Beytullâh) olmak üzere tamamen bulundukları şehre dinî bir hüviyet katmakla birlikte aynı zamanda şehirleri ticari bir merkez haline de getirmekteydi. Bu nedenle beytlerin herhangi bir şehirde bulunması, onların arasında büyük rekabet ve çatışmaların meydana gelmesine de sebep olmaktaydı. Özellikle Mekke'ye karşı

[870] İbnü'l-Kelbî, Esnâm, 45; İbn Hurdâzbeh, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 133; Şinasi Gündüz, *Mitoloji ve İnanç Arasında*, 59.
[871] İbnü'l-Kelbî, *Esnâm*, 41-46; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 61, 85-93.

Ebrehe'nin düzenlediği sefer ile[872] Cüheyne kabilesinden Abduddâr b. Hüdeyb'in Kâbe'ye benzer bir beyt yaptırıp bütün Arapların orayı hac etmesini sağlama girişimleri,[873] bu mahiyetteki çatışmaların sonucudur. Bu rivayetler, Mekke'nin konumu ve Kâbe gibi Hz. İbrahim zamanından beri kutsal sayılan bir mabedin orada bulunması nedeniyle elde ettiği zenginliklerin, yarımadada yaşayan diğer kabilelerin dikkatini çekmekte olduğunu göstermektedir.

Ayrıca yarımadada bulunan dini merkezler ile buralarda düzenlenen panayırların çok yakın ilişkilerinden de söz etmemiz gerekmektedir. Her yıl mutad bir şekilde düzenlenen ve yarımadadaki ticarî canlılığın en yüksek seviyesine çıktığı panayırlar mabedlerin bulunduğu merkezlerde yapılmaktaydı. *Ukâz, Zü'l-Mecâz* ve *Mecenne* panayırları Kâbe'nin yakınlarında, *Dûmetülcendel* panayırı *Vedd* putu için inşa edilmiş beytin bulunduğu yerde,[874] *Muşakkar* panayırı *Zu'l-Labâ* isimli bir putun olduğu yerde,[875] *Şıhr* panayırı Hûd Peygamber'in mezarının bulunduğu dağın gölgesinin altında bir yerde,[876] *San'â* panayırının ise Himyerîler'in Riâm (riyâm) ismini verdikleri bir beyt[877] ile Ebrehe'nin Kâbe'ye alternatif olarak inşa ettirdiği Kalîs veya Kulleys isimli bir mabedin bulunduğu yerde[878] düzenlenmiş olması, kutsal mekânlar ile ticari faaliyetlerin yakın ilişkilerini göstermesi açısından önemlidir.

Muhtemelen panayırların yapıldığı yerlerde inşa edilmiş beytler aynı zamanda pagan hac ibedetlerinin icra edildiği mekânlardı. Ve panayırların düzenlendiği zamanlar da, *beyt*lerin hac zamanlarına denk getirilmekteydi. Bunun en belirgin örneği Mekke'deki Kâbe'ye yapılan haccın *Ukâz, Zülmecaz* ve *Mecenne* panayırlarının düzenlendiği zamanla irtibatlı olmasıdır. Kaynaklarımızın ifade ettiğine göre *Ukâz* Zilkâde ayının ilk yirmisinde,[879] *Mecenne* Zilkâde ayının son on günü,[880] *Zülmecâz* ise Zilhicce ayının ilk sekiz gününde[881] düzenlenmekteydi. Bu panaylarda insanlar ihramlı bir vaziyette

---

[872] Ayrıntılar için bkz. Abdulmuttalib ve Fil Olayı
[873] İbnü'l-Kelbî, *Esnâm*, 45.
[874] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 87; İbnu'l-Kelbî, *Esnâm*, 10.
[875] İbn Habib, *el-Muhabber*, 317, Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/374-375.
[876] İbn Habib, *el-Muhabber*, 266; el-Ya'kubî, *Tarih*, I/270; İbn Hurdâzbeh, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 61; el-Merzûkî, *Ezmine*, II/163-164.
[877] İbnu'l-Kelbî, *Esnâm*, 11; İbn Hişâm, *es-Sire*, 94.
[878] İbn İshak, *Sîre*, 37-38; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 57.
[879] el-Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, I/187; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XV/324.
[880] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/187.
[881] İbn Habib, *el-Muhabber*, 267; el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/187; el-Merzûkî, *Ezmine*, II/165-66.

bulunmaktaydılar.[882] Bu ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla yaklaşık kırk günlük süre içerisinde insanlar ihramlı bir şekilde *Ukâz, Zülmecâz* ve *Mecenne* panayırlarında alışverişlerini yaptıktan sonra Mekke'de hac ibadetlerini yerine getirp memleketlerine dönmekteydiler.

Ancak Kameri takvim kullanan Hicaz Arapları, panayır ve hac günlerinin ticaret ve hac için uygun mevsimlere denk getirilmesini sağlayan bazı kurumlar oluşturmuşlar ve düzenlenen panayırların güvenlik içerisinde icra edilmesi için dokunulmazlık ayları ihdas etmişlerdir.

Çalışmamızın bu kısmında panayırların düzenlenmesi ve ticari faaliyetleri etkilemesi açısından bu görevlerden ve aylardan bahsetmekle birlikte Kureyş kabilesi'nin Hac yükümlülüklerini yerine getirme ayrıcalıkları ile Kureyş ve müttefiklerinden olmayanların statülerini belirleyen ve ticari anlamda Kureyş kabilesinin gelirlerine katkısı bulunan *hille, hums* ve *tuls* müesseselerinin konumlarından ve hac ile ilişkilerinden bahsedilecektir.

3.2.2.1. el-Eşhuru'l-Hurum (Haram Aylar), Nesi' ve Besl

el-Eşhuru'l-Hurum müessesenin ne zaman oluşturulduğuna dair kaynaklarımızda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak güvenli bir şekilde seyahat ve ticaretin yapılabilmesi için merkezi bir otoriteye sahip olmayan Yarımada sakinlerinin ortak aklı sonucu oluşturulmuş bir müessese olarak düzenlendiğini söylememiz mümkündür. Çünkü ekonomik faaliyetlerin güvenli bir ortamda yerine getirilmesi, bölgede yaşayan bütün kabilelerin ortak çıkarı için gerekliydi. Çölde genel anlamda dışa bağımlı bir iktisadi yaşamın olması kabileleri birbirine muhtaç hale getirmekteydi. Yaşamaları ve sığ alanlarının dışına çıkabilmeleri için bu tarz bir müessese kurmaları hayatiyetlerini sürdürmeleri için olmazsa olmaz bir ihtiyaçtı.

İslam öncesi Arap toplumunda zaman telakkisi kamerî takvime göre belirlenmekteydi. Ayın hareketlerinden hareketle bir yılı on iki aya taksim eden Araplar sırasıyla bu ayları Muharrem, Safer, Rebîülevvel, Rebîülâhir, Cemâziyelevvel, Cemâziyelâhir, Recep, Şaban, Ramazan, Şevval, Zilkâde ve Zilhicce olarak

[882] İbn Habib, *el-Münemmak*, 229; el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/192.

isimlendirmişlerdir.[883] Araplar ayları, *olağan aylar* (Safer, Rebîülevvel, Rebîülâhir, Cemâziyelevvel, Cemâziyelâhir, Şâban, Ramazan, Şevval) ve *dört haram ay* (Zilkâde, Zilhicce, Muharrem ve Receb) şeklinde taksim etmişlerdi.[884] Arap takvimindeki onbir, oniki ve birinci aylara tekabül eden Zilkâde, Zilhicce ve Muharrem ayları ile "Mudarîler'e göre yedinci (Receb), Rebîalılar'a göre dokuzuncu (Ramazan)"[885] ayı iki ayrı kutsal zaman dilimini ifade etmekteydi. Bu ayların kutsallığına inanan kimseler haram aylar müddetince silahlı çatışmaya girme, soygunculuk, hırsızlık ve yağma yapma gibi toplulukların güvenliğini sarsacak herhangi bir eylemin içerisinde bulunmazlardı. [886]

Ancak kameri takvim ile miladi veya şemsî takvim karşılaştırıldığında, aylar her zaman aynı tarih ve mevsimlere rastlamamaktaydı. Bu sebeple haram olan ayların yeri sürekli değişmekteydi. Bunun sonucu olarak İslam öncesi dönemde Kinâne kabilesine mensup el-Kalâmis adında birisi tarafından *nesi'* uygulaması başlatılmıştır. el-Kalâmis, Araplar arasında ayların yerini değiştiren ilk kimsedir. Araplar hac işini bitirdikten sonra *nesi'* görevlisine gelerek ondan ayların durumu hakkında yani bir dahaki haccın hangi ayda yapılacağı hakkında bilgi alırlardı. Nâsi ise dört ayın kutsallığını bildirir, savaş yapılabilir ay olarak dilerse Muharrem ayını seçer ve yerine Safer ayını kutsal aylardan birisi olarak belirlerdi. Nesi' işini yapan kimse halka hitaben, " *Allahım! Ben bunlar için iki Safer ayından*[887] *birincisini savaş yapılabilir bir ay kıldım, öteki ayı ise gelecek yıla erteledim*" derdi. [888]

Nesi' uygulaması dışında haram aylarla ilgili İslam öncesi Araplar'ında *besl* uygulaması da bulunmaktadır. *Besl* kelimesi "savaş yapılmaması gereken sekiz ay" için kullanılmaktadır. Mürre oğullarına tanınan bir hak olan *besl* bütün Araplar nezdinde kabul edilen bir ayrıcalıktır. Mürreoğulları[889] bu hakka dayanarak çekinmeden sekiz ay boyunca güven ve emniyet içerisinde yolculuklarını gerçekleştirir, istedikleri yerlere

---

[883] Hicrî takvimde yer alan ay isimlerinin milâdî V. yüzyılın başlarında Hz. Peygamber'in baba tarafından beşinci dedesi Kilâb b. Mürre tarafından belirlendiği ile ilgili rivayet için bkz. Süheylî, *er-Ravdu'l-Unuf*, I/113-115; el-Alûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, III/76; M. Kamil Yaşaroğlu, "Muharrem", *DİA*, 2006, XXXI/4.

[884]Cevad Ali, *el-Mufassal*, VIII/471. Ayrıca bkz. Yaşaroğlu, "Muharrem", *DİA*, XXXI/4.

[885] el-Alûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, III/76.

[886] Bu ayların kutsallığına inanmayan kabileler de vardır. Tay ve Has'am kabileleri haram ayların kudsiyetini ihlal ederler, diğer aylarda hareket ettikleri gibi davranırlardı. Bkz. el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/184.

[887] İki Safer ayından kasdın, normal kutsal Safer ayı diğeri de Nâsi'in belirlemiş olduğu olağan ay olduğu anlaşılmaktadır.

[888] İbn Habib, *el-Muhabber*, 157; İbn Hişam, *es-Sîre*, 58.

[889] Âmir b. Lüeyoğulları, Avf b. Lüey ve Mürre b. Avf b. Lüey kabileleri el-Besl müessesesine dâhil kabilelerden kabul edilmektedirler. Bkz. Cevad Ali, el-Mufassal, VIII/473-474.

giderlerdi.[890] Neden ve nasıl bu hakkın sadece Mürreoğulları'na (Lüeyoğulları) tanınıpta diğerlerine tanınmadığına dair kaynaklarımızda herhangi bir bilgi veya bir kayıt bulunmamaktadır. *Besl* aylarının haram aylar dışındaki aylar olduğu kabul edilirse bu hakkı kullanan kabilenin bütün yıl Arabistan'da serbest bir şekilde (diğer kabilelerden güvende olarak) yolculuk ve ticaret yaptıkları anlaşılır.[891]

3.2.2.2. Kureyş Kabilesi ve Ahmesilik: Hille, Hums ve Tuls

"Hums" kelimesi lügatte "*cesur, kahraman ve mutaassıb olmak*" anlamındaki "hames" mastarından gelip "*dini hususunda katı olan*" anlamına gelen "ahmes" kelimesinin çoğuludur. Bu kelime İslam öncesi dönemde dinleri konusunda katı ve tavizsiz olup savaşlarda da güçlü ve cesur oldukları için Kureyş ve müttefiklerinin oluşturmuş olduğu dini ve ekonomik birliğin adı olmuştur. "Ahmesî" kelimesi ise "*hums*a mensub olan kimse" anlamına gelmektedir. "Hamsâ'" kelimesi "siyaha çalan beyaz taşlar" anlamında kullanılmaktadır. Bu sebeple Kâbe bu çeşit taşlardan inşa edildiği için "Hamsâ'" olarak isimlendirilmiştir.[892] Kâbe'nin isimlerinden birisinin *el-Hamsâ* olması ve onun kutsallığına inanan Kureyş ve halîflerinin de "Ahmesî" veya "hums" olarak isimlendirilmesi bu ittifakın kutsal bir mekân olan Kâbe ile çok yakın bir ilişkisinin olduğunu göstermektedir.

Hums kelimesi aynı zamanda cahiliye toplumu içerisinde Mekke ve Kâbe'nin kutsiyetini kabul eden Araplar arasında sosyo-ekonomik ve dini bir statüyü ifade etmek için de kullanılmaktadır. Mekke şehrinde yaşayan ve kendilerini "*ehlullah*" ve "*harem bölgesinin sahipleri*" olarak kabul eden Kureyş kabilesi ile onlarla sıhrî, dinî ve ekonomik işbirliği içerisinde bulunan kabilelere "*ehl-i hums*" bu müttefiklerin dışında kalan kimselere de "*ehl-i hille*" denilmektedir.

Tuls ile ilgili kaynaklarımızda fazla bilgi bulunmamasına rağmen onun, *hums* ve *hille*den olmayanları tanımlamak için kullanılan bir kavram olduğunu söylememiz mümkündür. *Tuls* "yıpranmış, eskimiş ve kirlenmiş elbiseyi" tanımlamak için kullanılmaktadır.[893] Bu sebeple Suheylî, Yemen'in en uzak bölgelerinden yıpranmış ve tozlu elbiseleri ile Mekke'ye gelen ve bu elbiseleri ile Kâbe'yi tavaf edenlere *tuls* isminin

---

[890] İbn Hişâm, es-Sîre, 107.
[891] Hamidullah, "Îlâf", *DİA*, XXII/63.
[892] İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, 994-995; ez-Zebidî, *Tâcu'l-Arûs*, XV/555-560.
[893] ez-Zebidî, *Tâcu'l-Arûs*, VIII/182-183. (T-L-S)

verildiğini söylemektedir.[894] İbn Habîb ise *tul*stan olan toplulukların, Yemenliler'in bir kısmı, Hadramevtliler, Ak, Uceyb ve İyâd b. Nizâr kabileleri olduğunu, *ahmesîler* ve *hillîlerin* dışındakileri tanımlamak için kullanıldığını söylemektedir. Ayrıca *tul*stan olanların bazı ritüellerinde *hillîler* ile uygunluk gösterdiklerini yani Kâbe'yi çıplak olmayıp elbiseleri ile tavaf ettiklerini, elbiseleri Ahmesiler'den ne ödünç ne de satın aldıklarını, evlere kapılarından girdiklerini, *hillîler* gibi Arafat'ta vakfe yaptıklarını, kız çocuklarını diri diri toprağa gömmediklerini de ifade etmektedir.[895]

İslam öncesi dönemde kabileler arasındaki işbirliğini ifade eden *hums* kurumunu *îlaf* müessesesi ile birlikte ele almak kurumun işleyişi hakkında bize daha açıklayıcı bilgiler sunabilir. Çünkü kaynaklarımızda daha çok dinî yönü ağır basan bir oluşum gibi görünmekte olan bu kurum kanaatimizce kendini ekonomik işlevleri açısından daha görünür kılmaktadır. Hatta bu kurumun cahiliye döneminde Mekke'de yaşayan Kureyş ve müttefiklerinin dini olduğunu iddia edenler bile vardır.[896]

Hums kurumunun yapısını incelemeden önce problemi anlamamız açısından daha açıklayıcı bilgiler sunacağını düşündüğümüz bu ittifaka dâhil olan kabilelerin kimler olduğunu tespit etmekle incelememizi sürdürmek istiyoruz.

Hums İttifakına Katılan Kabileler

Tarih ve tabakat kitaplarında hums müessesesine dâhil olan kabileler ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bu rivayetlerin ortak yönü "Kureyş ile kan ve neseb yönünden ilişkisi olan herkesin" *hums* kurumu içerisinde değerlendirilmesidir.

İbn Sa'd'a göre Kureyş, Kinâne, Huzâa, Kureyş kabilesine mensup olanların yapmış oldukları evlilikler neticesinde doğanlar ve Kureyş kabilesinin anlaşmalıları (halîf) *hums* kapsamı içerisindedirler.[897]

İbn Hişâm, Kureyş, Kinâne ve Huzâa kabilelerini ve Ebû Ubeyde kanalıyla da Hevâzin kabilesine mensup Âmir b. Sa'sa'a boyunu da *ahmesî* kabileler içerisinde göstermektedir.[898]

---

[894] es-Süheylî, *Ravdu'l-Unuf,* I/350-351.
[895] İbn Habîb, *el-Muhabber,* 179, 181.
[896] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/179; Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke*, 174-177; M. Şevket Kotan, "Cahiliye Dönemi Mekke Dini: Ahmesilik", *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'ân Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu*, İBB Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı-Kültür Müdürlüğü, İstanbul 2001, 177-188.
[897] İbn Sa'd, *et-Tabakât,* I/54.
[898] İbn Hişâm, *es-Sîre,* 188.

Ezrakî ise Kureyş ve Kureyş ile evlenme yoluyla akraba olanların çocukları, Kinâne, Huzâa, Evs, Hazrec, Cüşem, Rebîa b. Âmir b. Sa'sa'a oğulları, Ezduşenûe, Cezm, Zübeyd, Süleym kabilesinden Zekvân oğulları, Amrullât, Sakîf, Ğatafân, el-Ğavs, Advân, 'Allâf ve Kudâa kabileleri *hums* kapsamı içerisindedirler. [899]

Bu konuda en ayrıntılı bilgi verenlerden İbn Habîb'de ise *hums* kapsamına giren kabileler Kureyş'in tamamı, Mekke'de bir süre yaşamış Kureyş'in Mekke'yi ele geçirmesinden sonra onlara komşu olarak şehrin yakınında yaşayan Huzâa, Kureyşli bir kimsenin (kadın veya erkek fark etmez) soyundan gelenler ve Mekke'de yaşayan kabilelerin tamamı olarak gösterilmektedir. Rebia b. Âmir b. Sa'sa'aoğulları'ndan olan Kilâb, Ka'b, Âmir ve Kelb kabileleri, anneleri Mecd bt. Teym b. Ğâlib b. Fihr'in Kureyşli olması sebebiyle *hums* içerisinde kabul edilmektedirler. Mekke civarında yaşadıkları için Hâris b. Abdimenât b. Kinâne, Müdlic b. Mürre b. Abdimenât b. Kinâne, Âmir b. Abdimenât b. Kinane, Malik ve Milkân b. Kinâne, Sakîf, Advân, Yerbu' b. Hanzala ve Mâzin b. Mâlik b. Amr b. Temim kabileleri de *hums* kapsamındadırlar. Yerbu' b. Hanzala ve Mâzin. b. Mâlik b. Amr b. Temim'in anneleri Kureyş'ten Cendele bt. Fihr b. Malik b. en-Nadr'dır. Âmir b. Sa'sa'a kabilesinin tamamı hums kapsamındadır. Çünkü kardeşleri Rebia b. Âmir *ahmesî*dir. Kelb kabilesinden 'Allâf yani Rabbân b. Hulvân b. İmran b. İlhâf (el-Hâf) b. Kudâa ve Cenâb b. Hübel b. Abdillâh'da *hums* müessesesine dâhildirler. Çünkü Allâf'ın annesi olan Âmine bt. Rebia b. Âmir b. Sa'sa'a'nın annesi Kureyşli Mecd bt. Teymi'l-Edrem b. Ğâlib b. Fihr'dir.[900]

Yukarıdaki rivayetlere baktığımızda *hums* müessesesine dâhil olan kabileleri en ayrıntılı bir şekilde bizlere aktaran Ezrâki ile İbn Habîb'tir. Bu kabileleri incelediğimizde *hums* ittifakına katılan kabilelerin oldukça çeşitli kökenlere sahip olduklarını görmekteyiz. Kelb kabilesi Kudâa'ya, Sakîf (kökeni tartışmalı olmakla birlikte)[901] ve Advan kabileleri Kaysî kabilelerden Aylan grubuna, Huzâa (kökeni tartışmalı olmakla birlikte) nesep âlimleri tarafından Güney Arabistan'dan neşet eden Kahtânîler'e,[902] Âmir b. Sa'sa'a kabilesi ise Mudarîler'e nispet edilmektedir. Bu kabilelere genel anlamda bir göz gezdirdiğimizde Arap yarımadasının farklı bölgelerinde yaşadıklarını da

---

[899] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/179; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 120, 616; Aynı yazar, *Kitâbu'l-Meâni'l-Kebîr*, I-III/989; Câhiz, *Resâilü'l-Câhiz*, II/84, 94.

[900] İbn Habib, *el-Muhabber*, 178-179.

[901] es-Süheylî, *er-Ravdu'l-Unuf*, I/117.

[902] Kister her ne kadar Kudâa kabilesini Kahtânîler'e nisbet etmişse de biz bu kabilenin Adnânîler'den olduğunu kabul etmekteyiz. Bkz. Calışmamızın *Birinci Bölümü*.

söyleyebiliriz. Sakîf, Mekke'nin güneydoğusunda bulunan Tâif şehrinde, Kinâne, Yemen yolunu kontrol altında tuttuğu Mekke'nin güney mıntıkasında, Âmir b. Sa'sa'a, Mekke'nin kuzeydoğu bölgesinde, Kudâa, Suriye ticaret yolunu kontrol altında tuttuğu Mekke'nin kuzey bölgesinde, Yerbû' ile Mâzin kabileleri ise Hîre ve İran yolunu kontrol altında tuttukları Mekke'nin kuzeydoğu bölgesinde yaşamaktaydılar.[903]

İbn Habib'den öğrendiğimiz kadarıyla *hums* müessesesine dâhil olan bu kabilelerin bir şekilde Kureyş kabilesi ile kan ve nesep itibariyle bir ilişkisi olduğu gözden kaçırılmamalıdır.[904] Ya Kureyşli bir erkek bu kabileler ile evlilik yoluyla bir yakınlık kurmuştur ya da Kureyşli bir kadın. Muhtemelen Kureyş kabilesinin bu kabileler ile gerçekleştirmiş olduğu ilişkileri evlilik yolu ile güçlendirdiğini veya zaten aynı mıntıka içerisinde yaşayan bu kabilelerin kaçınılmaz bir şekilde barış içerisinde hayatiyetlerini devam ettirebilmeleri için bu tür ilişkiler içerisinde bulunmaları gerekmekteydi.

Hums ittifakına dâhil olan kabilelerin yaşadıkları bölgeler göz önünde bulundurulduğunda bu sistemin daha önce bahsettiğimiz *îlâf* müessesi ile yakın bir irtibatı olduğu söylenebilir. Bahse konu olan kabilelerin yaşadıkları yerler ile Hâşim ve kardeşlerinin *îlâf* antlaşmalarını yaptıkları Mekke çevresinde bulunan devlet ve kabilelerin yaşadıkları bölgeler birbirleriyle karşılaştırıldığında humsa katılmış olan kabilelerin Mekkeliler'in ticaret yolları üzerinde bulunan bölgelerde yaşadıkları açıkça görülmektedir. Bu kabileler Mekke'nin doğu, batı, kuzey ve güney istikametinde bulunan ticaret yolları üzerindeki yerlerde Mekke tâcirlerinin emniyetli geçişini sağlayan kabileler olmakla birlikte aynı zamanda Mekke tacirlerinin ticarî hammaddeleri temin ettikleri (Tâif'te bulunan Sakîf kabilesi gibi) kabilelerdir.

Hums ittifakının ne zaman kurulduğuna dair kaynaklarımızda belirli bir tarih verilmemektedir. Ancak İbn Hişâm'ın bir rivayeti bu müessesenin kurulma zamanı ile ilgili yaklaşık bir bilgi sunmaktadır. Rivayete göre İbn İshak'a *hums*un tarihi ile ilgili bir soru sorulduğunda, "*Fil yılından önce mi yoksa sonra mı*"[905] olduğuna dair kesin bir kanaatinin olmadığını söylemiştir. Ezrakî ise bir rivayette, "*Allahu Teâlâ Fil sahibi Habeşli Ebrehe'nin ordusunu perişan edip onların üzerine Ebabil kuşlarını gönderince, bütün Araplar, Kureyş ve Mekke ahalisini yücelttiler, onlara saygı göstererek şöyle*

[903] Kister, Mekke ve Temim, 348.
[904] *Hums*a girmekte neseb ve kan bağının tek belirleyici etken olmadığı ile ilgili bkz. Ünal Kılıç, "Dini İçerikli Ekonomik bir Kavram: Hums (İslam Öncesi Mekke'nin Ticârî İlişkileri Yönüyle)", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VIII/1, Sivas 2004, 83.
[905] İbn Hişam, *es-Sîre*, 187.

*dediler: Kureyşliler Allah'ın evinin sakinleridir. Allah Kureyşi koruyup düşmanlarını öldürdü. Kureyşlileri düşmanlarının sıkıntılarından kurtardı. Fil hadisesi sebebiyle Araplar'ın harem'e saygıları artı. Meşâiru'l-harâm ve haram aylara karşı olan hürmet duyguları çoğaldı. Araplarda Kureyş'in dininin Allah'ın en sevdiği din olduğu düşüncesi ortaya çıktı."*demektedir.[906]

Ezrakî'nin bu rivayetinde *hums* kelimesi geçmemekle birlikte Kureyş'in Araplar tarafından yüceltilmesi ve dinlerinin Allah katında en makbul din olduğuna dair kanaatleri, *ahmesî*liğe vurgu yapmaktadır. Çünkü başka bir yerde Ezrâki *hums*un Arapların iki dininden biri olduğunu ifade etmektedir.[907] Hem Ezraki hem de İbn Hişâm'daki rivayetleri dikkate aldığımızda *hums* müessesesi Ebrehe ordusunun Kâbe'yi yıkmak için çıktığı sefere yakın zamanlarda veya hemen bu olayın akabinde Kureyşliler tarafından yürürlüğe konulmuştur. Ancak bu müesseseye dâhil olan kabileleri ve Kureyş kabilesinin onlarla ilişkilerini göz önünde bulundurduğumuzda *hums* adı altında kurulan bu ittifakların daha eski tarihlere dayandırılması gerekmektedir. Bu sebeple bizim kanaatimize göre *hums* müessesesi ile *îlâf* sisteminin bir arada değerlendirilmesi meselenin anlaşılması açısından önemlidir.[908]

Hâşim ve kardeşlerinin yapmış oldukları ticaret antlaşmaları (Îlâf), yukarıda bahsettiğimiz gibi, Mekke ticaret yolları üzerinde bulunan kabileleri içermekteydi. Eğer Kureyşliler bu kabilelerle antlaşmalar yapmasaydılar yerel boyutta gerçekleştirdikleri ticaretlerini Arap yarımadasının hemen hemen her bölgesine genişletmeleri mümkün olmayacaktı. *Îlâf* antlaşmaları Kureyşli tacirlere daha çok yol güvenliği ve pazarlara serbestçe giriş hakkı sağlamaktaydı. Kureyş'in ticaret yolları üzerinde bulunan kabilelerle yapmış olduğu anlaşmalarda Kâbe gibi hemen hemen bütün Arapların kutsallığını kabul ettiği yerin sakinleri ve koruyucuları olduklarına dair düşünceleri de etkili olmuş olabilir. Bu sebeple Kureyş kabilesinin harem bölgenin sahipleri olmaları hasebiyle Araplar arasında büyük bir saygınlıkları olduğu da inkâr edilemez. Kureyş kabilesinin de yapmış olduğu ittifak ve anlaşmalarda Hz. İbrahim'den beri gelen Kâbe'nin dini otoritesini hiçbir zaman göz ardı etmediklerini de vurgulamak istiyoruz. Neticede Kâbe merkezli dini ve ekonomik bir ittifak olan *hums* kurumunun *îlâf* antlaşmaları ile kurulmaya başladığını

[906] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/176.
[907] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/179.
[908] Simon, *Meccan Trade*, 63-64.

söylememiz mümkündür.[909]

Hums Müessesesinin Mahiyeti ve Kuralları

Kaynaklarımızda bulunan *hums* ile ilgili rivayetler daha çok dini bir görünüm arz etmektedir. "*Mutassıb olmak, dini konularda katı bir tutuma sahip olmak*" gibi anlamlara sahip olan *hums*un, İslam öncesi dönemde Kureyş kabilesinin Mekke ve Kâbe merkezli oluşturduğu dini ritüellerinin tamamını kapsadığı görünmektedir. Kureyş kabilesi Mekke ve Kâbe'nin kutsallığı temelinde Kusay b. Kilâb'ın önderliğinde bölgede yaşayan Araplar üzerinde dini, siyasi ve ekonomik bir meşrutiyet oluşturmuştu. Özellikle haram aylarda gerçekleştirilen hac ibadetini en iyi şekilde tanzim etme işi Kureyş'in dini anlamda putperest Araplar arasında önemli bir konum elde etmesini sağlamıştır. Kusay'dan itibaren Kureyşliler'in Mekke'ye gelen pagan hacıların dini ritüellerinin organizasyonunu en iyi şekilde icra etmeye çalışmaları ve bu görevleri dini bir vecibe olarak benimsemeleri, Kâbe merkezli kurulan *hums* müessesesinin oluşturulmasına da yardımcı olmuştur. Merkezinde Kâbe gibi kutsallığı bölgede bulunan hemen hemen bütün Araplar tarafından tanınan bir mabet etrafında şekillenen *hums* müessesesi ile Kureyşliler, dini anlamda meşruiyetlerini gün geçtikçe kuvvetlendirmeyi başarmışlardır.

Hums müessesinin altyapısını oluşturan *rifâde, sikâye, hicâbe* ve *ifâze* gibi görevleri yeniden düzenlemiş olan Kusay, Kâbe ve Mekke ile ilgili bütün görevleri kendi liderliği altında toplamıştır. Kusay tarafından kurumlaştırılan *rifâde* (hacıların doyurulması) ve *sikâye* (hacıların su ihtiyaçlarının giderilmesi) gibi görevler dini olmanın yanında Kureyş kabilesine siyasi ve ekonomik anlamda da büyük oranda getiriler sağlamaktaydı. Haram aylarda gerçekleştirilen hac ibadetinin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi Kureyş kabilesinin ekonomisinin de gittikçe büyümesine yol açıyordu. Çünkü uzak memleketlerden Kâbe'yi hac etmek için gelen hacılar su, yiyecek, giyecek ve ibâte gibi günlük ihtiyaçlarının tamamını Mekke şehrinden sağlamaktaydılar. Hac mevsimi aynı zamanda panayır havasında geçtiği için dini ibadetlerin yanı sıra deri, baharat, günlük ve kurbanlık hayvanlar gibi salım-satım işlerinin de yoğun bir şekilde icra edildiği bir zaman dilimiydi. Burada gerçekleşen faaliyetler Mekke ekonomisine

[909] Mekke'deki ekonomik organizasyonun ilk adımı olması itibariyle *hums* ittifaklarının VI. yüzyılın ortalarında gerçekleşmiş olabileceğine dair bkz. Simon, 64. *Hums* müessesesinin Kusay b. Kilâb zamanında kurumsallaştığını hatta kurumsallaşmamış halinin Kusay'dan önceki zamana kadar götürülebileceği ile ilgili bkz. Kotan, "Ahmesîlik" 188.

ciddi katkılar sağlamaktaydı.

Ahmesîliğin Kureyş Kabilesi ve Müttefiklerine Sağladığı Ayrıcalıklar

Hums kurumunun işlevsel yönü özellikle hac aylarında Kureyş ve müttefiklerine sağladığı ayrıcalıklar ile ön plana çıkmaktadır. Hums müessesine tabi olan ve olamayanlar arasında hac ile ilgili ritüelleri yerine getirme hususunda bazı farklılıklar bulunmaktadır. Kabileler Hums'a tabi olup olmama açısından çeşitli şekillerde gruplanabilirler.

a. Kâbe'nin kutsallığını kabul edip Kureyş ve müttefiklerinin bazı ayrıcalıklara sahip olduklarına inanan ve inanamayanlar

b. Kâbe'nin kutsallığına inanıp *ahmesî* olan kabileler (hums)

c. Kâbe'nin kutsallığına inanıp *ahmesî* olmayan (hillî)

d. Kâbe'nin kutsallığına inanıp *ahmesî* ve *hillî* olmayan kabileler (tuls)

Ahmesîler Mekke'nin fethine kadar hac vazifesinin en önemli ritüeli olan Arafat vakfesine katılmamalarına rağmen Ahmesî olmayan Araplar'ın Arafat'ta vakfe yapmalarını zorunlu bir hac görevi olarak görüyorlardı.[910] İbn Hişâm'ın naklettiği bir rivayete göre Kureyşliler'in Arafat'ta vakfe yapmamalarını şöyle gerekçelendirdiklerini görmekteyiz: *"Biz Hz. İbrahim'in soyundan gelen, Kutsal yerin halkı olan, Kâbe'ye hizmet eden ve onu koruyan ve Mekke şehrinde yaşayan kimseleriz. Bu sebeple hiçbir Arap kabilesi bizim hak ettiğimiz bu şerefe ulaşamaz. Bütün Araplar bizlere tanıdıkları hakları başka hiçbir kabileye tanımazlar. Bu sebeple Kureyşliler Arafat dağında vakfe yapmayı ve hacca başlamak üzere oradan inme (ifâze) âdetini terk ettiler. Hâlbuki onlar bu âdetin haccın menasikinden olduğunu ve Hz. İbrahim'in dininin bir gereği olduğunu bilirlerdi. Ancak diğer Arap kabilelerinin Arafat'ta vakfe yapmalarını ve oradan hacca başlama âdetini hoş görmekteydiler. Fakat yine de Kureyş kabilesi, 'biz kutsal yerin halkıyız. Kutsal bölgenin halkı olarak biz humslular, harem bölgesinin dışına çıkmamalıyız ve bu bölgeye gösterdiğimiz saygıyı başka hiçbir yere göstermemeliyiz." dediler. Daha sonra Kureyşliler kutsal olan bölgede yaşasın ya da yaşamasın kendi soylarından gelen kimseler ile birlikte Kinâne ve Huzâa kabilelerine de bu hakkı tanıdılar. Kureyşliler'e helal olan şeyi bunlara helal, haram olan şeyleri de haram*

[910] İbnü'l-Fakîh, *Kitâbu'l-Buldân*, 18.

saydılar."[911]

Ahmesîler ihramlı oldukları zaman hayvani gıdaları yememe orucu tutarlardı. Hac veya Umre esnasında ihramlı olarak durdukları süre içerisinde hayvani gıdalardan olan et, süt ve sütten mamül besinler ile kızarmış ve yanmış yiyecekleri de tüketmezlerdi. İhramda bulundukları süre içerisinde yünden yapılmış çadırlara girmezler sadece deriden yapılmış çadırlar altında gölgelenirlerdi. Ayrıca ahmesiler harem bölge dışında yaşayıp ahmesî olmayan kimselerin beraberlerinde getirdikleri yemekleri yemelerini ve giyecekleriyle tavaf etmelerini de yasaklamışlardır. Bu kimseler Kâbe etrafında yapacakları tavaflarını ancak humslulardan aldıkları elbiselerle gerçekleştirebilirlerdi. Herhangi bir sebeple -ödünç veya satın almak suretiyle- ahmesîler'den elbise temin edemezlerse Kâbe'yi çıplak tavaf ederlerdi. Fakat Kâbe'nin etrafında çıplak tavaf etmekten çekinen kimseler harem bölgenin dışından getirdikleri elbiselerle tavaflarını yaparlar ancak tavafta kullandıkları elbiselerini tavaf bittikten sonra çıkarıp atarlar bir daha bu elbiselere ne kendileri ne de bir başkası el süremezdi. Araplar bu şekilde çıkarılıp atılan elbiseleri "leka" (atılmış) olarak isimlendirirlerdi. Ahmesi olmayan ve Kureyşliler'den herhangi bir şekilde elbise tedarik edemeyen erkek hacılar Kâbe'yi çıplak; kadınlar ise yukarıdan aşağıya yırtmacı olan bir gömlek ile tavaf ederlerdi.[912] Kâbe'nin çıplak bir şekilde veya başkasından alınmış yeni bir elbise ile tavaf edilmesi, onların günah işlemiş oldukları günlük elbiselerinin manevi kirlerinin o elbise ile yapacakları tavafın makbul sayılamayacağına olan inançları nedeniyledir. İşte bu yüzden *hillîler,* "*Biz günaha bulaştığımız elbiselerimizle Allah'ın Evini tavaf etmeyiz.*"[913] derlerdi.[914]

İslam öncesi dönemde hac veya umre yapmak amacıyla Mekke'ye gelen yabancılar *ahmesî*lerin evlerinde kalırlardı. Günlük yiyecek, içecek, giyecek ve barınma ihtiyaçlarını kaldıkları evlerden sağlarlardı. Ancak bu barındırma işi meccanen yapılmaz,

---

[911] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 187-188.

[912] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 189-191; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbu'l-Buldân*, 18.

[913] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/182.

[914] Bu konuya Kur'an-ı Kerim'de geçen şu ayetler işaret etmektedir: *Ey Âdemoğulları! Kâbe'yi tavaf edeceğiniz her vakit (çıplak vaziyette değil) giyinik vaziyette olun, edep yerlerinizi örtün. Ayrıca (hac sırasında daha çok sevap kazanacağınız inancıyla kuru azık dışında tüm gıdalardan uzak durmaktan vazgeçerek) yiyin, için. Size helal olan yiyecekleri kendi kendinize yasaklamak suretiyle haddi aşmayın. Zira Allah haddi aşanları sevmez.* el-A'râf, 7/31. Açıklamalı meal için bkz. Mustafa Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meali (Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri)*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2011, 211. Ayrıca bu ayetler ile ilgili farklı bir okuma biçimi için bkz. M. Akif Koç, "Sebeb-i Nüzûle Bağlı Anlamın Aşılmasını Kolaylaştıran Bir Unsur Olarak 'Kur'an Metni'", *İslâmiyât*, VII/I, Ocak-Mart, Ankara 2004, ss. 113-124.

yabancı hacılardan bu hizmetin karşılığı olarak bir bedel alınırdı. Bu bedele *el-harîm* denilmekteydi. Mekke dışından gelen bu kimseler hac menâsikini yerine getirmek için bir takım elbiselerini ve kurbanlıklarını yanında kaldıkları evin sahibinden temin ederlerdi. Yabancıları evinde barındıran ve onlara günlük ihtiyaçlarını bir bedel karşılığında veren kimselere de *el-haremî* denilmekteydi. Hz. Peygamber'de İyâs b. Himâr el-Mücâşî'nin haremiydi. İyâs'ın Mekke'ye geldiğinde tavafta kullanacağı elbiseyi Hz. Peygamberden aldığı rivayet edilmektedir.[915]

*Ahmesî*ler ihramlı olduklarında hiçbir evin kapısından içeri girmezler[916] ve hiçbir evin gölgesinde gölgelenmezlerdi. Eğer *ahmesî*lerden birisi evine girmek zorunda kalırsa ancak evin arkasından veya çatısından açtıkları bir geçitten girer ve yine oradan çıkarlardı. Asla pervazlarının altından ve eşiklerinin üstünden geçmezlerdi.[917] Bu uygulama İslami dönemde kaldırılmıştır.[918] Evlerin kapıları yerine arkasından veya çatısından açtıkları bir delikten girmelerinin sebebi gökyüzü ile kendileri arasında herhangi bir perde bulunmasını istememeleri ile ilgili olabilir.[919] Ancak bizim kanaatimiz bunun sebebinin kirli ve günahkar olarak çıktıkları evlerine aynı yoldan girmek istememeleridir. Çünkü *ahmesî*ler evlerine hergün günahkâr olarak girdikleri kapı yerine başka bir yerden girmek suretiyle yeniden doğmuş gibi olacaklarına inanmaktaydılar.

Ahmesî olma bilincinin Kureyşlilerde ne kadar yerleşmiş olduğunu gösteren bazı bilgiler Câhız tarafından verilmektedir. Câhız'a göre İslam'ın tebliğ edilmeye başlandığı zamanlarda ne Kureyşli bir kadın ne de Kureyşli bir kadından doğan her hangi bir çocuk Arap kabileleri elinde esir olarak bulunmamaktaydı. Kureyş Kabilesi ahmesîliği benimsememiş önemli arap kabilelerine mensup kimselerle kızlarını evlendirmemişlerdir. Ancak Kureyşliler'in kendileri diğer kabilelerin kızları ile herhangi bir şarta bağlı olmaksızın evlilik yapmışlardır. Kureyşliler'in bu yöntemle evlilik ilişkisi içerisine girdiği kabileler Âmir b. Sa'sa'a, Sakîf, Huzâa ve el-Hâris b. Ka'b kabileleridir. Kureyşliler ahmesilik düşüncesini o kadar benimsemişlerdir ki, bu sayede başka kabilelere karşı baskın, yağmalama, haksızlık ve tecavüzlerden sakınmışlardır.[920]

Bütün Araplar arasında en çok Kureyş kabilesi *ahmesî*liğe sıkı sıkıya bağlıdırlar.

---

[915] İbn Düreyd, *el-İştikâk*, 282; İbn Habib, *el-Muhabber*, 181; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/861.
[916] İbn Habib, el-Muhabber, 180.
[917] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/171.
[918] el-Bakara, 2/189.
[919] Recep Uslu, "Hums", *DİA*, XVIII/364.
[920] el-Câhız, *Resâil*, III/83-84.

Kendilerini dine adamışlardır. Baskın yapmayı, başkasının malını gasp etmeyi, kadın esirler ile ilişkiye girmeyi terk etmişlerdir. Zorbalık ve savaş yoluyla kazançtan sakınarak sadece ticaret vasıtasıyla geçimlerini sağlamışlar. Ticaretlerini de Bizans, Habeşistan ve Mısır ülkelerine yapmışlardır. Dinlerine ve *hums* müessesine sıkı sıkıya bağlı olmakla birlikte Âmir b. Sa'sa'a ve el-Hâris b. Ka'b kabileleri ile *hums* müessesesi noktasında akrabalık ilişkileri kurmuşlardır. Ancak bu kabileler *ahmesî* olmakla birlikte Kureyş gibi, baskın yapma, esir kadınlar ile ilişkiye girme ve yağmalama faaliyetlerinden ellerini çekmemişlerdir. Kureyş'in *ahmesî* olan diğer kabilelerin aksine bu tür işlere bulaşmamış olmaları, onları diğer kabilelerden ayıran önemli özelliklerdendir.[921] Câhız'dan gelen bu rivayet *hums* müessesine bağlılık yönünden *ahmesî*lerin eşit bir tavır takınmadıklarını göstermektedir. *Ahmesî* olan kabilelerin tamamının Kureyş kabilesi gibi bir tutum içerisinde bulunmamaları hums müessesinin kurallarının farklı bir şekilde uygulandığını göstermektedir. Hac ve Umre gibi dini ibadetlerde *hums* müessesine bağlı olan kabilelerin ortak ritüelleri olmakla birlikte baskın, gasp, yağma, esirler ile münasebette bulunma gibi konularda ortak hareket etmemeleri bu kabilelerin her konuda *ahmesî*liğe bağlı olmadıklarını veya bu tür eylemlerin *hums* müessesinin yapısında bulunmamış olabileceğini ya da *ahmesî*ler arasında sadece bahse konu olan iki kabilenin bu tür eylemlerde bulunduğunu göz ardı etmemek gerekir. Bu tür kötü eylemlerden Kureyş kabilesi Kâbe'nin ve kutsal beldenin sakinleri ve koruyucuları olmaları, diğerlerinden farklı davranmak suretiyle kendilerini ayrıcalıklı göstermeleri nedeniyle kaçınmış olmalıdırlar. Diğer *ahmesî* kabileler ise böyle yükümlülükler altına girme zorunluluğu hissetmemişlerdir.

Buraya kadar *hums* müessesesi hakkında tarih ve ensab kitaplarında anlatılan rivayetleri bir araya toplamaya çalıştık. Bu müessesenin Mekke şehrinde bulunan Kâbe'nin kutsallığını kabul eden ve Kureyş ile sıhri bir yakınlık kurarak bu müesseseye dâhil olan kabilelerin oluşturduğu dini, siyasi ve ekonomik bir birlik olduğunu söylememiz mümkündür. Mabed etrafında şekillenmiş bu kurumun örneklerini antik dönem Yunan Devleti'nin şehir yapılanmasında da görebiliriz. Yunan şehir devletleri arasında MÖ. VII. yüzyılda deniz ve kara ticaretinin gelişmesine paralel olarak ticari faaliyetler gözle görülür bir şekilde artmıştır. Siyasi ve kültürel alanlarda merkezileşme eğilimi gösteren Yunan Şehir devletleri arasında düzenli hukuksal ilişkiler olmamakla

[921] el-Câhız, *Resâil*, III/94.

birlikte, dini inanışları bu şehirlerin ortak bir ülkü etrafında birleşmelerini mümkün kılmaktaydı. Kutsal bir yer veya ünlü bir tapınağın etrafında bu yeri dışarıdan gelebilecek taarruzlardan korumak amacıyla "*amfiktiyoni*" adı altında örgütlenmiş dini birlikler oluşturmuşlardır. Bir *amfiktiyoni*ye katılan Yunan şehir devletleri veya kabileler, aralarındaki anlaşmazlıkların sona erdiğini ve kutsal yere yapılacak her hangi bir saldırıya karşı ortak hareket edeceklerini deklare ederlerdi. Anadolu da ilk zamanlarda dini kurumlar olarak temayüz eden bu birlikler daha sonraki zamanlarda siyasi birliklere dönüşmüşlerdir.[922]

Eski Yunan'da MÖ. VIII. yüzyılda bir mabedin etrafında oluşturulmuş bu *amfiktiyoniler* (ittifaklar) ile İslam öncesi Mekke'de oluşturulmuş olan *hums* müessesesi arasında yakın bir ilişki olduğu kanaatindeyiz. Antik dönemden beri aralarında anlaşmazlık bulunan kabilelerin kutsal kabul ettikleri bir mabedin ruhani otoritesinden faydalanarak aralarındaki problemleri çözmeleri ve güçlü birlikler kurmaları bölgelerinde önemli bir güce kavuşmalarına sebep olmuştur. İslam öncesi dönemde yerleşimcileri olmaları hasebiyle Kureyş'in liderliğinde kutsal mabed Kâbe'nin ruhani otoritesi (karizma) altında bir araya gelen kabilelerin oluşturduğu *hums* müessesesi, siyasi, ekonomik ve dini bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Kureyş kabilesi özellikle Hâşim döneminden beri çevre kabile ve devletler ile ekonomik faaliyetlerini güvence altına alma ve bölgesinde sürekliliği olan güçlü bir birlik oluşturma gayesi ile böyle bir ittifakı gerçekleştirmişti.

3.2.3. Kureyş Kabilesi ve Panayırlar

Antik dönemde panayırlar siyasi, ekonomik, dini ve sosyal hayatın en önemli merkezlerinden sayılmaktadır. Çeşitli ırk, millet, kabile ve devletlerden insanların bir araya geldiği, üretim fazlası olarak ekonomik değeri olan malları mübadele ettikleri yerler olmakla birlikte her türlü ittifak ve ayrışmaların yaşandığı alanlar olarak da kabul edilmektedir. Bireyler ve toplumlar kendilerini en iyi biçimde panayırlarda gösterdiklerinden, her türlü kültür ürünleri de bu panayırlarda değiş tokuş edilmekteydi.

---

[922] Altı Dor şehri'nin Datya yarımadasında bulunan Apollon tapınağı etrafında oluşturdukları birlik, Yunanistan'da Onhestos tanrısı Poseidon tapınağı etrafında kurulmuş olan Bolotya amfiktiyonisi ve Termopilai geçidinde Demeter Amfiktiyonis tapınağı etrafında toplanan ve Teselya ve orta Yunanistan şehirlerinden birçoğunu içine alan dini birlikler bu ittifakların en önemli örneklerindendir. Apollonun doğum yeri olarak kabul edilen Delos adası tüm İyon dünyasını içerisine alan büyük bir amfiktiyoninin merkezi olmuştur. Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1995, 104.

Bu sebeple Polanyi, Atina'da Aristoteles zamanındaki durumu örnek göstererek bu pazarların, "*insanlık tarihinde ekonominin entegrasyonunda çok önemli bir işlevi olduğunu*" vurgulamaktadır.[923]

İslam öncesi dönemde Arap yarımadasında en önemli siyasi, dini, ekonomik ve kültürel entegrasyon alanlarından biri olan panayırlar, kabileler ve devletler arasındaki ilişkilerin gelişmesinde de önemli bir rol oynamıştır. Arap yarımadasının çeşitli yerlerinde kurulan bu panayırları, yerel ve yarımadadaki her tüccarın katıldığı umumi panayırlar olmak üzere iki şekilde değerlendirmek mümkündür. Her sene belirli tarihlerde düzenlenen genelde yarımadadaki Arapların katıldığı Araplar arası panayırlar yerel panayırlardan büyük bir farklılık arz etmektedir. Araplar arası panayırlar bütün Arap yarımadasını kuzeyden doğuya, doğudan güneye, güneyden batıya ve batıdan kuzeye olmak üzere saat istikametinde dönüp dolaşmaktaydı. Bu panayırlar yarımadanın dışından Mısır, Hint, ve Çin'den bile tüccarları kendisine çekmekteydi. Ancak Arap yarımadasında siyasi ve ekonomik anlamda bir birlik olmadığından birçok milletten tâcirlerin bölgedeki panayırlarda güven içerisinde ticaret yapabilmeleri için güvenli zamanlar olarak tanımlayabileceğimiz *el-eşhuru'l-hurum* ile *muhafız birlikleri* yapıları oluşturulmuştu. Bu iki yapı yarımadadaki güvenli yolculuk ve ticaretin yapılmasında çok önemli bir fonksiyon icra etmekteydiler.[924]

Arap Yarımadasında kurulan panayırların sayıları ile ilgili kaynaklarımızda kesin bir bilgiye ulaşmak mümkün görünmemektedir. İbn Habib 12,[925] el-Merzûkî 13,[926] el-Ya'kubî 10,[927] el-Hemdânî ise eski Arap panayırları adı altında 11[928] tanesinin ismini vermektedir.

Coğrafi olarak birbirlerine yakın ve kaynaklarımızda bir arada anlatılan panayırları biz de tek başlık altında almayı uygun gördük. Bazen tek başlıkla panayırlardan söz ederken bir başlık altında birden fazla panayırdan söz edeceğiz.

---

[923] Karl Polanyi, "Aristotele Discovers the Economy", *Trade And Market in The Early Empires*, Karl Polanyi, Conrad M. Arensberg ve Harry W, Pearson (Ed.), Glencoe 1957, 83; Ian Morris, "Sunuş", M. I. Finley'in *Antik Çağ Ekonomisi* içinde, (Çev.: Hatice Palaz Erdemir), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007, 15.

[924] Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/952.

[925] İbn Habib, *el-Muhabber*, 263-268.

[926] el-Merzûkî, *Ezmine ve'l-Emkine*, II/161.

[927] el-Ya'kubî, *Tarih*, I/270.

[928] el-Hamdânî, *Sıfatu Cezîreti'l-Arab*, 296.

3.2.3.1. Dûmetülcendel Panayırı

Dûmetülcendel Arap yarımadasının kuzeyinde Suriye-Hicaz ticaret yolu üzerinde bulunan ve tarihi, antik döneme kadar ulaşan eski bir ticaret merkezidir. Nebatiler'in en önemli merkezlerinden olan Petra şehrinin 400 km doğusunda bulunan Dûmetülcendel doğu ve kuzeydoğudan gelecek saldırılara karşı kuzey Arabistan'ın en önemli yerleşim yerlerinden birisiydi. Yemen-Irak ve Vâdissirhân-Suriye kervan yollarının kesiştiği bir yerde olması sebebiyle eskiden beri önemli bir ticarî konuma sahip olan Dûmetülcendel'de Arabistan'ın en önemli panayırlarından biri kurulurdu. Her yıl rebîülevvel ayının[929] ilk gününden aynı ayın ortasına kadar aktif bir şekilde açık kalan panayır ayın sonuna doğru canlılığını yitirirdi. Bölgede var olan devletlerin güçlü olması ve komşu kabileler üzerinde hâkimiyet kurmuş olmaları şehrin ve burada kurulan panayırın önemini arttırmaktaydı. Vedd adlı puta adanmış bir mâbedin de bulunduğu Dûmetülcendel ve etrafında Hristiyanlığa girmiş olan Kelb, Tay ve Tay kabilesinin bir kolu olan Cedîle kabileleri yaşamaktaydı.[930]

Dûmetülcendel panayırının organizasyonunu ve gelen tüccarlardan alınacak vergilerin toplanması işini Kelb ve Gassan kabileleri[931] yapmaktaydı. Bazen Gassanîler'den İbâdî-Sekûnî olan Ukaydır kabilesi bazen de kökeni Kelb kabilesine dayanan Kunâfeoğulları panayırın hâkimiyetini ele geçirirdi. Rivâyetlere göre panayırı organize etme işi sorulan bilmecelere verilen doğru cevaplarla belirlenmekteydi. Yenilen kazananın lehine rahat bir şekilde panayırı idare etmesi için alandan çekilirdi. Ve idare işi yıldan yıla değişirdi. Muhtemelen belirli periyodlarda panayırın yöneticileri değişiyordu. Panayırın idarecisinin malları satılmaksızın kimse herhangi bir mal alıp satamazdı. Ayrıca panayırın yöneticisi, panayıra gelen tacirlerden vergileri de toplardı.[932]

Her panayırın kendine özgü mal alım satım usulü vardı. Dûmetülcendel panayırında müşteriler alacakları malların üzerine çakıl taşları atarlardı. Pazarlık sonucunda mal sahibinin istediği fiyatı veren müşteri, malın üzerine çakıl taşı atarak alacağını veya fiyatı kabul ettiğini belli ediyordu. Bir kaç müşteri aynı malı almayı istediklerinde aralarında anlaşarak aynı malı alırlar ve paylaşırlardı. Bazen müşterilerin

---

929 el-Ya'kubî, *Tarih*, I/270.
930 İbn Habib, *el-Muhabber*, 263; el-Merzûkî, *Ezmine*, II/161; Ahmet Güner, "Dûmetülcendel", *DİA*, X/1. Ayrıca bkz. İbrahim, *Esvâku'l-Arab*, 72-73.
931 el-Ya'kubî, *Tarih*, I/270.
932 İbn Habib, *el-Muhabber*, 263-264. Ayrıca bkz. İbrahim, *Esvâku'l-Arab*, 71-72.

aynı malı almak istemeleri tâcirlerin malın fiyatını düşürmelerine de sebep olmaktaydı.[933]

Bu panayıra Kureyş kabilesi başta olmak üzere Hicaz, Yemen, Irak bölgelerinden alıcı ve satıcılar gelmekteydi. Yemen ve Hicaz bölgelerinden gelen tâcirler, Kureyş kabilesinin muhafız birlikleri vasıtasıyla güvenli bir şekilde Mudar kabilesinin topraklarından geçebilirlerdi. Çünkü Kureyş kabilesi Mudarîler ile anlaşmalı olduklarından onlarla ittifak içerisinde bulunan kabilelerin hâkim oldukları güzergâhlardan geçme ayrıcalığına da sahip olmaktaydılar. Kelb kabilesine mensup olan kimseler de, Temimoğulları ile olan anlaşma sebebiyle Kureyş kabilesi mensuplarına saldırmazlardı. Tay kabilesi de Esedoğulları ile anlaşmalı olduklarında Kureyşliler'e saldırmazlardı. Tâcirler Kays b. Sa'lebeoğulları'nın hâkim oldukları topraklara gelince de Amr b. Mersad'ın muhafız birliklerini kullanarak güvenli bir geçiş sağlamaktaydılar. Çünkü bütün Rebia kabileleri Amr b. Mersad'ın muhafız birliklerine geçiş hakkı tanımaktaydılar.[934]

Panayırların kuruldukları yerlerde ibadet etme mekânlarının bulunması bir gelenek haline gelmiştir.[935] Dûmetülcendel panayırının icra edildiği yerde Vedd adında bir putun mabedi bulunmaktaydı. Panayıra gelen Tâcirler ve müşteriler ibadetlerini ve ticaretlerini putun bulunduğu kutsal bölgede yerine getirirlerdi. Kelb kabilesi Dûmetülcendel'de bulunan Vedd putunu ilah edinmişlerdi.[936]

Antik dönem panayırlarında, o zamanın ticareti yapılan her türlü malının alım satımı yapılmaktaydı. Dûmetülcendel panayırına da yarımadanın birçok yerinden çok sayıda tüccar ve müşterinin katıldığını göz önünde bulundurursak, birçok ticari emtianın satıldığını söyleyebiliriz. Kaynaklarımızda açık bir şekilde hangi tür eşyaların ticarete konu edildiği hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Sadece bu panayır ile ilgili Kelb kabilesine mensup kimselerin, sahip oldukları köle ve cariyelerine kıldan veya yünden mamul çadırlarda fuhuş yaptırdıklarına dair bilgiler bulunmaktadır.[937]

---

[933] İbn Habib, *el-Muhabber*, 264.
[934] İbn Habib, *el-Muhabber*, 264-265.
[935] Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri*, 13-14.
[936] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 87; İbnu'l-Kelbî, *Kitâbu'l-Esnâm*, 10.
[937] İbn Habib, *el-Muhabber*, 264. Ayrıca bkz. Yılmaz, *Panayırlar ve Arap Dili,* 44-50.

3.2.3.2. el-Muşakkar Panayırı

Necran ile Bayreyn arasında bir kale olan Muşakkar'ın Tasm (kabilesi) tarafından yapıldığına dair bilgilerin yanı sıra, Bahreyn'de bulunan büyük bir kale olduğunu söyleyenler de vardır. Hecer şehrinde bulunan Safa kalesi ile Muşakkar kalesi arasında Ayn denilen bir nehir bulunduğuna dair kayıtlar vardır.[938]

Dûmetulcendel panayırı bittikten sonra Hecer'de bulunan el-Muşakkar panayırına gidilmekteydi. Bu panayır Cumadalâhire'nin ilk günü başlar ve aynı ayın sonuna kadar devam ederdi. Bu panayıra genelde İranlılar denizi aşarak ticari malları ile birlikte gelmekteydiler. Panayırın idarecileri Temim kabilesinden sadece Abdullah b. Zeydoğulları'dır. İran kralları Hire'de gerçekleştirilen panayıra Nasroğullarını ve Umân'da gerçekleştirilen panayıra ise Müstekbir hanedanı mensuplarını yönetici olarak tayin ettikleri gibi Temim'den Abdullah b. Zeydoğulları'nı da el-Muşakkar panayırına yönetici olarak tayin etmişlerdir. Bu panayırın idarecileri dûmetülcendel panayırı yöneticileri gibi davranarak panayıra katılanlardan vergi (öşür) alırlardı. Muşakkar panayırına katılmak isteyenler Mudarîler'in arazilerinden geçecekleri için onlarla anlaşmalı olan Kureyş kabilesinden muhafız birlikleri temin ederlerdi. Alışveriş işlemleri, *mulâseme* (birbirinin eline değme), *hamhama* (göğüsten homurtulu sesler çıkarma) ve parmakla işaret etme şeklinde yapılmaktaydı.[939] Abdulkays kabilesinin Muşakkar'da *Zu'l-Labâ* isimli bir putu bulunmaktaydı. Putun hizmetlerini Amiroğulları soyundan gelen kimseler tevarüs yoluyla yerine getirmekteydiler. Bu put ile ilgili İslam öncesi Araplardan nakledilen bilgiler kanaatimizce önem arz etmektedir. Putperest kimseler *Zu'l-Labâ* adlı putun yanına geldiklerinde, "*Lebbeyk Ey Tanrım! Lebbeyk Ey Rabb! Mudarlıları bizden uzak kıl. Yolculuğumuzu emniyetli eyle. Ey Tanrım, bizi Hecer'in efendilerinden muhafaza eyle.*" diye dua ederlerdi.[940]

Bu duadan anlaşıldığı kadarı ile Kureyş kabilesinden muhafız birlikler alsın veya almasın bölgedeki panayıra gelmek isteyen kimseler Mudarlılar ve Hecer'in yöneticilerinden yağma, talan ve hırsızlık gibi kötü bir durumla karşılaşma endişesi içerisinde bulunmaktaydılar.

---

[938] İbnü'l-Fakîh, *Kitâbu'l-Buldân*, 28; Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, V/157.
[939] İbn Habib, *el-Muhabber*, 265; el-Merzûkî, *Ezmine*, II/162; el-Efkânî, *Esvâku'l-Arab*, 239-244. Ayrıca bkz. İbrahim, *Esvâku'l-Arab*, 75-76..
[940] İbn Habib, *el-Muhabber*, 317, Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/374-375.

Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre el-Muşakkar panayırı İran krallarının nüfuzları altında yapılmaktaydı. Panayırın yönetimi her ne kadar Temim kabilesi mensupları tarafından yürütülmekte ise de İran'ın bölgeye hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Panayırın yapıldığı bölgenin civarında Temim ve Abdülkaysoğulları'nın da bulunması sebebiyle, Araplar ve İranlılar panayırın tabii katılımcıları durumundaydılar.[941]

3.2.3.3. Suhâr, Debâ ve eş-Şıhr Panayırları

İslam öncesi dönemde çok eski bir tarihi olan Suhar şehri Umân sahilinde bir liman kentidir. İrem b. Sâm b. Nuh'un oğullarından Suhâr sebebiyle bu ismi almıştır. Suhâr şehri Çin'in geçidi ve Doğu ve Irâk bölgesinin anbarı ve Yemen'in ise bereketli toprakları olarak tanımlanmaktadır.[942] Deniz ve kara ticaretinin yapıldığı önemli merkezlerden birisi olan Suhar limanı Basra körfezinin en zengin beldesidir.[943]

Umân'da bulunan Suhâr kentinde kurulan bu panayır, el-Muşakkar panayırı bittikten sonra Recep ayının ilk günü başlar ve yaklaşık olarak beş gün sürerdi. Beş gün süren panayırda yönetici konumunda bulunan el-Cülendâ b. el-Müstekbir buraya gelen tacirlerden vergileri (öşür) toplardı.[944] Suhâr panayırında alışveriş, alınacak malın üzerine taş atma şeklinde yapılmaktaydı. Bu panayıra gelenler başka kabilelerden muhafız birlikleri almaya ihtiyaç duymazlardı.[945] Suhâr panayırında meşhur Suhar dokumaları ve ticari malları satıldığına dair kaynaklarımızda bilgiler vardır.[946] İran'ın hâkim olduğu bölgede kurulan bu panayırın İran'ın tesiri altında olduğunu söylemek mümkündür. Kumaşının ünlü olması bizi, İran'ın kontrolünde bir dokuma sanayiinin olduğu fikrine götürebilir.[947] Bir liman kenti olması hasebiyle karadan ve denizden dünyanın birçok yerinden tâcir ve müşterinin bu panayıra gelmiş olabileceği tahmin edilebilir. Ticaret dilinin farsça[948] olması, bu panayırda niçin ima, çakıltaşı, homurdanma ve dokunma gibi eylemlerle alışverişlerin yapıldığını açıklamaktadır.

Suhâr panayırı bittikten sonra Arabistan'ın iki büyük limanından olan Debâ panayırına gidilirdi. Debâ Umân bölgesinde bir sahil kentidir. Recep ayının son

---

941 el-Merzûkî, *Ezmine*, II, 162; el-Efkânî, *Esvâku'l-Arab*, 244; Yılmaz, *Panayırlar ve Arab Dili,* 53.
942 Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, III/446-447.
943 el-İstahrî, *Mesâliku'l-Memâlik*, 25; el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, 92.
944 İbn Habib, *el-Muhabber*, 265, el-Ya'kubî, *Tarih*, I/270; el-Merzûkî, *Ezmine*, II/162.
945 el-Ya'kubî, *Tarih*, I/270. Ayrıca bkz. Yılmaz, *Panayırlar ve Arab Dili,* 69-73.
946 el-Merzûkî, *Ezmine*, II/163.
947 A. Grohman, "Suhâr", *İA*, XI/3.
948 el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, 96.

günlerinde ziyaretçi kabul etmeye başlayan Debâ panayırına Batıdan ve doğuda bulunan Sind, Hind ve Çin'den birçok tâcir gelmekteydi. Suhâr panayırında olduğu gibi burada da krallar gibi hareket eden Culenda b. el-Müstekbir vergileri (öşür) toplamaktaydı. Alışverişler icap ve kabul yoluyla gerçekleşmekteydi.[949] Hz. Peygamber'in, gençliğinde yaptığı ticarî seyahatlerinden birinde el-Muşakkar panayırına katıldığını söylemesi,[950] aynı güzergâhta bulunan Debâ panayırına da uğramış olabileceğini göstermektedir.[951]

İslam öncesi dönemde Araplar'ın dışa açılan ticaret yerlerinden birisi olan Debâ, ithalat ve ihracatın tek merkezi konumundaydı.[952] Suhâr panayırında olduğu gibi buraya gelen tâcirlerin de muhafız birliklerine ihtiyaç duyduklarına dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Haram aylardan olan Recep ayına denk geldiğinden muhafız birliklerine ihtiyaç duyulmadığı sonucuna varmak mümkündür.

Debâ panayırı bittikten sonra Güney Arabistan'da Mehre şehrinde kurulan eş-Şıhr panayırına gidilmekteydi.[953] eş-Şıhr, Arap yarımadasının güney sahilinde bulunan Umân ve Aden arasında bir bölgenin ismi olmakla birlikte güney Arabistan'da bulunan Mehre şehrinde aynı isimde bir kasabanın da adıdır.[954] Bu şehir Arabistan'ın güneyinin en uç kesiminde bulunmaktadır.[955] Ayrıca eş-Şıhr panayırı Umân'dan sahil yoluyla Mekke'ye gidenlerin yol güzergâhı üzerindedir.[956] Şaban ayının ortasında başlayan eş-Şıhr panayırının gerçekleştiği yerde herhangi bir krallık olmadığından vergi (öşür) alınmamaktaydı. Buraya gelen bütün tâcirler, Muharib b. Fihr oğullarından muhafız birlikleri temin ederlerdi. Alışverişler çakıltaşı atmak sureti ile gerçekleştirilirdi.[957] Deniz ve kara yolu ile Debâ panayırına katılan tâcirler eş-Şıhr panayırına da katılmaktaydılar. Bu panayırda kumaş, deri, günlük ağacı (kundur), zamk (mürru sâfi), sârı sâbir ve hind darısı gibi malların ticareti yapılmaktaydı. Bölgede oldukça fazla bulunan günlük ağacı ticareti, deve yetiştiriciliği[958] ve her türlü balık önemli gelir kaynaklarından birisidir.[959]

---

[949] İbn Habib, *el-Muhabber*, 265-266, el-Merzûkî, *Ezmine*, II/163. Ayrıca bkz. İbrahim, *Esvâku'l-Arab*, 77-79.
[950] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV/206.
[951] Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/953; Mustafa Ağırman, "Debâ", *DİA*, IX/61.
[952] el-Efkânî, *Esvâku'l-Arab*, 265; İbrahim, *Esvâku'l-Arab*, 79-80. Ayrıca bkz. Yılmaz, *Panayırlar ve Arab Dili*, 73-77.
[953] İbn Habib, *el-Muhabber*, 266. Ayrıca bkz. Yılmaz, *Panayırlar ve Arab Dili,* 77-81.
[954] Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, III/371; İbrahim, *Esvâku'l-Arab*, 80.
[955] el-Efkânî, *Esvâku'l-Arab*, 266.
[956] İbn Hurdâzbeh, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 147.
[957] İbn Habib, *el-Muhabber*, 266; el-Merzûkî, *Ezmine*, II/163-164.
[958] el-İstahrî, *Mesâlikü'l-l-Memâlik*, 25.
[959] el-Merzûkî, *Ezmine*, II/164; el-Efkânî, *Esvâku'l-Arab*, 267.

Bu panayırda vergi alınmaması herhangi bir yöneticinin bulunmadığı anlamına gelmemelidir. Bu panayır Mehre kabilesi tarafından kurulmaktaydı.[960] Muhtemelen bu panayırdan bahseden kaynaklar panayırın kurulduğu yer ile ilgili çok fazla bilgiye sahip değillerdir veya bu panayırı serbest bir pazar yeri olarak düşünmek daha doğrudur. Bölgede kullanılan dilin anlaşılmaz bir lehçe olması[961] alışverişlerin çakıl taşlarının satılan malların üzerine atılmasının nedenini açıklamaktadır. Günümüzde bile bu bölgede yaşayan insanların dillerini anlamak oldukça güçtür.[962]

eş-Şıhr panayırı Hûd Peygamberin mezarının bulunduğu dağın gölgesinin altında bir yerde gerçekleştirilmekteydi.[963] Bu panayırların aynı zamanda dini ritüellerin yerine getirildiği kutsal mekânlarda düzenlendiğini açıkça ortaya koymaktadır.

3.2.3.4. Aden, San‘a’ ve Hubâşe Panayırları

Kızıldeniz’in kıyısında yer almamasına rağmen tarihi, kültürel ve iktisadi açıdan Kızıldeniz’den ayrı düşünülmemiş olan Aden’in tarihi Güney Arabistan bölgesinde bir sahil şehri olması bakımından MÖ. 4000 yılına kadar götürülmektedir.[964] Kızıldeniz üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışan bütün devletlerin stratejik önemi açısından ele geçirmek istediği Aden Kızıldeniz’in limanları arasında sayılmıştır.[965] Grek ve Romalılar’ın Adana veya Athana[966] olarak isimlendirdikleri Aden, Ebyen’e bağlı[967] bir yerleşim yeri olarak Aden-i Ebyen şeklinde isimlendirilmiştir. [968] Şehrin ismi Hz. İbrahim soyundan gelen Aden b. Sinan’ın yanı sıra Âd kavminden olan Şeddâd b. Âd’a[969] da nisbet edilmektedir.[970]

eş-Şıhr panayırından sonra tâcirlerin uğrak yerlerinden biri olan ve tarihi açıdan da panayırların en eskisi olarak kabul edilen[971] Aden panayırı, Ramazan ayının ilk gününden başlayarak on gün sürmekteydi. Himyer krallığının ve güçlü bir yönetimin

---

960 el-Ya‘kubî, *Tarih*, I/270.
961 el-İstahrî, *Mesâlikü’l-l-Memâlik*, 25; İbrahim, *Esvâku’l-Arab*, 81.
962 Grohman, “Şihr”, *İA*, XI/529; G. R. Smith, “al-Shihr”, *EI2*, IX/438-439.
963 İbn Habib, *el-Muhabber*, 266; el-Ya‘kubî, *Tarih*, I/270; İbn Hurdâzbeh, *el-Mesâlik ve’l-Memâlik*, 61; el-Merzûkî, *Ezmine*, II/163-164. Ayrıca bkz. İbrahim, *Esvâku’l-Arab*, 82.
964 Mustafa L. Bilge, “Aden”, *DİA*, I/367.
965 Nihal Şahin Utku, *Kızıldeniz*, 351.
966 Besim Darkot, “Aden”, *İA*, I/136.
967 el-Makdisî, *Ahsenü’t-Tekâsim*, 85.
968 el-Hemdânî, *Sıfatu Cezire*, 78.
969 el-Mesudî, *Mürûcu’z-Zeheb*, II/43-44.
970 Yakut el-Hamevî, *Mu’cem*, IV/100.
971 Yakut el-Hamevî, *Mu’cem*, IV/100; İbrahim, *Esvâku’l-Arab*, 84.

elinde olan Aden panayırına gelen tâcirler, muhafız birlikleri kullanma ihtiyacı hissetmezlerdi. Alım satım işleri ile uğraşmayan Ebnâ'dan[972] olan yöneticiler, panayıra gelen kimselerden vergi (öşür) toplarlardı. Ebnâ'dan olan bu yöneticilerden önce bu panayırda Himyer hükümdarları ve onların halefleri vergi topluyorlardı. Bu panayıra, deniz yolu ile gelenlerin dışında eş-Şıhr panayırında elinde kalan malları satmak için gelen tâcirler ile diğer panayırlara katılmamış kimseler gelmekteydi. Deniz aşırı ülkelerden olan Sind ve Hind'den gelen tâcirler ise bölgeye has hulk adında bir kokuyu satın alarak kendi ülkelerine götürürlerdi. Kara yolu ile gelen tâcirler ise bu kokuyu alıp İran ve Bizans'a götürerek ticaretini yaparlardı. Aden'de aynı zamanda pamuk, safran ve boya hammaddelerinin ticareti yanında,[973] Me'âfir kabilesi tarafından bu panayıra getirilen deri ve hırka ticareti de yapılmaktaydı.[974]

Ramazan ayının onunda biten Aden panayırından sonra tacirler Ramazan'ın ortasından sonuna kadar süren San'â[975] panayırına giderlerdi.[976] İslam öncesi dönemde Ezâl olarak bilinen San'â şehri, Güney Arabistan'da bulunan Yemen'in en önemli şehirlerinden birisidir. Aden ile arasında 68 mil mesafe bulunmaktadır.[977] San'â'da kurulan panayıra gelenler, piyasa fiyatından alışveriş yaptıkları sürece başka panayırlara gitmezlerdi. Aden panayırında olduğu gibi bu panayırda da Ebnâ'ya mensup olanlar San'â'daki yönetimi ellerinde bulundurduklarından dolayı, gelen tacirlerden vergi (öşür)

---

[972] Ebnâ, Vehriz'in komutasında Yemen'i istila eden ve Habeşlileri Yemen'den çıkaran İranlılar ile Yemenliler'in soyundan gelen kimselerdir. Elli yıl kadar devam eden Yemen'deki Sâsânî hâkimiyeti sırasında İranlı asker, memur ve idarecilerin yerli kadınlarla evlenmeleri sonucunda yeni ve oldukça kalabalık bir sosyal sınıf ortaya çıkmıştır. Ebnâ (oğullar) adı verilen, siyasî ve askerî gücü elinde bulunduran bu zümre, kültür bakımından zamanla Araplaşmıştır. Bâzân'ın selefi olan Hürre Hüsre, Arap kültürünün oldukça etkisinde kalmıştı ve Arapça bazı şiirleri ezbere biliyordu. Ebnâ müslüman oluncaya kadar Mecûsîliği muhafaza etmekle beraber Güney Arabistan'a hâkim olan putperestlikten ve o yöredeki Hıristiyanlık'tan da etkilendi. Yerli Arap kabileleriyle Ebnâ arasında, özellikle İran nüfuzunun azalmaya başladığı sıralarda bazı mücadeleler olmuştur. Daha fazla bilgi için bkz. Mustafa Fayda, "Ebnâ", *DİA*, X/78-79.

[973] İbn Habib, *el-Muhabber*, 266; el-Merzûkî, *Ezmine*, II/164. Ayrıca bkz. Yılmaz, *Panayırlar ve Arab Dili,* 82-85.

[974] el-Efkânî, *Esvâku'l-Arab*, 268-269.

[975] Yemen'de kurulan Sebe, Himyerî ve diğer devletlerin başlıca şehirlerinden biri ve en önemli ticaret merkezi olan San'a, Çin ve Hindistan'dan gemilerle Aden'e getirilen malların kara yoluyla yarımadanın kuzeyine ve oradan Avrupa'ya taşınmasında önemli rol oynamaktaydı. Şehir, Yahudiliği benimseyen Himyerî hükümdarı Zûnüvâs'ın Hıristiyanlara acımasız işkenceler yapması üzerine yardıma gelen Habeş ordusu tarafından ele geçirildi (525) ve elli yıl kadar süren Habeş hâkimiyeti döneminde Yemen valileri burada oturdu. Bu istilâ sırasında milâttan önce I. yüzyılın son çeyreğinde yapıldığı tahmin edilen, Arap şiirinin önemli motiflerinden Gumdân müstahkem sarayı Habeşliler tarafından tahrip edilmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. Mustafa L. Bilge, "San'â", *DİA*, XXXVI/88.

[976] İbn Habib, *el-Muhabber*, 266; el-Merzûkî, *Ezmine*, II/164. Ayrıca bkz. Yılmaz, *Panayırlar ve Arab Dili,* 86-90.

[977] el-Hemdanî, *Sıfatu Cezire*, 102; Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, III/484; İbrahim, *Esvâku'l-Arab*, 84.

toplarlardı. Muhtemelen Ebnâ'dan olan yöneticiler Aden'de olduğu gibi sadece vergi toplarlar, alışverişe iştirak etmezlerdi. Bu panayırda Aden'den getirilen pamuk, safran ve boya hammaddeleri ile birlikte yöreye has dokuma kumaş, demir, cevher, anber, ud, güzel kokulu deri ve kıymetli taşlar gibi malların ticareti yapılmaktaydı. Alışverişler'in birbirine el değdirmek yani tokalaşma şeklinde yapıldığını söylemek mümkündür.[978]

Hemen hemen her panayırda olduğu San'â'da da Himyerîler'in Ri'âm (riyâm) ismini verdikleri bir tapınağın[979] yanı sıra, Ebrehe'nin Kâbe'ye alternatif olarak inşa ettirdiği Kalîs veya Kulleys isminde bir kilise de bulunmaktaydı.[980] Ticarî faaliyetlerin yanı sıra panayıra gelen alıcı ve satıcılar ibadetlerini bu tapınaklarda yerine getirmekteydiler.

Mahalli pazar yerlerinden[981] biri olan Hubâşe panayırı Mekke'nin güneyinde altı günlük uzaklıkta, Yemen Tihâme'sinin kuzeyinde bulunan bir yerde kurulmaktaydı.[982] Hamidullah, Kızıldeniz kıyısında bulunan Hudeyde'ye yakın bir yerde kurulduğunu söylemektedir.[983] Recep ayının başında kurulan bu panayır üç[984] veya sekiz[985] gün sürmekteydi. Hicaz-Yemen ticaret yolunun üzerinde bulunması nedeniyle bu panayıra daha çok Mekkeliler ve Yemenliler katılmaktaydı. Hz. Peygamber'in İslam öncesi dönemde Hz. Hatice'nin mallarını satmak için bu panayıra gittiği söylenmektedir.[986]

3.2.3.5. Ukâz ve er-Râbiye Panayırları

Ukaz panayırı İslam öncesi dönemde Mekke şehrinin yakınlarında kurulan ve Kureyş kabilesi ile Hicaz bölgesindeki kabilelerin iştirak ettikleri ve kaynaklarımızda hakkında en fazla bilginin bulunduğu panayırdır. Diğer panayırlar hakkında kaynaklarımızda fazla bilgi bulunmamasına rağmen Ukâz panayırı ile ilgili bilgiler

---

978 İbn Habib, *el-Muhabber*, 266; el-Merzûkî, *Ezmine*, II/165; el-Efkânî, *Esvâku'l-Arab*, 55; Yılmaz, *Arap Panyırları*, 89.
979 İbnu'l-Kelbî, *Kitâbu'l-Esnâm*, 11; İbn Hişâm, *es-Sire*, 94.
980 İbn İshak, Sîre, 37-38; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 57.
981 Muhtemelen İslam sonrası dönemdeki konumuna atfen Tihâme'nin en büyük panayırı olduğuna dair bkz. el-Bekrî, *Mu'cem me'sta'cem*, II/41; İbrahim, *Esvâku'l-Arab*, 100.
982 el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/191; el-Fâsî, *Şifâu'l-Ğarâm*, II/342. Ayrıca Bkz. Cengiz Kallek, "Hubâşe" *DİA*, XVIII/264-265.
983 Hamidullah, "Hz. Peygamber'in İslam Öncesi Seyahatleri", 332; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/30, 57; II/950.
984 el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/192; el-Fâsî, *Şifâu'l-Ğarâm*, II/342.
985 el-Bekrî, *Mu'cem me'sta'cem*, II/418.
986 et-Taberî, *Tarih*, II/281-282; el-Bekrî, *Mu'cem me'sta'cem,* II/418. Ayrıca Hubâşe panayırı için bkz. Yılmaz, *Panayırlar ve Arab Dili,* 66-69.

ışığında bu panayırları anlamak daha kolay olmaktadır.

Ukâz kelimesi, "*rakibine karşılık vererek üstünlük sağlamak*", "*bir meydanda izdiham oluşturacak şekilde toplanmak*", "*bir takım işlerle uğraşmak sureti ile alıkonulmak ve hapsolmak"*[987] anlamlarını içermektedir.

Ukaz panayırının İslam öncesi dönemde tam olarak nerede kurulduğu ile ilgili farklı görüşler varsa da klasik kaynakların büyük çoğunluğu Tâif şehri ile Nahle arasında bulunan bir sahrada kurulduğu noktasında birleşmektedirler. Tâif ile Ukâz arasında on millik bir mesafe vardır.[988] Ukâz panayırının kurulduğu yerle ilgili tecrübi bilgi olması açısından Hayreddin Ziriklî'inin ifadeleri önemlidir. Ona göre "*Ukâz, Seyl yolundan, Mekke'den Tâif'e giderken iki merhalelik bir uzaklıkta, yolun sağ tarafına düşmektedir. Bu yol yarım saatlik bir yürüyüşten sonra geniş bir vadi içerisinde bulunan Kânus adlı nehre ulaşır. İşte burası Ukâz panayırının kurulduğu yerdir. Burası Yemen, Irak ve Mekke yol güzergâhlarının kesiştiği bir noktada olup, Yemen dağlarına bakan yüksekçe bir yerdir.*"[989] Ukâz, Necd'in en yukarı kısmında[990] Arafat'a yakın bir yerde kurulmaktaydı.[991] San'â yolu üzerinde *Karnü'l-Menâzil*'in arka taraflarında bulunduğu da söylenmektedir.[992] Esma'î'ye göre Ukâz, Tâif'e bir, Mekke'ye ise üç gecelik mesafededir.[993] Ezrâkî'ye göre ise Ukâz "*bir berîd*" mesafededir.[994] Bu iki rivayetten anlaşıldığına göre Ukâz denilen mevki Tâif'le Mekke arasında binlerce çadırın kurulabileceği, birçok malın satılabileceği ve binlerce ziyaretçinin uğrayabileceği uzun geniş bir düzlük olarak tanımlanabilir.[995]

Kaynaklarımızda Ukâz panayırının ne zaman kurulmaya başladığı ile ilgili çelişkili bilgiler bulunmaktadır. Bu konuda kabul gören kanaat, Ukâz panayırının fil senesinden 15 yıl sonra kurulmaya başladığıdır.[996] Fil senesini 570 veya 571 olarak kabul

---

[987] Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, IV/160.

[988] el-Bekrî, *Mu'cem me'sta'cem*, III/218. ; Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, IV/160; el-Alûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, I/190.

[989] Hayreddin ez-Ziriklî, *Mâ Ra'eytü ve mâ Semi'tü*, 79. ez-Zirikli'nin Ukaz panayırının yeri ile ilgili tespitinin yanlış olduğu ile ilgili bkz. İrfan M. Hammûr, *Sûku Ukâz ve Mevâsimü'l-Hac*, Beyrut 2000, 45.

[990] el-Ya'kubî, *Tarih*, I/270.

[991] İbn Habib, *el-Muhabber*, 267; el-Bekrî, *Mu'cem me'sta'cem*, III/218.

[992] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/190; el-Bekrî, *Mu'cem me'sta'cem*, III/218.

[993] Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, IV/160.

[994] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/190. Bir Berîd yaklaşık on iki mil, bir gecelik uzaklık ise yirmi dört millik bir mesafeye tekabül etmektedir. Bkz. W. Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*,67. Ayrıca bkz. el-Kürdî, *Şer'î Ölçü Birimleri*, 227-228.

[995] Hammûr, *Sûḳu Ukâz*, 32.

[996] el-Alûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, I/267.

ettiğimize göre bu tarih, 585 yılına tekabül etmektedir. Efkânî, Âlûsî'nin sehven "fil yılından 15 yıl önce" demek yerine "15 yıl sonra" diyerek yanıldığını iddia eder ve tarihlendirmeyi biraz daha geriye alarak VI. yüzyılın başlarına yapar.[997] Âlûsi'nin Ukâz'ın kuruluşunu fil senesinden 15 yıl sonraya tarihlendirmesinin sebebinin, Hz. Peygamber'in ficâr savaşlarına 14 veya 15[998] yaşlarında iken iştirak ettiğine dair rivayetlerden kaynaklandığını düşünmekteyiz. Ancak ficâr savaşları Ukâz panayırında gerçekleşmiş olmasına rağmen Hz. Peygamber'in katıldığını söylediği ficâr savaşlarından önce de bu panayırın kurulmakta olduğu söylenebilir. Çünkü Ficâr savaşlarının tamamına Hz. Peygamber katılmamıştır ve katıldığı savaştan önce de bu harpler meydana gelmekteydi.[999] İsfehânî'nin Ukâz panayırına yağ satmak için giden Zeydümenât b. Temîmoğulları'ndan 'Abla bt. Ubeyd'in Abdüşems b. Abdimenâf (miladi 470?) ile evlendiğine ve ondan birkaç tane çocuğu olduğuna dair rivayeti esas alınacak olursa, panayırın kurulma tarihi daha eski zamanlara da götürülebilir. Ayrıca Kudâa kabilesinin alt kollarından Uzreoğulları'na mensup Meyyâd b. Hunn b. Rebîa'nın, Yemenli bir kimse ile Ukâz'ın hakemlerinden birisinin huzurunda aralarında hüküm vermesini istemesi,[1000] bu panayırın Kusay b. Kilâb zamanında kurulmuş olabileceğini akla getirmektedir. Bu rivayetin -ihtiyatla yaklaşmakla beraber- doğru olduğu kabul edilirse Hunn b. Rebîa'nın Kusay b. Kilâb'ın[1001] ana bir erkek kardeşlerinden biri olduğuna dair kaynaklarımızda geçen rivayetle[1002] bir araya getirdiğimizde Ukâz panayırının V. yüzyılın başlarında kurulduğu kabul edilebilir.

Ukâz panayırının hangi ayda yapıldığına dair de kaynaklarımız farklı rivayetler vermektedir. Panayırın Zikâde[1003] ayının ortasında başlayıp yine aynı ayın sonunda bittiğini söyleyenlerin yanı sıra, Şevvâl ayında kurulduğunu söyleyenler de vardır. Ezrakî'ye göre ise Hac için gelen insanlar zilkade ayının hilalini gördüklerinde Ukâz panayırına giderler, orada 20 gün kaldıktan sonra Mecenne panayırına hareket

---

997 el-Efkânî, *Esvâku'l-Arab*, 343.
998 İbn Hişam, *es-Sîre*, 175; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XV/324.
999 el-İsfahânî, *Kitâbu'l-Egânî*, XXII/58-61.
1000 el-Meydânî, *Mecmau'l-Emsâl*, I/320.
1001 Kusay'ın miladi 400-480 tarihleri arasında yaşmış olabileceğine dair bkz. Hammûr, Sûķu Ukâz ve Mevâsimü'l-Hac, Beyrut 2000, 205. Lammens ise Kusay'ın 5. Yüzyılın son çeyreğinde yaşamış olabileceğinden bahsetmektedir. Bkz. Lammens, *La Mecque a la Veille De L'hegire*, 1924, 149.
1002 İbn Hişam, *es-Sîre*, 119-120; el-Ezrâkî, *Ahbâru Mekke,* I/103-104; İbn Habîb, *el-Münemmak*, 30-31; el-Fâsî, *Şifau'l-Ğarâm*, II/118.
1003 İbn Habib, *el-Muhabber*, 267; el-Merzûkî, *Ezmine*, II/165.

ederlerdi.[1004]

Haram aylarda yapıldığından dolayı Ukâz panayırına gelenler muhafız birliklerine ihtiyaç duymamaktaydılar. Ancak haram ayların her zaman sulh ve emniyet içerisinde geçmediğini, Ukâz panayırında Kinâne, Kureyş ve Hevâzin kabileleri arasında çıkan Ficâr savaşları[1005] göstermektedir. Fakat her ne şekilde olursa olsun genel anlamda haram ayları sulh ve barış zamanları olarak nitelendirmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

İslam öncesi dönemde Hicâz'da kurulan panayırların en meşhuru olan Ukâz'a Arap yarımadasının her tarafından, Arap olsun veya olmasın birçok kabile katılmaktaydı. Kureyş, Hevâzin, Gatafân, Eslem, Huzâa, Ehâbiş[1006] kabilelerinden olan Hâris b. Abdimenât, Hûn/Hevn b. Hüzeymeoğulları'ndan olan Azl, Dîş ve Hayâ ve Huzâa kabilesinden Mustalikoğulları[1007] bu panayırın hem düzenleyicileri hem de doğal müşterileriydiler. Kays-Aylan kabilelerinden olan Sakîf, Nasr b. Muaviye, Gatafân ve Hevâzin[1008] boyları, Ukâz panayırının kurulduğu yerin civarında yaşamaktaydılar. Gatafân, Necd bölgesinin Şam taraflarında, Hevâzin kabilesi ise Necd bölgesinin Yemen taraflarında yerleşmişlerdir. Tebâle'den Nahle'ye kadar olan bölge Hevâzin kabilelerine aitti. Ukâz panayırı, söz konusu iki yerin ortasında kurulmaktaydı. Bekr b. Hevâzin, Muaviye b. Bekr ve Sakîf b. Münebbih b. Bekr oğullarının bu bölgede birçok hayvanları ve hurma bahçeleri bulunmaktaydı.[1009]

Ukâz panayırına gelen her kabilenin bayrak ve işaretler ile belirlenmiş özel yerleri bulunmaktaydı.[1010] Muhtemelen buralara toplu olarak yerleşerek memleketlerinden getirdikleri malları satıyor ve panayırda bulunan diğer malları satın alıyorlardı. Hz. Peygamber İslam dinini tebliğ etmek amacıyla daha Yesrib'e hicret etmeden önce bu panayırlara gitmekteydi. Panayırlarda kabilelerin topluca bulundukları yerlere teker teker uğramakta ve kendisine vahy edilen dini anlatmaktaydı. Bu sebeple Hz. Peygamber'in Ukâz panayırında Kindeliler,[1011] Âmir b. Sa'sa'a kabilesinden Ka'b. Rebîaoğulları,[1012] Sakîf ve Yesrib'de yaşayan Evs ve Hazreç kabileleri ile kendilerine ayrılan yerlerde

---

[1004] el-Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, I/187; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XV/324.
[1005] Ficâr savaşları ile ilgili bkz. II. bölüm.
[1006] İbn Habib, *el-Muhabber*, 246; el-Belâzurî, *Ensab*, I/76.
[1007] İbn Habib, *el-Muhabber*, 267; el-Merzûkî, *Ezmine*, II/165.
[1008] el-Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, I/190.
[1009] el-Bekrî, *Mu'cem me'sta'cem*, III/218-221; Abdülvahhâb Azzâm, *Mevki 'u'l-Ukâz*, 51; Hammûr, Sûķu Ukâz, 54.
[1010] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/187; Cevad Ali, *el-Mufassal*, IV/517.
[1011] Ebu Nuaym, *Delâilü'n-Nübüvve*, 297.
[1012] Ebu Nuaym, *Delâilü'n-Nübüvve*, 289.

konuştuğu ve Hz. Peygamber'in amcası Abbâs'tan Ukâz panayırına gelen kabilelerin yerlerini (çadırlarını) göstermesi için kendisi ile beraber gelmesini istediğine dair rivayetler de bulunmaktadır.[1013] Yemen krallarının Ukâz panayırına bir takım mallar göndererek sattırmaları, yarımadada bulunan asillerin[1014] kendi mahallerine yakın yerler de kurulan panayırların yanı sıra, özellikle Ukâz'a iştirak etmeleri,[1015] Hire meliklerinin misk yüklü develerinin (latîme) her yıl bu panayıra gelmesi, hac mevsiminde Mekke yakınlarında kurulan bu panayırın Arap yarımadasında ne kadar önemli bir ekonomik pazar olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bu panayıra katılım miktarının seneden seneye farklılık gösterdiğini bazı yıllar büyük katılımlar sebebiyle izdihamların yaşandığı ve panayırın insanlara dar geldiği de söylenmektedir.[1016]

Ukâz ile aynı zamanda (haram aylarda) Mekke yakınlarında kurulan Zülmecâz ve Mecenne panayırlarına da birçok tâcir gelmekteydi. Ticaret için değil de sadece ibadet yapmak amacıyla gelenler, hac günleri gelmeyi tercih ederlerdi. İslam öncesi dönemde insanlar Ukâz, Zülmecâz ve Mecenne panayırlarının süresi dışında Arefe günü ve Mina'da bulundukları esnada alışveriş yapmazlardı. Aynı zamanda Kureyş ve diğer Arap kabileleri (muhtemelen Ahmesî olan kabileler) Ukaz, Zülmecaz ve Mecenne panayırlarına gelenlere mutlaka ihramlı olmaları gerektiğini telkin ederlerdi. Panayırlar esnasında Umre yapılması da yasaklanmıştı. Umre yapmaya izin ancak Safer ayı girdiğinde verilirdi. Kureyşliler Harem sınırları içerisinde şöyle derlerdi: "*Devenin sırtı iyileştiğinde, yükten azat edildiğinde ve Safer ayı geldiğinde isteyene Umre yapmak helal olur."* Bu söz ile panayırlarda hazır olan develerin dinlendiği, sırtlarındaki yorgunluk izlerinin kaybolduğu ve panayırlarda taşıyacakları yükler tükendiğinde ancak o zaman Umre yapılabileceğini kast etmekteydiler.[1017]

Ukâz panayırının düzen içerisinde yürütülmesi görevini üstlenen kişilerin bölgede bulunan Kureyş kabilesi ile yakın ilişkileri olduklarını görmekteyiz. Panayırın organizesi ve panayırdaki anlaşmazlıkları çözme görevi (hâkim) Âmir b. ez-Zarb b. Amr b. 'İyâd b. Yeşkür b. Advân'dan sonra Temim kabilesinin eline geçmiştir. Kureyş kabilesi ise

---

[1013] Ebu Nuaym, *Delâilü'n-Nübüvve*, 301-302.

[1014] Ukâz panayırına katılan asillerin çevre bölgelerde eşkıyalık yapan kimseler tarafından kaçırılma ve yüklü miktarda fidye talebi sebebiyle tanınmamak için yüzlerini peçe ile örtmeleri dikkat çekici bir adettir. Bu geleneği ilk terk eden kimsenin Enbarlı Tureyf b. Ğanm olduğu söylenmektedir. Bkz. el-Ya'kûbî, *Tarih*, I/271; el-Merzûkî, *Ezmine*, II/166.

[1015] el-Merzûkî, *Ezmine*, II/166.

[1016] el-Efkânî, *Esvâku'l-Arab*, 345.

[1017] İbn Habib, *el-Münemmak*, 229; el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/192.

Kâbe'yi koruma ve dînî inançlarının gereği olan hizmetlerin (sidâne) yerine getirilmesi işinden sorumluydu. Mâlik b. Kinâneoğulları ise dinî inançlarını ilgilendiren konularda karar verme (iftâ) görevini yerine getirmekteydiler. Hac ve panayırın organizasyonu görevi ile bu zamanda meydana gelmiş anlaşmazlıklarda arabuluculuk rolü olan hakemlik görevi, Temim kabilesinden Sa'd b. Zeydimenât'a kadar iki kişi tarafından yürütülmekteydi. Ancak söz konusu bu görevler Sa'd'dan sonra, İslamî dönemde Süfyân b. Mücâşi' b. Dârim b. Malik b. Hanzale'ye kadar Temim kabilesine mensup bir kişinin ve onun soyundan gelenlerin uhdesinde kalmıştır.[1018]

Temîmliler'in Ukâz panayırında önemli görevleri bulunmaktaydı. Bu görevlerden birisi Haram Ayların kutsallığını kabul etmeyen kabilelere karşı Ukâz panayırı ve Hac ibadetinin güvenli bir şekilde yerine getirilmesi görevidir. Esed, Tayy, Bekr b. Abdimenât b. Kinâne ve Âmir b. Sa'sa'aoğulları'nın panayıra gelenlerin can ve mal güvenliği ile ortamın güvenliğini tehdit ettikleri ve bunu eskiden beri yaptıkları bilinmekteydi. Bu yüzden bu kabilelere hac ve panayırlarda suç işlemeyi mübah saydıkları için *muhillûn* denmekteydi. İşte bunların bu bozgunculuklarına karşı koymak için kendilerini adayan, kan dökülmesini engellemeye çalışan, bölgeyi sorumayı üstlendikleri için de kendilerine *muhrimûn* denen gönüllü bir birlik (halîf) bulunmaktaydı. Temîm kabilesine mensup bu kimselerin Ukâz panayırını ve hac ibadetinin güvenli bir şekilde yerine getirilmesi görevini üstlendiklerini de görmekteyiz. Kaynaklarımız *muhrimûn*dan olanların Amr b. Temim ve Hanzale b. Zeydimenâtoğulları ile Hüzeyl, Şeybân ve Kelb b. Vebereoğulları'ndan bazı topluluklar olduğunu ifade etmektedir. Bu kabileler haram ayların kutsallığına inanmayan muhillûna karşı panayıra ve hac ibadetini yapmaya gelen insanların güvenliğini sağlamak amacıyla silahlarını daima yanlarında taşımaktaydılar.[1019]

Bununla ilgili kaynaklarımızda güzel bir örnek bulunmaktadır. Hiç kimse Ukâz panayırına silahlı bir şekilde katılamaz, katılan kimseler ise silahlarını Abdullah b. Cüd'ân'a teslim ederlerdi. Ficâr savaşlarının ikincisinde Kureyş kabilesinin liderlerinden olan Harb b. Ümeyye'nin Abdullah b. Cüd'ân'a Hevâzinliler'in silahlarını geri vermemesi telkininde bulunmuş, bunun üzerine Abdullâh b. Cüd'ân, onlara verdiği sözü yerine getirmek zorunda olduğunu söylemiş ve bu nedenle kendi kabilesinden olmasına

[1018] İbn Habib, *el-Muhabber*, 181-182; el-Merzûkî, *Ezmine*, II/167-168.
[1019] el-Ya'kûbî, *Tarih*, I/270-271.

rağmen Harb'in isteğini geri çevirmiştir.[1020] Bu rivayet, serbest pazar yerleri hüviyetinde olan panayırlarda güvenliğin nasıl sağlandığına dair çok önemli bir bilgidir.

Ukâz, yarımadada bulunan Arapların hemen hemen tamamının katıldığı bir panayırdır. Bu sebeple yarımada ve yarımadanın dışında üretilen birçok malın bu panayırda alışverişinin yapıldığı söylenebilir. Ukâz'a Hecer, Irak, Gazze ve Busra'dan şarap, Bâdiye'den yağ, Yemen'den kumaş ve deri, Şam'dan zeytinyağı, kuru üzüm ve kılıçlar getirilmekteydi.[1021] Merzûkî'ye göre Ukâz panayırında diğer panayırlarda olmayan pek çok özellikler bulunmaktadır. Yemen kralları, iyi kalitede kılıç, güzel elbise, hızlı koşan atlar göndererek, "*Arapların en asilinin alması gereken şeyler bunlardır*" diye ilan ettirerek satışa çıkarırlardı. Yemen krallarının gönderdikleri malları bu şekilde sattırmaları Arapların asil beyleri ile tanışmak gayesine matuftur.[1022] Ayrıca kaynaklarımızda Hire hükümdarı Numan b. Münzir'in her yıl Ukâz, Mecenne ve Zülmecaz panayırlarına kumaş ve koku yüklü ticaret kervanları gönderdiği ve bu kervanların mallarının pazarlarda satıldığı ve elde edilen kazançla yeni malların aynı pazarlarda satın alınarak Hire'ye geri götürüldüğüne[1023] dair, bilgiler bu panayıra Hire krallarının çok önem verdiğini göstermesi açısından önemlidir. Yine Merzûkî'nin verdiği bilgiye göre, bi'setten beş yıl önce Ukâz panayırına Nizâr kabilesinden ve Yemen bölgesinden, diğer senelerde görülmemiş bir katılımın olduğu ve söz konusu senede bu panayıra katılan Araplar'ın yanlarında bulunan deve, inek ve maymun gibi bütün mallarını sattıkları ve karşılığında da Mısır, Şam ve Irak mallarını satın aldıkları bilinmektedir.[1024]

Ukâz panayırında köle ve esir ticareti de yapılmaktaydı. Hz. Peygamber'in eşi tarafından kendisine hediye edilen Zeyd b. Hârise, Ukâz panayırından satın alınmıştır.[1025] Ukâz panayırına muhtemelen bütün panayırlarda olduğu gibi çalıntı malları bulmak için de gidilmekteydi. Araplar bu panayırlara herhangi bir şekilde gasp edilirken öldürülen bir kimsenin katilini ve gasbedilen mallarını panayırlarda bulabilmek için de giderlerdi. Aynı zamanda şavaşlardan elde edilen ganimetlerden olan kılıç, kalkan gibi savaş aletleri de

[1020] el-İsfehânî, *Kitâbu'l-Egânî*, XXII/64.
[1021] el-Efkânî, *Esvâku'l-Arab*, 277-278.
[1022] el-Merzûkî, *Ezmine*, II/165.
[1023] İbn Habib, *el-Muhabber*, 195; el-İsfahânî, *Kitâbu'l-Egânî*, XXII/61-62.
[1024] el-Merzûkî, *Ezmine*, II/168.
[1025] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III/39; H. Kinderman, "Sûk", *İA*, XI/6-7.

panayırlarda satışa sunulan mallar arasındaydı.[1026]

Ukâz panayırındaki alışverişler esnasında fiyat arttırmak için gizli anlaşmalar da yapılmaktaydı. Tâcirler açık arttırma esnasında önceden anlaştıkları fakat malı almak niyeti olmayan kimseleri, sadece fiyat arttırmak ve daha fazla kar elde etmek için kullanmaktaydılar. Neticede elde ettikleri kazancı anlaştıkları bu kimseler ile paylaşırlardı.[1027]

Hemen hemen bütün panayır alanlarında olduğu gibi Ukâz panayırının kurulduğu yerde kutsal sayılan bir kayalığın (suhûr) olduğu ve insanların bu kayalık etrafında tavaf yaparak hac ibadetlerini gerçekleştirdiklerine dair kaynaklarımızda bilgiler bulunmaktadır.[1028] Ancak en önemlisi bu panayırların haram aylarda Araplar'ın hac yapmak için geldikleri kutsal şehir Mekke'de bulunan Kâbe'nin yakınlarında kurulmuş olmasıdır. Daha önce de gördüğümüz gibi Ukâz, Mecenne ve Zülmecâz panayırlarına gelenlerin ihramlı olma zorunluluğu,[1029] bu panayırların dini ve ekonomik bir özellik taşıdığının en önemli göstergesidir. İnsanlar alışverişlerini haram aylar vesilesi ile yaparken aynı zamanda yıllık ibadetlerini de Kureyş kabilesinin gözetiminde ve ev sahipliğinde rahatça yerine getirmekteydiler. Kanaatimizce Kâbe'nin bulunduğu yerin etrafında doğrudan bu panayırların kurulmaması bölgenin panayırlar için çok elverişli olmamasından kaynaklanmaktadır. Bu sebeple rahat bir şekilde alışverişlerini yapacakları Tâif ile Nahle arasındaki geniş düzlüğü tercih etmişler, ancak hac zamanı geldiğinde de alışverişlerini bırakarak Mekke'de bulunan Kâbe'de ibadetlerini yerine getirmişlerdir.

Hadramevt'te kurulan Râbiye panayırına (Sûku Hadramevt)[1030] gelince burası herhangi bir krallığa ait olmadığından kimse muhafız birliği almadan buraya gelemezdi. Buraya muhafızsız bir şekilde gelenlerin üzerlerinde bulunan elbiselerinin dahi çalındığına dair bilgiler, bu panayırın emniyet açısından ne kadar güvenliksiz bir bölge de olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Kureyşliler bu panayıra giderken Âkilu'l-Murâroğulları'nın,[1031] diğer kabileler ise Kinde'nin bir boyu olan el-Mesrûk b.

[1026] el-Efkânî, *Esvâku'l-Arab*, 277-278.
[1027] İbn Habib, *el-Muhabber*, 267; el-Merzûkî, *Ezmine*, II/165.
[1028] Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, IV/160.
[1029] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/192.
[1030] el-Alûsî, *Bülüğu'l-Ereb*, I/263.
[1031] Âkilü'l-mürâr, V-VI. yüzyıllarda Kuzey ve Orta Arabistan'da Himyerîler'e bağlı olarak Kinde devletini kuran bedevî Arap kabilesinin reisi Hucr b. Amr'ın lakabıdır. Hucr'un ölümünden sonra Benî Âkilü'l-mürâr adı verilen ve Kindetü'l-mülûk şeklinde de anılan hânedanın başına önce oğlu Amr, ardından onun oğlu Hâris geçmiştir. Bkz. Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Kinde (Benî Kinde)", *DİA*, XXVI/37.

Vâiloğulları'nın muhafız birliklerinin himayelerinde bulunurlardı. Bu kabileler muhafızlık işini bedelsiz bir şekilde yerine getirmekteydiler. Âkilu'l-Murâroğulları Kureyş kabilesinin nüfuzunu kullanarak diğer kabileler nezdinde üstün bir konum elde etmişlerdir. Bu panayır Ukâz ile aynı günlerde yani Zilkâde ayının ortasında başlayıp aynı ayın sonuna kadar devam ederdi. İsteyen kişi Ukâz'a isteyen er-Râbiye panayırına giderek ticâri faaliyetlerde bulunurdu.[1032]

Muhafızlık işinin her ne kadar bedelsiz olarak yapıldığına dair bilgiler olmasına rağmen bu iş Arap kabileleri arasında bir geçim kaynağı olarak kabul edilmektedir.[1033] Özellikle Hâşim ve kardeşlerinin gerçekleştirdikleri güvenli geçiş anlaşmaları olarak tanımlayabileceğimiz *îlâf*, Mekke'ye yakın kabileler ile Kureyş kervanlarının rahatça geçişi için yapılmış, karşılığında ise bu kabilelere mallarının pazarlarda satılması veya korunan kervanın elde ettiği kazancın bir kısmının onlarla paylaşılması şeklinde bir takım faydalar sağlamıştır. Bu sebeple muhafız birliklerinin yaptıkları iş sebebiyle büyük kazançlar elde etmiş olabilecekleri sonucuna varmak kanaatimizce daha isabetli görünmektedir.

3.2.3.6. Mecenne Panayırı

"Sert ve katı yer" anlamına gelen *mucûn* kelimesinden türeyen Mecenne, Mekke yakınlarında kurulan ve Kureyş kabilesi için önemli olan panayırlardan birisidir. Mekke'nin aşağısında bir berîd[1034] mesafede, *Merruzzahrân* denilen *Asfâr* dağı yönünde kurulan bir panayırdır. Bu panayır Kinâne kabilesinin topraklarında kurulduğundan dolayı onların ev sahipliğinde yapılmaktaydı.[1035]

Mecenne panayırı, Ukâz'ın Zilkâde ayının başında kurulup yirmisinde sona ermesiyle aynı ayın son üçte birlik diliminde yani yirmisi ile otuzu arasında kurulmaktaydı. Zilhicce ayının hilali göründüğünde buraya gelen tâcirler Zülmecâz panayırına giderlerdi.[1036]

[1032] İbn Habib, *el-Muhabber*, 266-267; el-Ya'kubî, *Tarih*, I/270; el-Merzûkî, *Ezmine*, II/165; İbrahim, *Esvâku'l-Arab*, 86-87.

[1033] el-Efkânî, *Esvâku'l-Arab*, 276.

[1034] İki posta menzili arasındaki mesafeye bir berid (25 km) denildiği ile ilgili bkz. İbrahim Harekât, "Berîd", *DİA*, V/498; İbn Havkal, 10. Asırda İslam Coğrafyası, (Çev.: Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014, 12. Ayrıca bir berîd'in 12 mil ve 24 km.'ye tekâbül ettiği ile ilgili bkz. W. Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*,67; el-Kürdî, *Şer'î Ölçü Birimleri*, 227-228.

[1035] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/190; Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, V/70; İbrahim, *Esvâku'l-Arab*, 97.

[1036] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/187.

Kaynaklarımızda Mecenne panayırı hakkında Ukâz panayırında olduğu gibi ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Ancak Ukâz panayırından sonra ve Haram Aylardan sayılan Zilkâde ayında kurulmasından dolayı Ukâz ile benzeştiğini de söylememiz mümkündür. Ukâz panayırına gelenler, ürünlerini sonraki panayır olan Mecenne'ye getirmekteydiler. Numan b. Münzir'in her yıl çıkardığı kervanı Mekke yakınlarında kurulan Ukâz, Mecenne ve Zülmecâz panayırlarına gönderdiği[1037] hakkındaki bilgiler bu üç panayırın birbirlerinin devamı olduğunu göstermektedir.

3.2.3.7. Zülmecâz Panayırı

İslam öncesi dönemde Hicâz'da kurulan panayırlardan birisi olan Zülmecaz, Kureyş kabilesinin ekonomik hayatının şekillenmesinde önemli yeri bulunan Ukâz ve Mecenne'den sonraki en önemli pazarlardan birisidir. Zülmecaz'ın Arafat'a bir fersah mesafede bulunan *Kebkeb* yakınlarında kurulduğu söylenmektedir.[1038]

Zülmecâz panayırı, Ukâz ve Mecenne panayırlarından sonra Zilhicce hilalinin görülmesi ile kurulur ve aynı ayın sekizinci güne kadar devam ederdi. Hac ibadetinin yapıldığı günlerin hemen öncesinde sekiz günlük bir panayır olması, Kâbe'yi hac etmeye gelecek kimselere yönelik kurulan bir panayır olduğunu da akla getirmektedir. Zilhicce ayının sekizinci günü (terviye) panayırın sona ermesinden sonra Zülmecaz'a gelen tâcirlere içebilecekleri kadar su içip kaplarını doldurmalarından sonra Arafat'a çıkış izni verilirdi.[1039] Ukâz ve Mecenne'de olduğu gibi bu panayıra katılan kimseler de ihramlı bir vaziyette bulunurlardı.[1040]

Zülmecaz panayırının kurulduğu yer, Hüzeyl kabilesinin[1041] topraklarında bulunduğundan dolayı tabii olarak panayırın ev sahipliğini de onlar yapmaktaydılar.[1042]

[1037] el-İsfahânî, *Kitâbu'l-Egânî*, XXII/61-62.
[1038] Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, V/66; İbrahim, *Esvâku'l-Arab*, 99.
[1039] İbn Habib, *el-Muhabber*, 267; el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/187; el-Merzûkî, *Ezmine*, II/165-66.
[1040] İbn Habib, *el-Münemmak*, 229; el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/192.
[1041] Mekke ve Tâif civarındaki dağlık bölgede yaşayan Hüzeyl kabilesi milâdî VI. yüzyıldaki büyük Arap kabilelerinden birisidir ve Mudarîler'in İlyâs b. Mudar'ın annesine nisbetle Hindif denilen kolundandır. Kabile boyuna adını veren Hüzeyl'in nesebi Adnân'a kadar şöyledir: Hüzeyl b. Müdrike b. İlyâs b. Mudar b. Nizâr b. Mead b. Adnân. Müdrike'nin diğer oğlu Huzeyme'nin soyundan da Kinâne ve Esed kabileleri türemiştir. Kureyş kabilesi bu Kinâne boyuna mensuptur; dolayısıyla Hüzeyl ile Kureyş arasında yakın bir akrabalık vardır. Akrabalık ve bunun yanında komşuluk, Câhiliye döneminden itibaren bu iki kabile arasında kuvvetli bir dayanışma sağlamıştır. Bkz. Nasuhi Ünal Karaaslan, "Hüzeyl", *DİA*, XIX/70; J. Schleifer, "Hüzeyl", *İA*, V/1, 665-666; G. Rentz, "Hudhayl", *EI²*, III/540-541.
[1042] el-Alûsî, *Büluğu'l-Ereb*, I/190.

Ukaz panayırından sonra Mekke ekonomisine en fazla katkıda bulunan panayırlardan birisi olan Zülmecâz'ın kurulduğu yerde sakin olan Hüzeyl kabilesi ile Kureyşliler'in çok yakın ilişkiler kurmuş oldukları bir gerçektir. Ancak ne İslam öncesi ne de İslam sonrası dönemden bahseden kaynaklar, Kureyş ile Huzeyl kabilesi arasında herhangi bir ekonomik ilişkiden söz etmemektedirler.

3.2.3.8. Netâtu Hayber, Hecer ve Deyru Eyyûb Panayırları

Yahudi lehçesinde "kale" anlamına gelen Hayber[1043] üç veya yedi bölgeye ayrılmış olup Netât bu kalelerden birisinin adıdır.[1044] Medine'den Suriye'ye giden yol güzergâhında bulunan Hayber deniz seviyesinden 850-1000 metre yükseklikte bir vahanın adıdır. Netât ise Medine'nin kuzeyinde, Medine ile Tebük arasında bulunmaktadır.[1045]

Netâtu Hayber ve Yemâme'de kurulan Hecer panayırları Muharrem ayının onunda (aşure günü) başlayıp aynı ayın sonuna kadar yirmi gün sürmekteydiler.[1046] İçinden Hîre yolunun geçtiği Hayber, Arap yarımadasının kuzey-güney yolu üzerinde önemli bir ticaret merkezi konumundaydı. Bölgede Hindistan ve Çin'den gelen malların ticaretinin yapılmasının yanı sıra (özellikle hurma ağaçları[1047] ile meşhur olan Hayber'de yetiştirilen ve üretimi yapılan) hayvancılık, sebzecilik ve meyvecilikten elde edilen ürünler, süs eşyaları, silahlar, ziraat aletleri, bal, şarap, çeşitli kumaşlar ve kölelerin de ticareti yapılmaktaydı. Bu faaliyetler her yıl hac mevsiminden sonra Muharrem ayında Hayber'in Netât bölgesinde kurulan panayırda daha da yoğunlaşmaktaydı. Öncelikle Mekke ve Yesrib'den olmak üzere Yemen, Hadramevt, Bahreyn, Tâif, Suriye ve Filistin ile Irak taraflarından birçok kimsenin bu panayıra ticaret yapmak için geldiğini söylememiz mümkündür.[1048]

Bölgede düzenlenen diğer panayırlardan biri olan ve hakkında çok az bilgi sahibi olduğumuz Hecer, Bahreyn'in batısında ve Irak'ın güneyinde bulunan Yemâme'nin en

---

[1043] Yakut el-Hamevî, *Mu 'cem*, V/336.
[1044] Hayber'in hisnu Nâ'im, hisnu Ebî Hukayk, hisnu'ş-Şıkk, hisnu'n-Netât, hisnu's-Sülâlim, hisnu'l-Vatîh ve hisnu'l-Ketîbe şeklinde 7 kaleden oluştuğuna dair bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, II/468. eş-Şıkk, Netât ve el-Ketîbe için bkz. İbn Hişâm, es-Sîre, 886.
[1045] Hamidullah, "Hayber", *DİA*, XVII/20.
[1046] İbn Habib, *el-Muhabber*, 268.
[1047] el-İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 21.
[1048] Hamidullah, "Hayber", *DİA*, XVII/20; A. Grohmann, "Hayber", *İA*, V/1, s. 384-386; L. Veccia Vaglieri, "Khaybar", *EI²*, IV/1137-1143.

önemli şehirlerinden birisidir. Basra ve Kûfe şehirlerinde olduğu gibi nüfusu kabilece karışık bir yapıda olmasına rağmen çoğunluğu, Hanîfe ve Ubeyd kabileleri mensupları oluşturmaktaydı.[1049] Hecer'de düzenlenen bu panayırın Muharrem ayının onunda (Aşûre Günü) başlayıp, aynı ayın sonunda bittiği söylenmektedir.[1050] Bu şehirde düzenlenen panayıra Netâtu Hayber ve Deyru Eyyûb panayırlarına katılan tâcirlerin katıldıkları söylenebilir.[1051]

Diğer bir panayır olan Deyru Eyyub, Suriye'nin Havran şehrinde bulunan bir yerin adıdır. Hz. Eyyub'un burada yaşadığı ve mezarının da orada olduğu söylenmektedir. "Eyyub Manastırı" anlamına gelen Deyru Eyyub günümüzde küçük bir yerleşim yeridir. Arkeolojik kazılarda elde edilen bilgilere göre eskiden önemli bir yerleşim yeri olan Deyru Eyyub'da İslam öncesi dönemde kurulan panayıra özellikle Suriye'ye yakın yerlerden birçok tâcir geldiği düşünülmektedir.[1052] Merzûkî'nin verdiği bilgilere göre, "*Güneşin batması ile gözden kaybolan Süreyya (ülker)[1053] yıldızı kırk gün görünmez olur. Şam halkı, yıldızın doğduğunu görmese bile, onun yirmibeş gün sonra doğduğuna inanırlar ve bu günde Deyru Eyyub panayırını kurarlardı. Bu panayır Şam halkı için yılın ilk panayırı olarak kabul edilirdi. Panayır bittikten yetmiş gün sonra tâcirler Busra panayırına giderlerdi*."[1054] Hamidullah'a göre Deyru Eyyub, Busra ve Ezri'ât panayırları, şemsi takvime göre her yıl belirli zamanlarda kurulmaktaydı.[1055]

Panayırın yöneticisi ve işleyişi hakkında kaynaklarımızda çok az bilgi bulunmaktadır. Ancak Araplar ve Kureyş kabilesinin Ukâz, Mecenne ve Zülmecâz panayırlarını müteakiben hac ibâdetlerini yerine getirdikten sonra, ticaret kervanlarını hazırlayarak Şam'da kurulan Deyru Eyyub panayırına gitmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir.[1056] Bu ifadeye bakarak Deyru Eyyub panayırı sıra itibariyle önce görünüyorsa da, bu üç panayırdan hangisine önce gidildiğini tespit etmek mümkün

---

[1049] Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, II/256; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, X/522-523.
[1050] İbn Habib, *el-Muhabber*, 268; el-Efkânî, *Esvâku'l-Arab*, 361.
[1051] Yılmaz, *Arap Panayırları*, 147.
[1052] el-Efkânî, *Esvâku'l-Arab*, 362.
[1053] Araplar'ın Câhiliye döneminde kutlu saydıkları yıldızlardan biri de Süreyyâ'dır. Yahudilerce de kutsal kabul edilen bu yıldız kümesi, ayrıca "yedi kız kardeş" veya "peren" adıyla da anılmaktadır. Yedi yıldızdan meydana gelmesi sebebiyle "benâtüna'ş" adlı yıldız kümesiyle karıştırıldığı görülmektedir. Yunan mitolojisine göre bu yıldızlar Atlas ve Pleione'un yedi kızı olup sonradan yıldız halini almıştır. Altısı tanrılarla evlenen bu kızlardan sadece Merope bir ölümlü ile evlendiği için utancından parlaklığını kaybetmiş ve bu yüzden bazen görünmez olmuştur. Mustafa Uzun, "Süreyyâ", *DİA*, XXXVIII/162-163.
[1054] el-Merzûkî, *Ezmine*, II/165-66.
[1055] Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/951.
[1056] el-Efkânî, *Esvâku'l-Arab*, 363.

olmamıştır.

3.2.3.9. Busrâ, Ezri'ât ve Hîre Panayırları

Kaynaklarımızda Busrâ[1057] isminde iki yer bulunmaktadır. Araplar'ın nezdinde en meşhuru Şam'ın Havran şehri sınırları içerisinde, diğeri ise Bağdat'ta Ukberâ' yakınlarında bulunan bir yerleşim yeridir.[1058] Busrâ (Bozrah), Suriye'nin güneyinde Yermük nehrinin kaynağına yakın bir yerde *Cebel-i Dürüz*'ün (Cebel-i Arab) batı yamacında, denizden 850 m. yükseklikte verimli bir ovada kurulmuştur. Bugünkü Ürdün-Suriye sınırının 30 km. kadar kuzeyinde, bağlı bulunduğu Der'â'nın (eski adı Ezriât) 41 km. güneydoğusunda ve Şam'ın 141 km. güneyinde yer almaktadır.[1059]

İslam öncesi dönemde düzenlenen panayırlar içerisinde bulunan Busrâ, Kureyş kabilesinin Suriye bölgesinde katıldığı önemli panayırlardan birisidir. Merzûkî'nin bizzat tanık olduğunu söylediği bu panayır, Deyru Eyyub panayırının bitmesinden yetmiş gün sonra kurulmaktaydı.[1060]

Antik dönemden beri önemli bir yerleşim yeri ve ticaret merkezi olan Busrâ, Eyle ve Petra yolu ile Kızıldeniz'den ve San'a-Necran-Tâif-Mekke-Medine-Hicr-Tebük-Petra (veya Amman) yoluyla da Hint, Çin ve Yemen'den gelen tâcirlerin beraberlerinde getirdikleri malların satıldığı önemli bir pazar olmuştur. Ayrıca Urfa, Antakya, Akdeniz sahilleri, Hîre ve Basra körfezine giden kervanlar bu bölgeden geçmekteydiler. Busrâ'da kurulan panayırda Gassânî emirleri ve Bizanslılar'ın atadığı Arap asıllı valiler Bizans adına vergi toplamışlardır. Kureyş kabilesinin gerçekleştirdiği Kur'an-ı Kerim'de de bahsi geçen yaz yolculukları kuzey istikametinde bulunan Busrâ, Gazze, Eyle ve Ezriât gibi Suriye sınırları içerisinde bulunan önemli ticaret merkezlerine yapıldığı

[1057] Çeşitli kaynak, kitâbe ve paralarda adı Busrâ, Bostra, Bossora ve Bosora olarak geçmektedir. Bütün bölgeye hâkim olan coğrafî konumu dolayısıyla büyük bir stratejik öneme sahip olan şehir, Romalılar'ın önünde tutunamayan Nabatîler'in başşehirleri Petra'yı terketmeleri üzerine bu devletin merkezi oldu ve Roma hâkimiyetinden sonra da burada Nabatî dili konuşulmaya devam etti. Roma İmparatoru Trajanus'un emriyle Suriye Valisi Cornelius Palma tarafından 106 yılında Nabatîler'den alınarak Arabistan eyaletinin merkezi ve üçüncü Kyrene (Cyrenaica) lejyonunun karargâhı haline getirildi; ayrıca bazı eserlerin ilâvesiyle yeniden imar edilen şehre Nova Trajana Bostra adı verildi. İmparator Marcus Aurelius zamanında (161-180) surları bedevîlere karşı tahkim edildi ve idarî yapısı ile halkına uygulanan vergi usullerinde ciddi değişiklikler yapılarak önemli bir ticaret merkezi olması sağlandı. Mustafa Fayda, "Busrâ", *DİA*, VI/470.

[1058] Yakut El-Hamevî, Mu'cem, I/522.

[1059] Mustafa Fayda, "Busrâ", *DİA*, VI/470.

[1060] el-Merzûkî, *Ezmine*, II/169-170.

düşünülmektedir.[1061] Hz. Peygamber'in de bi'setten önce iki kere Busrâ'ya gittiği hakkındaki rivayetler[1062] ile Bizans ve Sâsânî imparatorlukları arasında vuku bulan ve Sâsânîler'in galip geldiği savaşta (613 veya 614) Müslümanların Bizans'ın üstün gelmesini istedikleri ile ilgili Rûm suresi 3. ayette geçen "*en yakın yer*" ibaresinin Ezriât[1063] veya Busrâ[1064] olduğuna dair rivayetler göz önünde bulundurulacak olursa, Kureyşli tâçirlerin önemli uğrak yerlerinden birisi olması nedeniyle Busrâ'yı çok iyi bildikleri ve ticaret amacıyla buraya kervanlar gönderdikleri söylenebilir.

Diğer bir panayır olan Ezriât da Busrâ şehri gibi Şam sınırları içerisinde bulunmaktadır. Burası Şam tarafında Belkâ' ve Ammân topraklarına yakın bir yerde şarabı ile meşhur olmuş bir şehirdir.[1065] Ahdi Atik'te Edre olarak isimlendirilen Ezriât, günümüzde Ürdün sınırları içerisinde Şam'ın 106 km güneyinde bulunan Der'â şehridir. Şarap, zeytinyağı ve tahıl üretimi yapılan şehir, ticaret yolları üzerinde bulunan önemli bir merkezdir. Ezri'ât[1066] şehri 613-614 yılında Bizans ile Sâsânî imparatorlukları arasında çıkan savaşta Sâsânîler tarafından yerle bir edilmiştir.[1067]

İslam öncesi dönemde Ezri'ât panayırı her yıl mevsimlik olarak şemsî takvime göre belirli bir günde kurulmaktadır.[1068] Mezrûkî'nin bildirdiğine göre bu panayır Busrâ panayırının bitmesinden yetmiş gün sonra başlamaktaydı.[1069]

Diğer bir panayırın yapıldığı yer olan Hîre, Kûfe'ye üç mil uzaklıkta Necef'in yakınlarında[1070] kurulmuş bir şehirdir. Burası günümüzde ise Irak'ın Necef iline bağlı bir yer olup Kûfe'nin 5 km. güneyinde ve Kûfe ile Havernak arasında bulunan Kinîdre höyüğünün güneydoğusunda, Fırat nehri kenarında yer alan geniş bir ovadır. Kuruluşunu Buhtunnasr (m. ö. 605-562) dönemine[1071] kadar götüren bazı efsanevî rivayetler[1072]

[1061] Mustafa Fayda, "Busrâ", *DİA*, VI/470.

[1062] Bu rivayetler şunlardır: Hz. Peygamber dokuz veya on iki yaşında iken amcası Ebû Tâlib ile gittiği ilk seyahat sırasında, Busrâ'da bir manastırda yaşayan rahip Bahîrâ onu görmüş ve kendisinin peygamber olacağını söylemiştir. İkinci seyahatini ise yirmi beş yaşında Hz. Hatice'nin kervanını yönetirken yapmıştır. Bu seyahatleri sırasında rahip Nestûrâ kendisi hakkında peygamberlik müjdesi vermiştir. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/128-130.

[1063] Mukatil b. Süleyman, *Tefsir*, III/302. Ürdün ve Filistin'de bir yer olduğuna dair bkz. aynı eser, III/306.

[1064] et-Taberî, *Tefsir*, XVIII/452.

[1065] Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, I/158.

[1066] Bizans ve Sâsânîler arasında çıkan savaşın Ezri'ât şehrinde yapıldığına dair bkz. Taberî, *Tarih*, II/184.

[1067] F. Buhl, "Ezri'ât", *İA*, IV/443; F. Buhl-N. Elisseeff, "Adhri'ât", *EI²*, I/194.

[1068] Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/951.

[1069] el-Mezrûkî, *Ezmine*, II/169-170.

[1070] Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, II/376.

[1071] et-Taberî, *Tarih*, I/558-559.

[1072] Hîre'nin kuruluşu konusunda Taberî ve diğer tarihçiler tarafından aktarılan ve Babil kralı Buhtunnasr'ın Arap tâcirleri ve çevredeki Arap kökenli toplulukları bir araya toplayarak Hîre'ye yerleştirmesi ile ilgili

bulunsa da, Hîre ilk defa 240 yılı civarında, Sâsânîler'ce tevcih edilen kral unvanıyla burada bir devlet kuran Lahmîler'in (Mülûkü Hîre, Menâzire) MS. III-VII. yüzyıllar arasında başşehri ve büyük bir ticaret merkezi olarak tarih sahnesine çıkmıştır.[1073]

Hîre'nin antik dönemden beri bir ticaret merkezi olduğu Buhtunnasr zamanında Hîre'de meskûn Arapların burada ticaret yaptıkları[1074] ile ilgili rivayetler, bölgenin Araplar için çok önemli bir ticaret alanı olduğunu göstermektedir. İslam öncesi dönemde Mekkeli tâcirlerin Hîre'ye gittiklerine dair rivayetler Hicâz Arapları için de bu şehrin önemli olduğunu göstermektedir. İsfehâni, Hîre de her yıl çok sayıda insanın katılımıyla bir panayır kurulduğundan bahsetmektedir. Hakem b. Ebî'l-Âsî b. Ümeyye b. Abdişems[1075] yanında bulunan ıtırları satmak için Hîre'ye giderken kendisini Tayy kabilesinden koruması için yolda karşılaştığı Hâtim b. Abdillâh'tan himâye (civâr) talebinde bulunmuştur.[1076]

İslam öncesi dönemde Lahmîler'in kontrolünde olan Hîre ile Mekke arasındaki ilişkinin siyasi ve dini boyutlarını göstermesi açısından İbn Sa'îd'in aktardığı rivayet her ne kadar ihtiyatla karşılanması gerekse de[1077] dikkat çekicidir. Ona göre Sâsânî krallarından Kubâd, Mazdek dinini kabul etmesinden sonra Hîre'de hüküm süren ve bu dini benimsemeyen Nasroğullarını hükümdarlıktan azl etmiş, onun yerine görevlendirdiği şair olan İmrî'ü'l-Kays'ın dedesi Hâris el-Kindî'ye Mazdek dinini Necd ve Tihâme Araplarına zorla kabul ettirmesini emretmişti. Bu konu ile ilgili haberler Mekke'ye ulaştığında insanların bir kısmı Mazdek dinini benimsemişti. İslam dininin ortaya çıktığı zamanda Mekke'de bu

---

bilgilerin efsanevi olarak nitelendirip, Hîre'nin 240 yılında Sâsânîlerin vassalı konumunda bir devlet kuran Lahmîlerin (III-VII. Yüzyıllar arasında) başkenti ve büyük bir ticaret merkezi olarak tarih sahnesine çıktığının ileri sürülmesi bilimsel bir tespit olmadığını düşünüyoruz. Çünkü Hîre şehrinin tarih sahnesine çıkışını MS. 240'lı yıllar olarak kabul etmek ancak Hîre şehrinin düzenli ve teşkilatlı bir şehir devleti olarak ortaya çıktığını kanıtlamak için, bir dereceye kadar kabul edilebilir. Oysa Hîre'nin kozmopolit görünen, dinsel, sosyal ve kültürel yapısı dikkate alındığında, buranın bahsedilen tarihten çok önceleri bir yerleşim merkezi olarak faaliyete olduğunu göstermektedir. Abdulhalık Bakır, "Erken Ortaçağlarda Irak'ın Meşhur Şehri el-Hîre", *Fırat Üniveristesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Uluslararası Dördüncü Orta Doğu Semineri (İlkçağlardan İslamiyetin Doğuşuna Kadar Orta Doğu)*, Elazığ, 29-31 Mayıs 2009, 46-47.

[1073] Kister, "el-Hîre", 29-54; Hüseyin Ali ed-Dakûkî, "Hîre", *DİA*, XVIII/122.

[1074] et-Taberî, *Tarih,* I/558-559.

[1075] Hz. Osman'ın amcası, Ebû Süfyân'ın amcasının oğlu, Emevî Halifesi I. Mervân'ın babasıdır. İslâmiyet'i kabul etmeden önce Resûlullah'a eziyet edenler arasında zikredilen Hakem, Mekke'nin fethi sırasında müslüman oldu. Daha sonra Medine'ye giderek orada bir müddet kaldı. Bu süre içerisinde Hz. Peygamber'i üzecek bazı davranışlarda bulundu. Resûl-i Ekrem'in yürüyüşünü ve hareketlerini alaylı şekilde taklide yeltendiği, kapısını dinlediği ve Hz. Peygamber'in müşrikler hakkında bazı sahâbîlere verdiği özel bilgileri etrafa yaydığı rivayet edilmektedir. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem onu Tâif'e sürmüştür. Selman Başaran, "Hakem b. Ebü'l-Âs", *DİA,* XV/175.

[1076] el-İsfehânî, *Kitâbü'l-Egânî,* XVII/369-370.

[1077] Kister, "el-Hîre", 33.

dini benimsemekten kaçınan insanların yanında kendilerini Mazdek dinine girenlerin ilki olarak niteleyen bir grup insan da bulunmaktaydı.[1078] Bunlar arasında halkı toplayıp onlara İbrahim ve İsmail'in dinini terk etmemelerini ve kılıç zoru ile kabul ettirilen bir dini benimsemekten uzak durmalarını telkin eden Abdumenâf da bulunmaktaydı. Hâris, Abdumenâf'ın Mazdek dinine girmeye direndiğini öğrenince bu durumu Kubad'a bildirmiş, bunun üzerine Kubâd, Hâris'e, "Mekke'ye saldırmasını ve yerle bir etmesini, Abdumenâf'ı öldürmesini ve Kusayoğulları'nın liderliğini ortadan kaldırmasını" emretmişti. Ancak, Hâris kendisi de bir Arap olduğu için bu emri yerine getirmek istemiyordu. Bu esnada Kubâd'ın ise Kureyşliler'in dışında uğraşacağı birçok problemi bulunmaktaydı.[1079]

Hîrelilerle yakın ilişkileri nedeniyle Hicaz bölgesinde yaşayan Araplar ile Kureyşliler yazı sanatını da onlardan öğrenmişlerdir. Kureyş'ten Nadr b. Hâris'in[1080] Hîre'ye yaptığı yolculukların birisinde, İranlı hükümdarlar (Rüstem, İsfendiyâr), İranlılar'ın dinleri ve esatirleri (mitolojik haberler) hakkında bir takım bilgileri öğrendiğine dair rivayetler[1081] Kureyş kabilesinin Hîre ile yakın ilişkilerini yansıtması açısından önemlidir.

Hîre'de kurulan panayır, Busrâ ve Ezriât gibi panayırlardan çok daha büyük ölçekli bir panayırdır. Buraya öncelikle Sâsânîlerin kontrolünde olması sebebiyle İranlı tâcirlerin yanı sıra Suriyeli, Yemenli, Umânlı, Hicâzlı, Bahreynli, Hintli ve Arabistan'ın güney bölgelerinden gelen tâcirler, birçok mal getirip Hîre'de bulunan han ve depolarda saklamaktaydılar. Umân'dan Şam'a giden ticaret kervanlarının önemli uğrak mekânlarından birisi olan Hîre panayırında bu şehirde üretimi yapılan hayvan şekilleri ile süslenmiş yaygılar,

---

[1078] İbn Habib, muhtemelen Hz. Muhammed ve Müslümanlar'a en fazla kötülük etmiş kişilerin listesini vermek amacıyla "Zenâdiku Mekke" başlığı altında Ebû Süfyân, Ukbe b. Ebî Muayt, Übey b. Halef el-Cumâhî, Nadr b. Hâris b. Kelede, Âs b. Vâil es-Sehmî ve Velîd b. Muğîre el-Mahzûmî'nin isimlerini kaydetmekte ve bunların Zındıklığı Hîre'de bulunan Hristiyanlar'dan öğrendiğini ifade etmektedir. İbn Habib, *el-Muhabber*, 161. Bu konuda dikkat çekici bir çalışma için bkz. Chokr, *Zındıklık*, 429-447.

[1079] İbn Sa'îd el-Endelüsî, *Neşvetü't-Tarâb*, I/327-328.

[1080] Nadr b. Hâris, Kureyş'in zenginlerinden olup ticaret için Hîre'ye ve İran'a giderdi. Bu seyahatleri sırasında Fars sanat ve kültürüyle ilgilenerek ud çalmayı ve şarkı söylemeyi öğrenmiş, oralardan Mekke'ye şarkıcı câriyeler getirmişti. Bazı araştırmacılar onu Sakīf kabilesine mensup Tâifli tabip Hâris b. Kelede'nin oğlu olarak gösterirlerse de bu doğru değildir. Nadr b. Hâris, Mekke müşrikleri içinde İslâm'a karşı çıkanların başında geliyordu; sazını ve sözünü Hz. Peygamber'i ve onun dinini kötülemeye hasretmişti. Düşmanlıklarında Nadr b. Hâris gibi aşırı gidenler Hakkında Kur'ân-ı Kerîm'de çeşitli telmihler vardır. Müfessirlerin pek çoğu bazı âyetlerin nüzûl sebeplerini onun faaliyetleriyle ilişkilendirir. Nadr b. Hâris aynı zamanda Kureyş'in en iyi hatiplerinden biriydi ve sık sık kabilesinin önüne çıkarak, "Hangimiz daha güzel konuşuyoruz? Ben mi, Muhammed mi?" diye sorardı. Müşriklerin Kur'an Hakkında söyledikleri "esâtîrü'l-evvelîn" (öncekilerin masalları) sözü de ona aittir. "Âyetlerimiz onlara okunduğu zaman, 'İşittik işittik! İstesek biz de aynını söyleyebiliriz; bu sadece eskilerin masallarıdır' derlerdi" (el-Enfâl 8/31); "Ona âyetlerimiz okunduğu zaman, 'Öncekilerin masallarıdır' der" (el-Mutaffifîn 83/13) meâlindeki âyetler Nadr ile ilgili olarak indirilmiştir. İrfan Aycan, "Nadr b. Hâris", *DİA*, XXXII/280.

[1081] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 269; el-Efkânî, *Esvâku'l-Arab*, 377.

misk, hırka, cevher, deve, koyun gibi birçok malın ticareti yapılmaktaydı.[1082]

Buraya kadar Hicaz ve çevresinde kurulan ve büyük çoğunluğuna Kureyş kabilesinin de katıldığı Bizans, Sâsâni ve Güney Arabistan'da hüküm süren devletler ile kısmen göçebe Arapların kontrolünde tertip edilen panayırlardan bahsetmeye çalıştık. Özellikle panayırların kurulduğu yerler, onların hangi devletlerin veya kabilelerin nüfuzu altında yapıldığı, buralarda satılan mallar, alışveriş yöntemleri ve hangi aylarda kurulduğuna dair bilgileri vermeye çalıştık. Panayırları anlatırken böyle bir usulü kullanmamızın nedeni Kureyş kabilesinin yaşadığı Mekke şehri ile panayırların düzenlendiği yerlerin yakın ilişkilerini ortaya çıkarmak ve Kureyş kabilesinin Arap yarımadası coğrafyasıyla ve buradaki devler ve kabilelerle olan siyasi ve ekonomik ilişkilerini anlamaya çalışmaktır. Ayrıca antik dönemden beri Arap yarımadasındaki ekonomik ilişkiler ve ticaret yapma şekillerini rivayetlerde bulabildiğimiz kadarıyla ortaya koyarak Kureyş kabilesinin siyasi ve ekonomik rolünü anlamaya çalışmaktır.

Arap yarımadasında kurulan panayırlara genel anlamda baktığımızda karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır:

Arap Yarımadasında Kurulan Panayırlar

Zaman	Ad	Yer	Öşür	Muhafız Birlikleri	Yönetim
Muharrem 10-30	Netat	Yesrib Hayber	?	?	Sâsânîler'in nüfuzu altında Yahudi kabileler
Muharrem 10-30	Hecer	Yemame	?	?	Sâsânîler'in nüfuzu altında Hanîfe ve Ubeyd
Rebiulevvel 1-30	Dûmetülcendel	Hicaz ve Suriye arasında	var	var	Bizans nüfuzu altında Gassânîler ve Kelb kabilesi
Cumadalâhire 1-30	Muşakkar	Bahreyn Hecer	var	var	Sâsânî nüfuzu altında Abdu Kays, Bekr b. Vâil, Temim
Recep 20-25	Suhâr	Umân	var	?	Sâsânîler
Recep 30	Debâ	Güney Arabistan Limanı	var	?	Sâsânîler
Şaban 15	Şıhr	Umân ve Aden arasında bulunan Mehre	yok	var	Sâsânîler'in kontrolünde Yerel kabileler
Ramazan 1-10	Aden	Aden Yemen	var	yok	Sâsânîler

[1082] el-Efkânî, *Esvâku'l-Arab*, 374-380, Kister, "el-Hîre", 30.

Ramazan 15-30	San‘â	Yemen	var	?	Sâsâniler
Zilkade 15-30	er-Râbiye	Hadramevt	?	var	Sâsâniler
Zilkade 15-30	Ukâz	Mekke’ye yakın bir yer	yok	yok	Temim ve Kureyş
Zilhicce 1-8	Zü’l-Mecaz	Mekke	yok	yok	Hüzeyl
Zilkade 20-30	Mecenne	Mekke’ye yakın bir yerde	?	?	Kinâne
?	Deyru Eyyub	Suriye’de bulunan Havran şehrinde	?	?	Bizans Ve Gassâniler
?	Busrâ	Suriye’de bulunan Havran Şehrinde	var	?	Bizans ve Gassaniler
?	Ezriat	Şam’da el-Belkâ’ ve Ammân’a yakın bir yer	?	?	Bizans
?	Hîre	Kûfe yakınlarında	var	var	Sâsânîler ve Lahmîler

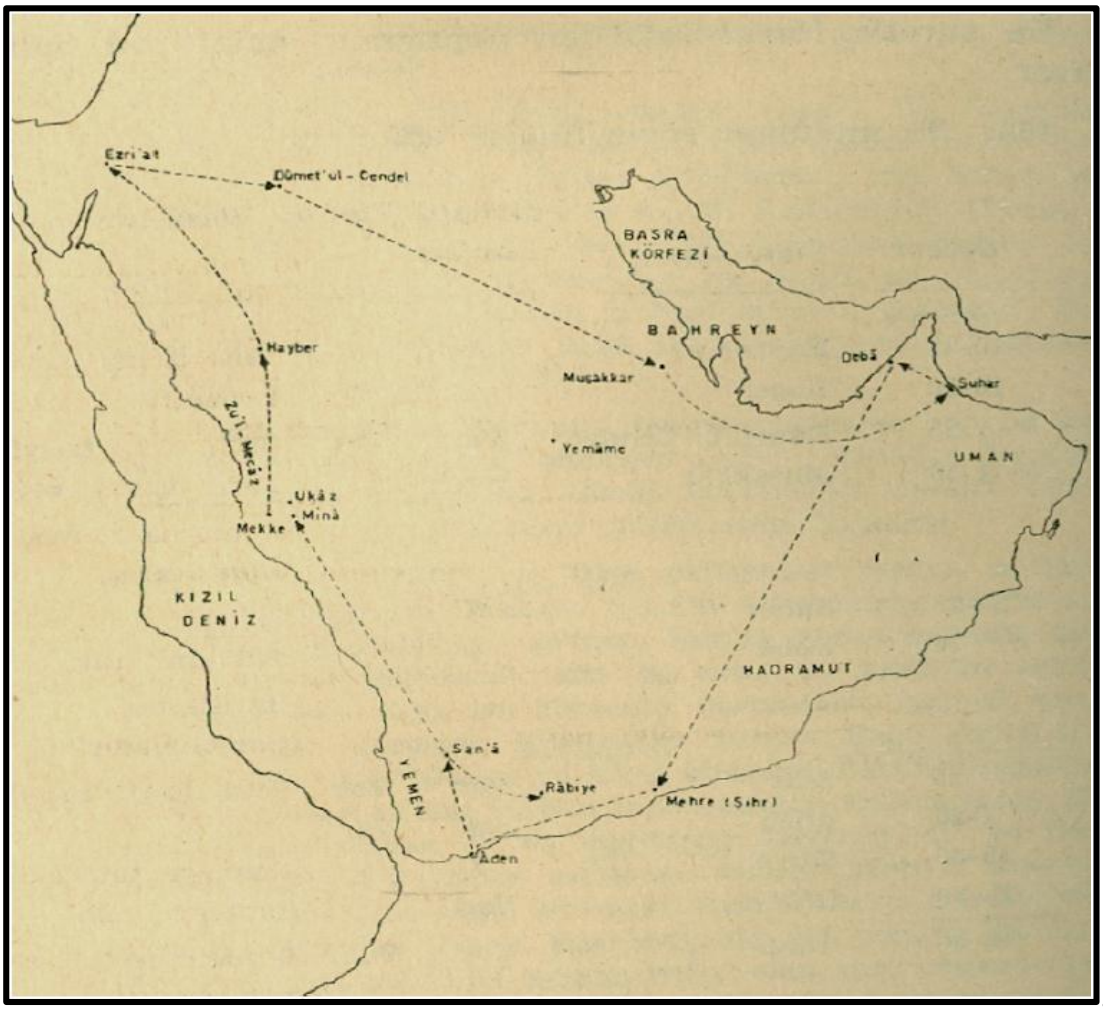
3.2.3.10. Arap Yarımadasında Düzenlenen Panayırların Ekonomi Politiği

Yukarıda anlattığımız panayırlar ile ilgili bilgileri göz önünde bulundurarak, Antik dönemden İslam öncesine kadar Arap yarımadasındaki ekonomik faaliyetlerin işleyişi ile ilgili genel bir kanaate sahip olmanın mümkün olacağı kanaayindeyiz. Yarımadada düzenlenen panayırların genel karakteri olarak dönemin büyük devletleri olan Bizans ve Sâsânî imparatorlukları hâkimiyeti altında vassal devlet konumunda bulunan Gassânî ve Lâhmî kralların atadıkları Arap kabile liderlerinin rollerinin panayırların işleyişi ve vergilerin toplanması gibi hususlarda öne çıktığını görmekteyiz. Aynı zamanda İslam öncesi Arap toplumunda gerçekleştirilen ticari faaliyetlerin göçebe ve yerleşik bir hayat yaşayan topluluklar arasında sürekli çatışmaların gölgesi altında sürdürülmesi -özellikle panayır yerlerine gidilirken kullanılan muhafız birlikleri- ekonomik ilişkilerin ne kadar kırılgan olduğunu da göstermektedir. Ukâz panayırının düzenlendiği zamanda meydana gelen ficâr savaşları bu güvensiz ortamın varabileceği boyutları göstermesi açısından önemlidir. Bu savaşlar sebebiyle Ukâz panayırının bir süre iptal edilmesi bölgenin ekonomik işleyişi üzerinde derin izler bırakmış olmalıdır.

Sâkîf kabilesinin Tâif şehrine yerleşmesi ile ilgili rivayetler, Arabistan’da göçebe ve yerleşik hayat yaşayan topluluklar arasında sürekli bir çatışma halinin olduğuna dair bir nebze ışık tutabilir. Sakîf ismi kabilenin atası olarak kabul edilen Kasiyy’in

lakabıdır.[1083] Kasiy'in Tâif şehrine gelip yerleşmesi, aynı dönemde Tâif'te yaşayan Kays-Aylân kabilesinin lideri Âmir b. ez-Zarib el-Advânî'nin kızlarından, önce Zeyneb, o öldükten sonra da Amra'yla evlenmesi ile gerçekleşmiştir. Amra ise Kasiyy'den önce Sa'sa'a b. Muaviye b. Bekr b. Hevâzin ile evli olup ondan Âmir b. Sa'sa'a isminde bir çocuğu dünyaya gelmiştir. Âmir öldükten sonra bütün mirası kızları ile evli olan Kasiyy'e kalmıştı.[1084]

Harita 4 Arap Yarımadasındaki Meşhur Panayırlar[1085]

Daha sonra Advân kabilesi'nin yaşadığı Tâif'in bir şehrine anne tarafından akraba olmaları nedeniyle Âmir b. Sa'sa'a kabilesi gelip yerleşmiş ve bir dönem beraber yaşadıktan sonra Advân kabilesi ile Âmir b. Sa'sa'a kabilesi arasında bir savaş meydana

[1083] el-Bekrî, *Mu'cem me'sta'cem*, I/69.
[1084] Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, IV/12.
[1085] Harita için bkz. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II/104

gelmiş bunun üzerine daha önce aralarında olan işbirliği ve yakınlık sona ermişti. Bu nedenle Âmir b. Sa'sa'aoğulları Advân kabilesini Tâif'ten çıkarmıştı. Tâif'in konumu, arazisi, havası ve suyunun kıymetini çok iyi bilen Sakîf kabilesi (Advân) daha çok hayvancılıkla geçimini sağlayan ve toprağı işlemekte başarısız olan Âmir b. Sa'sa'aoğulları'na toprağın ekilip biçilmesini, meyve ağaçları dikilmesini, ziraat ve şehir için gerekli olan su ihtiyacının temin edilmesi gibi tarımsal faaliyetleri yapmayı teklif etmişler. Bu görevleri üstlenen Sakîfliler de ürettikleri mahsulün yarısını ekip biçilen arazi karşılığında Âmir b. Sa'sa'aoğulları'na vereceklerdi. Âmir b. Sa'sa'a kabilesi Sakîfliler'in teklifini kabul ettikten sonra Sakîf kabilesi Tâif'i güzel bir şekilde imar ederek, şehri kale içerisine almış, etrafını boydan boya surlar ile çevirmişlerdi. Sakîf ile Âmir b. Sa'sa'a kabilesi uzun süre Tâif'ten elde ettikleri ziraatin gelirlerini paylaşmışlar ve mallarında gözü olan kimseleri birlikte engellemişler. Zaman geçtikçe Sakîfliler'in çoğalması ve ekonomik bir güç haline gelmeleri, şehirde çoğunluğu ele geçirmelerine ve Âmir b. Sa'sa'aoğullarının şehri terk etmelerine sebep olmuştur.[1086]

Sakîf kabilesi ile Âmir b. Sa'sa'aoğulları arasındaki zorunlu akrabalık ilişkisini, Arap yarımadasındaki göçebe ve yerleşik bir hayat yaşayan kabileler arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkiyi yansıtması açısından önemli görmekteyiz. Yukarıdaki rivayette Sakîf'in Vecc vadisini (Taif), toprağı işleyerek ve su kanalları açarak mamur hale getirmesi ve bu topraklardan elde ettiği kazançlar ile güçlenmesi, diğer kabilelerin bu durumu kıskanmalarına ve bundan rahatsızlık duymalarına yol açtı. Ortaya çıkan bu rekabet üzerine Sakîf kabilesi sahip olduğu toprakları, müttefiki anne tarafından sıhrî yakınlığı olan Âmir b. Sa'sa'aoğulları ile savunmak durumunda kaldı. Bu da bize kabile örgütlenmesinde sürekli askeri ya da savunma gücü olmayan toplulukların kendilerini yakın akrabalarının nüfuzları ile güvence altına aldıklarını göstermektedir. Diğer taraftan Sakîfliler'in zamanla güçlenmesi ve zenginleşmesi sonucu şimdiye kadar ortak olan kazançlarını paylaşmaktan vaz geçtiklerini ve Âmir b. Sa'sa'a kabilesi ile olan yakın ilişkilerini -anne tarafından akraba dahi olsalar- kestiklerini ve onlara cephe aldıklarını görmekteyiz. İşte yarımadadaki kabilelerin hemen hemen hepsi aynı çatışma ortamı ve zorunlu birliktelikler içerisinde yer almak durumunda kalmışlardır. Sürekli askeri güçleri olmayan kabileler, hayatlarını ekonomik anlamda kurdukları işbirlikleri ile devam ettirebilmişlerdir. Kureyş kabilesi veya bölgede yaşayan diğer kabileler de güçlü

[1086] el-Bekrî, *Mu'cem me'sta'cem*, I/69-70

olabilmek ve bulundukları bölgede güçlü bir yapıda kalabilmek için başka kabilelerle siyasi, ekonomik ve dini işbirlikleri içerisine girmişlerdir. Buna göre Kureyş kabilesinin de, çevresinde bulunan devlet ve kabilelerle *îlaf* gibi antlaşmalar veya *hums* müessesesi gibi dini ve ekonomik ittifaklar yaparak bulundukları bölgede nispeten güçlü kalabildiklerini söyleyebiliriz.

Îlâf antlaşmalarını anlatırken gördüğümüz üzere, Hâşim bu antlaşmalara Mekke'de ekonomik açıdan zor durumda kalan ve bu sebeple de bütün bir ailenin bilinçli intiharına kadar giden fakirliği ortadan kaldırmak için, çevre devlet ve kabileler ile yakın ilişkiler kurmuş ve Mekke ekonomisini geliştirmeyi başarabilmiştir. Kabilelerin panayırlara gidip serbest bir şekilde ticaret yapabilmek için kurdukları *muhafız birlikleri* organizesi de aynı sebeplerle kurulmuştur. Ticaret güzergâhları üzerindeki yollarda meskûn kabileler veya hiçbir hak hukuk tanımayan saldırgan kabilelerden mallarını ve canlarını korumak üzere oluşturulan *muhafız birlikleri*, Arap yarımadasında gerçekleştirilen ticari faaliyetlerin güvenli bir şekilde işlemesini sağlaması açısından hayati bir öneme sahiptir. Burada karşımıza çıkan en önemli husus da bu koruma işinin belirli bir miktar para karşılığında olması veya bu korumalığı yapanların mallarının düzenlenen panayırda satışının sağlanmasıdır.

İslam tarihçilerinin aktardıkları kadarıyla Arap yarımadasında düzenlenen panayırların en belirgin özelliklerinden birisi de bedevi kabilelerin etkin rolleridir.[1087] Dûmetülcendel panayırı İbâdî-Sekûnîler'den olan Ukaydır ile Kelb kabilesinin kollarından ve Gassânîler'in desteklediği Kunâfe arasında; Sâsânîler'in gözetimindeki Muşakkar panayırında Temim kabilesine mensup Abdullah b. Zeydoğulları; Suhâr ve Debâ panayırlarında Cülenda b. Müstekbir; Sâsânîler'in hâkimiyeti altında olan Aden ve San'a panayırları da Ebnâ'dan olan yöneticilerin kontrolü altındaydı. Bütün bu bedevi kabileler, konar-göçer bir yaşam tarzına sahip olup geçimlerini hayvancılık ve panayırlardan elde ettikleri öşürler ile sağlamaktaydılar.

Panayırların bir diğer özelliği ise bu panayırlara Bizans ve Sâsânî İmparatorluklarının hükümranlığı altında yaşayan Arapların (Arap olmayanlarda vardı) katılmasıdır. Hemen hemen bütün panayırlar dönemin süper güçleri olan ve aralarında sürekli bir çatışmanın bulunduğu iki imparatorluğun gölgesi altında gerçekleşmektedir.

[1087] Robert Simon, *Meccan Trade*, 79.

Bu imparatorluklar gerçekte Arap olan tâbî devletler (Gassânîler ve Lahmîler gibi) vasıtasıyla panayırların yönetimlerini, panayırları düzenlendikleri bölgelerde, hâkimiyeti ellerinde bulunduran Arap kabile reisleri yoluyla gerçekleştirmekteydiler. Ayrıca bu panayırlara katılan kabilelerin güvenliklerini sağlayan Dûmetülcendel ve Muşakkar panayırlarında Kureyş kabilesi; Şıhr panayırında Mehrîler'in bir kolu olan Muhârib b. Harb kabilesi; Râbiye panayırında Âkilu'l-Murar ve Mesruk b. Vâil kabileleri gibi muhafız birliklerinin oluşturduğu tüm kabileler de Arap kabilelerine mensupturlar. Bu sebeple bu panayırları her yıl düzenli bir şekilde, büyük oranda Arapların katıldığı panayırlar olarak nitelendirmek, abartılı bir tespit olarak görülmemelidir.

3.3. KUREYŞ KABİLESİNİN GEÇİM KAYNAKLARI

Arabistan'ın Hicâz bölgesinde dinî bir merkez olmasının yanında ticarî ilişkileri ile ön plana çıkan Mekke şehrinin geçim kaynakları arasında tarım, hayvancılık ve kervan ticareti (taşımacılık) faaliyetleri gösterilebilir. İslam öncesi dönemde Kusay ile birlikte konar-göçer bir yaşam tarzından yerleşik hayata uyum sağlamaya çalışan Kureyş kabilesinin de geçim kaynakları arasında en önemli olarak hayvancılık ve taşımacılık karşımıza çıkmaktadır. Çalışmamızın bu kısmında kaynaklarımızda az da olsa yer alan Kureyş'in İslam öncesi dönemde bu faaliyetlerini ortaya koymaya çalışacağız.

3.3.1. Hayvancılık

Antropolojide hayvancılığın hâkim olduğu ekonomik yapıları tanımlamak için "çobanlık" kavramı kullanılmaktadır. Çobanlık, koyun, keçi, deve, sığır ve at gibi evcilleştirilmiş hayvanların bakımı ve bunlardan faydalanma esasına dayanan bir geçim tarzıdır. Bu faaliyetlerin sürdürülmesi için ileri düzeyde arazi kullanım stratejilerinin gelişmiş olması gerekmektedir. Çobanlar bitki örtüsünün çok az olduğu alanları kullanmaktadırlar. Çünkü tarıma elverişli alanlarda hayvancılık ile geçim sağlamak daha az kazanç sağlamaktadır. Çoğu çoban toplumlar göçebe olarak yaşamaktadırlar. Bu sebeple yabanıl çayırlar, çalılık alanlar ve nadasa bırakılmış topraklar onların otlatma alanlarıdır. Hayvan sürülerini, mevsimine göre yağış miktarı, bitki örtüsü ve su kuyularına ulaşma imkânlarını elde edebilecekleri otlaklara sürmek zorunladırlar. Ayrıca iktisadi ve siyasi zorunluluklar çobanların göç etme düzenlerini etkilemektedir. Çobanlar tamamen hayvan yetiştiriciliğinden elde ettikleri ürünleri yerleşik olarak yaşayan

insanların ürünlerinden ihtiyaç duyduklarıyla takas yaparak geçimlerini sağlamaktadırlar. Hayvancılıktan elde ettikleri yün, deri, et, peynir ve süt gibi ürünlerin yeterli miktarını kendileri tükettikleri gibi artı değer olarak geriye kalan kısmı ile kendilerinin elde edemeyeceği ürünleri pazarlarda veya şehirlerde yaşayan insanlarla trampa/takas yaparak almaktadırlar. Hayvancılıkla uğraşan insanların en temel sorunları doğal çevrenin ve yaşadıkları yerdeki komşularının yapacağı tahribattır. Su ve otlak kıtlığı ile aynı kaynakları paylaşan insanlar arasında ortaya çıkabilecek muhtemel rekabetler birbirleri ile iyi geçinmelerini gerektirmektedir.[1088]

Genel anlamda coğrafi olarak tarım yapmaya müsait olmayan Arap yarımadasında hayatın sürdürülmesi için en elzem kaynak bedevi yaşam tarzının yaygın olmasından da anlaşılacağı gibi hayvan yetiştiriciliğidir. Evcil hayvanlar tarım ve sulamada kullanıldığı gibi onların et, süt ve yünlerinden de istifade edilmektedir. Hayvanlar, genelde çöllerde yaşamlarını sürdüren bedeviler için sütü, içecek; tarım faaliyetlerinin hemen ulaşılabilir olmamasından dolayı eti, gıda; sürekli hareket halinde oldukları için portatif yaşam alanlarına duydukları ihtiyaçlarından dolayı yünü ve derisi, barınak; kılı ve yünü, giysi; ulaşım ve taşımacılık faaliyetlerinde de binek ve yük taşıma aracı olarak kullanmaktaydılar.[1089] Bu konu ile ilgili İslam öncesi dönemin en çağdaş kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'in Mekkî surelerinden olan en-Nahl suresinde koyun, keçi, deve ve sığır gibi evcil hayvanları yaratanın Allah olduğu, Mekkeliler'in hayvanların yünlerinden ve derilerinden giysiler yaptıklarını, etlerinden ve sütlerinden besin ihtiyaçlarını giderdiklerini, yüklerini ancak hayvanlar vasıtasıyla uzak yerlere ulaştırılabilecekleri[1090] vurgulanmaktadır. Hazarda ve seferde hayvanlardan elde edilen derilerden kolayca taşınabilecek çadırlar kurma imkân ve kabiliyetinden, koyun ve develerin yünlerinden, keçilerin kıllarından kısa ve uzun süreli istifade edilebilecek ev eşyası ve ticaret malı üretme imkânından[1091] bahseden ayetlerin bulunması İslam öncesi dönem Mekke halkının hayvancılık faaliyetleri hakkında önemli referans noktaları olarak kabul edilebilir. Ayrıca Hz. Peygamber'in, "*Hepiniz çobansınız. Her biriniz himayeniz altında bulunan kişilerden sorumlusunuz. Yönetici bir çobandır ve tebaasından sorumludur. Erkek bir çobandır ve ev halkından sorumludur. Kadın bir çobandır ve*

[1088] Bates, *Kültürel Antropoloji*, 191-192.
[1089] Azizova, *Çalışma Hayatı*, 59.
[1090] en-Nahl, 16/5-7.
[1091] en-Nahl, 16/80.

evinden ve bakmakla yükümlü olduğu kimselerden sorumludur. Hizmetçi ise efendisinin malından sorumlu bir çobandır"[1092] sözü ve kendisinin de küçükken *çobanlık* yaptığına dair ifadeleri,[1093] İslam öncesi dönemde Mekke'de hayvancılık faaliyetlerinin toplumun hafızasında nasıl bir yer edindiğini göstermektedir. Çünkü insan içinde bulunduğu toplumun çocuğudur ve toplumunun *dilini* konuşur.

Mekke şehri, Arabistan'ın Kızıldeniz sahiline paralel yerde bulunduğundan buhur üreten güney bölgeleri ile buhur tüketen kuzey bölgelerinin ortasına konumlanmaktadır. Bu sebeple, aslında Mekke'de ciddi anlamda bir üretim söz konusu olmamasına rağmen şehir, büyük bir ticaret merkezi olarak gelişmiştir. Bunda Mekke'nin idaresini ele geçiren Kureyş kabilesinin oldukça önemli rolü olmuştur. Kusay ile birlikte Mekke ve çevresinde önemli bir pozisyon elde etmiş olan Kureyş kabilesinin artan siyasi ve ekonomik gücü çevrede yaşayan ve deve yetiştiriciliği ile geçimlerini sağlayan kabilelerin Kureyşle ittifak kurmalarına neden olmuştur.[1094] Kureyş kabilesinin çevrede yaşayan deve yetiştiriciliği ile geçimlerini sağlayan Arap kabilelerini nüfuzları altına almaları, Hâşim ve kardeşleri'nin devlet ve kabile reisleri ile yaptıkları ticari antlaşmaların (îlâf) yapıldığı zamana denk gelmektedir. Bu konuda Seâlibî'nin kayıtları önemli açılımlar getirmektedir. Ona göre Hâşim, kabile liderlerinden îlâfı iki sebepten dolayı almıştır. Birincisi haremde yaşayan insanları Arap kurtlarının saldırılarından, bedevilerden ve uzun süreli intikam savaşçılarının eylemlerinden güvende tutmak; ikincisi de Tayy, Has'am ve Kudâa gibi Harem'in ve Haram Ayların kutsallığına saygı göstermeyen kabilelerin tehditlerinden korunmaktır.[1095]

Kureyş kabilesi zamanında Mekke ekonomisine baktığımız zaman en önemli gelir kaynaklarından birisinin hayvan yetiştiriciliği olduğunu görmekteyiz. Özellikle iç piyasada toplumun ihtiyaçlarını karşılayan bu hayvanlardan elde edilen derilerin hem ham madde hem de giyim eşyası olarak ihraç edildiği ve Kureyş kabilesinin bu vesile ile önemli oranda gelir elde ettiğini görmekteyiz. Deriden mamul ham madde ve elbiselerin Bizans'a satıldığını, Hâşim ve Kayser arasındaki diyalog net bir şekilde göstermektedir. Rivayete göre Hâşim, Kayser'e, "*Ey Melik! Arapların tâcirleri olan bir kabilem var.*

[1092] el-Buhârî, *Kitâbu'l-Cum'a*, 11/11; *Kitâbu'l-İstikrâz*, 43/20; *Kitâbu'l-Itk*, 49/17.
[1093] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 159-160.
[1094] Richard W. Bulliet, *The Camel and the Wheel*, Columbia University Press, New York 1990, 105-106.
[1095] es-Sealîbî, *Simâru'l-Kulûb*, 115-117; Kister, "Mekke ve Temim", 337.

Ticaretlerini emniyet içerisinde yapabilecekleri bir güvence ver de, Hicâz bölgesinin derilerini ve memleketlerine gelen giyecekleri senin ülkende rahat bir şekilde ve daha ucuza satabilsinler" dedi. Kayser, Hâşim'e kendi topraklarında serbestçe ticaret yapması için yazılı bir emannâme verdikten sonra Habeş Necaşi'sine de Kureyş kabilesinin topraklarına güvenlik içerisinde girip ticari faaliyetlerde bulunmalarına izin vermesine dair yazılı bir emir göndermiştir. Bunun üzerine Kureyşliler Bizanslılar için derileri yükleniyorlar, Bizanslılar da malın sermayesini ve kârlarını karşılıyorlardı. Ayrıca Hâşim, yol üzerinde bulunan kabilelerle onların ticari mallarını herhangi bir ücret almadan taşıyacağına dair antlaşmalar da yapmıştır. Bunun üzerine Hâşim, Kureyşliler adına diğer Araplar'dan aldığı emanı yerine getirmek için ticari sefere çıkıyordu. Böyle bir seferde Hâşim, Şam yakınlarında Gazze'de öldü. Haşim'in ölümünden sonra Abdumenâf'ın oğlu Muttalib Yemen'e gitti. Kureyşliler'in ticaret yapmaları için orada bulunan hükümdarlar ile sözleşmeler yaptı. Mekke'ye ulaşıncaya kadar yol güzergâhı üzerinde bulunan Araplar'dan, Hâşim'in aldığı gibi emânlar aldı. Muttalib, Yemen'den gelirken Redmân denilen yerde öldü. Hâşim'in diğer kardeşi Abduşems ise Habeşistan'a giderek Habeş melikinden diğer kardeşlerinin aldığı gibi eman aldı. Ve Mekke'ye gelinceye kadar yol güzergâhı üzerinde bulunan Araplar ile antlaşmalar (îlâf) yaptı. Abdüşems, Mekke'de öldü ve el-Hacûn mezarlığına defnedildi. En küçük kardeş Nevfel ise, Irak'a giderek Kureyş tâcirleri için Kisrâ'dan izin aldı. Mekke'ye dönünceye kadar yol güzergâhı üzerinde bulunan Araplar ile anlaşmalar yaptı. Sonra Irak'a dönerek burada Selman denilen yerde öldü.[1096]

Bu rivayetten anlaşıldığı kadarı ile deri, elbise ya da kumaş ticareti bu dönem ticaret faaliyetleri içerisinde en önemli kazanç kaynaklarından birisidir. Genel anlamda hayvancılık ile geçinen ekonomik yapıların tamamında hayvan yetiştiriciliğinden elde edilen ürünlerin ihtiyaç fazlası olan kısmı, ticari faaliyetlere konu olan mamullerdir. Mekke ve çevresinde yaşayan halkın üretimini yaptıkları mamüllerin başında hayvancılıktan elde ettikleri ürünler gelmektedir. Hayvan derilerinden elde edilen ürünler günümüzde plastikten mamül ürünlerin hayatımızdaki kullanım alanlarında ne işlevi varsa bu dönemde de hemen hemen Hicâz ve tüm dünyada aynı işlevi görmekteydi. Deriden mamül çadırlar, kovalar, eyerler, leğenler, yağ ve su tulumları, kemerler, sandaletler ve ayakkabılar, sandallar, yastıklar ve minderler, yazı materyalleri ve giyim

[1096] el-Ya'kubî, *Tarih*, I/243-244; İbn Habib, *el-Münemmak*, 41-45; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/60.

eşyaları vb. tamamında deri hammaddesi kullanılmaktaydı. Kureyşliler de bu ürünleri özellikle yakınlarında bulunan Tâif şehri ile Yemen bölgesinden gelen tacirlerden satın alarak bunları başka yerlerde satmak sureti ile ticaretini yapmaktaydılar.[1097]

Hâşim'in Bizans imparatoru ile görüşmesinden anladığımız kadarıyla, Mekkeliler ticaretini yapacakları bu ürünleri Bizans bölgesinde ticaret faaliyetleri içerisinde bulunan tacirlerden daha ucuza satacaklarına dair bir taahhütte bulunmuşlardır. Bu taahhüt neticesinde Bizans İmparatoru, Mekkeliler'in kendi topraklarında serbestçe ticaret yapmalarına izin vermiştir. Hâşim'in başkalarından daha ucuza mal satma sözü ile birlikte Kureyşlilerin ticareti, Arap yarımadasında önemli bir pozisyon elde etmiştir.

Deve, Arap yarımadasında karadan transit taşımacılıkta kullanılan en önemli ulaşım vasıtasıdır. Bu nedenle Kureyş kabilesinin etinden, sütünden ve yününden istifade ettiği develeri aynı zamanda ticaret kervanlarında da çok etkili bir şekilde kullandıkları görülmektedir. Arap yarımadasının dört bir tarafında bulunan Şam, Irak, Habeşistan ve Iran gibi yerlerle büyük kervan ticaretleri yaptığı söylenebilir. Abdullah b. Cüd'an'ın 2000 develik kervanı ile Suriye'den yağ, buğday ve un getirmesi[1098] Buvât gazvesinde Kureyşliler'in 2500 deveden oluşan bir kervanından bahsedilmesi[1099] ve Bedir savaşının sebeplerinden birisi olarak gösterilen Kureyş kabilesinin Suriye'ye gönderdiği 1000 deveden oluşan kervanı[1100] Kureyş ticaretinin büyüklüğünü göstermesi açısından önemlidir. Buradaki rakamlar çok büyük görünse bile bir kervanın çok sayıda insanın iştirakiyle oluşturulduğu gözönüne alınırsa bu rakamların kabul edilebilir olduğunu söyleyebiliriz.

Ayrıca Ebrehe komutasında Mekke'ye yapılan ve fil seferi olarak meşhur olan saldırı başlamadan önce Kureyş kabilesinin Mekke ve Tihâme bölgesinde otlayan hayvanlarının Ebrehe'nin ordusunun ihtiyaçlarının karşılanması için gasp edildiği ve Abdulmuttalib'in bu sürüler içerisinde 200 adet devesinin bulunduğuna dair rivayetler[1101] dikkat çekicidir. Ayrıca bu rivayet Mekke şehrinde hayvanların ihtiyaçlarını karşılayacak kadar otlağın bulunmaması nedeniyle Kureyşliler'in yeterli otlak alanlarının bulunduğu Tihâme bölgesini kullandıklarını göstermektedir. Başka bir rivayette Abdulmuttalib ve

---

[1097] Lammens, *La Cite Arabe de Tâif*, 227; Patricia Crone, *Meccan Trade and The Rise Of Islam*, 100.
[1098] İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihâye*, III/266-267.
[1099] el-Vâkıdî, *el-Meğâzî*, I/25; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II/8.
[1100] el-Vâkıdî, *el-Meğâzî*, I/42; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II/12;
[1101] İbn Hişam, *es-Sîre*, 60-62.

arkadaşlarının Ebrehe'ye Mekke'ye saldırmaması için Tihâme bölgesi gelirlerinin üçte birini teklif etmeleri,[1102] Kureyş kabilesinin Tihâme topraklarından önemli miktarda kazanç sağladıklarını akla getirmektedir.

Kureyş kabilesi, develeri dış pazarlarda taşımacılık işlerinde kullandıkları gibi Mekke şehrine hac ibadeti için gelen hacıların sulama ihtiyaçlarını karşılamak için de kullanmışlardır. Kaynaklarımızda Kusay öncesi dönemden itibaren Mekke'ye gelen hacıların su ihtiyaçlarını karşılamak için Kâbe'nin avlusunda derilerden yapılmış havuzlara, şehir dışındaki kuyulardan develerle su taşındığından bahsedilmektedir.[1103] Hâşim'de dedesi Kusay gibi sonraki dönem de yeri Abdulmuttalib tarafından keşfedilecek olan Zemzem kuyusunun bulunduğu bölgede deriden havuzlar yaptırdığı ve kazdırdığı kuyulardan develerle taşıttığı suları, hacıların hizmetine sunmuştur. [1104] Ayrıca Hâşim'in Mekke'deki *i'tifâd* (yoksullukla gelen bilinçli intihar) geleneğini ortadan kaldırdığı ve bu sebeple develer, koçlar ve keçiler kestirerek herkese büyük bir ziyafet verdiğine dair bilgiler, İslam öncesi dönemde Mekke'de yetiştirilen hayvanlar ile ilgili önemli bir bilgidir.[1105]

Merzûkî'nin verdiği bilgiye göre, bi'setten beş yıl önce Ukâz panayırına Nizâr kabilesinden ve Yemen topraklarından, diğer senelerde görülmemiş bir katılımın olduğu ve söz konusu senede bu panayıra katılan Araplar'ın yanlarında bulunan deve, inek ve maymun gibi bütün mallarını sattıkları ve karşılığında Mısır, Şam ve Irak malları satın aldıkları da[1106] ayrıca hatırlanmalıdır.

İslam öncesi Mekke'de yetiştirilen hayvanlar ile ilgili bazı dinî gelenekler hayvancılığın ne kadar gelişmiş olduğuna dair bilgiler vermektedir. Ezrakî Araplar arasında İslam öncesi dönemde develerinin sayısı bine ulaşan bir kişinin şan ve şeref için bir erkek devesinin gözünü kör ettiği, Huzâa kabilesinin liderlerinden olan Amr b. Luhay'ın da bu sebeple yirmi devesinin gözünü kör ettiğinden[1107] bahsetmektedir. Rivayetin sunduğu bu ritüel, Amr b. Luhay'ın yirmibin devesinin olduğunu

---

[1102] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 63; el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/144-145; et-Taberî, *Tefsir*, XXIV/640; et-Taberî, *Tarih*, II/234.
[1103] el-Belâzurî, *Ensâb*, I/58.
[1104] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/59.
[1105] el-Kurtubî, *el-Câmî li Ahkâmi'l-Kur'an*, XXII/502-503.
[1106] el-Merzûkî, *Ezmine*, II/168.
[1107] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/98; el-Câhız, *Kitâbu'l-Hayevân*, I/17.

göstermektedir. Bir kişinin yirmibin deveye sahip olması Mekke'deki hayvancılığın sayı itibariyle ne kadar büyük olduğu hakkında önemli bir fikir vermektedir.

Bu rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla İslam öncesi dönemde Mekke'de Kureyş kabilesinin geçim kaynakları arasında en önemli yeri işgal eden deve ve az miktarda da davar cinsinden küçükbaş hayvanlar dışında başka hayvanlar yetiştirildiğine dair kaynaklarımız yeterli bilgi vermemektedir. Hatta İslami dönemde sığır, at, merkep ve katır gibi hayvanların yaygın geçim vasıtası olarak kullanıldığına dair çok az bilginin olması[1108] Mekkeliler'in bu tür hayvanların yetiştiriciliğine itibar etmedikleri söylenebilir. Koyun, keçi, koç, inek, maymun ve at gibi hayvanların çeşitli vesilelerle ticaret ve istihdamından söz eden yukarıdaki rivayetler dışında başka rivayetler bulamadığımız için ve neredeyse Arapların sadece deve yetiştiriciliği ile uğraştıklarına dair genel kanaatin, diğer rivayetleri üzerini örtmesi, deve dışındaki hayvanlarla ilgili rivayetleri elde etmemizi zorlaştırdığı kanaatindeyiz.

3.3.2. Tarım

Hz. İsmail döneminden beri *"ziraat yapılmayan vadi"*[1109] olarak adlandırılan Mekke'de kayda değer tarımsal faaliyetlerin gerçekleştirilmediği söylenebilir. Ancak Hz. Peygamber'den geldiği söylenen "*Tâif, Harem'in bostanıdır"*[1110] sözü Mekkeliler'in ve Kureyş kabilesinin tükettikleri zirâî ürünleri Tâif'ten tedarik ettiklerini göstermektedir. Tâif şehrinin Mekke'ye uzaklığı 12 fersah yani 88 kilometredir. Vecc vadisi de denilen Tâif'in, Bürd, Cefn, Mişrîk, Liye, Nu'mân isimli vadi ve köyleri, oranın sulak ve tarıma elverişli[1111] geniş bir alanı kapsadığını göstermektedir.

Sakîf kabilesinin yaşadığı Tâif'te Kureyşli önemli kişilerin bağ, bahçe ve tarlaları bulunmaktaydı. Abdulmuttalib'in Taif'te *zü'l-herim* isminde bir su kuyusu veya arsası olduğundan bahsedilmektedir. Sakîf kabilesinin reisi Cündeb b. el-Hâris es-Sekafî kabilesinden bir grup ile beraber bu kuyuyu/arsayı sahiplenmek istemişlerdi. Abdulmuttalib de onları Kudâa kabilesine mensup bir kâhinin hakemliğine davet ederek kuyunun asıl sahibinin kim olduğunun tespit edilmesi teklifinde bulunmuş ve netice de

---

[1108] Bu konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Azizova, *Çalışma Hayatı ve Meslekler*, 77-86.
[1109] İbrahim, 14/37.
[1110] el-Fâkihî, *Ahbaru Mekke*, III/206.
[1111] el-İsfehânî, *Sıfatu Cezîre*, 233.

kâhin kuyunun Abdulmuttalib'in hakkı olduğuna hükmetmişti.[1112] Ayrıca Abbas b. Abdilmuttalib'in de Tâif'te bir üzüm bağı bulunmaktaydı. Buradaki bağından ve Taifliler'den üzüm satın alır hepsini zemzem ile karıştırarak hacılara dağıtırdı.[1113] Amr b. el-Âs'ın Tâif'te *Vahd* vadisinde bulunan arsasına her biri, bir dirhem değerinde olan bir milyon üzüm fidesi diktiğine dair rivayetler[1114] Kureyş kabilesinin bu şehirde sahip olduğu tarım arazilerinin büyüklüğü hakkında önemli bir fikir verebilir.

Hz. Peygamber'in, İslam'a davet ve Kureyşli müşriklerin eziyetlerinden bunalan yeni Müslümanlar için sığınılacak bir şehir olduğunu düşünerek gittiği Tâif'te saldırıya uğradığında, Kureyşliler'den olan Rebîa b. Abdişemsoğulları'nın üzüm bağına sığınması[1115] ve Tâifliler'in Mekke'nin fethinden sonra Tâif de bulunan Kureyş kabilesine ait arsalara el koydukları[1116] ile ilgili rivayetler, Kureyş kabilesinin Tâif'de sahip oldukları arazileri göstermesi açısından önemlidir. Kaynaklarımız Tâif'de üzüm, nar, şeftali, muz, hurma gibi birçok ürünün yetiştirildiğini bildirmektedir.[1117]

Kureyş kabilesi İslam öncesi dönemde meyve ve sebzelerini Tâif'ten karşıladıkları gibi deriden mamul eşyaları da bu şehirden tedarik etmekteydiler. Bol suları nedeniyle Tâif şehrinde dericilik faaliyetleri çok önemli bir ekonomik gelir kaynağıydı. Yakût el-Hamevî deri tabaklanması sonucu ortaya çıkan atıkların Tâif şehri ve bu şehre ait olan *Vaht* vadisinde akan sulara karışarak bölgede uçan kuşları düşürecek kadar dayanılmaz bir kokuya neden olduğunu söylemektedir.[1118] Bu rivayetten anlaşıldığı kadarıyla, Hâşim'in Bizans İmparatoru veya Gassânî meliki ile gerçekleştirdiği ticâret antlaşması (îlâf) ile onlara piyasa fiyatının altında vereceğini söylediği derilerin bir kısmını Mekke'de yeterince su bulunmaması nedeniyle derisi ile ünlü olan Tâif şehrinde işlenen derilerden tedarik etmeyi düşündüğü söylenebilir. Haşim'in ihraç ettiği mallar arasında gösterilebilecek ürünler ile ilgili Abdullah b. Cahş'ın seriyyesi de, Tâif şehrinin Mekke ekonomisindeki konumu hakkında dikkate değer bilgiler vermektedir. Abdullah b. Cahş'ın kumandasındaki bir müfreze tarafından Tâif'ten gelen şarap, kuru üzüm ve

---

[1112] Belazurî, *Ensâb*, I/74; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/68-69; İbn Habib, *el-Münemmak*, 94-95.
[1113] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/112.
[1114] el-Fâkihî, *Ahbaru Mekke*, III/205.
[1115] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 364-366.
[1116] el-Belâzûrî, *el-Buldân*, 57.
[1117] el-Belâzûrî, *el-Buldân*, 56-59; Yakût el-Hamevî, *Mu'cem*, IV/10.
[1118] Yakût el-Hamevî, *Mu'cem*, IV/10.

deri yüklü olan bir kervanın ele geçirilmesi ile ilgili bu rivayet[1119] Kureyş'in ihraç malları hakkında önemli bir fikir vermektedir.

Bizzat Mekke'nin birkaç ürün ihraç ettiği söylenebilirse de dışarıya bağımlı bir ekonomik yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Hayvancılıktan elde edilen ürünlerin satılması yoluyla gelirlerini arttıran Kureyş kabilesi aynı zamanda iç piyasada tükettiği birçok ürünü de ithal etmekteydi. Bu anlamda Hz. Hatice'nin yeğeni olan Hakîm b. Hizâm'ın Suriye'den gelen buğday kervanlarının yüklerini Mekke'de bulunan Şi'bu Ebî Talib'e boşaltıp, burada paylaştırması[1120] bölgede yerel olarak üretilen ürünlerin Mekkeliler'in ihtiyaçlarını karşılamadığına dair önemli bir örnektir.

Arap yarımadasında yaşayan şehirli ve konar-göçer kabilelerin en önemli besin kaynağı hurmadır. Ancak Mekke'de de çok fazla tüketildiği anlaşılan hurmanın tarımının yapıldığına dair kaynaklarımızda herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Mekkeliler'in İslam öncesi dönemde bu meyveyi, Tâif ve hurmaları ile ünlü Yesrib şehirlerinden karşıladıkları söylenebilir. Hz. Peygamber'in Ebû Sufyân'a Medine'den gönderdiği hurmalar ile ilgili rivayet,[1121] bu anlamda önemlidir. Ayrıca Mekke'de yaşayanların hurma tarımına yabancı olduklarına, Hz. Peygamber'in Medine'de hurma ağaçlarının aşılanması ile ilgili söyledikleri örnek gösterilebilir.[1122]

Kaynaklarımız Mekkeliler'in Tâif şehri dışında, ihtiyaç duydukları zirâî ürünleri karşıladıkları başka yerlerden de bahsetmektedirler. Mekke'nin yakınlarında bulunan Batnu Nahle'de *İbn Âmir'in bostanı*[1123] ve *Mekke halkının ekili arazisi* şeklinde kaynaklarımızda geçen Yemâme bunlardandır. Bunu şu rivayette görmekteyiz: Hanîfe kabilesinin ileri gelenlerinden olan Sümâme b. Üsâl, Medine'de Hz. Peygamber'in iyi muamelesi karşısında müslüman olmuş ve Umre yapmak üzere Mekke'ye gitmişti. Ancak

---

[1119] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II/9-10.
[1120] el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III/264.
[1121] Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, 347.
[1122] Talha b. Ubeydullah, '*Resûlullah'la birlikte hurmalıklarının başında bulunan bir kavme uğradım'* diye anlatıyor. Allah Resûlü, 'Bunlar böyle ne yapıyorlar?' dedi. Onlar da, '*çiçeğin erkeğini dişininkine aktarmak suretiyle aşılama yaptıklarını*' söylediler. Bunun üzerine Resûlüllah, '*Bunun bir fayda sağlayacağını zannetmiyorum.'* dedi. Bunun üzerine aşılamayı yapanlar yapmakta oldukları işi terkettiler. Bu sebeple o yıl ürün alamadılar. Bu haber Resûlüllah'a ulaştırılınca, '*Bu, onlara bir fayda temin ediyorsa bunu yapsınlar. Ben sadece bir zannımı (kanaatimi) ifade ettim, beni zannımdan dolayı muaheze etmeyin. Ancak size Allah adına konuştuğumda onu alınız, zira ben ona asla yalan isnat etmem.*'dedi." Müslim, Fedail, 139; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III/18-19; İbn Mace, *Ruhûn*, 15.
[1123] İbn Sa'd, *et-Tabakat*, II/9.

Mekke'de Kureyş kabilesine mensup kimseler tarafından öldürülmek istenmişse de, Yemâme'den gelecek hububatın kesileceği endişesi ile vazgeçilmiştir. Sümâme'nin Mekke'yi terk edeceği sırada Hz. Peygamber'in izni olmaksızın Yemâme'den Mekke'ye tek bir buğday tanesinin dahi gelmeyeceğini söyleyerek, Kureyşlileri tehdit etmesi ve Kureyşliler'in Hz. Peygamber'e "*Akrabalara iyi davranmayı tavsiye ediyorsun ancak kendin akrabalık ilişkilerini kesiyor, babaları kılıçla, evlatlarını ise açlıkla öldürüyorsun*[1124] diyerek sitemde bulunmaları Mekkeliler'in hububat tedarikinde ne kadar dışarıya bağımlı olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Ayrıca kervan ticareti yapan kabilelerin güzergahları üzerindeki kabileler ile iyi geçinmeleri gerektiğini gösteren bir örnek de Ebû Zer el-Gifârî ile ilgilidir. Müslüman olduktan sonra Kâbe'ye giderek yüksek sesle kelime-i şehâdet getirdiği için Kureyşliler tarafından dövülen Ebû Zer'i gören Abbas b. Abdilmuttalib'in, "*Ne yaptığınızı sanıyorsunuz! Onun Suriye ticaret yolu üzerinde bulunan Gifâr kabilesinden olduğunu bilmiyor musunuz?*[1125] şeklinde Kureyşliler'e çıkışması, ticaret ile uğraşan Mekkeliler'in kervancılık yaptıkları yolun emniyeti hususunda ne kadar titiz olduklarını göstermesi açısından önemlidir.

3.3.3. Kervancılık: Arap Yarımadasındaki Ticaret Yolları ve Kureyş Kabilesinin Kervan Ticareti

Aşağıda tekrara düşmeyi de göze alarak bir kısmını yukarıda verdiğimiz rivayetlerle, yukarıdaki başlık altında konuyu derli toplu sumnak istiyoruz.

İslam öncesi dönemden beri Hicaz'daki Mekke şehrinde yaşayan Kureyş kabilesinin en önemli geçim kaynaklarından birisi kervan ticaretidir. Mekke şehrinin Arap yarımadasındaki ticaret yolları üzerinde olması, ekili ve dikili herhangi bir araziye sahip olmaması, pagan hacıların uğrak mekânlarından olan Kâbe'nin burada bulunması ve yarımadanın dört bir yanında gerçekleştirilen panayırlarla yakın ilişkiler içinde olması Kureyşliler'in ticaret ile geçimlerini sağlamalarının en önemli nedenlerinden olmuştur. Antik dönemden beri güney Hicaz bölgesi ve Mekke şehri, Güney Arabistan, Doğu Afrika ve Doğu Akdeniz'e kadar ulaşan baharat yolu üzerinde gerçekleştirilen kervan

[1124] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1120-1121; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII/111; el-Belazûrî, *Ensab*, VII/182.
[1125] Müslim, *Fedâil*, 133.

ticareti güzergâhında çok önemli bir konuma sahip olmuştur. Antik dönem coğrafyacılarından Pilinus (Piliny the Elder) ve Ptolemy (Batlamyus)'nin eserlerindeki bilgiler, Mekke şehri ile bahse konu olan yerler arasındaki ilişkilerin MÖ. II. yüzyıla kadar götürülebileceğini göstermektedir. Mekkeliler baharat yolu üzerinde diğer malların yanı sıra baharat ve tütsü ticareti ile uğraşan tâcirler olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Onlar her ne kadar bu ticari faaliyetlerin içerisinde olsalar da baharat yolu üzerinde kendi mıntıkaları dışında önemli bir pozisyon elde edememişlerdir. MÖ. II. yüzyıldan itibaren miladî VI-VII. yüzyıllara kadar önemini koruyan baharat yolu üzerinde Mekkeliler'in gerçekleştirdikleri kervan ticareti, hem kara hem de deniz yoluyla gerçekleştirilen ticaretle bağlantısını hemen hemen hiç koparmamıştır.[1126]

Hâşim ve kardeşlerinin miladi V. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştirdikleri İlaf antlaşmaları, Mekke şehrinin ticâri potansiyelinin büyük oranda artmasına yardımcı olmuştur. Ayrıca bu antlaşmalar ile gerçekleştirilen kervan ticareti, Orta Arabistan güzergâhı üzerinde bulunan diğer kabilelerin uluslararası ticarete doğrudan katılmalarını sağlaması açısından önemlidir. Arap yarımadasının üç tarafı da denizler ile çevrili olduğundan uluslararası deniz taşımacılığının doğal limanı olma fonksiyonunu üstlenmiştir. Hem Kızıldeniz hem de Pers körfezine deniz yolu ile gelen ticaret mallarının karadan kervanlarla ilişkisini sağlayan kimseler, bölgede yaşayan Araplar olmuştur. Yani antik dönemden beri Mısır ile İran arasında taşımacılık işlerini Araplar yapmışlardır. Bu hizmetleri ile Araplar hem Kızıldeniz hem de Pers körfezinden gelen malların Nil, Fırat ve Dicle doğal kanalları ile Akdeniz ve Doğu Asya havzalarına kadar ulaştırılmasında ciddi bir rol oynamışlardır.[1127]

Arap yarımadasında karadan gerçekleştirilen kervan ticareti yerel bazı yolların dışında genel anlamda doğu ve batı kervan yolları olarak isimlendirilen uluslararası güzergâhları takip etmekteydi. "Doğu Yolu", Irak'ı Uman ile birleştirmekte ve Yemen, Hindistan ve Fars mallarını kara yolu ile Irak, Tedmür ve Suriye pazarlarına götürmekteydi. Ancak Mekke ticareti açısından da daha önemli sayılan Güney Arabistan, Habeşistan ve Hint mallarını Suriye'ye ve Suriye'den alınan malları tekrar Habeşistan ve Hindistan'a götürmek üzere Yemen'e taşıyan Yemen-Suriye istikametindeki yol ise,

[1126] Bukharin, "Mecca on", 127-131.
[1127] Hourani, *Arab Seafaring*, 4-5.

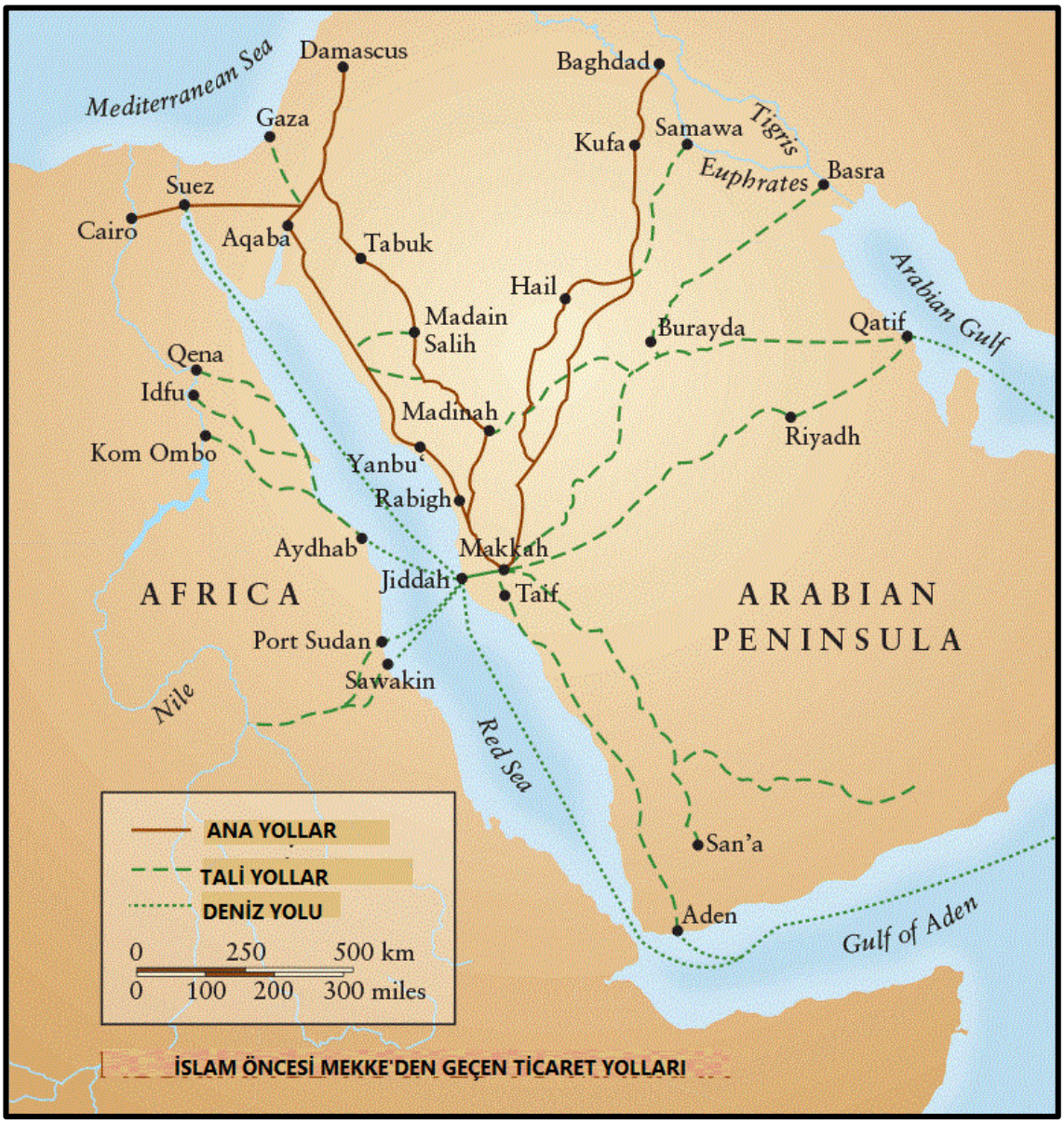
"Batı Yolu" olarak isimlendirilmektedir. Batı Yolu, Güney Arabistan'ın önemli şehirlerinden San'a'dan başlayıp Kuzey Arabistan'a doğru Tâif, Mekke, Yesrib, Hicr, Tebük, Maan, Mûte ve Busra şehirlerinden geçerek Suriye'ye ulaşmaktaydı. Ayrıca aynı istikametten geçen başka bir yol da Mekke'den Kızıldeniz sahil şeridi istikametinden Akabe körfezine gidip oradan Eyle'ye ve buradan Maan istikametinde bulunan Mûte üzerinden Suriye'ye ulaşan yoldu. Ayrıca Batı ile Kuzeydoğu arasındaki diğer bir yol Mekke ile Hire'yi birbirine bağlamaktaydı. Mekke ve Hîre arasındaki kervan yolunun doğusunda Rumma vadisi üzerinden Basra Körfezi ve Bahreyn mıntıkasına gitmekteydi. Başka bir yol ise Tâif şehrinin güneyindeki Tebâle'den doğuya dönüp Devâsir vadisini geçerek yine Bahreyn'e ulaşmaktaydı.[1128] Batıda, Ukaz, Mecenne, Zülmecaz ve Hayber; güneyde, San'a, Râbiye, Şihr ve Aden; doğuda, Suhar, Muşakkar ve Debâ, kuzeyde ise Dûmetülcendel ve Ezriat isimli Arabistan'ın her bölgesinde kurulan ve aralarındaki uzun ticari seferlerin kervan taşımacılığı ile yapıldığı panayırlar, Arap yarımadasındaki kervan yollarına işaret etmesi açısından önemlidir.[1129]

Kureyş kabilesinin Mekke'ye yerleşmesinden önce de ticaret kervanları çıkardığına dair bilgiler bulunmaktadır. Kureyş isminin kökenine yönelik tartışmalarda Nadr b. Kinâne'nin ticari kervanlarına kılavuzluk (delîl) yapan Kureyş b. Bedr isimli bir kişiden bahsedilmektedir. Kureyş b. Bedr'in kılavuzluğunda gelen kervana "Kureyş'in kervanı (îr) geldi" şeklinde yapılan bir isimlendirme sebebiyle kabilenin bu ismi aldığına temas etmiştik.[1130] Bu rivayetten anlaşıldığı kadarıyla Mekke'ye yerleşmeden önce Kinâne kabilesi içerisinde dağınık halde bulunan Kureyş boyları deve sayısı binlerle ifade edilen kervan (îr)[1131] ticareti yapmaktaydılar.

Ayrıca Mekke'de Kusay b. Kilâb zamanında inşa edilen ve yönetim işlerinin görüşüldüğü *dârunnedve* aynı zamanda kervanların yolcu edildiği ve karşılandığı yer olarak tanımlanmaktadır.[1132]

[1128] O'Leray, *Arabia Before Mohammad*, 103-106, 179-182, el-Efkânî, *Esvâk*, 15-16, Çağatay, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, 153.
[1129] Azizova, *Calışma Hayatı*, 321-322.
[1130] el- Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III, 259; ez-Zübeyrî, *Nesebu Kureyş*, 12; İbn Hazm, *Cemhere*, 11-12.
[1131] Azizova, *Çalışma Hayatı*, 72.
[1132] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I/52.

Harita 5 Mekke'den Geçen Ticaret Yolları[1133]

Ficâr savaşlarının sonuncusunun, Hîre Valisi Numan b. Münzir'in *Ukaz, Mecenne* ve *Zü'l-mecaz* panayırlarına gönderdiği kumaş ve koku yüklü ticari kervanların (latîme) Berrâd b. Kays tarafından yağmalanması neticesinde patlak verdiğine dair rivayetler[1134] ile Hâşim'in Bizans ile gerçekleştirdiği *îlâf* neticesinde yaptığı, Bizans ürünlerine karşılık Mekke'den deri ve uygun fiyatlı kumaş satımı antlaşmaları,[1135] Mekke ve yakınlarında

[1133] Harita için bkz. www.saudiaramcoworld.com/issue/200401/journeys.of.faith.roads.of.civilization.htm
[1134] el-İsfahânî, *Kitâbu'l-Egânî*, XXII/61-62; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XV/324-325, ed-Diyarbekrî, *Tarihu'l-Hamîs*, I/485.
[1135] İbn Habîb, *el-Muhabber*, 41-42.

kumaş, deri ve ıtriyât ticaretinin çok yaygın olduğunu ve bu ürünlerin Yemen, Habeşistan, Hire, İran ve Mısır üzerinden uygun fiyatlara Mekke'ye getirildiğini göstermesi açısından önemlidir.

İslam öncesi dönem Kureyş kabilesinin kervanlarının ticâri potansiyeli hakkında, Medine'ye hicret eden Müslümanlar'ın Kureyş kervanlarına karşı düzenledikleri askeri operasyonlar ortalama bir fikir verebilir. Bu kervanların hem büyüklükleri hem de nerelere yolculuk yaptıklarına dair kaynaklarımızda az da olsa önemli bilgiler bulunmaktadır. Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden sonra gerçekleştirilen ilk seriyye olarak bilinen Hamza b. Abdilmuttalib komutasındaki birlik, Suriye'den Mekke'ye gelmekte olan 300 kişinin yer aldığı, Kureyş'ten Ebû Cehil b. Hişâm'ın kontrolündeki kervan;[1136] Buvât gazvesi olarak bilinen Hz. Peygamber'in komutasındaki birliğin, muhtemelen Suriye-Mekke ticaret yolu üzerinde 100 kişinin yer aldığı, Kureyş'ten Ümeyye b. Halef el-Cumâhî'nin kontrolündeki 2500 develik kervan;[1137] Zü'l-Uşeyre gazvesi olarak bilinen Hz. Peygamber'in komutasındaki birliğin, Mekke'den Suriye'ye gitmekte olan 30 veya 70 kişinin yer aldığı, Kureyş'ten Ebû Süfyân'ın kontrolündeki 4000 veya 5000 dinar değerinde mal taşıyan 1000 develik kervan;[1138] Batnu Nahle seriyyesi olarak bilinen Abdullah b. Cahş komutasındaki birliğin, Tâif ile Mekke arasındaki kervan yolu üzerinde, Amr b. Hadremî'nin kontrolündeki şarap, kuru üzüm ve deri taşıyan 4 kişilik kervan;[1139] Bedir Gazvesi'nde Hz. Peygamber komutasındaki birliğin, Suriye'den Mekke'ye gitmekte olan 30 veya 40 kişinin yer aldığı, Kureyş'ten Ebû Süfyân'ın kontrolündeki 50000 veya daha az dinar değerinde yük taşıyan 1000 develik kervan;[1140] Karede seriyyesi olarak bilinen Zeyd b. Hârise komutasındaki birliğin, Necid-Irak üzerinden Suriye'ye giden ticaret yolu üzerinde Kureyş'ten Safvan b. Ümeyye ve Ebû Süfyân'ın kontrolündeki 100000 dirhem değerinde külçe gümüş ve

---

[1136] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 503; el-Vâkıdî, *el-Meğâzî*, I/20-21; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II/6, el-Belazûrî, *Ensab*, I/371; Elşad Mahmudov, *Sebepleri ve Sonuçları Açısından Hz. Peygamber'in Savaşları*, İSAM Yayınları, İstanbul 2010, 61-62.

[1137] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 505; el-Vâkıdî, *el-Meğâzî*, I/25; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II/8, el-Belazûrî, *Ensab*, I/287; Ahmet Önkal, "Buvât Gazvesi", *DİA*, VI/478; Mahmudov, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, 67.

[1138] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 505-507; *el-Vâkıdî, el-Meğâzî, I/27*; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II/9, el-Belazûrî, *Ensab*, I/287; Mahmudov, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, 68-69.

[1139] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 508-511; el-Vâkıdî, *el-Meğâzî*, I/28; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II/10, el-Belazûrî, *Ensab*, I/371-373; Mustafa Fayda, "Batn-ı Nahle Seriyyesi", *DİA*, V/202-203; Mahmudov, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, 69-75.

[1140] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 511-512; el-Vâkıdî, *el-Meğâzî*, I/42-43; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II/11, el-Belazûrî, *Ensab*, I/288-308; Mahmudov, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, 75-99.

gümüş eşyalar taşıyan kervan[1141] ve Îs seriyyesi olarak bilinen Zeyd b. Hârise komutasındaki Müslümanların Suriye'den Mekke'ye gitmekte olan Kureyş'ten Safvan b. Ümeyye'nin kontrolündeki çok miktarda gümüş taşıyan kervanın[1142] ele geçirilmesi ile ilgili rivayetler Kureyş kabilesinin kervan ticareti hacmi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Ayrıca bu kervanların yaklaşık bir yıl içerisinde çıkmış olduklarını ve Müslümanlar ile Kureyş'in arasındaki çatışmaları da dikkate alırsak kısa zamanda gerçekleştirilen ticarî potansiyelin ne kadar büyük olduğunu tahmin edebiliriz.

Kureyş kabilesine mensup büyük sermayelere sahip (Abdullah b. Cüd'ân ve Abdurrahman b. Avf gibi) bazı Mekkeliler tek başlarına deve sayısı binler ile ifade edilen ticârî kervanlar çıkarabilmekteydiler. Ancak genelde büyük sermaye sahiplerinden birkaç zengin bir araya gelip oluşturdukları kervanlarına nispeten daha az sermayeye sahip kişilerin katkılarını da kabul etmekteydiler. Kaynaklarımızda Bedir savaşının nedenlerinden bir olarak gösterilen ve kârı Uhud savaşında Müslüman olmayan Kureyş kabilesinin ordusunun teçhizinde kullanılan Ebû Süfyân'ın kontrolündeki 1000 deveden oluşan kervanla ilgili rivayetler, Mekke'de çıkarılan kervanlara ne kadar kişinin sermaye koyduğu ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Rivayete göre hemen hemen bütün Kureyşliler'in sermayelerinin tamamını koydukları bu kervandaki hisselerin en büyük kısmı Sâid b. Âsoğulları'na aitti. Bu kervanda, 200 deve ve 4000-5000 miskal altın Mahzumoğulları'na; 1000 miskali Hâris b. Âmir b. Nevfel'e ve 2000 miskali ise Ümeyye b. Halef'e ait hisse de bulunmaktaydı. Ayrıca aynı kervanda Abdumenâfoğulları'nın 10000 miskal altını olduğu da rivayette yer almaktadır.[1143]

Hicretten hemen sonra Kureyş kabilesinin ticâret hacmi hakkında genel anlamda bir fikir edinmemize olanak sağlayan yukarıdaki rivayetler ışığında, hicret öncesi Mekke nüfusunu tahmin etmenin mümkün olduğunu düşünüyoruz. Chelhod, Kureyş kabilesinin genel anlamda az şeye ihtiyaç duyduğunu, ancak geçim standardının Hicaz'daki diğer şehirlerde yaşayanlardan daha fazla olduğunu söyleyerek Kureyş'in *çorak bir vadide* yaşamaları nedeniyle günlük tahıl, hurma, meyve, şarap ve diğer besin maddelerini ithal

---

[1141] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 642; el-Vâkıdî, *el-Meğâzî*, I/183-184; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II/32-33, el-Belazûrî, *Ensab*, I/480-481; Ahmet Önkal, "Karede Seriyyesi", *DİA*, XXIV/487. Mahmudov, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, 99-103.

[1142] el-Vâkıdî, *el-Meğazî*, II/553; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II/11, el-Belazûrî, *Ensab*, I/484-485; Nebi Bozkurt, "Îs Seriyyesi", *DİA*, XXII/465; Mahmudov, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, 103-104.

[1143] el-Vâkıdî, *el-Meğâzî*, I/42-43.

etmek zorunda olduklarını vurgulamaktadır. Bu sebeple Mekke'de yaşayan bu insanların günlük ortalama 100 gram besine ihtiyaç duyduklarından hareketle bu miktarı ithal etmek zorunda olduklarını ifade eden Chelhod, Mekke'de yaşayan Kureyşli boylar ile onların halîfleri, mültecileri, köleleri ve dışarıdan gelen yabancılar ile Uhud savaşına yaklaşık 3000 kişinin katıldığına dair bilgileri göz önünde bulundurarak Mekke'nin nüfusunun 20 veya 25 bin olduğunun tahmin edilebileceğini ve bu nedenle Mekke şehrine günlük 2-3 bin kg. azık gerektiğinden hareketle de, bunun en az günde 20 deve yüküne tekabül ettiğini ifade etmektedir.[1144]

Kaynaklarımızda tüccâr bir aileye mensup olup kendisi de tâcir olan Hz. Peygamber'in İslam öncesi dönemde kervan yolculukları ve birçok panayıra iştirak ettiğine dair bilgiler bulunmaktadır. Çok küçükken sütannesi tarafından Ukâz panayırına götürüldüğü,[1145] annesi ile birlikte Yesrib'e gittiği ve yüzmeyi öğrenecek kadar orada kaldığı,[1146] gözlerindeki ağrı veya iltihaplı bir rahatsızlık nedeniyle dedesi Abddulmuttalib tarafından Ukâz bölgesinde veya Mekke ile Yesrib arasında bulunan bir manastıra götürüldüğü[1147] ile ilgili kısa bilgiler bulunmaktadır. Muhtemelen bu yolculukların çoğu kervanlara katılmak suretiyle gerçekleştiriliyordu. Hz. Muhammed'in 9 veya 12 yaşlarında iken amcası Ebû Talib ile çıktığı Şam yolculuğu hakkında kaynaklarımız daha ayrıntılı bilgiler vermektedir. Ancak bu rivayetler, yapılan ticaretin mahiyeti ile ilgili bilgiler dışında rahib Bahira ile olan diyalog ve yolculuk esnasındaki olağanüstü haller üzerinde yoğunlaşmaktadır. Rivayetin başka varyantlarında diğer hususlara temas edilmekle beraber konumuzu ilgilendirmediği için onlardan bahsetmeye gerek duymuyoruz.[1148] Bu yolculukta Hz. Peygamber'in amcası Ebû Talib ile Şam yakınlarındaki Busrâ'ya kadar gittiği ve burada bir takım alışverişler yaptıktan sonra Mekke'ye döndükleri söylenmektedir.[1149] Hz. Muhammed'in Hz. Hatice ile evlenmeden önce amcası Ebû Tâlib'in teşviki ile Hz. Hatice adına ticaret yapmak için Şam'a tekrar

---

[1144] Joseph Chelhod, "İslam Öncesi Mekke'de Kapitalizm", (Çev.: İzzer Er), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, Sayı: 4, Cilt: 4, Yıl: 4, Bursa 1992, 309-310.

[1145] İbn Sa'd, *et-Tabakat,* I/126.

[1146] İbn Sa'd, *et-Tabakat,* I/95.

[1147] el-Halebî, *İnsânü'l-Uyûn*, I/183-184.

[1148] Rahib Bâhira olayı ve bu seyahatin farklı yönleri ile ilgili tartışmalar için bkz. Mehmet Azimli, *Siyeri Farklı Okumak*, 81-90.

[1149] İbn İshak, *Sîre*, 53-57; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 172-174;İbn Sa'd, *et-Tabakat*, I/98-103. Ayrıca bkz. İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef,* XIII/199-200.

gittiği de söylenmektedir.[1150] Hz. Muhammed'in çıktığı ticari yolculukların mütevazı sermayelerle gerçekleştirildiği söylenebilir. Kays b. Sâib[1151] ve Abdullah b. Ebî Hamsâ[1152] ile ortak ticaret yaptığına dair rivayetlerin yanı sıra, Hz. Hatîce'nin adına çıktığı ticari yolculuklardan, Mekke'nin zenginleri ile karşılaştırıldığında, Hz. Peygamber'in mütevazı kazançlar elde ettiğini söylemek mümkündür.

Arap yarımadasında yıllık düzenlenen birçok panayıra Hz. Peygamber'in katıldığına dair bilgiler de bulunmaktadır. Yemen, Yemâme ve Habeşistan pazarlarına, Mekke'ye 10 günlük mesafedeki Tihâme'de düzenlenen Hubâşe panayırına,[1153] Hecer panayırına, iki defa Yemen'de kurulan Curaş pazarına, Arabistan'ın doğu taraflarında kurulan Muşakkar ve Debâ panayırlarına gittiğine dair rivayetler[1154] Hz. Peygamber'in İslam öncesi dönemdeki ticari hayatı ve seyahatleri hakkında fikir vermektedir. Ayrıca Hamidullah, hadis kaynaklarında geçen bazı kelimelerden hareketle, Hz. Peygamber'in İslam öncesi dönemde doğu Arabistan'ın Uman körfezi kıyılarında bulunan liman şehirleri ve Habeşistan'a deniz yolculuğuna çıkmış olabileceğini de ileri sürmektedir.[1155]

Çalışmamız boyunca ilgi düştükçe bahsettiğimiz gibi Hâşim b. Abdimenâf, Muttalib b. Abdimenâf, Abduşems b. Abdimenâf, Nevfel b. Abdimenâf, Ümeyye b. Halef, Abdullah b. Cüd'ân, Abdurrahman b. Avf, Ebû Cehil b. Hişâm, Ebû Süfyân, Amr b. Hadremî, Safvan b. Ümeyye, Abbas b. Abdilmuttalib, Harb b. Ümeyye, Sâid b. Âs, Amr b. el-As, Hâris b. Âmir b. Nevfel vb. Kureyş'in hatırı sayılır miktarda mala sahip olan zenginlerindendir.

Kaynaklarımız kervanların güvenli bir şekilde seyahatlerini sağlayan muhtelif kabilelerin muhafız kıtalarından bahsetmektedirler. Arap yarımadasında özellikle herhangi bir devletin himayesinde olmayan ve toprakları bağımsız kabilelerin elinde bulunan yerlerden geçmek zorunda kalan ticaret kervanları, yolculukları boyunca paralı

[1150] İbn İshak, *Sîre*, 59-61; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 178-179; İbn Sa'd, *et-Tabakat*, I/107-110; et-Taberî, *Târih*, I/280-281.
[1151] İbn Hanbel, *el-Müsned*, XXIV/223-224.
[1152] Ebû Dâvud, "Edeb", 82.
[1153] et-Taberî, *Târih*, I/281-282.
[1154] Bu konuda geniş bilgi için bkz. Hamidullah, "Hz. Peygamber'in İslam Öncesi Seyahatleri", (Çev.: Abdullah Aydınlı), sayı: 4, *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, Ankara 1980, ss. 327-342; Ahmet Turan Yüksel, "Bir Tâcir Olarak Hz. Peygamber", *Diyanet İlmi Dergi: Peygamberimiz Hz. Muhammed Özel Sayısı*, Ankara 2003; ss. 137-148. İsrafil Balcı, *Peygamberlik Öncesi Hz. Muhammed*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014, 269-286.
[1155] Hamidullah, "Hz. Peygamber'in İslam Öncesi Seyahatleri", 332-338.

muhafız birlikleri tutmak zorunda kalmışlardır. Kaynaklarımızda geçen bilgilere göre Dûmetülcendel ve Muşakkar panayırlarında Kureyş kabilesi,[1156] eş-Şıhr panayırında Mehrîler'in bir kolu olan el-Muhârib b. Harb kabilesi,[1157] er-Râbiye panayırında Âkilu'l-Murar ve el-Mesruk b. Vâil kabileleri[1158] kervanların güvenliklerini sağlayan muhafız birliklerini çıkaran topluluklardır. Örneğin Kureyş kabilesi başta olmak üzere Hicaz, Yemen, Irak bölgelerinden alıcı ve satıcıların geldiği Dûmetülcendel panayırında, Yemen ve Hicaz bölgelerinden gelen tâcirler Kureyş kabilesinin muhafız birlikleri ile güvenli bir şekilde Mudar kabilesinin topraklarından geçebilirlerdi. Çünkü Kureyş kabilesi Mudarîler ile antlaşmalı olduklarından, onlarla ittifak içerisinde bulunan kabilelerin hâkim oldukları güzergâhlardan geçme ayrıcalığına da sahip olmaktaydılar. Kelb kabilesine mensup olan kimseler de Temimoğulları ile olan antlaşma sebebiyle, Kureyş kabilesi mensuplarına saldırmazlardı. Tay kabilesi de Esedoğulları ile antlaşmalı olduklarından Kureyşliler'e saldırmazlardı. Tâcirler, Kays b. Sa'lebeoğulları'nın hâkim oldukları topraklara gelince de, Amr b. Mersad'ın muhafız birliklerini kullanarak güvenli bir geçiş sağlamaktaydılar. Çünkü bütün Rebîa kabileleri Amr b. Mersad'ın muhafız birliklerine geçiş hakkı tanımaktaydılar.[1159]

Kaynaklarımız muhafızlık işinin bedelli olarak yapıldığına dair bilgiler vermemesine rağmen, bu işin Arap kabileleri arasında bir geçim kaynağı olarak yapıldığı kabul edilmektedir.[1160] Özellikle Hâşim ve kardeşlerinin gerçekleştirdikleri güvenli geçiş antlaşmaları (îlâf), Mekke'ye yakın kabileler ile Kureyş kervanlarının rahatça geçişi için yapılmış, karşılığında ise bu kabilelere mallarının pazarlarda satılması veya korunan kervanın kazancının bir kısmının onlarla paylaşılması şeklinde bir takım faydalar sağlamıştır. Bu sebeple muhafız birliklerinin yaptıkları iş sebebiyle büyük kazançlar elde etmiş olabilecekleri sonucuna varmak daha isabetli görünmektedir.

Netice itibariyle İslam öncesi dönemde Mekke Şehri'nin ticarî ilişkilerinin antik dönemlere kadar götürülmesi mümkün görünmekle birlikte, özelde Kureyş kabilesi'nin ticârî faaliyetlerine ve geçim kaynaklarına baktığımızda, en temel kazançlarının yarımadaya gelen malların taşımacılığı üzerinden gerçekleştirdikleri aracılık faaliyetleri

---

[1156] İbn Habib, *el-Muhabber*, 264-265; el-Merzûkî, *Ezmine*, II/162; el-Efkânî, *Esvâku'l-Arab*, 239-244.
[1157] İbn Habib, *el-Muhabber*, 266; el-Merzûkî, *Ezmine*, II/163-164.
[1158] İbn Habib, *el-Muhabber*, 266-267; el-Ya'kubî, *Tarih*, I/270; el-Merzûkî, *Ezmine*, II/165.
[1159] İbn Habib, *el-Muhabber*, 264-265.
[1160] el-Efkânî, *Esvâku'l-Arab*, 276.

(komisyonculuk?) neticesinde elde ettikleri yüksek kazançlar olduğunu söylemek mümkündür. Mekkeliler, hayvancılık ve nispeten tarım faaliyetlerinden de belli miktarlarda kazançlar elde etmekteydiler. Ancak kervan ticareti gelirlerinin en büyük kaynağı olarak görünmektedir. Arap yarımadası ile bölgenin hemen hemen en önemli ticarî merkezlerinden olan Suriye, Irak, İran, Yemen, San‘a, Hadramevt ve Habeşistan gibi en ücra kısımlarına kadar giden Kureyşli tâcirler, İslam öncesi dönemde bulundukları bölgede hatırı sayılır ticari imtiyazlar elde etmişler ve bölgenin ticaretinde önemli aktörler olduklarını göstermişlerdir.

SONUÇ

Kureyş, İslam'ın tarihinde tartışmasız bir şekilde üzerinde en fazla söz söylenen kabilelerden birisidir. Kureyşliler'in Kur'an'ın vahyedildiği ilk toplum olmaları ve İslam'ın son peygamberi Hz. Muhammed'in ve onun vefatından sonraki halifelerin bu kabileye mensup olması, Kureyş kabilesinin önemini daha da artırmaktadır. Bu nedenle Kureyş kabilesinin, İslam öncesi siyasi ve ekonomik yapısı hakkında özellikle ilk dönem kaynaklarının verilerini kullanmaya çalışarak yapılan bu araştırma, bir devletten ziyade, kabile şeklinde örgütlenmiş bir yapının kodlarını ortaya koymaya odaklanmıştır. Bu nedenle genel anlamda antik dönemden itibaren Arap yarımadasındaki kabile ve devletlerin politik ve ekonomik örgütlenmelerinin kabilevi tarzda olduğunu söylemek mümkündür.

Kureyş kabilesinin dallanan soylar şeklinde örgütlenmiş, parçalı bir soy zincirine sahip olduğu görülmektedir. Piramidal bir soy yapılanmasına sahip olan Kureyş'in, diğer kabilelerde olduğu gibi, alt kollarındaki çatışma, karşıtlık ve rekabet; şecerede yukarı doğru çıkıldıkça ortak ata etrafında oluşturulmuş olan asabiye nedeniyle ortadan kalkmakta ve bütün kabilenin selameti için çatışmaların terkedildiği görülmektedir. Örneğin *Ficâr* savaşlarında, Kureyş kabilesinin önemli alt kollarından birisi olan Hâşimoğulları'nın önce bu savaşa katılmak istememesi, fakat Kureyş kabilesinin bekası için Kureyş ve Kinâne kabileleriyle birlikte Hevâzinliler ile savaşması, dışarıdan gelen tehditlere karşı kabilenin iç çekişmelerini bir tarafa bırakıp birlikte hareket etmelerine en güzel örneklerden biridir.

İslam öncesi dönem Arap tarihi ile ilgili bilgilerimizin çoğu İslamî dönemde yazılmış tarih, coğrafya, edebiyat, ensab, tabakât kitaplarına dayanmaktadır. Bu sebeple Araplar arasında Adnânî ve Kahtânî ayrımı ve çatışmasının ne zaman meydana geldiğini tam olarak tespit etmenin mümkün olmadığı kanaatindeyiz. Çünkü cahiliye devri Arab edebiyatını incelediğimiz zaman, onun bile İslamî dönemde teşekkül etmiş olmasından dolayı Adnânî ve Kahtânî kabileler arasındaki çatışmalardan kayda değer bir şekilde bahsedilmediğini söylememiz gerekir.

Burada özellikle, ensab ve tarih kaynaklarımız vasıtasıyla bizlere intikal eden ensab cetvelleri hakkında ciddi problemlerin olduğunu da kaydetmeliyiz. Ensab

kitaplarımız genel anlamda Hz. Peygamber'i ve kabilesini merkeze koyarak geriye doğru bir şecere oluşturma gayretindedirler. Tabii olarak kendilerine yakın olan tarihler ile ilgili pek fazla problem olmasa da, şecereler daha geç tarihlere doğru genişledikçe birçok problemlerle karşı karşıya kalınmaktadır. Çünkü ensab âlimleri aslında yazdıkları şecerelerini ilk peygamber olan Hz. Âdem'e kadar ulaştırmak istemektedirler. Fakat yapmaya çalıştıkları işin bütün insanlığın şeceresini ortaya çıkarmaya eş değer bir ameliye olduğunun bilincinde değilmiş gibi davrandıkları anlaşılmaktadır. Bu sebeple şecereler, ne kadar geriye götürülürse bizi, o oranda asılsız, mesnetsiz ve mitolojik bilgilerle karşı karşıya getirmektedir.

Kuzey Arabistan bölgesinde kabile örgütlenmesi şeklinde konar-göçer veya yerleşik bir tarzda yaşayan Arap kabilelerinin hemen hemen tamamını, İsmailoğulları içerisinde değerlendirmek daha doğrudur. Dolayısıyla Adnanîler ve onların soy ağacı içerisinde bulunan Kureyş kabilesi de, İsmailî soy birlikleri içerisinde değerlendirilmektedir. İsmailoğulları içerisinde değerlendirilen Adnanîler ve bizce Arabu Musta'ribe içerisinde değerlendirilmesi gereken Kahtanîler'in alt kolları ve dip ataları ile ilgili ensab cetvellerindeki isimlendirmelere, ihtiyatla yaklaşılması gerekmektedir. Genel kabul görmüş ensab şecerelerindeki büyük kabile isimleri her zaman tarihte yaşamış bir kişinin ismi olmayabilir. Bu isimler, ayrılmış olan kabilelerin bir araya gelmesi ve ortak bir toprak üzerinde yaşayabilmeleri için aralarında yapmış oldukları antlaşmaların neticesinde, kendilerine ya antlaşmayı yaptıkları yerin adı olarak veya birlik antlaşmasını yapan kabilelerin beraberce belirledikleri bir isim olduğu kanaatindeyiz.

Hicaz bölgesi, Hz. Peygamber'in doğumuna kadar Roma-Bizans, Pers-Sasani ve Güney Arabistan'da yaşayan Himyerîler ile Kuzey Afrika'daki Habeşliler'in (Aksum krallığı) inkâr edilemez etkisi altında bulunmaktadır. Bu etki dini, siyasi, ekonomik vb. alanlarda kendisini göstermektedir. Mekke ise hem Araplar için kutsal bir mekân olarak hem de tâcirler için önemli bir uğrak yeri olması bakımından çevrede yaşayan kabile ve devletlerden önemli ölçüde etkilenmiştir. Mekke'de Kureyş kabilesinin hâkimiyeti ele geçirmesinden önce Amalika, Cürhüm ve Huzâa kabileleri şehrin yönetiminde söz sahibiydiler. Ancak Kureyş kabilesinden önce Mekke'de hüküm süren bu kabilelerle ilgili bilgilerimiz, tamamen sözlü anlatılara dayandığından, bu bilgileri, herhangi somut bir kanıta dayandırmamız mümkün değildir. Bu süre içerisinde Mekke şehrinin merkezi yönetimden yoksun bir siyasi örgütlenme içerisinde olduğu görülmektedir. Hatta kervan

yolu üzerinde bulunan Mekke'nin Kusay zamanına kadar daha çok Güney Araplarının etkisinde olduğuna dair güçlü emareler bulunmaktadır. Ayrıca Mekke'nin de bölgeyi ekonomik ve dini anlamda oldukça etkilediğini söylememiz gerekmektedir. Ebrehe ve ordusunun Hz. Peygamber doğmadan önce Mekke'nin bölgedeki dini ve ekonomik üstünlüğünü yıkmaya çalışması, Hâşim ve kardeşlerinin çevredeki büyük devletler ile ticârî antlaşmalar yapmaları, Mekke şehrinin, Kureyş kabilesinin buraya yerleşmesinden sonra bölge açısından ne kadar önemli bir yerleşim yeri haline geldiğini gösteren verilerdir.

Kaynaklarımızın Nadr b. Kinâne, Fihr b. Mâlik veya Kusay b. Kilâb'ın soyundan gelenlere "Kureyş" denildiği üzerinde çok durmaları, Kureyş'in kimi işaret ettiği noktasında bir belirsizlik olduğunu göstermektedir. Bu nedenle Kureyş'in, bir kişi isminden ziyade Kusay b. Kilâb ile birlikte Mekke'ye yerleşen ve Kinâne kabilesinin alt boylarına mensup kabileler ile Kusay'ın neslinden gelenlere verilen ortak bir isim olduğunu söyleyebiliriz. Kanaatimize göre Kureyş, bir şahıstan daha çok bu isim altında birleşmiş kabileler topluluğunun ortak ismidir.

Kureyş kabilesi'nin Mekke'deki hâkimiyetinin temellerini atan ve Mekke şehir devletinin yönetimi ile ilgili birçok yeniliğin öncüsü ve ilk kurucusu olan Kusay b. Kilab, İslam öncesi dönem Arapların en önemli şahsiyetlerinden birisidir. Kusay ile birlikte Mekke'nin yönetimi Güney Araplarından (Kahtanîler) Kuzey Araplarına (Adnanîler) geçmiştir. Mekke ve Kâbe yönetiminin Kusay ve onun neslinden gelen kimselerin eline geçmesinin, sonraki dönem Arap toplumunun siyasi, idari, ekonomik ve dini yapılanması üzerinde çok bariz bir etkisi olduğunu görmekteyiz. Kusay, Mekke'yi ele geçirdikten sonra Kâbe hizmetlerini tek elde toplamış ve kurumsallaştırmıştır. Ancak genel anlamda Kusay'ın Mekke yönetimi ve hac faaliyetleri hakkında yaptıklarına baktığımızda, önceden uygulanagelen geleneksel anlayışa ters olan çok fazla bir değişiklik yaptığı görülmemektedir. Daha önceden Kâbe hizmetleri ile ilgili oluşmuş bir örfün, Kusay ve onun soyundan gelen kişilerce aynen devam ettirildiği görülmektedir. Ancak bu görevler, Kusay zamanında sadece onun elindeyken, Kusay sonrası dönemde ise çocukları arasında paylaşılmıştır.

Kusay'ın Kureyş'in alt boylarını Mekke'ye yerleştirme işi, karşımıza ikili kabile örgütlenmesini çıkarmaktadır. Bu yapı Mekke'nin bathâsına (merkezine) yerleştirilen

Kureyşu'l-Bitâh ve çevresine yerleştirilen *Kureyşu'z-Zevâhir* isimleri altında kendisini göstermektedir. Ancak Kureyş'in içerisindeki bu ikili ayrım nedeniyle, her hangi bir çatışmanın çıktığına dair kaynaklarımızda bir bilgi bulunmamaktadır. Merkeze yerleşen Kureyşliler, zamanla kabilenin aristokrat ve tüccar tipini, çevreye yerleşenler de daha alt tabakada sayılan ve merkezi Kureyş'e ticaretinde ve başka kabilelere karşı üstünlük kurmada yardım eden kolluk kuvveti rolünü üstlenmişlerdir.

Her ne kadar kaynaklarımızın bir kısmı Kusay'dan sonra yönetimin Abdumenâf'a geçtiğini söylese de, kanaatimize göre, Arap geleneğinde yönetimin en büyük erkek çocuğa geçişine dair gelenek, Kusay sonrası Mekke idaresinde de geçerliliğini korumuştur. Bu sebeple Kusay'ın yerine en büyük oğlu Abduddâr tevarüsen geçmiştir. Ancak muhtemelen yönetimdeki dirayetsizliği veya kardeşlerinin güçlü olması nedeniyle, babası gibi Mekke iktidarının tek hâkimi olamamıştır. Özellikle Abdumenâf'ın Mekke'de daha babası hayatta iken kazandığı itibar, Abduddâr ve oğullarını yönetim açısından sonraki zamanlarda zor durumda bırakmıştır. Fakat bu durum Abdumenâf'ın da yönetimi tek başına yürüttüğü anlamına gelmemelidir. Kanaatimizce Kusay sonrasında Mekke, tek bir kişinin yönetiminde kalamamış ve yönetim Kusay'a yakın olan Kureyş'in alt boyları tarafından bölüşülmüştür.

Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla, Kusay'dan sonra Kureyş içerisinde ortaya çıkan iktidar boşluğu nedeniyle nüfuzunu kullanarak yönetimi ele geçirmeye çalışan Abdumenaf ve çocukları ile iktidârı tevârüsen elde eden Abduddâr ve çocukları arasında ciddi ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Ancak Abdumenâf'ın Kureyş içerisinde saygınlığı olsa da, Mekke yönetimi, kabilenin boyları arasında paylaşılmıştır. Abduddâr, her kabile örgütlenmesinde olduğu gibi *"eşitler arasında birinci"* (primus inter pares) olarak Mekke'nin işlerini ortakları ile beraber yürütmeye devam etmiştir.

Haşim'in en önemli faaliyeti Kureyş kabilesini ekonomik anlamda destekleyecek antlaşmalar yapmasıdır. Hâşim, kış aylarında Güney Arabistan'da bulunan Habeşistan'a, yaz aylarında Kuzey Arabistan'da bulunan Şam taraflarına ticaret yolculuklarına çıkıp çevre kabile ve devletlerle ticaret antlaşmaları (îlâf) yapmıştır. Hâşim ve kardeşlerinin çevre devletlerle yaptıkları ticaret antlaşmaları sayesinde çeşitli yerlerden Mekke'ye gelen mallar ile burada üretilen ticaret malları (özellikle deriden mamul ürünler), büyük kervanlarla Arap yarımadasının birçok yerine ulaştırılmaktaydı. Bu şekilde yapılan

aracılık faaliyetleri ile Kureyş kabilesinin, miladi V. yüzyılın ikinci yarısında yarımadanın ekonomisinde önemli bir yer edindiği görülmektedir.

Abduddâr ve Abdumenâf hayattayken iki Kureyş boyu (Abduddâroğulları ve Abdumenâfoğulları) arasındaki ihtilaflar kendisini hissettirmişse de çok fazla gün yüzüne çıkamamıştır. *Ahlâf* ve *mutayyebûn çekişmesi* olarak adlandırılan bu ihtilaf hakkında kaynaklarımızdaki rivayetler çelişkili olsa da, Kureyş kabilesi içerisindeki ayrışmanın gün yüzüne çıkması, Abdumenâfoğulları'nın kabile içerisindeki nüfuzlarının arttığı döneme rastlamaktadır. Bu dönemin, özellikle Hâşim ve kardeşlerinin içeride Ehâbiş kabileleri ile ve dışarıda ise Bizans, Habeşistan, Yemen Devletleri ve ticâret yolları üzerinde bulunan diğer kabilelerle yaptıkları ticari antlaşmaların/îlaf akdedildiği zamana denk geldiğini söylemek mümkündür. *Ahlâf* ve *mutayyebûn* ayrımı, Kusay sonrası dönemde Kureyş'in alt boyları arasındaki siyasetin parçalı yapısını göstermesi açısından önemlidir.

Hristiyan Bizans'ın etkisinde bulunan Ebrehe'nin Abdulmuttalib zamanında Mekke'deki Kâbe'yi yıkma teşebbüsüne, hem dinî (misyonerlik) hem de ticâri maksatlarla giriştiğini söylemek mümkündür. Ancak bunun, bölgesinde önemli ticari faaliyetleri ile dikkat çeken Mekke'nin nüfuzunun kırılması için, Bizans'ın yardımı ile gerçekleştirilmiş bir sefer olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Çünkü daha sonraki bir zamanda Osman b. el-Hüveyris'in Mekke emiri olma teşebbüsünden bahseden rivayet, Bizans'ın Mekke'yi kontrol altına alma isteğini oldukça bariz bir şekilde ortaya koymaktadır.

Kaynaklarımızda abartılı bir şekilde ele alınmış olmasına rağmen, Ebrehe karşısındaki konumu dikkate alındığında, Abdulmuttalib'in Mekke'nin ileri gelenlerinden birisi olduğu açıkça görülmektedir. Özellikle ileri bir yaşta olan Abdulmuttalib'in geçmişte elde ettiği nüfuzunu kullanarak Kâbe'ye yapılacak saldırıyı önlemeye çalışması, Kureyş toplumu içerisinde önemli kişilerden birisi olduğunu ortaya koymaktadır. Muhtemelen yaşı ve Mekke'ye gelen hacıların özellikle içme suyu temini noktasında gerçekleştirdiği faaliyetleri ve rivayetlerde nakledilen fil hadisesinden sonra daha da zenginleşmesi, onun Mekke'nin itibarlı şahsiyetleri arasına girmesine sebep olmuştur.

Ayrıca Hâşim b. Abdimenâf ve Ümeyye b. Abdişems ile Abdulmuttalib b. Hâşim

ve Harb b. Ümeyye arasındaki münâferelerden anlaşıldığı kadarıyla, Abdumenâf ailesi içerisinde Abduşems ile Hâşimoğulları arasında önceden beri bir çatışma durumunun olduğu söylenebilir. Kaynaklarımız bu çatışmaları, amca çocukları arasındaki çekememezlikler olarak sunsa da, kanaatimizce bunların Mekke'deki iktidar çatışmalarının bir yansıması olarak görülmesi daha doğru olacaktır. Îlâf antlaşmaları sebebiyle yarımadada ekonomik açıdan güçlü bir yapıya kavuşan Mekke'deki aile reisleri arasında, *ahlâf* ve *mutayyebûn* çatışması şeklinde kendini gösteren iktidar mücadeleleri, genelde Hâşimoğulları'nın lehine sonuçlanmış görünmektedir. Ancak Abduşemsoğulları'nın zaman içerisinde zenginleşerek Hâşimoğulları ve Muttaliboğulları'na karşı toplum içinde belli bir konuma gelmeleri, onları Arap geleneğinde olduğu üzere üstünlük iddialarında bulunmaya sevk etmiştir. Bu durum aslında Abduşemsoğulları'nın statülerinin de yükseldiğinin bir göstergesidir. Her ne kadar hakemler Abduşemsoğulları'nın aleyhinde karar vermişse de, zaman onlardan yana işlemiştir. Ancak kaynaklarımızın, Hâşim ve Muttaliboğulları'na nispetle Abduşemsoğulları'nın Kureyş kabilesi içerisindeki konumları üzerinde çok fazla söz söylememelerinin sebebini, onların İslâmî dönemde yazılmaları ve daha çok Hz. Peygamber'in neslinden ön plana çıkan kişilerin faaliyetleri üzerinde yoğunlaşmalarında aramaktayız.

Bunun en önemli göstergesi, kanaatimizce Abdulmuttalib'e gelene kadar Kureyş aristokrasisi içerisinde dikkate değer bir statüye sahip olan Hâşimoğulları'nın, Abdulmuttalib sonrası zenginliklerinden ve toplum içerisindeki ağırlıklarından bahsedilemiyor olmasıdır. Îlâf antlaşmalarını Kureyş'e kazandırarak Mekke'nin yarımadada önemli bir ticaret merkezi haline gelmesine neden olan Hâşim'in büyük bir tâcir olduğu yadsınamaz. Ancak daha sonra onun yerine geçtiğini gördüğümüz Abdulmuttalib'in, Kureyş'in reisi olduğuna dair kaynaklarımızda geçen rivayetler dikkate alındığında, onun arkasında önemli derecede mal bırakmış olması gerekmekteydi. Fakat Abdulmuttalib'in ölümünden sonra Abbâs dışındaki çocuklarının Kureyş içerisindeki konumlarına baktığımızda, onlar, Kureyş'in büyük ticâret yapan ve ciddi anlamda gelirler elde eden tâcirleri arasında görünmemekte, hatta tam aksine Abduşemsoğulları'nın Kureyş'in en zenginleri arasına yerleştikleri görülmektedir.

Mekke'nin yarımadadaki ekonomik görünümüne baktığımızda, Hâşim'den öncesi hakkında çok fazla bilgiye sahip değiliz. Ancak Hâşim ve kardeşlerinin

gerçekleştirdikleri ticârî antlaşmalar (îlâf) sayesinde, Mekkeliler'in yarımada ticaretinde önemli bir rol üstlenmeye başladıkları söylenebilir. Hatta Kureyşliler, Arap yarımadasında akdettikleri bu antlaşmalar sayesinde, Güney Arabistan'a hâkim olan ve Bizans ile yakın ilişkileri bulunan Ebrehe'nin dikkatini çekmişlerdir. Hem kitabelerde bulunan ve hem de kaynaklarımızda zikredilen rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla, Ebrehe'nin Araplar üzerine iki sefer düzenlemesi, Mekkeliler'in ve bölgede bulunan diğer Arap kabilelerinin ticaret yolları üzerindeki hâkimiyetlerini sonlandırma girişimleridir.

Daha çok dini bir yapı olarak görünen *hums* müessesesi, Kureyş kabilesine ekonomik açıdan büyük gelirler sağlamaktaydı. Ayrıca *hums* ittifakına dâhil olan kabilelerin yaşadıkları bölgeler göz önünde bulundurulduğunda, bu yapının *îlâf* müessesi ile yakın bir irtibatı olduğu da söylenebilir. Kureyş ile hums müessesesi içerisinde değerlendirilen Sakîf'in, Mekke'nin güneydoğusunda bulunan Tâif şehrinde; Kinâne'nin, Yemen yolunu kontrol altında tuttuğu Mekke'nin güney mıntıkasında; Âmir b. Sa'sa'aoğulları'nın, Mekke'nin kuzeydoğu bölgesinde; Kudâa'nın, Suriye ticaret yolunu kontrol altında tuttuğu Mekke'nin kuzey bölgesinde; Yerbû' ile Mâzin kabilelerinin ise Hîre ve İran yolunu kontrol altında tuttukları Mekke'nin kuzeydoğu bölgesinde yaşadıkları yerler ile Hâşim ve kardeşlerinin *îlâf* antlaşmalarını yaptıkları yerler arasındaki ilişkiler, hums kurumunun îlâf antlaşmalarıyla yakın ilişkisini göstermesi açısından önemlidir. Mekke çevresinde bulunan devlet ve kabilelerin yaşadıkları bölgeler birbirleriyle karşılaştırıldığında, *hums*a katılmış olan kabilelerin, Mekkeliler'in ticaret yolları üzerinde bulunan bölgelerde yaşadıkları açıkça görülmektedir. Bu kabileler Mekke'nin doğu, batı, kuzey ve güney istikametinde bulunan ticaret yolları üzerindeki yerlerde, Mekke tâcirlerinin emniyetli geçişini sağlayan kabileler olmakla birlikte, aynı zamanda Mekke tacirlerinin ticarî hammaddeleri temin ettikleri (Tâif'te bulunan Sakîf kabilesi gibi) kabileler oldukları da görülmektedir.

İslam öncesi dönemde Arap yarımadasında en önemli siyasi, dini, ekonomik ve kültürel entegrasyon alanlarından biri olan panayırlar, kabileler ve devletler arasındaki ilişkilerin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ukâz, Mecenne ve Zülmecâz gibi Mekke şehrinin yakınında düzenlenen panayırlarda aktif rol oynayan Kureyşli tâcirler, yarımadanın çeşitli yerlerinde düzenlenen diğer panayırlara da aktif olarak katılmaktaydılar. İslam öncesi dönemde kısıtlı imkânları ve mütevazı sermayesi ile Hz.

Peygamber de bu panayırlara katılmıştır. Onun, Yemen, Yemâme ve Habeşistan pazarlarına, Mekke'ye 10 günlük mesafedeki Tihâme'de düzenlenen Hubâşe panayırına, Hecer panayırına, iki defa Yemen'de kurulan Curaş pazarına, Arabistan'ın doğu taraflarında kurulan Muşakkar ve Debâ panayırlarına gittiğine dair rivayetler, ortalama bir Kureyşli'nin gittiği yerleri göstermesi açısından önemlidir.

İslam öncesi dönemden beri Hicaz'daki Mekke şehrinde yaşayan Kureyş kabilesinin en önemli geçim kaynaklarından birisi, kervan ticaretidir. Mekke şehrinin Arap yarımadasındaki ticaret yolları üzerinde olması, ekili ve dikili herhangi bir araziye sahip olmaması, pagan hacıların uğrak mekânlarından olan Kâbe'nin burada bulunması ve yarımadanın dört bir yanında gerçekleştirilen panayırlarla yakın ilişkiler içinde olması ve buradan geçen kervanların muhafızlığı, Kureyşliler'in ticaret ile geçimlerini sağlamalarının en önemli nedenlerinden olmuştur. Antik dönemden beri güney Hicaz bölgesi ve Mekke şehri, Güney Arabistan, Doğu Afrika ve Doğu Akdeniz'e kadar ulaşan baharat yolu üzerinde gerçekleştirilen kervan ticareti güzergâhında çok önemli bir konuma sahip olmuştur.

Arap yarımadasındaki baharat yolunda önemli geçiş noktalarından birinde bulunan Mekke şehri ve bölgedeki tek ve en önemli ibadet mekânlarından olan Kâbe, Kureyşliler'in en temel gelir kaynaklarındandır. MÖ. II. yüzyıldan itibaren miladî VI-VII. yüzyıllara kadar önemini koruyan baharat yolu üzerinde Mekkeliler'in gerçekleştirdikleri kervan ticareti, hem kara hem de deniz yoluyla gerçekleştirilen ticaretle bağlantısını hemen hemen hiç koparmamıştır.

İslam öncesi dönemde Mekke Şehri'nin ticarî ilişkilerinin antik dönemlere kadar götürülmesi mümkün görünmekle birlikte, özelde Kureyş kabilesinin (özellikle miladi V. yüzyılın ikinci yarısında başlayan) ticârî faaliyetlerine ve geçim kaynaklarına baktığımızda, en temel kazançlarının, yarımadaya gelen malların *taşımacılığı* üzerinden gerçekleştirdikleri *aracılık faaliyetleri (komisyonculuk)* neticesinde elde ettikleri yüksek kazançlar olduğunu söylemek mümkündür. Onlar, hayvancılık ve nispeten tarım faaliyetlerinden de belli miktarlar da kazançlar elde etmekteydiler. Ancak kervan ticareti, gelirlerinin en büyük kaynağı olarak görünmektedir. Arap yarımadası ile hemen hemen en önemli ticari merkezlerden olan Suriye, Irak, İran, Yemen, San'a, Hadramevt ve Habeşistan gibi bölgenin en ücra kısımlarına kadar giden Kureyşli tâcirler, İslam öncesi dönemden itibaren bulundukları bölgede hatırı sayılır ticari imtiyazlar elde etmişler ve bölgenin ticaretinde önemli aktörler olduklarını göstermişlerdir.

KAYNAKÇA

Abbas, İhsan, *Şerhu Lebîd b. Rebi'a*, Kuveyt 1962.

Abbott, Nabia, *the Rise of the North Arabic Script and its Kur'ânic Develppment, With a full Description of The Kur'ân Manuscripts in the Oriental Instıtute*, The University of Chicago Press, Chicago-Illinois 1939.

Abduh, Muhammed, *Tefsîru Kur'âni'l-Kerîm -Cüz'ü Amme- (3. Baskı)*, Matbaatu Mısır, h. 1341.

Abdulkerîm, Halîl, *Kureyş min Kabîle ilâ Devleti'l-Merkeziyye (2. Baskı), Beyrut 1996.*

Abdülvahhâb Azzâm, *Mevki'u'l-Ukâz*, Mektebetü's-Sekâfeti't-Dîniyye, Kahire 2010.

Abdürrezzâk, Ebû Bekr b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî (ö. 211/826-27), *el-Musannef ve me'ahu Kitâbu'l-Câmi' li İmâm Ma'mer b. Râşid el-Ezdî I-XII (2. Baskı)*, (Tahkîk: Habîburrahman el-A'zamî), Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1983.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855), *Müsned I-L*, (Tahkîk: Şuayb Arnavud), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1995.

Ağırakça, Ahmet "Nabatîler", *DİA*, XXXII, 257-258.

Ağırakça, Ahmet "Tedmür", *DİA*, XL, 264-265.

Ağırman, Mustafa "Debâ", *DİA*, IX/61.

Ağırman, Mustafa, *Hz. Peygamber'in Amcası Abbâs İbn Abdilmuttalib*, (Basılmamış doçentlik çalışması), Erzurum 2001.

Aktaş, Faruk, *Kur'an'da Cehalet Kavramı*, Ekin Yayınları, İstanbul 2001.

Aladieh, Salamah Salih Sylayman, *Meccan Trade prior to the rise rise Islam*, Doctoral Thesis, Durham University 1991, E-Theses Online: *http://etheses. dur. ac. uk/1184/*,

Algül, Hüseyin "Ficâr", *DİA*, XIII/52.

Algül, Hüseyin, "Himyerîler", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII/62-63.

Ali, Cevad, *el-Mufassal fî Târihi'l-Arab Kable'l-İslâm I-X* (2. Baskı), Bağdat 1993.

el-Alî, Sâlih Ahmed, *Muhâdarât fî Târîhi'l-Arab*, Matbaatu'l-Meârif, Bağdat 1955.

el-Âlûsî, Mahmûd Şukrî, *Bulûğu'l-Ereb fî Ma'rifeti Ahvâli'l-ArabI-III*, (Nşr.: Muhammed Behcet el-Eserî), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2009.

Apak, Adem, *Asabiyet ve Erken Dönem İslam Siyasi Tarihine Etkileri*, Düşünce

Yayınları, İstanbul 2004.

Apak, Adem, "İslam Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siyasetinin Oluşumu", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X/1, Bursa 2001, ss. 177-194.

Arberry, A. J., *Seven Odes*, George Allen & Unwin Ltd, London 1957.

Arı, M. Salih, *Hz. Ebubekir ve Ridde Svaşları*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996.

el-Asmaî, Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Bâhilî (ö. 216/831), *Târihu'l-Arab Kable'l-İslam*, (Tahkîk: M. Hasan Âl-i Yâsîn), Dâru'l-Varrâk, Beyrut 2009.

Aşkan, Timur, *Şenferâ ve Eseri (Dîvân'ı ve Lâmiyetü'l-'Arab'ı)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2012.

Avcı, Casim, "Kudâa", *DİA*, XXVI/308-309.

Avcı, Casim, *İslam-Bizans İlişkileri*, Klasik Yayınları, İstanbul 2003.

Avcı, Casim, "Me'rib", *DİA*, XXIX/187-188.

Aycan, İrfan, "Nadr b. Hâris", *DİA*, XXXII/280-281.

Aycan, İrfan "Rebîa", *DİA*, XXXIV/498-499.

Aycan, İrfan, Sakîf Kabilesi ve Taif Şehrine İslam Tarihi Açısından Bir Bakış, *AÜİFD*, XXXIV, 209-213.

Elnure Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Meslekler ve Çalışma Hayatı*, İSAM Yayınları, İstanbul 2011.

Bakır, Abdulhalık "Erken Ortaçağlarda Irak'ın Meşhur Şehri el-Hîre", *Fırat Üniveristesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Uluslararası Dördüncü Orta Doğu Semineri (İlkçağlardan İslamiyetin Doğuşuna Kadar Orta Doğu)*, Elazığ, 29-31 Mayıs 2009, ss. 117-143.

Balcı, İsrafil, *Hz. Ömer Döneminde Diplomasi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006,

Bardakoğlu, Ali, "Diyet", *DİA*, IX/473-479.

Barry, Norman P., *Modern Siyaset Teorisi*, (Çev.: Mustafa Erdoğan ve Yusuf Şahin), Liberte Yayınları, Ankara 2003.

Başaran, Selman "Hakem b. Ebü'l-Âs", *DİA*, XV/175-176.

Bates, Daniel G., 21. *Yüzyılda Kültürel Antropoloji-İnsanın Doğadaki Yeri-*, Suavi Aydın (Ed.), (Çev.: Suavi Aydın ve arkadaşları), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.

Bayram, Mikail, *Fil Olayının Mahiyeti ve Fil Suresi*, Damla Ofset, Konya 1998.

Beeston, A. F. L., "Ḥabashat and Aḥābīsh", *Proceedings of the Seminar for Arabian*

Studies, at the Arabian Seminar and other papers, Archaeopress 2005, ss. 93-100.

el-Bekrî, Ebû Umeyd Abdillah b. Abdilazîz el-Endelüsî (ö. 487/1094), *Mu'cem me'sta'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâdı' I-V*, (Tahkîk.: Cemâl Tulbe), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 1998.

el-Belazurî Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (ö. 279/892), *el-Buldan*, (Tahkîk.: Necîb Mâcidî), el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2008.

el-Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (ö. 279/892), *Kitâbu'l-Cümel Min Ensâbi'l-Eşrâf I-XIII*, (Tahkîk. : Suheyl Zekkâr ve Riyâd Ziriklî), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996.

Berrû, Tevfik, *Târihu'l-Arabi'l-Kadîm*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1996.

el-Bilâdî, Âtik b. Gays, *Mu'cemü Kabâ'ili'l-Hicâz* (2. Baskı), Dâru Mekke, Mekke 1983.

Bilge, Mustafa L., "San'â", *DİA*, XXXVI/88-90.

Bilge, Mustafa L., "Aden", *DİA*, I/367-369.

el-Bîrûnî, Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed (ö. 440/1048), *el-Âsâru'l-Bâkiye ani'l-Kurûni'l-Hâliye*, (Tahkîk.: C. Eduard Sachau), Leipzig 1878.

Brockelmann, Carl, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi (2. Baskı)*, (Çev.: Neşet Çağatay), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002.

el-Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail (ö. 256/870), *Sahîhu'l-Buhârî I-VIII*, İstanbul 1981.

Buhl, F., - Elisseeff, N., "Adhri'ât", *EI²*, I/194.

Buhl, F., "Ezri'ât", *İA*, IV/443.

Bukharin, Mikhail D., "Mecca on the Caravan Routes in Pre-Islamic Antiquity", *The Qur'ân in Context- Historical and Literary Investigations into the Qurʾānic Milieu-*, Angelika Neuwirth, Nicolai Sinai, Michael Marx (Ed.), Vol: 6, Brill, Leiden 2010, ss. 115-134.

Burke, Peter, *Tarih ve Toplumsal Kuram*, (Çev. Mete Tunçay), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.

Büyükcoşkun, Kudret "Arabistan", *DİA*, C. III, İstanbul 1991.

el-Câbirî, Muhammed Âbid, *İslam'da Siyasal Akıl*, (Çev.: Vecdi Akyüz), Kitabevi, İstanbul 1997.

Caetani, Leoni, *İslam Tarihi I-X*, (Çev.: Hüseyin Cahid), İstanbul 1924-25.

Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr (ö. 255/869), *Kitâbu'l-Hayavân I-VIII* (2. Baskı), (Tahkîk: Abusselâm Muhammed Hârun), 1965.

el-Câhiz, *er-Resâlilü's-Siyâsiyye*, Mektebetü'l-Hilâl, Beyrût 2010.

el-Câhız, *Resâilu Câhız I-IV*, (Tahkîk: Muhammed Bâsil Uyunu's-Sûd), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2000.

Carr, Edvard Hallet, *Tarih Nedir? (14. Baskı)*, (Çev.: Misket Gizem Göktürk), İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

el-Cemilî, Hıdır Abbas, *Kabiletü Kureyş ve Eseruhâ fi'l-Hayati'l-Arabiyye Kable'l-İslâm*, el-Mecmau'l-İlmî, Bağdat 2002.

Claessen-Skalnik, J. M., ve Peter, *Erken Devlet*, (Çev.: Alâeddin Şenel), İmge Kitabevi, Ankara 1993.

Crone, Patricia, *Meccan Trade and The Rise Of Islam*, Prinction University Press, New Jersey 1987.

Crone, Patricia, "Quraysh and the Roman army: Making Sense of the Meccan Leather Trade", *Bulletin of School of Oriental and African Studies (SOAS)*, 70, 1 (2007), ss. 63–88.

Çağatay, Neşet, *İslam Dönemine dek Arap Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.

Çelikkol, Yaşar, *İslam Öncesi Mekke,* Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2003.

Çetin, Nihad M., *Eski Arap Şiiri*, (2. Baskı), Kapı Yayınları, İstanbul 2011.

Chokr, Melhem, *İslam'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, (Çev.: Ayşe Meral), Anka Yayınları, İstanbul 2002.

Cilyân, Atallah, *Müctemeu Kureyş es-Siyâsî ve'd-Dînî fî Âmi'l-Fîl*, Dâru'l-Kitab, Beyrut 1987.

ed-Dabbî, Mufaddal b. Muhammed (ö. 170/786), *Emsâlu'l-Arab (2. Baskı)*, (nşr. İhsan Abbas), Dâru'r-Râid el-Arabî, Beyrut 1983, 58.

Dakûkî, Hüseyin Ali, "Hîre", *DİA*, XVIII/122-124.

Danışman, Nafiz, "Câhiliyye Kelimesinin Mana ve Menşe'i", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. V, Sayı: I-IV, Ankara 1958, ss. 192-197.

Darkot, Besim, "Aden", *İA*, I/135-137.

Demirayak, Kenan ve Savran, Ahmet, *Arap Edebiyatı Tarihi Cahiliye Dönemi*, (3. Baskı), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1996.

Demircan, Adnan, "Câhiliyye Araplarında Kız Çocuklarını Gömerek Öldürme Âdeti", *İSTEM*, Yıl:2, Sayı: 4, Konya 2004, ss. 9-29.

Demircan, Adnan "Samiler", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI/75-76.

ed-Dimaşkî, Muhammed b. Sâlih (ö. 972/1536), *Peygamber Külliyâtı I-XIII*, (Çev.: Halil İbrahim Kaçar ve Hüseyin Kaya), Ocak Yayınları (2. Baskı), İstanbul 2006.

ed-Dîneverî, Ebû Hanife Ahmed b. Davud (ö. 282/895), *Ahbâru't-Tıvâl* (2. Baskı), (Tahkîk: İsâm Muhammed el-Hâc Ali, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2012.

ed-Diyârbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen (ö. 990?/1582), *Târîhu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi'n-Nefîs I-III*, (Tahkîk: Abdullah Muhammed el-Halîlî), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2009.

Donner, Fred McGrav, "The Bakr b. Wa'il Tribes and Politics in Northeastern Arabia on the Eve of Islam", *Studia Islamica*, LI (1980), ss. 5-38.

Durmuş, İsmail, "Münâzara", *DİA*, XXXI/577-579.

Ebû Ubeyd, el-Kāsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî (ö. 224/838), *Kitâbu'n-Neseb*, (Tahkîk: Meryem Muhammed Hayrüddir'), Dâru'l-Fikr, 1989.

el-Efkânî, Said, *Esvâku'l-Arab fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm* (2. Baskı), Dâru'l-Fikr, Dimaşk 1960.

el-Elbâni, Muhammed Nasıruddin, *Silsiletü'l-Ehâdîsi'd-Da'îfeti ve'l-Mevdû'a I-XIV*, Mektebetü'l-Maarif, Riyad 1992.

Erkal, Mehmet, "Arşın", *DİA*, III/411-413.

el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî (ö. 370/980) *et-Tezhîbu'l-Luga I-XV*, (Tahkîk: Abdüsselâm Hârûn, Muhammed Ali en-Neccâr, M. Abdülmün'im el-Hafâcî ve M. Ebü'l-Fazl İbrahim), Dâru'l-Mısriyye, Kahire 1964-1967-1979.

Halil b. Ahmed, İbn Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (ö. 175/791), *Kitâbu'l-'Ayn I-VIII*, (Tahkîk: Mehdi Mahzûmî ve İbrahim es-Sâmerreî), tarihsiz.

Emin, Ahmed, *Fecrü'l-İslam (10. Baskı)*, Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, Lübnan 1969.

Es'ad, Mahmud, *İslam Tarihi*, (sad.: Ahmed Lütfi Kazancı ve Osman Kazancı), Marifet Yayınları, İstanbul 1983.

el-Ezrakî, Ebu'l-Velid Muhammed b. Abdillah (ö. 223/838), *Ahbâru Mekke ve mâ câe fîhâ mine'l-Âsâr I-II (4. Baskı),* (Tahkîk: Rüşdi es-Salih Melhas), Mektebetü's-Sekâfe, Mekke 2002.

Fahd, T., "Manâf", *EI2*, VI/349.

el-Fâkihî, Ebû Abdillah Muhammed b. İshak b. Abbas el-Mekkî (ö. 278/891-92 ?),

Ahbâru Mekke fî Kadîmi'd-Dehri ve Hadîsihi I-VI, (Tahkîk: Abdulmelik b. Abdillah b. Dehîş), Lübnan 1994.

Fayda, Mustafa, *Allah'ın Kılıcı Hâlid b. Velid*, Çağ Yayınları, İstanbul 1992.

Fayda, Mustafa "Adnan", *DİA*, I/391-392.

Fayda, Mustafa, "Busrâ", *DİA*, VI/470-472.

Fayda, Mustafa, "Ebnâ", *DİA*, X/78-79.

Fayda, Mustafa, "Kahtan", *DİA*, XXIV/201-202.

Fayda, Mustafa, "Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk", *DİA*, XL/92-94.

Fayda, Mustafa, *İslamiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.

Ferah, M. Hüseyin, *el-Cedîd fî Târîhi Devleti ve Hadârati Sebe' ve Himyer I-II*, San'a 2004.

Hinz, W., *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (Çev.: Acar Sevim), Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1990.

Firestone, R. , "Ya'ḳūb", *EI²* (İng.), XI/254

el-Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kūb (ö. 817/1415), *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Dâru'l-Hadîs, Kahire 2008.

Fischer, A. "Kahtân", *İA*, İstanbul 1977, VI/92-95.

Fischer, A. - Irvine, A. K. , "Kahtân" *EI²*, E. J. Brill, Leiden 1997, IV/447-448.

Fried, Morton H., *The Evolutiom of Political Society –An Essay in Political Anthropology-*, Random House, New York 1967.

Frye, R. N., "The Political History of Iran Under The Sasanians", *The Cambridge History of Iran*, Ehsan Yarshater (Ed.), Vol. 3(1), 2006.

Goiten, S. D. , *Yahudiler ve Araplar*, (Çev. Nuh Arslantaş ve Emine Buket Sağlam), İz Yayıncılık, İstanbul 2011.

Goldziher, Ignaz, *Muhammedanische Studien I-II*, Halle 1889.

Grohman, A. , Suhâr, *İA*, XI/3.

Grohmann, A. , "Hayber", *İA*, V/1, s. 384-386.

Günaltay, M. Şemseddin, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, (sad.: Mehmet Mahfuz Söylemez), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006.

Günaltay, Şemseddin, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, (sad.: M. Mahfuz Söylemez ve Mustafa Hizmetli), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1997.

Güner, Ahmet "Dûmetülcendel", *DİA*, X/1.

el-Halebî, Ebü'l-Ferec Nûrüddîn Alî b. Burhâniddîn İbrâhîm b. Ahmed (ö. 1044/1635), *es-Sîretü'l-Halebiyye fî Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn (İnsânu'l-'Uyûn) I-III*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1980.

el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebî Abdillah Yâkut b. Abdillah (ö. 626/1229), *Mu'cemu'l-Buldân I-VII (2. Baskı)*, (Tahkîk: Ferîd Abdulazîz el-Cündî), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2011.

Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi I-II* (5. Baskı), (Çev.: Salih Tuğ), İrfan Yayınları, İstanbul 1993.

Hamidullah, Muhammed, "Hayber", *DİA*, XVII/20-22.

Hamidullah, Muhammed, "Îlâf", *DİA*, XXII/63-64.

Hamîdullah, Muhammed, "Hilfü'l-Fudûl", *DİA*, XVIII/31-32.

Hamidullah, Muhammed, "el-Îlâf veya İslam'dan Önce Mekke'nin İktisadi-Diplomatik Münasebetleri", (Çev.: İsmail Cerrahoğlu), *AÜİF Dergisi*, IX, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1961.

Harekât, İbrahim "Berîd", *DİA*, İstanbul 1992, V/498-501.

Harman, Ömer Faruk "Arim", *DİA*, İstanbul 1991, III/373-374.

Harman, Ömer Faruk "Buhtunnasr", *DİA*, İstanbul 1992, VI/380-381.

Harman, Ömer Faruk "Medyen", *DİA,* İstanbul 2003, XXVIII/346-348.

Harman, Ömer Faruk "Tübba' ", *DİA*, İstanbul 2012, XLI/455-456.

Harman, Ömer Faruk, "Ya'kûb" *DİA*, XLIII/274-276.

Harman, "İbrahim", *DİA*, İstanbul 2000, XXI/266-272.

Hasan, İbrahim Hasan, *Siyasi-Dînî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi I-VI*, (Çev.: İsmail Yiğit ve Arkadaşları), İstanbul 1985-87.

Hatiboğlu, Mehmed Said, *Hilafetin Kureyşliliği* (2. Baskı), Otto yayınları, Ankara 2011.

Haviland, William A. ve arkadaşları, *Kültürel Antropoloji*, (Çev.: İnan Deniz Erguvan Sarıoğlu), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2008.

el-Hâzin, Nesib Vehime, *Mine's-Sâmiyyin ile'l-Arab*, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut 1979.

el-Hemdânî, Lisânü'l-Yemen el-Hasen b. Ahmed b. Ya'kūb (ö. 360/971'den sonra), *Sıfatu Cezireti'l-Arab*, (Tahkîk: Muhammed b. Ali el-Ekva'), Mektebetü'l-İrşâd, San'â 1990.

el-Hemdânî, *el-İklîl II*, (Tahkîk: Muhammed b. Ali el-Ekva‘), San‘â 1966.

----------, *el-İklîl VIII*, (Tahkîk: Emîn Fâris), Dâru’l-Kelime, San‘â Tarihsiz.

----------, *el-İklîl X*, (Tahkîk: Muhibbuddîn el-Hatîb), Dâru’l-Menâhil, Lübnan 1987.

Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi (2. Baskı)*, (Çev.: Enver Ziya Karal), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Heykel, Muhammed Hüseyin, *Hz. Muhammed’in Hayatı*, (Çev.: Vahdettin İnce), Kitabevi, 2001 İstanbul.

Himyerî, Ebû Saîd Neşvân b. Saîd el-Yemenî (ö. 573/1178), *Mülûkü Himyer ve Akyâlü’l-Yemen,* (2. Baskı), (Tahkîk: Ali b. İsmail ve İsmail b. Ahmed), Dâru’l-Avdet, Beyrut 1978.

Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), İFAV, İstanbul 2011.

Hourani, George F., *Arab Seafaring,* New introduction and notes by John Casrwell, Princeton University Press Princeton 1979.

Hüseyin, Taha *Cahiliye Şiiri*, (Çev.: Şaban Karataş), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2003.

Hüseyin, Taha, *Tedîdu Zikrâ Ebî’l-‘Alâ* (6. Baskı), Dâru’l-Maarif, Kahire 1963.

İbn Abdilberr, Abdullah b. Muhammed (ö. 463/1071), *el-İstî’âb fi ma’rifeti’l-Ashâb I-IV (3. Baskı)*, (Tahkîk: Ali Muhammed Muavved, Adil Ahmed Abdulmevcud), Dâru’l-Kütübi’l-İlmiye, Lübnan 2010.

İbn Abdilberr, Ebu Ömer Yusuf b. Abdillah (ö. 463/1071), *el-İnbâh ‘alâ Kabâili’r-Ruvât*, (Tahkîk: İbrahim el-Ebyârî), Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrut 1985.

İbn Abdirabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî (ö. 328/940), *el-İkdü’l-Ferîd I-IX (3. Baskı)*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Lübnan 2006.

İbn Asâkir, Ebu’l-Kâsım Ali b. Hasen (ö. 571/1176), *Târihu Medineti Dimaşk I-LXXX*, (Tahkîk: Ömer b. Ğarame el-Ömerî), Lübnan 1995.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullāh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Absî el-Kûfî (ö.235/849), *el-Musannef I-XVI*, (Tahkîk: Hamed b. Abdillah el-Cum‘a ve Muhammed b. İbrahim el-Luhaydân), Mektebetü’r-Rüşd, Riyâd 2004.

İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî (ö. 321/933), *el-İştikâk I-II,* (Tahkîk: Abdusselâm Muhammed Hârun), Beyrut 1991.

İbn Habîb, Ebû Cafer Muhammed b. Habib el-Bağdâdî (ö. 245/859), *Kitabü’l-Münemmak fi Ahbâri Kureyş*, (Tahkîk: Hurşîd Ahmed Fâruk), Âlemü’l-Kütüb,

Beyrut 1985.

İbn Habib, Ebû Cafer Muhammed b. Habib el-Bağdâdî (ö. 245/859), *Kitâbu'l-Muhabber*, (Tahkîk: Eliza Lichtenstater), Dâru'l-Afâki'l-Cedide, Beyrut, tarihsiz.

İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (ö. 808/1406), *Tarihu İbni Haldûn I-VII*, (Tahkîk: Âdil b. Sa'd), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2010.

Halife b. Hayyât, Ebû Amr Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî (ö. 240/854-55), *Kitâbü't-Tabakât*, (Tahkîk: Ekrem Ziyâ Ömerî), Bağdat 1967.

İbn Havkal, 10. Asırda İslam Coğrafyası, (Çev.: Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.

İbn Hazm, Ahmed b. Sa'îd el-Endülîsî (ö. 456/1064), *Cemheretü Ensâbi'l-Arab (5. Baskı)*, (Tahkîk: Abdülmün'im Halîl İbrahîm), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2009.

İbn Hişam, Ebû Muhammed Abdulmelik (ö. 218/838), *es-Sîretü'n-Nebeviyye (3. Baskı),* (Tahkîk: Mustafa Sakka, İbrahim el-Ebyârî, Abdü'l-Hafîz Şiblî), Daru İbni Kesir, Beyrut 2005.

İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kāsım Ubeydullāh b. Abdillâh (ö. 300/912-13), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, M. J. De Goeje (Ed.), Bibliotheca Geographorum Arabicorum, E. J. Brill, 1889.

İbn İshak, Muhammed b. İshak b. Yesâr (ö. 151/768), *Sîretu İbn İshak*, (Tahkîk: Muhammed Hamidullah), Konya 1981.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (ö. 276/889), *Kitâbu'l-Meâni'l-Kebîr fi Ebyâti'l-Meânî I-III*, Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Lübnan 1984.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullāh b. Müslim ed-Dîneverî (ö. 276/889), *Edebü'l-Kâtib*, (Tahkîk: Muhammed ed-Dâlî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1981.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî (ö. 273/887), Sünen I-II, (Tahkîk: M. Fuad Abdulbaki), 1952.

İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfiî (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab I-XVII* (3. Baskı), (Tahkîk: Emin Muhammed Abdulvehhâb ve Muhammed es-Sâdık el-Ubeydî), Dâru'l-İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1999.

İbn Reşîk, Ebu Ali el-Hasan el-Kayravânî (ö. 456/1064), *el-Umde fi mehâsini'ş-Şi'r I-II*, Tahkik: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Dâru'l-Ceyl, Lübnan 1981.

İbn Sa‘d, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa‘d b. Menî‘ el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî (ö. 230/845), *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr I-XI*, (Tahkîk: Ali Muhammed Ömer), Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire 2001.

İbn Sa‘îd el-Endelüsî (ö. 685/1286), *Neşvetü't-Tarâb fî Târihi Cahiliyyeti'l-Arab I-II*, (Tahkîk: Nusret Abdurrahman), Mektebetü'l-Aksâ, Ürdün, tarihsiz.

İbn Sîde, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî (ö. 458/1066), *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam I-XI*, (Tahkîk: Abdulhamid Hindâvî), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2000.

İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî (ö. 262/876), *Kitâbu Târihi'l-Medîneti'l-Münevvere I-II* (2. Baskı), (Tahkîk: Ali Muhammed Dandal ve Yâsin Sâdeddin Beyân), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2012.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-Târih I-XI*, (Tahkîk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987.

İbnü'l-Fakîh, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî (ö. 290?/903?), *Muhtasaru Kitâbi'l-Buldân*, M. J de Goeje (Ed.), E. J. Brill, Leiden 1885.

İbnü'l-Kelbî, Ebu'l-Münzir Hişam b. Muhammed es-Sâib (ö. 204/819), *Cemheretü'n Neseb*, (Tahkîk: Nâci Hasan), Âlemü'l-Kütüb, Lübnan 2003.

İbnü'l-Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib (ö. 204/819), *Nesebü Ma'add ve'l-Yemeni'l-Kebîr I-II*, (Tahkîk: Nâcî Hasan), Mektebetü Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut 1988.

İbnü'l-Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib (ö. 204/819), *Kitabu'l-Esnâm* (2. Baskı), (Tahkîk: Ahmed Zeki Paşa), Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kâhire 1995.

İbrahim, Mahmood, "İslam'dan Önceki Mekke'de Sosyal ve İktisadi Şartlar", (Çev.: Mustafa Özel), *Piyasa Düşmanı Kapitalizm* içinde, İz Yayınları, İstanbul 1993.

İbrahim, Hakkı İsmail, *Esvâku'l-Arabi't-Ticâriyye fî Şibhi'l-Cezîreti'l-Arabiyye*, Dâru'l-Fikr, Amman 2002.

İnal, Kemal, *Dil ve Politika –Dilin Kökeni, Etnik Boyutu ve Kimlikle İlişkisi-*, Ütopya Yayınevi, Ankara 2012.

İrfan M. Hammûr, *Sûku Ukâz ve Mevâsimü'l-Hac*, Beyrut 2000.

el-İsbahânî, Ebu Nuaym (h. 430), *Delâilu'n-Nübüvve I-II (2. Baskı)*, (Tahkîk: Muhammed Ravvâs el-Kal'acî ve Abdulberr Abbâs), Dâru'n-Nefâis, Beyrut 1986.

el-İsfahânî, Ebu'l-Ferec, Ali b. Hüseyin (ö. 356/967), *Kitâbu'l-Egânî I-XXVII* (5. Baskı), Abd A. Ali Mühennâ, Samir Câbir, Yusuf Ali Tavil (Ed.), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2008.

el-İsfahânî, Hamza b. el-Hasan (ö. 360/971'den önce), *Târîhu Sinî Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiyâ*, Beyrut tarihsiz.

el-İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî (ö. 340/951-52'den sonra), *Kitâbu Mesalikü'l-Memâlik*, M. J. de Goeje (Ed.), (2. Edisyon), E. J. Brill 1927.

İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, (2. Baskı), (Çev.: M. Kürşad Atalar), Pınar Yayınları, İstanbul 2012, 293-321.

Jones, Alan, "Ayyâm al-'Arab" *Encyclopaedia of Islam, THREE*. Brill Online, 2012, http://referenceworks. brillonline. com/entries/encyclopaedia-of-islam-3/ayyam-al-arab-SIM_0259.

Ka Ka Khel, Muhammad Nazeer, "Political System in Pre-Islamic Arabia", *Islamic Studies*, Vol. 20, No. 4, Winter 1981.

el-Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Alî b. Ahmed b. Abdillah (ö. 821/1418), *Nihâyetü'l-Ereb fî Ma'rifeti Ensâbi'l-Arab* (2. Basım), Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiye, Lübnan 2012.

Kallek, Cengiz, "Hubâşe" DİA, XVIII/264-265.

Kapar, Mehmet Ali, "Eyyamü'l-Arab" *DİA*, XII/14-16.

Kara, Cahid, *İslam Öncesinden Emeviler'in Sonuna Kadar Kelb Kabilesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001.

Karaaslan, Nasuhi Ünal "Hüzeyl", *DİA*, XIX/70-72.

Karacoşkun, Mustafa Doğan, *Kutsal Metin Seküler Analiz*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2013.

Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu Kabâil'l-Arab I-III*, Müessesetü'r Risâle, Suriye 2011.

el-Kelâî, Ebü'r-Rebî' Süleymân b. Mûsâ b. Sâlim (ö. 634/1237), *el-İktifâ fî Meğâzi Rasûlillâh ve Selâseti'l-Hulefâ I-IV*, (Tahkîk: Muhammed Kemaleddin Azizuddin Ali), Âlemü'l-Kütüb, Lübnan 1997.

Khoury, Nuha N. N., "The Dome of the Rock, the Kaʿba, and Ghumdan: Arab Myths and Umayyad Monuments", *Muqarnas*, Vol. 10, Essays in Honor of Oleg Grabar (1993), ss. 57-65.

Kılıç, Ünal, "Dini İçerikli Ekonomik bir Kavram: Hums (İslam Öncesi Mekke'nin Ticâri İlişkileri Yönüyle)", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VIII/1, Sivas 2004, ss. 75-91.

Kılıç, Sadık, *İslam'da Sembolik Dil*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.

Kindermann, H., "Rabî'a and Mudar", *EI²* (İng.), VIII/352-354

Kindermann, H., "Sûk", *İA*, XI/6-7.

Kister, M. J. and Plessner, M., "Notes on Caskel's Ğamharat an-Nasab", *Society and Religion From Jâhiliyya to Islam*, Variorum, Great Britain 1990 ss. 48-68.

Kister, M. J., "el-Hîre", (Çev. Ali Aksu), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX/1, Sivas 2005, 29-54.

Kister, M. J., "Huluban Seferi", (Çev. Fatih Erkoçoğlu), *C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas 2010, XIV, sayı: 2, ss. 575-586.

Kister, M. J., "Mekke ve Temîm (İlişkisel Yönleri)", (Çev.: Ali Aksu), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: VII/2, Sivas 2001, ss. 333-369.

Kister, M. J., "Mekke İle İlgili Bazı Rivayetler (Cahiliyye'den İslam'a)", (Çev.: Ali Aksu), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI/II, Sivas 2002, ss. 41-68.

Koç, M. Akif, "Sebeb-i Nüzûle Bağlı Anlamın Aşılmasını Kolaylaştıran Bir Unsur Olarak 'Kur'an Metni'", *İslâmiyât*, VII/I, Ocak-Mart, Ankara 2004, ss. 113-124.

Kotan, M. Şevket, "Cahiliye Dönemi Mekke Dini: Ahmesilik", *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'ân Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı-Kültür Müdürlüğü, İstanbul 2001, ss. 177-188.

Köksal, Asım *İslam Tarihi I-XVIII*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1987.

Kurt, Amelie, *Eski Çağ'da Yakındoğu I-II*, (Çev.: Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007.

el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî (ö. 671/1273), *el-Câmî li Ahkâmi'l-Kur'an I-XXIV*, (Tahkîk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî), Müessesetü'r Risâle, Beyrut 2006.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri, "Kıyâde", *DİA*, XXV/507-508.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri "Mudar", *DİA*, XXX/358-359.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Kinde(Benî Kinde)", *DİA*, XXVI/37-38

Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Sikâye", *DİA*, XXXVII/177-178.

el-Kürdî, M. Necmüddîn, *Şer'î Ölçü Birimleri ve Fıkhî Hükümleri*, (Çev.: İbrahim Tüfekçi), Buruc Yayınları, İstanbul 1996.

Lammens, Henri, "Kureyş", *İA*, VI/1014-1019

Lammens, Henri, *La Cite Arabe de Tâif a la Veille de L'hegire*, Beyrut 1922.

Lammens, Henri, *La Mecque a la Veille De L'hegire*, Beyrut 1924.

Lammens, Henri, "Les "Ahâbîs" et l'Organization Militarie de la Mecque au Siecle de l'Hegire", *Journal Asiatique*, Paris 1916, ss. 425-482.

Landau-Tasseron, Ella "The Sinful Wars, Religious, Social, and Historical Aspects of Ĥurūb al-Fijār", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, VIII, Jerusalem 1986, s. 37-59.

Lewellen, Ted C., *Siyasal Antropoloji*, (Çev.: A. Erkan Koca), Birleşik Yayınları, 2011 Ankara.

Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, (Çev.: Hakkı Dursun Yıldız), (2. Baskı), Anka Yayınları, İstanbul 2000.

Lipson, Leslie, *Siyasetin Temel Sorunları*, (Çev.: Fügen Yavuz), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2005.

Mahmudov, Elşad, *Sebepleri ve Sonuçları Açısından Hz. Peygamber'in Savaşları*, İSAM Yayınları, İstanbul 2010.

el-Makdisî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ eş-Şâmî el-Beşşârî (ö. 390/999-1000), *Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, M. J. de Goeje (Ed.), (2. Edisyon), E. J. Brill 1906.

el-Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkādir b. Muhammed (ö. 845/1442), "et-Tenâzu' ve't-Tehâsum fîmâ Benî Ümeyye ve Benî Hâşim", *Resâ'ilü'l-Makrîzî*, (Tahkîk: Ramazan el-Bedrî ve Ahmed Mustafa el-Kâsım), Dâru'l-Hadîs, Mısır 1998.

Malinowski, Bronislaw, *Büyü, Bilim ve Din*, (Çev.: Saadet Özkal), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1990.

Mansel, Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1995.

Margoliouth, D. S. , *İslamiyet Öncesi Arap-İsrailoğulları İlişkileri*, (Çev.: Suat Ertüzün), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

el-Meclisî, Muhammed Bâkır (ö. 1110/1698-99), *Bihâru'l-Envâr CX* (3. Baskı), Dâru

İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut1983.

el-Merzûkî, Ebû Alî el-İsfahânî (ö. 421/1030), *Kitâbu'l-Ezmine Ve'l-Emkine I-II*, Dâiretü'l-Maârîf, Haydarabâd 1332/1913.

el-Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin b. Ali (ö. 345/956), *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, el-Mektebetü't Târihiyye, Bağdat 1938.

el-Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin b. Ali, *Mürûcu'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher I-IX* (2. Baskı), (Tahkîk: Adulemîr Alî Mühennâ), Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut 2010.

el-Meydânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm en-Nîsâbûrî (ö. 518/1124), *Mecmau'l-Emsâl I-II*, (Tahkîk: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), 1955.

Morris, Ian, "Sunuş", M. I. Finley'in *Antik Çağ Ekonomisi* içinde, (Çev.: Hatice Palaz Erdemir), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007.

Mu'nis, Hüseyin, *Tarihu Kureyş*, Daru's-Suudiyye, Cidde 1988.

Muhammed Ahmed Câdu'l-Mevlâ Beg-Ali Muhammed el-Bicâvi-Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, *Eyyâmü'l-Arab fi'l-Cahiliyye*, Beyrut, tarihsiz.

Mukatil b. Süleyman, *Tefsîru Mukatil b. Süleyman I-VI*, (Tahkîk: Abdullah Mahmud Şehhâte), Müessesetü't-Târihi'l-Arabî, Beyrut 2002.

Mustafa Fayda, "Seyf b. Zûyezen", *DİA*, XXXIX/29-30.

el-Müberred, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid (ö. 285/898), *Kitâbu'l-Muktadab I-IV (3. Baskı)*, (Tahkîk: M. Abdülhâlik Udayme), Kâhire 1994.

el-Müberred, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid (ö. 285/898), *Nesebu Adnân ve Kahtân*, (Tahkîk: Abdulaziz el-Meymeni), Kahire 1936.

Müellifi meçhul hicrî II. yüzyıl Yazarı, *Nihâyetü'l-Ereb fi Ahbâri'l-Fursi ve'l-Arab*, Mecmau'l-Âsâr, Tahran 1417.

Müller, W. W. , "Mârib", *EI*^{2}, Brill, Leiden 1991, VI/559-567.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc (ö. 261/875), *el-Câmiu's-Sahîh I-V*, (Tahkîk: M. Fuad Abdulbaki), İstanbul tarihsiz.

en-Nâs, İhsân, *el-Asabiyyetü'l-Kabeliyye ve Eseruhâ fi'ş-Şi 'ri'l-Emeviyye*, Dâru'l-Yakaza, Beyrut tarihsiz.

en-Nüveyrî, Şihâbuddin Ahmed b. Abdulvahhâb (ö. 733/1333), *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb I-XXXIII*, (Tahkîk: Yusuf et-Tavîl ve Ahmed Muhammed Hâşim), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2004.

Olender, Maurice, *Cennetin Dilleri –Tanrısal Bir Çift: Ariler ve Samiler-*, (Çev.: Nevzat Yılmaz), Dost Yayınları, Ankara 1998.

Önkal, Ahmet, "Civâr", *DİA*, VIII/34-35.

Önkal, Ahmet, "Kays Aylân" *DİA*, XXV/91-92.

Özaydın, Abdulkerim "Fâkihî", *DİA*, XII/128-129.

Özkuyumcu, Nadir, "Hilf", *DİA*, XIII/29-30.

Öztürk, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim Meali (Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri)*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2011.

Öztürk, Levent, *Etiyopya'da İslamiyet I*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.

Polanyi, Karl, "Aristotele Discovers the Economy", *Trade And Market in The Early Empires* içinde, Karl Polanyi, Conrad M. Arensberg ve Harry W, Pearson (Ed.), Glencoe 1957.

Pourshariati, Parvaneh, *Decline and Fall of The Sasanian Empire –The Sasanian-Parthian Confederacy and The Arab Conquest of Iran-*, I. B. Tauris & Co Ltd. , London 2008.

er-Râzi, Muhammed Fahrüddîn b. Ömer (ö. 606/1210), *Tefsîrü'l-Fahri'r-Râzî I-XXXII*, Dâru'l-Fikr, Lübnan 1981.

Rentz, G. , "Hudhayl", *EI²*, III/540-541.

Retsö, Jan, *The Arabs in Antiquity-Their history from thr Assyrians to the Umayyads-*, Routlrdge Curzon, London and New York 2003.

Rubin, Uri, "The Īlāf of Quraysh: A Study of sūra CVI", *Arabica*, T. 31, Fas c. 2 (Jul. , 1984), ss. 165-188.

Ruhlen, Merritt, *Dilin kökeni-Ana Dilin Evriminin İzinde-*, (Çev.: İsmail Ulutaş), Hece Yayınları, İstanbul 2006.

Sâlim, Abdulaziz, *Tarihu'l-Arab fî Asri'l-Cahiliyye*, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut 1971.

Sarıcık, Murat, *İslam Öncesi Dönem Cahiliye Kültürü*, Kakülte Kitabevi, Isparta 2002.

Sarıcık, Murat, "Hübel" Mekke'ye Ne Zaman Getirildi?, *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 11 Sayı: 32 (Yaz 2007), ss. 125-138.

Sarıçam, İbrahim, *Emevî-Hâşimî İlişkileri (İslâm Öncesinden Abbâsîlere Kadar) (2. Baskı)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2008.

Sarıçam, İbrahim, "Hâşim b. Abdümenâf", *DİA*, XVI/405-406.

Schleifer, J., "Hüzeyl", *İA*, V/1, 665-666.

es-Sealîbî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl (ö. 429/1038), *Simâru'l-Kulûb fî Muzâf ve'l-Mensûb*, (Tahkîk: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Dâru'l-Maarif, Kahire 1965.

Selâme, Avâtıf Edîb, *Kureyş kable'l-İslâm Devruhâ's-Siyâsî ve'l-İktisâdî ve'd-Dînî,* Dâru'l-Mirrih, Riyad 1994.

Serjeant, R. B., "Meccan Trade and the Rise of Islam: Misconceptions and Flawed Polemics Meccan Trade and the Rise of Islam by Patricia Crone", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 110, No. 3 (Jul. - Sep. , 1990), ss. 472-486

Sezikli, H. Ahmet, "AbdülMuttalib", *DİA*, I/272-273.

Shahîd, Irfan, *Byzantium and Arabs in the Fifty Century*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 1989.

Shahîd, Irfan, Irfan Shahîd, *Byzantium and Arabs in the Sixth Century I/1-2*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D. C. 1995,

Shahîd, Irfan, *Byzantium and the Semitic Orient before the Rise of Islam,* Variorum Reprints, London 1988.

Shahîd, Irfan, "Two Qur'ânic Sûras: al-Fîl and Qurays", *Studia Arabica et-Islamica, Festschrift for Ihsân 'Abbâs*, ed. Wadâd al-Qâdî, Beirut: American University 1981, ss. 429-436.

Shmit, W. Robertson, *Kinship and Marriage in Early Arabia*, Stanley E. Cook (Ed.), New Edition, Adam and Charles Black, London 1907.

Simith, Sidney, "Events in Arabia in the 6 th century A. D", *Bulletin of the School of Oiental and African Studies*, University of London, Vol. 16, No: 3 (1954), ss. 425-468.

Simon, Robert, *Meccan Trade and Islam, -Problem of Orgin and Structure-*, (İngilizceye Çev.: Feodora Sos), Budapest 1989.

Smith, G. R., "al-Shihr", *EI2*, IX/438-439.

Susa, Ahmet, *Tarihte Araplar ve Yahudiler*, (Çev. : Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2005.

es-Suyutî, Celâlüddîn (ö. 911/1505), *ed-Dürru'l-Mensûr fî Tefsiri'l-Me'sûr I-XVII*, (Tahkîk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî), Kahire 2003.

es-Süheylî, Ebü'l-Kāsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed Ebi'l-Hasen (ö. 581/1185),

er-Ravdu'l-Unuf fî Tafsîri's-Sîreti'n-Nebeviyye li İbni Hişâm I-IV (3. Baskı), (Tahkîk: Mecdî b. Mansur Seyyidi'ş-Şûra), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2009.

Süleyman Hüsnü, *Târihu'l-Âlem I-IV*, İstanbul 1291.

Sümer, Faruk*, Oğuzlar (Türkmenler) -Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*-, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999.

eş-Şâmî, Muhammed b. Yusuf es-Sâlihî (ö. 942/1536), *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Reşâd fî Sîreti Hayri'l-İbâd I-XII*, (Tahkîk: Mustafa Abdulvâhid, Kahire 1997.

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/923), *Tarihu't-Taberî –Târihu'r-Rusül ve'l-Mülük- I-XI* (2. Baskı), (Tahkîk: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Dâru'l-Maarif, Mısır tarihsiz.

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/923), *Tefsiru't-Taberî –Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli âyi'l-Kur'ân- I-XXVI*, (Tahkîk: Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî), Dâru'l-Hecr, Kahire 2001.

Tanrıverdi, Eyyüp, *İslam Öncesi Arap Lehçeleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1999.

Tefazzülî, Ahmed "Enûşirvân" *DİA*, XI/255.

Tülücü, Süleyman, *Züheyr b. Ebî Sulmâ ve Edebî Kişiliği*, A. Ü. İslami İlimler Fakültesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1982.

Tülücü, Süleyman, "Câhiliyye Kelimesinin Mânâ ve Menşe'i", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 4, Ankara 1980, ss. 279-285.

Uslu, Recep, "Hums", *DİA*, XVIII/364-65.

Utku, Nihal Şahin, *Kızıldeniz (Çöl, Gemi ve Tacir)*, Klasik Yayınları, İstanbul 2012.

Uzun, Mustafa, "Süreyyâ", *DİA*, XXXVIII/162-163.

Vaglieri, L. Veccia, "Khaybar", *EI²*, IV/1137-1143.

el-Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd (ö. 207/823), *Kitâbu'l-Meğâzî I-II*, (Tahkîk: Muhammed Abdulkadir Ahmed Atâ), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2004.

Vehb b. Münebbih (114/732), *Kitabu't-Tîcân fî Mülûki Himyer*, Haydarabad 1347.

Vida, G. Levi Della, "Ümeyye", *İA*, XIII/99-100.

Watt, W. Montgomery, *Hz. Muhammed Mekke'de*, (Çev.: M. Rami Ayas ve Azmi Yüksel), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1986.

Watt, W. Montgomery, *Peygamber ve Devlet Adamı Hz. Muhammed*, (Çev.: Ünal Çağlar), Yöneliş Yayınları, İstanbul 2001.

Watt, W. Montgomery, "Ahâbîsh", *EI²* (İng.), III/7-8.

Watt, "Hâshim b. 'Abd Manâf", *EI²* (İng), III/260.

Wensinck, A. J., "Menaf" *İA*, VII/701.

Wolf, Eric R., "Mekke'nin Sosyal Organizasyonu ve İslam", (Çev.: Nuri Tuğlu), *Arayışlar-İnsan Bilimleri Araştırmaları*, yıl: 2, sayı: 3-4, Isparta 2000.

el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdıh (ö. 292/905), *Târihu Ya'kûbî I-II* (2. Baskı), Dâr Sâder, Beyrut 2010.

el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdıh (ö. 292/905), *el-Buldân*, (Tahkîk: Muhammed Emîn Dinnâvî), Beyrut 2002.

Yaşaroğlu, M. Kamil "Muharrem", *DİA*, 2006, XXXI/4-5.

Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili I-X*, (sad.: İsmail Karaçam ve arkadaşları), Azim (Zaman), İstanbul tarihsiz.

Yıldırım, Kadri, "Cahiliyye Dönemi Arap Edebiyatında 'Su'lûk' Şâirler Hareketi", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. III, sayı: 1, Diyarbakır 2001, ss. 177-209.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Arabistan (Tarih)", *DİA*, III/252-258.

Yılmaz, İbrahim, *Panayırlar ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişmesinde Oynadığı Rol*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1997.

Yiğit, İsmail, "Sebe", *DİA*, XXXVI/241-243.

ez-Zebîdî, Muhammed Murtazâ el-Huseynî (ö. 1205/1791), *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs XL,* (Tahkîk: Abdüssettâr Ahmed Ferrâc), Matbaatu Hukûmeti Kuveyt, Kuveyt 1965.

ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kāsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Ahmed (ö. 538/1144), *Esâsu'l-Belâğa I-II*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998, I/160.

Zeydan, Corci, *el-Arab Kable'l-İslam*, Dârü'l-Helâl, tarihsiz.

ez-Ziriklî, Hayreddin, *Mâ Ra'eytü ve mâ Semi'tü*, el-Matbaatu'l-Arabiyye, Mısır 1923.

Zübeyr b. Bekkâr, Ebû Abdillâh (ö. 256/870), *Ahbâru'l-Muvaffakiyyât* (2. Baskı), (Tahkîk: Sâmî Mekkî el-Ânî), Alemu'l-Kütüb, Beyrut 1996.

Zübeyr b. Bekkâr, Ebû Abdillâh (ö. 256/870), *Cemheretü Nesebi Kureyş ve Ahbârihâ I-II*, (Tahkîk: Abbas Hânî el-Çerâh), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2010.

ez-Zübeyrî, Ebû Abdillâh Mus'ab b. Abdillâh b. Mus'ab ez-Zübeyrî (ö. 236/851), *Kitabu Nesebi Kureyş* (3. Baskı), (nşr. E. Lévi-Provençal), Daru'l-Maarif, Kahire 1951.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Muhammet Fatih DUMAN
Doğum Yeri ve Tarihi	Van-1978
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Y. Lisans Öğrenimi	Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları
Bildiği Yabancı Diller	Arapça ve İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	**1. Duman, M. Fatih-Kara, Ö.,** "Hayatı ve Eserleriyle Ömer Efendi", *Erzurum İspirli Kadızade Mehmed Arif Efendi Ve Ömer Efendi Sempozyumu (Tebliğler),* Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2014, ss. 422-461. **2. Berkli, Yunus-Duman, Fatih,** "Dârueytâm/Yetimhâne, Dârülaceze/Güçsüzler Yurdu ve Islahhâneler", *İslam Kurumları Tarihi*, Eyüp Baş (Ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2013, ss. 4013-431.
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	Diyanet İşleri Başkanlığı
İletişim	
E-Posta Adresi	fatihdu21@hotmail.com
Tarih	